

Németh Gyula

A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG KIALAKULÁSA

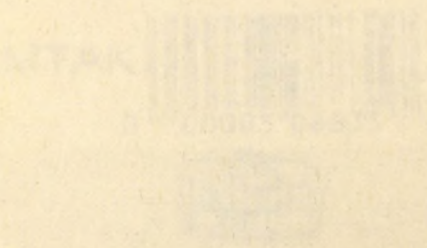

AKADÉMIAI KIADÓ • BUDAPEST

A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG KIALAKULÁSA

A HONFOGLALÓ
MAGYARSÁG
KIALAKULÁSA

187265
NÉMETH GYULA

A HONFOGLALÓ MAGYARSÁG KIALAKULÁSA

MÁSODIK, BŐVÍTETT ÉS ÁTDOLGOZOTT KIADÁS

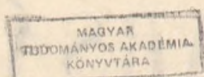
KÖZZÉTESZI
BERTA ÁRPÁD

MTAK

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1991

684076

ISBN 963 05 5823 8

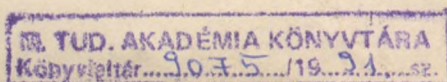
Kiadja az Akadémiai Kiadó, Budapest

Első kiadás: 1930

© Németh Gyula jogutódai

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás,
valamint a fordítás jogát, az egyes fejezeteket illetően is.

Printed in Hungary

TARTALOM

A SAJTÓ ALÁ RENDEZÉSRŐL 9

ELŐSZÓ A MÁSODIK KIADÁSHOZ 13

AZ ELSŐ KIADÁS ÁTDOLGOZOTT ELŐSZAVA 19

BEVEZETÉS 21

BEVEZETÉS AZ ŐSI TÖRÖK ÉS MAGYAR TÖRZSEK
KUTATÁSÁBA 25

1. Általános beosztás; szervezeti kategóriák és elnevezésük 25
2. Nomád népek, nomád birodalmak 29
3. A népnév kutatás módszertana 47
4. A török népnevek kutatásának története 50
5. A török népnevek szemantikája 54
6. A török népnevek jelentéstani csoportjai 56
 - I. Az 'Ember' jelentésű népnevek 57
 - II. A személynévi eredetű népnevek 58
 - III. A totemisztikus népnevek 65
 - IV. A térszíni formák elnevezéseiből, földrajzi nevekből keletkezett népnevek 71
 - V. A politikai szerveződésre és tagozódásra visszavezethető népnevek 75
 - VI. A politikai és hadi kapcsolatokra visszavezethető népnevek 86
 - VII. A természeti jelenségekkel összefüggő népnevek 87
 - VIII. A harci cselekményre, hadi beosztásra vonatkozó népnevek 90
 - IX. A 'Vitéz', 'Erős' jelentésű népnevek 91
 - X. A 'Gazdag' jelentésű népnevek 92

- XI. Az életmóddal kapcsolatos elnevezések 93
- XII. A testi tulajdonságra vonatkozó népnévek 94
- XIII. A csúfnévekre visszavezethető népnévek 95
- XIV. A lelki tulajdonságra vonatkozó népnévek 96
- XV. A 'Híres' jelentésű népnévek 97
- XVI. A 'Keverék' jelentésű népnévek 98
- XVII. A továbbélő népnévek 99
- XVIII. A lótarással összefüggő népnévek 100
- XIX. A tárgyi néprajz területéhez kapcsolható népnévek 100
- 7. A török ethnonymusok grammatikai csoportjai 102
- 8. Összefoglaló megjegyzések 104

TÖRÖK NÉPEK ÉS NYELVEK 109

- 1. Hunok 109
 - A. Hun nyelvi nyomok a szamojédban 110
 - B. A hunok nyelve 111
- 2. Az avarok 119
 - A. Az avarok nyelve 121
- 3. Bolgárok 127
 - A. A bolgárok nyelve 129
 - a. A hun-bolgár népnévek 129
 - b. A magyar nyelv hun-bolgár jövevényszavai 132
 - c. A balkáni bolgár-török nyelvemlékek 135
 - d. A bolgár-török sírfeliratok 136
 - e. A finnugor nyelvek hun-bolgár jövevényszavai 137
 - B. A bolgárok története és műveltsége 137
 - C. Onogurok 146
- 4. Szabírok 149
 - A. A szabírok nyelve 152
- 5. Törkök 156
- 6. Kazárok 162
 - A. A kazárok nyelve 166
- 7. Kipcsakok 171
 - A. Baskírok 173
 - B. Újabb kutatások a baskírokról 174
 - C. A baskír családfák 176

A MAGYAR TÖRZSSZÖVETSÉG MEGALAKULÁSA 182

1. A Hét Magyar Baskíriában 182
2. A Hét Magyar elnevezései 184
 - A. Nyék 192
 - B. Megyer 195
 - C. Kürt 198
 - D. Gyarmat 201
 - E. Tarján 202
 - F. Jenő 206
 - G. Kér 209
 - H. Keszi 210
3. A Gyulák törzse 213
 - A. Yula a baskíroknál 213
 - B. Yula a besenyőknél 214
 - C. Dula, az alán király neve 214
 - D. Yula Szibériában 215
 - E. Džula a dunai bolgároknál 215
 - F. A magyarság Gyula dinasztiája 215

A BASKÍRIAI RÉGI HAZÁTÓL A DUNÁIG 218

1. Levédi fejedelemsége 218
 - A. Levédiában és Onogurban 218
 - B. Levédi házassága 226
 - C. Műveltségi hatások a Kazár Birodalomban 228
2. Levédi uralkodása után 232
3. Bolgár-törökök Magyarországon a honfoglalás előtt 233
 - A. Keán 233
 - B. Salán 234
4. A magyar honfoglalás 235
5. A marosi Magyarország 239
6. Az erdélyi fejedelmi ház története 241
7. Az erdélyi fejedelmi ház nevei 245
 - A. Tétény 245
 - B. Horka 247
 - C. Bulcsú 248
 - D. I. Gyula 249

E. Karoldu és Saroltu	251
F. Bua és Buhna	252
G. Ajtony	255
8. Bolgár-török eredetű személynevek Erdélyen kívül	256
A. Szabolcs	256
B. Géza	257
C. Súr	259
9. A kovárok	261
A. A kovár név magyarázata	262
B. A kovár vezérnévsor	266
10. Egyéb népalakulatok	270
11. A Turul-dinasztia	272
12. A Turul-dinasztia nevei	274
A. Ügyek	274
B. Álmos	275
C. Árpád	276
D. Tarkacs(u)	277
E. Liündik	277
F. Ézelő és Jutocsa	277
G. Zoltán	279
H. Tas	280
I. Termacs(u)	280
J. Vajk	281
13. Árpád birodalmának részei és kormányzásuk	282
14. Árpád birodalmának nyelvei	285
A MAGYARSÁG KELETEN MARADT TÖREDÉKEI ÉS KELETI NYOMAI	292
1. Magna Ungaria	292
2. Σάβαιοι ἄσφαλοι	301
3. A magyar név Kelet-Európában és Ázsiában	305
MELLÉKLETEK	313
RÖVIDÍTÉSEK ÉS IRODALOM	317
NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ	351

A SAJTÓ ALÁ RENDEZÉSRŐL

Sajátos sorsú kötetet tart kezében az olvasó. E könyv első kiadása 1930-ban látott napvilágot, s méltán keltett feltűnést. Már címében is újat hozott az akkor mindössze negyvenesztendős, de már nagy szakmai tekintéllyel rendelkező akadémikus, Németh Gyula turkológus professzor műve: A honfoglaló magyarság kialakulása. Németh ugyanis szakított az addigi magyar őstörténetírás hagyományaival, nem a magyarság *eredetéről*, nem eleink *őshazájáról* kínált szakkönyvet az érdeklődő olvasóknak, hanem arról a hosszan tartó folyamatról, amelyet találóan a honfoglaló magyarság *kialakulásának* nevezett.

Németh művének rendkívüli hatása volt, és ez az újabb kutatásokat serkentő hatás az elmúlt évtizedekben alig csillapult. Mára, persze, sok minden elavult az 1930-as kötetben, de a mű szilárdan tartja helyét a magyar őstörténeti irodalom nem nagyszámú klasszikus alkotása között.

Németh Gyula mintegy 45 éven keresztül dolgozott műve — már az első kiadás megjelentekor tervbe vett — második kiadásán. Az erről jól tudó és a második kiadást váró szűkebb szakmai közönség 1975-ben arról is értesülhetett, hogy Németh elkészült a második kiadás kéziratának nagyobbik részével. Erről maga számolt be egykori tanítványának, Halasi Kun Tibornak, abban az 1973. február 3-án keltezett levélben, amely azután fakszimilében megjelent az akkor induló Archivum Eurasiae Medii Aevi című folyóirat első kötetében (The Peter de Ridder Press, Lisse 1975). Ezek után érthető, hogy az 1976-ban elhunyt Németh Gyula kéziratot örökségét számba vevő kuratórium tagjai (Kakuk Zsuzsa, Schütz Ödön és Vásáry István) némi csalódottsággal vették tudomásul: várakozásukkal ellentétben a hagyatéék nem tartalmazta a második kiadás kéziratát.

Németh Gyula szellemi végrendeletében Róna-Tas Andrásra bízta kéziratot hagyatékát. Így került 1977-ben a több szekrényt megtöltő kéziratot örökség Szegedre, az egyetem Altajisztikai Tanszékére. Az anyag többszöri átvizsgálása és rendezése után világossá vált, hogy bár a második kiadásnak nem maradt fent nyomdakész kézírata, kísérletet lehet tenni a kézirat — Németh Gyula szándékaival egyező — elkészítésére. Az erre vonatkozó tervet a kuratórium jóváhagyta és támogatta.

Elsődleges követelményként azt tartottuk szem előtt, hogy a második kiadás a lehető leghívebben kövesse Németh Gyula elképzeléseit, melyeket a hagyatékban fellelhető kész és félkész fogalmazványok, nagyszámú jegyzetanyag, bibliográfiai kiegészítések, az első kiadásba beépítendő apróbb pótlások és heterogén jellegű feljegyzések alapján rekonstruáltunk. A munka során derült ki, hogy Németh Gyula az első kiadást követő évtizedekben egy bővített és javított új kiadáson dolgozott, de később megváltoztatta álláspontját, és egy teljesen átdolgozott második kiadás terve foglalkoztatta. Terve az 1960-as években már lényeges, koncepcionális változtatásokat is tartalmazott. A kézirat jó részével el is készült. Ekkor azonban egy felkérést kapott a Századok című folyóirat szerkesztőségétől, és egy mintegy 5 íves nagy tanulmányt írt A magyarság IX. századi története címmel. Néhány, 1970 után megjelent cikkében utal is a készülő tanulmányra. Az elkészült dolgozat — ma már aligha tisztázható okok miatt — nem került nyomdába, és Németh úgy döntött, hogy beépíti a dolgozatot a második kiadás ekkor már nagyrészt lezárt kéziratába. Végző formát azonban már nem tudott adni az anyagnak. Többszöri átdolgozás után a megírt és megírandó részek igen kusza, rendezetlen halmazban maradtak hátra utána.

A második kiadás előkészítése során igyekeztünk elkerülni, hogy a megjelenő munka folyamatos olvasása nehézséget okozzon az olvasónak. Ugyanakkor nem tekinthettünk el attól, hogy világosan szemléltessük a második kiadás viszonyát az 1930-ban megjelent kötethez, s attól sem, hogy egyértelműen jelezzük, mely szövegrészek származnak Németh Gyula tollából, s melyek azok a részletek, amelyeket mi iktattunk be a munkába. Ahol ez különböző okok miatt szükségesnek látszott, azt is jeleztük, hogy vázlatos jellege, hevenyészett, félkész formája miatt hol kellett jelentékenyebb módon átdolgozni Németh Gyula kéziratát vagy annak egyes részleteit magyarra fordítani. Németh ugyanis hol magyarul, hol németül fogalmazta meg gondolatait. Az is gyakran előfordult, hogy bekezdésként, sőt mondatonként váltogatta a fogalmazvány nyelvét.

Az volt a célunk, hogy olyan kötetet nyújtsunk át az olvasónak, amely eleget tesz a fenti kívánalmaknak, de nem „túlfilologizált” és könnyen kezelhető. Így a második kiadás sajtó alá rendezése során az alábbiak szerint jártunk el:

1. A második kiadás szövegét az 1930-as kötet szövegére fűztük fel oly módon, hogy az első kiadás anyaga jól elkülönüljön az új részekről. Ennek érdekében a terjedelmesebb új szövegrészeket keskenyebb szedés különbözteti meg, a rövidebb kiegészítő pótlások pedig az első kiadás szövegében, csúcsos zárójelek közé < > kerültek.

2. Minden régi szövegrész kezdő soránál a lapszéleken föltüntettük az 1930-as kötet eredeti lapszámait. Ezzel azoknak a kutatóknak kívánunk

segíteni, akik egyes részeknél össze kívánják vetni az első kiadás szövegét az itt megjelentekkel. Az átszerkesztések miatt egy-egy eredeti lapszám, természetesen, a kötet több helyén is előfordulhat.

3. A régi szövegrészek apróbbnak minősíthető változásait is következetesen jelöltük a már említett csúcsos zárójelek használatával. Kivételt képeznek a helyesírást érintő változtatások, a maguktól értetődő, apróbb terminológiai módosítások (pl. Kr. e. helyett i. e.) és azok a főként bibliográfiai adatoknál jelentkező igazítások, melyekre a hivatkozások egységesítése miatt került sor. A változtatások itt felsorolt típusait tehát jelöletlenül hagytuk.

4. Jelöltük viszont az összes többi változtatást. Így, a fentebb már említett módon < > jelek közé zártan, az első kiadás szövegébe ágyazva a módosítások következő típusaival találkozhat az olvasó: az első kiadás átirrt szövegrésze, az első kiadásból törölt szövegrész három ponttal való jelzése, az első kiadás szövegébe beépített rövid, új pótlás, kiegészítés. A felsorolt módosítások, természetesen, nemcsak az alapszövegben, hanem a jegyzet-apparátusban is jelentkezhetnek.

5. A kötet jegyzetapparátusa számmal és betűvel jelzett lapalji jegyzetekből áll. A számmal jelzett jegyzetek szerzői jegyzetek, sorszámozásuk fejezetenként kezdődik újra. A betűvel jelzett jegyzetek szerkesztői jegyzetek, betűrendbe állításuk oldalanként történt.

6. Szerkesztői jegyzettel láttuk el azokat a szövegrészeket, amelyek tartalmi eltérést jelentenek az első kiadáshoz képest. Nem kaptak jegyzetet a stiláris jellegű, tartalmi szempontból elhanyagolható módosítások.

A módosításokhoz csatolt szerkesztői jegyzetek típusai a következők:

a) A szerkesztői jegyzet idézet vagy tartalmi kivonat formájában hozza az 1930-as kiadás szövegét. (Ez a típus átirrt és kihagyott szövegrészeknél egyaránt jelentkezik. A szerkesztői jegyzet elsődleges célja ezekben az esetekben az, hogy pontos tájékoztatást nyújtson az olvasónak, miben változott Németh Gyula véleménye, mi az, amit elhagyott az első kiadásból.)

b) A szerkesztői jegyzet variánst vagy variánsokat ad a módosított szövegrészekhez. Ilyen típusú jegyzettel ott találkozhat az olvasó, ahol a kéziratban talált eltérő fogalmazványrészek közül nem tudtuk kiválasztani a későbbi változatot. Nem adunk viszont szövegvariánst azokban az esetekben, ahol el tudtuk dönteni, hogy melyik változatot szánta Németh Gyula közlésre, illetve melyik változat a későbbi keltezésű a ránk maradt variánsok között. Ha ez eldönthető volt, mindig Németh utolsó véleményét rögzítettük a kiadásban.

Szerkesztői jegyzetben tájékoztatjuk az olvasót minden olyan esetben is, ahol a kéziratban hagyatékkal kapcsolatban kell némi információval szolgálnunk vagy olyan egyéb megjegyzésünk van, mely megkönnyítheti a kötet használatát.

7. A második kiadáshoz részletes rövidítés- és irodalomjegyzéket, valamint név- és tárgymutatót állítottunk össze, bízva abban, hogy ez is találkozott volna Németh Gyula elképzeléseivel, és hasznára lehet az olvasónak.

Amikor Németh Gyula alapvető művének, A honfoglaló magyarság kialakulásának második kiadását a magyar történészek és orientalisták, valamint a téma iránt fogékony olvasóközönség figyelmébe ajánljuk, ismételten megemlítjük, hogy Németh Gyula 1975-ben tette utolsó tollvonásait a második kiadás alapjául szolgáló kéziratok halmazába. Az azóta eltelt másfél évtized nagy idő a tudományban, s különösen nagy egy olyan tudományszak életében, amely mind a mai napig az alapkutatások korszakában jár. Mind a magyar őstörténetírás, mind az orientalisztika számos lényeges eredménnyel gazdagodott az elmúlt 15 évben. Így lehetnek Németh művében olyan részletek, amelyeket ma már szerzőjük is másként ítélné meg. Mégis úgy gondoljuk, hogy e hosszan érlelt második kiadás megjelentetésével nemcsak Németh Gyula emlékének tiszteleg az utókor születése századik évfordulója alkalmából, hanem egy olyan kötet lát napvilágot, amely ugyanolyan jótékony impulzusokat vált ki a magyar őstörténet kutatása terén, mint tette ezt a munka első kiadása.

Berta Árpád

ELŐSZÓ A MÁSODIK KIADÁSHOZ

Kora ifjúságom óta — régi magyar őstörténészek, mindenekelőtt Vámbéry Ármin olvasmányos művei hatására — előttem lebegett a nagy cél: a magyar őstörténeti kérdések, illetve ezek török háttérének — lehető leg-élesebb — megvilágítása.

1909-ben, amikor én az Eötvös-kollégium lakója lettem, zárta le tanárom, Gombocz Zoltán a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavairól írott monográfiájának kéziratát.¹

Ez idő tájt fektette le Melich János Magyarországon a névkutatás módszertani alapelveit. Gombocz 1914-ben megkezdte Árpád-kori török személynéveink című cikksorozatának közzétételét. Ezt követően jelentek meg a névmagyarázatok tucatjai — mindenekelőtt Melich János tollából —, s mindez új fényt vetett a magyar őstörténet, a magyarság története fontos kérdéseire.

Kiderült, hogy a korai magyar nevek magyarázata nem tudománytalan szemfényvesztés, mint azt, még a századforduló előtt, vezető nyelvészünk, Szinnyi József hangoztatta.

Engem is magával ragadott ez az irányzat, és 1918 táján megfogalmaztam egy — akkor még csak körvonalaiban fölsejlő — tervet, melynek az volt a célja, hogy egy módszeres névmagyarázatokon alapuló és egy, a nehezen értelmezhető történeti források vizsgálatán nyugvó elemzés segítségével adjak többé-kevésbé rendszerbe foglalható képet a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavainak történeti háttérééről. Részletkérdésekkel kezdtem, melyekre inkább véletlen folytán akadtam rá. Nagyon jelentős ösztönzést nyújtott, amikor Fehér Géza barátom biztatására a besenyő törzsnevekkel kezdtem el foglalkozni, és megtaláltam a megfejtésüket.² Ekkor gondoltam először arra, hogy Konsztantin császár a magyar törzsneveket is feljegyezte: lehetetlen dolog-e ezeknek a megfejtése, és elképzelhetetlen-e, hogy ezek is értékes történeti követ-

¹ Gombocz, Zoltán, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*. MSFOu XXX, Helsinki 1912.

² KCsA I, 1922, 219–225; MNy XVIII, 1922, 2–7.

keztetésekre adnak lehetőséget? Ez volt az a kérdés, mely tíz éven át kitartó munkára sarkallt. Tíz éven keresztül dolgoztam, hogy 1930-ban megjelenjen *A honfoglaló magyarság kialakulása* című munkám.

Művemmet sokan dicsérték, sokan ócsárolták. Volt egy tudós Szegeden, aki neves tudósok által kiadott tudományos folyóiratban arra biztatta az Akadémiát, hogy égettesse el az összes példányt. De akkor már minden példány régen elkelt.

Sem a dicséret, sem a bántó kritika nem tévesztett meg és nem térített el a szándékomtól: szakadatlanul dolgoztam tovább, hogy művemnek egy — az elsőnél jobb — új kiadása is megjelenhessen. Azt is állandóan tervezgettem, hogy művemmet egy világnyelven is megjelentetem. Sietni azonban nem akartam. Egyik tanítványom, Hüsein Namik Orkun, ankarai egyetemi tanár még a harmincas években lefordította a munkámat törökre, a kézirat jelenleg is kiadatlanul megvan irataim között;^a néhány évvel később H. Schaefer közölte velem szándékát, miszerint a munkát lefordítja németre, de megkértem, hogy tegyen le szándékáról.

Több mint negyven éven át dolgoztam azért, hogy 1930-ban kiadott munkám második kiadása megjelenjen. Persze, nemcsak én dolgoztam e negyven év alatt, hanem jelentős fejlődésen ment keresztül a hazai és külföldi irodalom, mindenekelőtt a török filológia.

A XX. század közepső harmadának új irodalma nélkül természetesen nem készülhetett volna el a második kiadás. Itt az előszóban külön is ki kell emelnem néhány olyan tudóst és néhány olyan munkát, aki jelentékeny módon fejlesztette őstörténeti irodalmunkat, és ami meghatározó volt számomra is, még akkor is, ha nem azonosítom véleményemet az illető tudós nézeteivel. Itt persze csak néhány nevet és néhány munkát említhetek meg. Könyvemben — a megfelelő helyeken — viszont igyekszem tekintettel lenni mindenre, ami 1930 óta jó és fontos az irodalomban. Mielőtt röviden méltatnám az új irodalmat, meg kell emlékeznem a régi magyar őstörténeti kutatás képviselőiről is.

Az első szó a nagy magyar történészek régi generációjáé. Ez egy nagy korszak, mely Hóman Bálint koráig tart. A korszak elején Pray György áll. E nagy korszak rengeteget dolgozott, gyűjtött és összefoglalt, de mint kritikus történetírás végleges, megnyugtató eredményekkel nem szolgált. Csak egy szektora vált ki nagy eredményekkel, a filológiai, 1850 után. A filológiai szektorba, természetesen, a történeti nyelvtudományt, a junggrammatikus iskolát is beleértem.

^a A kéziratok hagyatékban csak a HMKial néhány fejezetének török fordítása található meg.

A filológiai, főleg nyelvészeti eszközökkel dolgozó módszeres magyar őstörténeti kutatás kezdete Budenz József (1836—1892), Melich János (1872—1963) és Gombocz Zoltán (1877—1935) nevéhez fűződik. Az anyagkérés, persze, sok tévedéssel járt. Itt meg kell említeni egy nagy dilettáns, Vámbéry Ármin nevét, kinek a magyar—török hasonlítások területén érdekei vannak.

Míg a XIX. század első fele az őstörténetírásban igazi eredmények nélkül telt el, a század második fele megteremtette a magyar nyelvtudományt, a magyar tudománytörténet egyik legszebb fejezetét. Erre a nyelvtudományra épülhetett azután a XX. század első felében az ősi archeológia vezetésével a tudományos magyar őstörténeti diszciplína. Az első jeles lépést a XX. században történész tette, Pauler Gyula, de a század filológusai voltak azok, akik a magyar őstörténet alapjait megteremtették. Az az első jeles lépés, melyre célzok, Pauler Gyula megállapítása, aki 1900-ban kiadott művében megírta, hogy a magyar *Gyarmat* és *Jenő* törzsnevek ma is élnek Baskíriában. (Sajnálatos, hogy ezen az alapon azután bolgár-török helyett baskír jövevényszókról beszélt.)

A fonalat — vagy húsz év múlva — megint nyelvész vette fel, Gombocz Zoltán, aki 1917-ben kezdődő, a Nyelvtudományi Közleményekben megjelenő őstörténeti tanulmányaiban, régi káma—volgai bolgár-török nyelvi tételeinek történeti alapjait rakta le — anélkül, hogy a baskíriai magyar törzsnevekről beszélt volna. A kérdéshez Gombocz hozzákapcsolta és bebizonyította Julián barát hitelességének a kérdését is.

1930-ban megjelent munkám, A honfoglaló magyarság kialakulása első kiadása. Melich János névmagyarázataiból, Gombocz Zoltán bolgár-török tételeiből indultam ki, s mint erre az előszó elején már hivatkoztam, beledolgoztam magam a török névkutatásba, új úton kerestem a magyar törzsek eredetét, kerestem, mire tanítanak bennünket a régi magyar és a régi török nevek, törvényeket kerestem a török—magyar névadásban.

A munkának megvoltak a maga hibái — fő hibája volt a Wiklund-féle Irtis-vidéki őshaza elméletének átvétele —, de volt számos jó hatása is. Egyik legpozitívabb hatásaként tartom számon Ligeti Lajos gyűjteményes munkáját,³ mely a jövő jegyében, józan kritikával kezelte az általam felvetett kérdéseket. Rövid határidőre készült kritikai összefoglalása ez a magyar őstörténetírásnak. A cikkek szerzői a legjobb szakemberek: Czeglédy Károly, Deér József, Gunda Béla, Gyóni Mátyás, Kniezsa István, Kossányi Béla, Halasi Kun Tibor, László Gyula, Ligeti Lajos, Nemeskéri János, Zsirai Miklós. Ez a munka, élén a szerkesztői előszóval, valamint összefoglalással — gyökerében megváltoztatott módszerrel — a jövő nagy programja.

³ A magyarság őstörténete. Szerk. Ligeti Lajos. Bp. 1943.

Jelentős s méltánytalanul alig ismert Deér József munkássága. Tekintettel arra, hogy munkái kevésbé használtak, adok egy kis bibliográfiát.⁴ Amikor elismeréssel szólok Deér műveiről, persze, nem hallgathatom el azt sem, hogy Deér, aki módszerében is új, kritikai irányt próbált érvényesíteni, néhol fölünyes és nem követendően hiperkritikus.⁵

Mint forrásmunka elsőrangú, a filológiai kritikában is magasan áll Moravcsik Gyula Byzantinoturcica című műve.⁶

Rendkívüli jelentőségű külön fejezet a magyar őskor újabb kutatásában Györffy György munkássága. Ez a munkásság külsőleg nem egységes, de belsőleg rendszeres átgondolásban igyekszik képet adni a magyar őstörténet forrásairól és problémáiról, részben más szakemberek bevonásával. Először emlitem a Gondolat Kiadó Nemzeti Könyvtár című sorozatában megjelent A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai című kötetet (1958). Ugyanott jelent meg a Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útijelentései (1965). Kritikailag jól átgondolt anyag, kitűnő jegyzetekkel. Kár, hogy a kiadó nem engedélyezett még 100-100 lapot, az anyag páratlanul tanulságos.

Kiemelkedőek Györffy György oknyomozó művei is.⁷ Kisebb tanulmányok egész sorát lehetne még megemlíteni. Györffy gondosan összeállítja a régi irodalmat, páratlan ismeretekkel dolgozik az őstörténetben és az Árpád-

⁴ A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. Kaposvár 1928; Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban: Magyar Könyvszemle 1930, (kny.) 1–24.; Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis: Mitteilungen des Österr. Instituts für Geschichtsforschung. Bd. 45. Innsbruck 1931 (kny.); Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie. Szeged 1934; A IX. századi magyar történet időrendjéhez: Századok 79–80, 1945–1946 (kny.) 1947; Le problème du chapitre 38 du De adm. imp.: Annuaire de l'Inst. de Philol. et d'Hist. Orient. et Slaves XII, 1952, 93–121; Az Árpádok vérségi joga. Bp. [é. n.]

⁵ Moravcsik Gyula nyomán hangsúlyozza, hogy — mint köztudomású — Konstantin császárnál súlyos hibák és ellentmondások vannak, és ezeket a császár nem javítja ki. Valóban: ez egy kritikai szempontból lehetetlen helyzet, s itt csak egy orvosság van — amit nem lehet kijavítani, nem szabad értelmezni, akármilyen világos és igaznak látszó alaptétele is van a szerzőnek. Meg aztán az éles kritika is tévedhet. A Századok 1945–46-os évfolyamában a 9. és 101. lapon is felteszi a kérdést Deér: meddig élt Levédi? — s erre al-Balādūri alapján azt feleli, hogy a VIII. század közepéig. Ez teljességgel lehetetlen, mert, ha van valami hiteles a magyarság történetében, akkor az hiteles, hogy 890–892 táján a kazár kagán diplomáciai tárgyalásokat folytat az akkor már nagyon öreg Levédivel. Levédi tehát a honfoglalás előtt pár évvel halt meg, s emellett szól minden egyéb körülmény is.

⁶ Bp. I 1942, II 1943; Berlin, I², II² 1958.

⁷ 1. Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948; 2. Tanulmányok a magyar állam eredetéről. Bp. 1959; 3. A honfoglaló magyarok települési rendjéről: ArchÉrt 97, 1970, 191–242.

korban egyformán. Rendkívüli ismeretei zseniális kombinálóképességekkel, könnyed, világos előadással párosulnak. Számtalan új eredményre jut.⁸

Nagyon komoly fejlődés van a magyar őstörténeti irodalomhoz köthető turkológiai irodalomban. Mindenekelőtt az oszmán-török filológiai és történeti irodalom, a szovjet turkológia és a nemzetközi turkológia ajándékozott meg bennünket az utóbbi évtizedekben. E haladással akkor sem lehet lépést tartani, ha a kutató a még kétes értékű, új tudományos iskolákat figyelmen kívül hagyja is.

A magyar turkológia nehezen teljesíthető feladat előtt áll.

Egy amerikai magyar turkológus, Sinor Dénes, egy mindenesetre kissé kalandos, de nélkülözhetetlen munkájában 4403 könyv és dolgozat kritikai bibliográfiáját adta ki.⁹

⁸ Bármilyen nagyra becsülöm is eredményeit, a legfontosabb kutatási elvünkben ellent kell mondanom neki: ő arra törekszik, hogy a nehézségeket áthidalja, nekem az a meggyőződés, hogy az okoskodással, feltevésekkel elért eredmény árt a kutatásnak és a bizonyításból törleendő. Lássunk rá egy példát!

Tanulmányok ... e. kötetében (62 skk.) a három bolgár-török törzset *suwār*, *b.rsūla*, *'s.k.l* így elemzi (a szögletes zárójelben lévő megjegyzések tőlem származnak — N. Gy.): *Suwar*: [Minorsky, *Hudūd* 455; HMKial 322; alapvető adatok: orosz források: *Suvar*; Kāšg. (Broek.) *Suwarīn*, KSz. XVIII, 1918–19, 31, 4. j.] magyar *Zuward* [ez a magyar krónikák történeti adata, vö. Kāšg. (Broek.) *su-* 'engedelmeskedni'; a népnév eredeti jelentése tehát: 'Engedelmeskedő', a legfontosabb régi török törzsnévek egyike: HMKial 38 = *Aiwšar* = *Šah-Seven*. Ez a *Suvar* törzsnév helyes magyarázata, s e magyarázat útjára a fent kiemelt hiteles adatok vezetnek bennünket. Ezzel szemben nem szabad a *Sabīr* 'Bolyongó' népnévvel (HMKial 37), a *Sevar* fejedelmi névvel operálni, gyenge kritikájú kutatókra, hipotézisekre hivatkozni.]

A *Ba(r)silk'*, *B'grsyq'*, *B.rs.l*, *Βαρσίλκ*, *Βαρξιλία*, *Bersália*, *B.rsülā* törzsnévnél Györffy i. m. 63. [Moravesik, *Byz—ture*. II², 87, 89; HMKial] nem ad biztos alapot a magyarázathoz. Györffy a *Bercel* helynévvel egyeztetni a kérdéses törzsnevet. [Ha ez igaz, nagy szerencséje van a szerzőnek. Magam nem akarok Györffy György módszerének hibájába esni, így csak mellékesen vetem föl, lehetséges, hogy egy fontos, ősi, de gyengén hagyományozott törzsnévvél állunk itt szemben, melynek eredeti alakja *Bars—il* <**Farsi—il(i)*, s jelentése 'perzsiai törzs'; olyan név lehetne ez, mint a *Rum—ili* 'római nép'].

A harmadik bolgár törzs *'s.g.l* ~ *'s.k.l* (Ibn Rusta), melyet a *Székely* névvel szokás egyeztetni. [Ezt teszi Györffy György is.] A szókezdő és első szótagbeli magánhangzó a törökben sokszor eltűnik [ez igaz] s a *székely* népnévnek a bolgár *'s.k.l* törzsnévből való származtatása nem utasítható el [én ritkítom — N. Gy.]. [Ez az a bizonyítási mód, melyet én nem tartok hasznosnak. Az arab betűs neveket nem tudjuk elolvasni, de biztosan ősrégi, talán még Attila idejéből, de minden esetben még a bolgár—török korból, a *Suvar* és a *Barsil* korából való. Viszont a *Székely* név alighanem csak X. századi, és régi alakjait jól ismerjük.]

Györffy György kifogyhatatlan az ilyen áthidaló hipotézisekből; ezeket én inkább törölném.

⁹ Introduction à l'étude de l'Eurasie Centrale. Wiesbaden 1963.

Rendkívüli teljesítmény egy amerikai német tudós kiváló tankönyve: Karl H. Menges, *The Turkic Languages and Peoples* (Wiesbaden 1968). És mindenekfelett áll egy rendkívüli fontosságú kézikönyv: Gerhard Doerfer, *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen I—IV.* (Wiesbaden 1963—1975).

Az említett bibliográfiákat is kiegészíti Czeglédy Károly nagy munkával készült bevezetése, a Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig, mely a Kőrösi Csoma kiskönyvtár 8. köteteként jelent meg (Bp. 1969). Sajnos, e bibliográfia Belső-Ázsia-történeti háttérét azonban nehéz követni.

A sok pozitív fejlemény között is kiemelkedik, hogy 1957-ben egy kitűnő baskír tudós, R. Kuzeev kiadta a baskír történet forrásait. Ez az anyag nagyon nagy ösztönzést nyújtott, s munkám második kiadását döntően befolyásolta. Amint azt látni fogjuk, e baskíriai anyag nyújt reális támpontokat a magyar őstörténet megrajzolásához.

Remélem, hogy művem második kiadása a nagyközönségnél is visszhangra talál. Úgy látom, a fogékonyság megvan az ilyen tárgyú kísérletek iránt. Az viszont sajnálatos, hogy e kísérletek nem tudományosak: sokakat lelkesít — nem először — a „sumír—magyar” nyelvrokonság délibábja,¹⁰ veszedelmes méreteket ölt a kettős honfoglalás elméletének terjedése,¹¹ írás-történeti kuriózum alapján kalandos útra térőben van az ősmagyar rovás-írás józan kutatása.¹²

¹⁰ Vö. Papp László, A sumér—magyar kérdés: Nyr XCIV, 1970, 280—291.

¹¹ Vö. Györffy György, A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében: Valóság 1973: 7, 1—16.

¹² Püspöki Nagy Péter, A felsőszemerédi rovásemlék: MNy LXVII, 1971, 1—17.

AZ ELSŐ KIADÁS ÁTDOLGOZOTT ELŐSZAVA

A magyarság a közép-európai műveltségi körhöz való kapcsolódása előtt
<legalább ötszáz>^a évig török népekkel élt együtt.^b

HMKial 3

<A régi> együttélés története, körülményei nincsenek megírva történeti forrásokban, de képet alkothatunk magunknak róla <főleg mohamedán és bizánci gyér történeti feljegyzések, a török népek története>, néprajzi leírások és nyelvmaradványok — különösen fennmaradt nevek — magyarázata alapján.

A legfontosabb probléma ez: milyen szerepük volt az ősi finnugor elem mellett a törököknek a honfoglaló magyarság kialakulásában? Erre vonatkozólag <lényeges felvilágosítást ad> a török népek alakulási törvényeinek ismerete s az alakulásokat, a kapcsolatokat <mutató nevek kutatása>.^c
<...>^d

Ilyenféle kutatások szükségességét <már régen érezte a tudomány>.^e

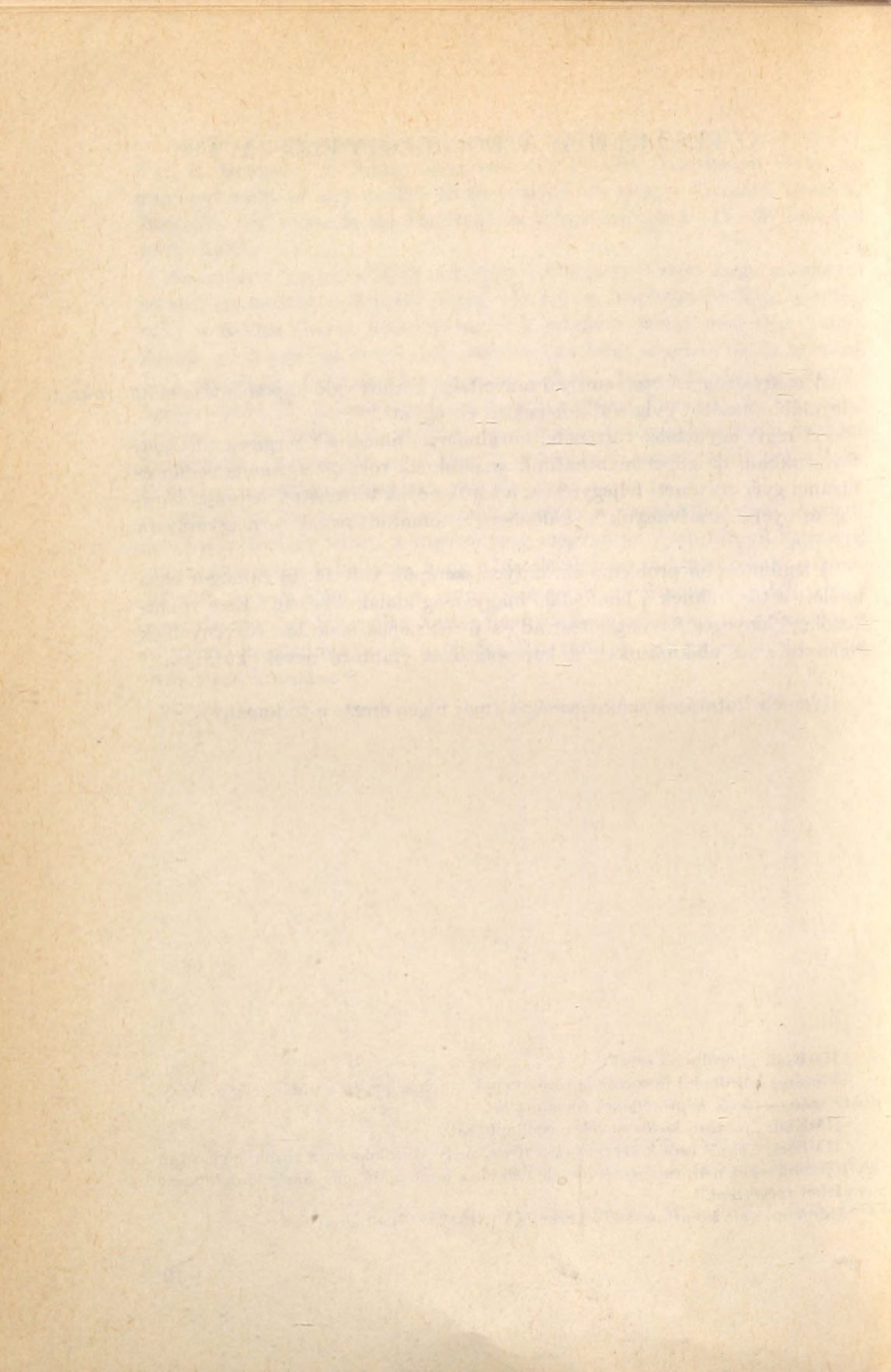
^a HMKial: „körülbelül ezer”.

^b Variáns: körülbelül ötszáz évig török népek kötelékében élt s utána még évszázadokig számos török néptöredéket fogadott be.

^c HMKial: „mutató közös nevek megállapítása”.

^d HMKial: „Erről szól könyvem első része, mely voltaképpen a török régiségtan egy fejezete, tehát nem tartoznék ide, de nélküle a honfoglaló magyarság kialakulását nem lehet megérteni.”

^e Hómanra való hivatkozás (TörtSzemle VI, 1917, 247) elmarad.

BEVEZETÉS

Egy nép eredetére és ősi történetére vonatkozólag feljegyzéseink a legtöbb esetben nincsenek. Ilyenkor a nyelvből levonható tanulságok azok, melyek az őskort megvilágítják. Az ősi nyelvelemeknek valamely nyelvcsalád megfelelő elemeivel való egyezése általában világot vet a nép eredetére, s a nyelvben található idegen elemek az illető idegen népekkel való érintkezések emlékei.

HMKial 4

Csak „általában” vet világot a nyelv eredetének kutatása a nép eredetére, mert hiszen a nyelvrokonság fogalma nem azonos a néprokonság fogalmával; az utóbbinál elsősorban antropológiai viszonyra gondolunk. Megtörténhetik, aminthogy gyakran meg is történik, hogy egy nép mai nyelvéhez átvétel útján, eredeti nyelvének elvesztésével (vagy más népek beolvadásával) jut. Ez azonban az ősi időkre vonatkozólag, mikor a nyelv tanúságán kívül semmiféle (világos) történeti bizonyosságunk nincsen, nem kutatható. Azonkívül — ha nyelvcsere lehetősége feltehető is — a nyelvi kapcsolat ebben az esetben is ősi kulturális rokonságnak, intenzív érintkezésnek vagy egyenesen faji keveredésnek az emlékét őrzi. A nyelvrokonság által mutatott történeti kapcsolat tehát mindenesetre sokatmondó.

Nyelvünk azt mutatja, hogy a magyarság uráli eredetű, azaz ősei több ezredévvel i. e. a finnugorok és a szamojédok őseivel éltek valamelyes közösségben valahol (Északkelet-)^a Európában, az Urál hegység vidékén.¹

HMKial 5

Azt is kimutatta a nyelvtudomány, hogy ennek az uráli „ősnépnek” a szomszédságában, tőle valószínűleg (délnyugatra)^b s vele igen szoros, talán rokoni kapcsolatban élt egy másik nép: a mai indogermánság „őse”.² Ebből a régi időből való pl. a ’víz’-nek az uráli és az indogermán nyelvekben való közös neve: magyar *víz*, finn *vete* ~ gót *wato* (német *Wasser*), fríg *Bedv*, görög *ῥῑωγ* — *ῥῑδαρος* stb.

¹ Zsirai Miklós, A magyarság eredete: MŐst 9–35; P. Hajdú: UAJb XLI, 1969, 252 skk.)

² J. Schröpfer: UAJb XLI, 1969, 372 skk.)

^a HMKial: „Kelet-”.

^b HMKial: „nyugatra”.

De volt az uráli ősnépnek egy másik, keleti szomszédja is (talán egy másik korszakban), mellyel szintén szoros, talán még szorosabb kapcsolatban élt: a törökség. Az uráli és a török nyelvek között több nyelvtani és <...>^a szókinszbeli egyezés van. <...>^b

HMKial 6

Az uráli ősnépet, tehát a finnugorok és a szamojédok őseit, amint ezt a nyelvtudomány tanúsága alapján több-kevesebb valószínűséggel megállapíthatjuk, bizonyos későbbi korban, az indogermán és a török kapcsolat kora után, de még mindig „évezredekkel időszámításunk előtt” Európa keleti részén, az Urál hegység vidékén, meglehetősen északon találjuk. Ez a nép vadászatból és halászatból élt, sátrakban lakott, salacsony műveltségi színvonalon állott.

Az uráli ősnyelvből először a szamojéd vált ki. <(Ez egy nevezetes északi nép, melynek fontosságára a nyelvtudományi kutatás egyre több világot vet.)> Az uráli nyelvcsalád másik része, a finnugorság, még több századig együtt maradt. E közösség időben az i. e. III. évezred közepére tehető, <a Káma folyó vidékére és az ettől nyugatra elterülő Volga környéki tájakra>.^c Az egyes nyelvjárások, melyekből később a megfelelő finnugor nyelvek fejlődtek, földrajzilag körülbelül úgy — de természetesen jóval szorosabb egységben és kisebb területen — voltak elhelyezkedve, ahogyan ma is vannak. Ez világosan következik az egyes nyelvek közt megállapított ősi egyezésekből. A finnugorság műveltsége az uráli koréhoz képest haladást mutat.

A finnugorság két ágra szakadt, egy nyugati és egy keleti ágra. A keleti ágat alkotják az „ugorok”: az osztjakok, a vogulok és a magyarok. Az ugor őshaza a Volga hajlásától keletre eső vidékeken keresendő.

Az ugor népeknek ez a keleti helyzete döntő fontosságúvá vált az ugorok egy része, a magyarság további sorsára. Ezáltal vált ugyanis lehetségessé, hogy a magyarság az ugor őshaza közelében élő törökséggel, a <Káma—Volga-vidéki> bolgárokkal szoros érintkezésbe került, <s ettől fogva vagy 500 évig török népekkel> nemcsak érintkezett,^d hanem egyenesen ezek kötelekében élt; ezeknek alakulási törvényei szerint <...> török néprészeket vett magához, viszont régi alkotórészeinek egy részét elvesztette. <Nyelvében nem, de karakterében erősen eltörökösödött.>

^a HMKial: „számos”.

^b A HMKial indogermán—uráli—török(—mongol—tunguz?) „közelebből egyre-lőre meglehetősen felderíthetetlen őskorról” (az egyik variánsban a „mongol—tunguz” törölve van) és ennek „érdekes emlékéiről” a latin *homo* ... magyar *hím* ... török *kün* 'nép' stb. 'ember' jelentésű szó egyeztetéséről szóló bekezdését — valószínűleg a végső változatból — elhagyta N. Gy.

^c HMKial: „... a Volga középső folyásának vidékére.”

^d HMKial: „... a magyarság az ugor őshaza közelében élő törökséggel, a bolgárokkal szoros érintkezésbe került, velük más területre, a Kubán alsó folyásának vidékére költözött, s itt egyéb török népekkel is nemcsak érintkezett...”

Hogy tehát a magyarság ősi alakulását megérthessük, először foglalkoznunk kell a török népek alakulásaival általában; azután majd az itt nyert eredmények és a rendelkezésre álló anyag alapján foglalkozni fogunk az ősi magyar—török viszony és a magyarság kialakulásának kérdéseivel.

HMKial 7

⟨...⟩

A következőkben tehát a török népek alakulási törvényeit s az ezekkel szoros összefüggésben levő török népneveket tárgyaljuk, nem törekedve arra, hogy turkológiai szempontból hiánytalan képet adjunk, de annál inkább arra, hogy a turkológia idevágó fejezetéből mindent ismertessünk, ami a magyar őskor problémáinak megvilágításához hozzájárul, vagy ami a török népalakulások megértését általában elősegíti.

BEVEZETÉS AZ ŐSI TÖRÖK ÉS MAGYAR TÖRZSEK KUTATÁSÁBA

1. ÁLTALÁNOS BEOSZTÁS; SZERVEZETI KATEGÓRIÁK ÉS ELNEVEZÉSÜK

A török népalakulatok elnevezéseinek jelentéstani vizsgálatához ismernünk kell a népalakulatok szervezeti kategóriáit.

A török népek törzsekre, nemzetségekre és más hasonló beosztási kategóriákra oszlanak. Hogy ezek hogyan alakultak ki és a régi korban (Attilától a XII. századig) hogyan változtak, azt pontosan nem tudjuk. A régi időkből csak a nagy népalakulatokra vannak adataink. Azután egyre nőnek ismereteink, s a legutóbbi évszázadok török törzsrendszereiről már részletes képünk van. Az adatokat azonban egységes képbe foglalni nem lehet. Ennek több oka van. Kiemelendő az egyes korok eltérő művelődéstörténeti háttere (iszlám, mongol kor, kereszténység stb.), valamint a beosztási kategóriák állandó változása.

Az az óriási témakör, melyet a fenti néhány mondat magában foglal, külön kidolgozásra vár. Én most — következő nyelvészeti fejtegetéseim támogatására — csak arról akarok beszélni, hogy az említett beosztási kategóriák nem állandó jellegűek. Már megismerni is nehéz őket, mert bár azonosságok, hasonlóságok, törvényszerűségek vannak bennük, de minden török nép-nél többé-kevésbé másképp alakulnak, könnyen, gyorsan változó, a napi politikai küzdelmekkel összefüggő intézmények; ha megváltozik a politikai helyzet, új alakulatok, új nevek keletkeznek, az új helyzet alapja, természetesen, a régi, de mindenféle változás elképzelhető.

Adataink — mint említettem — csak az újabb korból rendelkeznek; a koraiak igen esetlegesek, véletlenül feljegyzett maradványok. A kategóriák és nevük alakulása ráadásul nem természetes folyamat, hanem sokszor a főfejedelem önkényes kigondolásán vagy a vezérek megegyezésén alapszik. Ilyen pl. a besenyő törzsrendszer — az ilyen azután csak nagyon rövid életű lehet.

A török népalakulatokat a gyakori és gyors változások jellemzik.

Az ősi kialakulást próbálta megrajzolni Radloff.¹

A szervezet és a részek általános neveinek változásait kitűnően szemlélteti Kuzeev,² aki megírja, hogy „a levéltári anyagban nincs *iriu* terminus [holott ez eredetileg a baskír törzrendszer legfontosabb terminusa — N. Gy.], mivelhogy a XVI. század közepétől fogva, Baskíria Orosz Birodalommal való egyesülése után, sok törzs és a legnagyobb nemzetségek *volost'* adminisztrációs formát kaptak, s a közbeszédben a *volost'* terminus gyökeresedett meg.”³ Éppilyen természetes folyamatok alapján mentek végbe a régi változások. De az *iriu*-t ma is használják nagyobb és kisebb népalakulatok jelzésére.⁴

Még az is előfordul, hogy az *iriu* terminus elé jelzöt tesznek (*iriu* 'nemzetség', *ölkän iriu* 'nagy nemzetség' = 'törzs'). Néhol viszont alig ismerik az *iriu* megnevezést és a törzset — sőt, esetleg a nemzetséget — *il*-nek nevezik.⁵

Persze Kuzeev leírása nem teljes értékű: főleg a XVI–XX. századi anyag alapján készült, az európai politikai és gazdasági világba való beolvadás korszakából való. De megbízható, egy kitűnő historikus alkotás, és a régi korszakok változásait nem lehet másként elképzelni, mint ahogyan ez a szemünk előtt lefolyt, és a régi, fel nem jegyzett változásokat világosan tükrözi az eredmény: a kategóriák neveinek jelentésváltozásai, melyekre számtalan példa van.

HMKial 9

A török nomád állam, helyesebben államszövetség vagy törzsszövetség rendszeren több, többé-kevésbé önálló nagyobb részből áll.

A birodalom nagyobb részei kisebb részekre oszlanak, ilyenek — lefelé menő sorrendben — <a törzsszövetségek>, a törzsek, altörzsek, nemzetségek, ágak, családok. <Külön kérdés a meghódított államoké.>

Ezek között <az alakulatok között> á l t a l á b a n pontosan különbséget tenni céltalan is.⁶ <...>

¹ Vö. 38 skk.

² Očerki 26 skk.

³ Kuzeev, i. m. 32.

⁴ Uo.

⁵ Uo. 33.

⁶ Thurnwald: Eberts Reallexikon, III, 181–182; a törzsi szervezetről általában ír Thurnwald: uo., s.v. *Klan*. Török törzsszervezeteiről: uo. 377–378; vö. Vánibéry, *Das Türkenvolk*, 181 skk. <Inan az egyes terminusok jelentésfejlődését vizsgálja: TDAYB 1956, 179 skk. A mi szempontunkból csak a rendszerbe illeszkedő nevek kutatásának van értelme. Vö. Doerfer, TMEN I, 125–127 (§ 16: *irgān*) ; ld. még Bernštam vonatkozó cikkeit: Bernštam, *Social'no-ékon. stroj* 4., 2. j.)>

⟨A régi népekről szóló irodalom a Kuzeev rajzolta szemléletet tükrözi.⟩
 A felosztás általános kerete — gyakran már a források terminológiája következtében ⟨is⟩ — különböző; az egyik állam ⟨a forrás szerint⟩ „birodalmakra” oszlik (hunok, szabiírok, türkök), a másik (a kazakok) „hordákra” (kazakul džüz, tkp. '100'),⁷ a harmadik „törzsekre” (magyarok, besenyők); a kisebb beosztások szintén különfélék lehetnek. Közép-Ázsiában a következő felosztásról beszélnek (lefelé menő sorrendben): *ulus* 'törzsszövetség'⁸ — *il* 'nép'⁹ ⟨*ilāt* tsz. is? ¹⁰⟩ — *oymaq* 'törzs' — *boy* 'altörzs' ⟨('Sippe')⟩ — *uruj* 'család'.¹¹ Vámbérynél¹² ezeket olvassuk: „... a mai nomádok a következő osztályokra oszlanak: a) az *il* vagy *ulus*-ra^b = nép, néptörzs, amelyen a népnek zömét értik, p. o. türkmén ili = turkománok, özbeg ili = özbégek stb.; b) *uruk* (a turkománok az *uruk*-okat mainapság az arab *taife* szóval jelölik) szószerint = nemzetség, az osztályozásnál azonban klán értelemben használatos; hébekorba, p. o. Abulgaži-nál *il* és *uruk* össze van tévesztve¹³ [a tévesztve szót itt természetesen helytelenül használja Vámbéry — N. Gy.]; c) *tire* szószerint = ág, tulajdonképpen a nemzetségnek szűkebb köre, a szó tágabb értelmében vett család.”

Barthold az Enzyklopaedie des Islamban, *aimāk* címszó alatt azt mondja, hogy a mongol—török *aymaq*¹⁴ és a török *il* szavak eredetileg 'törzs'-et jelen-

⟨⁷ De vö. Almásy, Vándor-utam 153., 2. j.⟩

⟨⁸ Ld. Bang: UJb XIV, 1934, 209; Barthold, 12 Vorlesungen 182, 217; Turan, Oniki hayvanlı 75., 2. j.; Ramstedt, KWb 449a: *Oros ulus* 'die Russen, das russische Volk'; Doerfer, TMEN I, 175—178 (§ 54): „... 'eine Koalition verschiedener Stammesgruppen, nicht vom Standpunkt ihrer Angehörigen aus gesehen (dazu cf. *irgān*) ['Gruppierung mehrerer Clane'] Id. Doerfernél I, 125—127 (§ 16) — N. Gy., sondern von der Person des Herrschers aus betrachtet; als Untertanen, jedoch ohne die sozial deklassierende Nuance des Terminus *qarāčū* ['Nichtadliger, Untertan']'. Häufig: Bezeichnung der mo. Teilreiche.”⟩

⟨⁹ Ld. Joki, LwSs 137—138, 145.⟩

⟨¹⁰ Vö. tkm. *ilāt* 'naselenie, žiteli' (TurkmRusskSlov 350b.)⟩

⟨¹¹ Ld. Kononov, Rodoslovnaja turkmen 87., 59. j.; Doerfer, TMEN II, 47 skk. (§ 468). Doerfer itt nem szól arról, hogy a fejedelmi nemzetség külön áll, pedig az *uruj* tkp. 'a fejedelmi ház'.⟩ Ld. még Radloff, Wb *ulus*.

¹² A magyarok eredete 196.

⟨¹³ Vö. ezzel szemben Kuzeev, Baškirske šezere 208b, 7. j., ahol Kuzeev megjegyzi, hogy a kérdéses *šāžārā* fordításában azért hagyta meg az eredeti *il* terminust, mert az többértelmű a forrásban, 'törzs' és 'kisebb rokoni alakulat' jelentésben egyaránt előfordul; ld. még Doerfer, TMEN II, 47 skk. (§ 468).⟩

⟨¹⁴ A dél-kis-ázsiai türkménekénél: *oymaq* 'törzs', *oba* 'család'. Ld. Kowalski: ArchOr VI, 1934, 297.⟩

^a Így az utolsónak tűnő variánsban.

^b Vámbérynél: *ulusz*.

tenek, de nagyobb törzsszövetségeknek mint politikai egységeknek a jelölésére is használatosak.

Mészáros Gyula azt írja a baskírokról, hogy nemzetségekre oszlanak. „Ezt a nemzetséget 'erō-nak [vö. Pröhle: KSz V, 260: baskír *ruγ* ~ tatár *râu* 'nem, faj', Katarinskij: baskír *râu* 'rod'', pokolenie' = 'nemzetség'], vagy némely helyütt *sām*-nek hívják. Egynémely nemzetségnek vannak kisebb osztályai is, a hadak, baskírul *tube*.”¹⁵ <Garipov és Kuzeev az alábbi terminusokat említik a különféle kerületekben, ahol vegyesen él együtt baskír nyelvű lakosság: *il*, *irüu*, *tübä*, *aymaq* (Baskíria északkeleti részén), *ara*, *bülkä*, *tarmaq*, *tarmüt*, *toqom*.>¹⁶

Közép-Ázsiában a nemzetséget a *söñäk* 'csont' szóval jelzik.¹⁷

A magyaroknál — úgy látszik — ez volt a beosztás: <nép, had, nem (-zet), törzs, ág.>^a

Radloff, aki a közép-ázsiai török törzsek életét jól ismerte, a lényegébe világít bele ezeknek a felosztásoknak, mikor „Stämme” és „Stämmchen” terminusokat említ.¹⁸

Sokat és rendszeresen lehetne írni a témáról; én csak a fent kimondott tételt akarom bizonyítani, azt, hogy a nomádok beosztásának kategóriái és a kategóriák elnevezései állandóan változnak. Ez a nomád állam törzsi beosztásának alapszemléletéhez tartozik. Másodrangú kérdés, hogy az idegenek, más népek hogy nevezik a nomádokat,¹⁹ illetve a nomád néprészeket.

Az egyes felosztási keretek nem mindig egyformán jelentősek. Kínai Mongolország mongol lakói például csaknem kizárólag a nemzetség (*gošigün* 'bannière') nevével nevezik magukat; azt is tudják, hogy milyen törzsszövetséghez tartoznak, a törzsi egységek azonban jelentéktelen szerepet játszanak.²⁰

A hadi beosztásról, illetőleg a hadi és törzsi beosztás viszonyáról keveset tudunk. Hogy viszonylik pl. a *tümün*, a tízezres

¹⁵ Mészáros, Magna Hungaria 61; <Vö. Ivanov, Očerak 52., 3. j.; Kāšg. *tüb* 'Abstammung'; Radloff, Wb *tüpsüz*.>

¹⁶ Ld. Probl. obšč. 214.>

¹⁷ Vö. Radloff, Aus Sibirien I, 258; <Haenisch, GGM 206.>

¹⁸ Phonetik XXI.

¹⁹ Vö. Moravesik, Byz-turc. II², 24.

²⁰ Ligeti, Rapport préliminaire 19.

^a A HMKial had(= törzs), nem (= nemzetség), ág beosztást ad. — Az ott szereplő bibliográfiai tételek (Hóman, A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése: MNyK I: 7, 15–16; valamint Nagy Gyula: Századok 1870, 688 skk.) mellett ld. <Pais: MNy XXVII, 1931, 244.>

hadi egység, a törzshöz? A kétféle beosztás természetesen érintkezik. Van ilyen városnév a kazároknál: Jobbszárny és Bal-szárny. Ezek eredetileg hadi terminusok voltak. A tümen adminisztrációs egység 'kerület' jelentésben is előfordul Közép-Ázsiában.²¹ E tekintetben is nagyon sokféle lehetett a fejlődés korok és helyek szerint.

2. NOMÁD NÉPEK, NOMÁD BIRODALMAK

Midőn Justinus császár a <nyugati> türk <fejedelem> követeinél a Türk Birodalom szervezete iránt érdeklődik, a követek azt felelik, hogy náluk négy fejedelemség van, azonban az egész nemzet felett való legfelsőbb hatalom „Sizabul” <...> kezében van.²²

HMKial 11

A szabíroknak a Kaukázus vidékén levő hatalmas birodalma sok államra oszlott.²³

Ibn Fadlān arról értesít bennünket, hogy 921-ben <Almuš>^a volgai bolgár fejedelem alatt négy „király” volt.²⁴

A besenyőknek 950 körül nyolc törzsük volt, mind a nyolc törzs önálló, külön fejedelemséggel.²⁵ Egy ideig a magyarok is hét önálló törzsből állottak.²⁶ A honfoglalás körüli időben meglehetősen erős központi hatalom keletkezett a magyaroknál, mely Árpád halála után meggyengült s Gézával újra megerősödött.

<A nagy birodalomrészek azután kisebb részekből állanak.>

A besenyők nyolc törzse negyven kisebb részre (mondjuk: nemzetségre) oszlott.²⁷ Ezeknek bizonyára voltak még kisebb részeik, de mivel a kisebb részek ismerete hadi és politikai szempontból nem fontos, forrásunk sem a nemzetségek, sem a kisebb részek neveit nem ismerteti.

A <kazakok>^b három (illetőleg négy) hordára oszlanak, úm. a Nagy Horda, Középső Horda, Kis Horda (és Belső Horda). A hordák nemzetségekből

HMKial 12

²¹ Ld. Gordlevskij, Gosudarstvo sel'dž. 50.

²² Menandros, ed. Bonn, 298—299; de Boor, 451.

²³ Prokopios, BG IV, 11; ed. Bonn, 509; ed. Hauray, II, 538.

²⁴ MHK 204; <Togan, IF 1.>

²⁵ Konstantinos, De adm. imp. 37. fej.

²⁶ Konstantinos, De adm. imp. 38. fej.

²⁷ Konstantinos, De adm. imp. 37. fej.

^a HMKial: Almyš [Almīš].

^b A HMKial-ban használt *kazak*—*kirgiz* terminus helyett *kazak*, a *karakirgiz* helyett pedig *kirgiz* értendő. A szintén gyakori *kirgiz* elnevezés esetében általában *kazak*, néha viszont *kirgiz* népről van szó. Kerülendő a félreértéseket, az új kiadásban a mai turkológiai terminológiának megfelelően használjuk a *kazak*, illetve *kirgiz* népnéveket.

s ezek ágakból állanak. (A kazak nemzetségeket és ágakat név szerint is ismerjük.)

A török nomád állam (alapeleme) a család, szűkebb, és tágabb értelemben.²⁸

De a családnak és a család természetes szaporodásának gyakran csak másodrangú szerepe van egy nagyobb népalakulat előállításában (sőt, gyakran kisebb népalakulat előállításában is), s az elsőrangú tényező egy erősebb csoport, (illetőleg egy erős vezér, egy erős szervező erő,) mely a származásra, sőt gyakran a nyelvre való tekintet nélkül egy alakulatba egyesíti mindazokat az (egyéneket), családokat, nemzetségeket és törzseket, melyek hatalmi körébe belesznek. Természetes, hogy minél nagyobb egy ilyen alakulat és minél idegenebb elemeket foglal magában, annál hamarabb széteshetik, de az együttélés — ha a központi hatalom erős, vagy ha az alakulat tagjainak érdeke úgy kívánja — sokáig is tarthat, sőt egyes, eredetileg heterogén elemekből álló részek tartós, esetleg (hosszú ideig) fel nem bomló egységgé alakulhatnak.

Három tényező működik tehát a török népalakulatok életében: a természetes szaporodás és pusztulás, új népek vagy néprészek önkéntes vagy önkéntelen csatlakozása és egyes néprészek ugyanilyen elválása.

Rendesen így van ez a nomádoknál és a könnyen költöző népeknél. Érdekesen írja le Patkanov²⁹ a tunguz törzsek újabb kori alakulását, a „genetikus nemzetségeknek” szétszóródását s gazdasági és egyéb okokból új, „mesterséges nemzetségcsoportok” keletkezését. „Nincs változékonyabb valami, mint a beduin törzsek csoportosulása”, írja H. Lammens.³⁰

A török nomád államot (. . .) a gyakori változások, az állandóság hiánya jellemzik. (A fent vázolt törökös államalakulatok élete szakadatlan, szenvedélyes politikai küzdelem.)

A szövetség egy erős szervező keze alatt — gyakran egészen jelentéktelen kezdettel — hirtelen megerősödik, hatalmát egy bizonyos területen kiterjeszti, azután egy-két, esetleg több emberöltőn, néha több századon keresztül — gyakran nagy területváltozásokkal — virágzik, majd hirtelen vagy lassú gyengüléssel összeomlik.^a

²⁸ Vö. László Gyula, HMNE 48.)

²⁹ KSz VI, 1905, 248 skk.

³⁰ Enz. d. Isl. II. 1172.

^a Az egyik variánsban — lapszéli megjegyzésként — itt a mongolokra utal N. Gy.

Hogy hogyan keletkezik ilyen birodalom, arról (nagy vonásokban így ad képet)^a a két orhoni felirat:³¹ „Atyám, a kagán, tizenhét emberrel kivonult. Amint kivonulásának híre elterjedt, aki a városban volt, a hegyre ment, aki a hegyen volt, az leszállott; midőn összegyűltek, hetvenen lettek. Mivel az Ég erőt adott nekik, atyámnak, a kagánnak serege olyan volt, mint a farkas, ellensége olyan volt, mint a bárány. Keletre és nyugatra hadat vezetve embereket gyűjtött s őket összetartotta. Hétszáz férfi volt már összesen. Miután hétszázan lettek, őseim törvényei szerint rendbe szedte a népet, mely szervezettségét és kagánját elvesztette, a népet, mely rabszolgákká és rabszolganőkké lett, a népet, melynek török intézményei eltűntek, s bátorságot öntött belé.” (A tizenhét, hetven és hétszáz természetesen nem veendő szó szerint.)^b

Az Európa határán megjelent hunokról a IV. század második feléig alig hallunk. Ekkor egy erős uralkodó összefogja erejüket, megtámadják a tőlük nyugatra lakókat, Attila alatt óriási hatalomra tesznek szert, s az V. század közepén a birodalom összeomlik, illetőleg a Fekete-tenger vidékén új alakulások formájában él tovább.^c

HMKial 14

Láttuk, hogy 569-ben a (Nyugati) Türk Birodalom négy fejedelemségből állott. Már 576-ban azonban arról értesül Valentinus, Tiberius bizánci császárnak a türkökhöz küldött követe, hogy a türkök birodalma nyolc részből áll.³²

A türkök története külön is igen tanulságos. A VI. század közepén alapítják meg a Bajkál-tótól délre eső vidéken birodalmukat, mely pár évtized múlva a Koreai-öböltől a Fekete-tenger vidékéig terjed. Újabb pár évtized múlva azonban lényegesen megcsökken a hatalmuk; a nyugati türkök a mai Orosz-Turkesztánban még a VI. század végén teljesen önállóak lesznek

³¹ II E 10, I E 11 sqq.

³² Menandros, ed. Bonn, 399; ed. de Boor, 204. — Nem veendő figyelembe, midőn a türk kagán azt írja Maurikios császárnak magáról, hogy ő hét nép és hét klíma ura. (Theophylaktos Simokattes, VII, 7; ed. Bonn, 282.) Itt a hét csak 'sok'-at jelent: vö. a 17, 70, 700 számokat a fent közölt felíratrészben. (Vö. még Munkácsi: Ethn 1931, 1. számában A magyar lovasélet ősisége. (kny.) 6.)

* HMKial: „érdekes képet rajzol”. A fogalmazványanyagban két ízben is megjegyzi N. Gy., hogy a feliratok valójában nem sok történeti értékkel bírnak, a bennük levő leírások igen sematikusak. Az egyik kéziratos variánsban azt is jelzi N. Gy., hogy a türk feliratoknak van „új magyar fordítása”. Mi megtartottuk a HMKial-ban megjelent fordítást, és nem Kakuk Zsuzsa (ld. MEH 32.) fordításában közöljük a megfelelő passzust.

^b Az egyik szövegvariáns szerint ez utóbbi, zárójelben levő mondat törlendő.

^c Az utolsó mondat a variánsokban eltérő módosításokkal is szerepel: ... vidékén (kisebb jelentőségű) alakulások ...; vidékén új alakulások (gyengébb) formájában ...

s 630-ban a keleti birodalom kínai fennhatóság alá kerül; 680—682-ben újra fellendül, két kiváló uralkodó, Qutluğ és Mo-č'o^a alatt majdnem eléri régi nagy kiterjedését. 745-ben az ujgurok végképp megdöntik a Türk Birodalmat.

HMKial 15

Hasonló jelenségeket látunk a többi török birodalom életében is.

Ezek a példák a nagy birodalmak összealakulását és részekre való esését szemléltetik. Lássunk más példákat, melyek törzseknek, szóval kisebb néprészeknek elválását és csatlakozását mutatják be!

A kazárok három törzse, a <kovárok,>^b elválik a Kazár Birodalomtól és a magyarsághoz csatlakozik. <...>^c

Theophylaktos Simokattes arról értesít bennünket, hogy a VI. század végén a Tarniax, Kotzager és Zabender³³ nevű népek vagy néptöredékek az avarokhoz menekültek s hozzájuk csatlakoztak.

<Úgy látszik, hogy e változások nagyon rövid idő alatt is lefolyhatnak. A besenyők 950 körüli 8 törzsnevét feljegyezte Konstantinos Porphyrogenetos;³⁴ Skylitzes az 1040 körüli időből már 13 törzsről beszél, fel is jegyez két törzsnevet *Βελεμαρις* és *Παγονμαρί[ς]*, s ezek egész mások, mint a száz év előtti nevek.>³⁵

De még világosabb a kérdés szempontjából a karakalpak törzsnevek esete.³⁶ A karakalpakoknak 1740 körül a következő 9 törzsük van: *Qıtay*, *Qunğrad*, *Keneges*, *Manğit*, *Qıpçaq*, *Uysun*, *Džabın*, *Qıyat*, *Mıtan*. De hamarosan változások jönnek, az egyik törzs beolvastja a másikat, új csoportosulások, költözések történnek, mely mozgalmaknál fontos szerepet játszik a vezérek hatalmi vetélkedése. Így azután a XIX. század első negyedében egy

³³ Itt és hasonló esetekben az *e* természetesen nem zárt *e-t* jelöl. — *οἱ Ταγνιάχ καὶ οἱ Κοτζαγγοί ... Ζαβενδέο ...* ed. de Boor, 260.

³⁴ Konstantinos, De adm. imp. 37. fej.

³⁵ Kedrenos, ed. Bonn, II, 581; (Moravesik: UJb X, 1930, 33 (kny.).)

³⁶ Ivanov, Očerk 51—52.

^a N. Gy. — ld. HMKial 14., 2. j. — a kínai feljegyzésben fennmaradt neveket, adatokat nem egységes átírásban közölte, s bár maga sem tartotta — az egyik variáns tanúsága szerint — helyesnek ezt a gyakorlatot, nem módosította ezt. Mi egységes átírási rendszerben közöljük adatait, s ahol az szükséges volt, ott egyeb javításokat is végrehajtottunk.

^b HMKial: kabarak — N. Gy. a kéziratban többször átjavította a *kabar* etnonimát, hol a *kovár*, hol a *kavar* vagy *kavár*, másutt a *kabar* alakot részesítette előnyben. Végül a *kovár* forma mellett döntött, vö. etimológiai magyarázatát: 262 skk.

^c A kilenc ujgur törzshöz csatlakoztatott *Basmıl* és *Qarluq* törzsről szóló bekezdés kimarad.

új törzscsoportot látunk a karakalpakoknál, melynek neve *On-tört-uru* 'Tizennégy-nemzetség'; ebben benne van a *Qitay*, *Manjüt* és *Keneges* törzs is. Ez az átalakulás özbeget befolyásra történhetett, akiknél *Tizennégy-nemzetség* nevű törzs már Abulgazi idejében, a XVII. században volt. A XIX. században azután arról értesülünk, hogy a karakalpak *Tizennégy-nemzetség*hez hozzátartozik a *Qipčaq* törzs is. A többi karakalpak néprészek ugyanakkor a *Qungrad* törzsben egyesülnek, melynek két nagy altörzse van, a *Šüllük* és a *Džuanjur*, melyek neve előbb nem fordul elő.

Egy hívai történetíró, Mūnis, arról értesít bennünket, hogy Abulgazi az özbegeket négy csoportra (*tüpä*) osztotta: 1. *Uygur* és *Nayman*, 2. *Qungrad* és *Qiyat*, 3. *Nuquz* és *Manjüt*, 4. *Qanjli* és *Qipčaq*, s ezekhez hozzácsatolta a *Tizennégy-nemzetséget*.³⁷

A gyors változások egyik oka az ilyen gyökeres, önkényes átcsoportosítás.

A <kazakoknál> a *Qongrad* törzs előbb a Középső Hordához tartozott, azután a Nagy Hordához csatlakozott.³⁸

HMKIal 15

A karakalpakok egy kisebb töredéke a XIX. század elején az Urál folyó bal partján nomadizált a Kis Horda kazakjaival együtt. Azután a Belső Horda (a Volga melletti kazakok) kötelékébe lépett, később azután ettől is elvált.³⁹

A még kisebb részek önálló vándorlását és más néphez vagy néprészhez való csatlakozását világosan látjuk a <kazakoknál> és más török népeknél, amint ezt mindjárt — a törzs- és ágneveknek mint a változások emlékeinek tárgyalásánál — látni fogjuk.

HMKIal 16

A törzsszövetségi alakulatok változandóságára jellemzők azok a népnevek, melyeknek 'Hat-törzs', 'Tíz-törzs'-féle jelentésük van, vagy azok, melyekben a tulajdonképpeni népnév előtt a törzsszövetségben részt vevő törzsek számát jelentő számnév áll. Ezeket bővebben tárgyaljuk a népneveknél.

A törzsek lehetnek egyenlők, lehetnek megállapított beosztással létesített egységek, de lehetnek egymástól teljesen eltérő alakulatok is. Természetesen a tudósításokban is sok tévedés, félreértés van.

³⁷ Ivanov, *Očerki* 52., 3. j.

³⁸ Levchine, *Description* 303.

³⁹ Ivanov, *Očerki* 66.

E változások fő oka az egyes néprészek önállósága.

Láttuk a besenyőknél, hogy az egyes törzsek önállósága annyira mehet, hogy központi hatalom — bár a nép együtt él, együtt vándorol, együtt harcol, tehát egységet alkot — nincs is.

Érdekesen világítják meg ezt az állapotot a karakalpakokra vonatkozó, 1720 és 1740 közötti korról szóló adatok. Van idő, amikor a kazakok fejedelme viseli a karakalpak kán címet; később három karakalpak kánról beszélnek, kik közül az egyik a kazak fejedelem, azután egyről, majd megint kettőről, viszont az ügyeket a bijek, és helyi főnökök intézik.⁴⁰

„Egy nomád nép törzsi és nemzeti beosztásának megértésében az a legnagyobb nehézség, hogy a törzsek és nemzetségek minden nomád államban nemcsak népcsoportok, melyek származásuk szerint összetartoznak, hanem egyúttal kis önálló államok, melyekből a nagyobb állam áll. A nemzetség legkisebb alcsoportja, a család is, önálló *el* [‘nép, birodalom’].”⁴¹

„Ami a törkök alkotmányát és társadalmi rendjét illeti, meg kell jegyezni, hogy ha egy törk vagy ujjur „birodalomról” (törökül *el*) beszélünk, nem szabad ezt egy európai birodalomhoz hasonlítani. Valójában ez csak nagyobb vagy kisebb számú nomád törzseknek laza és nagyon változékony összekapcsolódása, melyet feje, a kagán tart össze”, írja Thomsen a törk feliratok fordításához írt bevezetésében.⁴²

Ilyen körülmények között jól elképzelhető, hogy gazdasági bonyodalmak, politikai vagy műveltségi természetű küzdelmek, a népnek és a vezetőknek részint egymás közti, részint más népekkel, néprészekkel, más vezetőkkel való, akármilyen alapon keletkezett ellenségeskedései a legtarkább változásokra adnak alkalmat. A változás lehet egy nép vagy néprész elköltözése, elköltöztetése, elűldözése, megsemmisítése, rabbá tévése, beolvadása, beolvasztása, új keretekbe való beosztása vagy megfordítva, egy néprész megerősödése, önállósodása, új népként

⁴⁰ Ivanov, Očer 58—59.

⁴¹ Radloff, Alttürk. Inschr. ZF XIV.

⁴² ZDMG LXXVIII. NF III, 1924, 129; vö. még Köprülüade M. Fuad: Türkiyat Mecmuası I, 1925, 185—187; <Togan, IF 287 skk. Kiemelendő továbbá a dinasztia-vezetők szerepe a változásokban. Ld. Mályusz, A székelység eredetéről: Melich-Eml. 255; László Ferenc, A kagán és családja: KCsA III, 1941—1943, 1—39; Togan, IF 273 skk.>

való megjelenése, esetleg új kereteket alkotó kisebb-nagyobb szervezőerő formájában.

A külpolitikának — *mutatis mutandis* — ugyanolyan fontos szerepe volt e változásokban, amilyen fontos szerepet játszik a modern államok életében. Sokat mond az a leírás, melyet a magyar fejedelemlnek, Levédinek a kazár kormányval való viszonyát illetőleg Konstantin császár ad.⁴³

A hívai kánok kormánya a karakalpakoknak hozzájuk húzó arisztokrataival, bijeivel szőtt kapcsolatot s ezeken keresztül igyekezett a karakalpakoknál céljait megvalósítani.⁴⁴

Legnagyobb befolyással vannak a nomád népek sorsára a háborúk, ezek különösen gyakran okoznak szétszakadásokat. Így szakadnak szét és veszti el függetlenségüket a Szir-darja alsó folyásánál lakó karakalpakok az 1723-i dzungár támadás következtében; egy részük délnyugatra húzódik, s ezek a dzungárok és Bohara fennhatósága alá kerülnek, más részük északnyugatra, az Urál folyó és az Emba vidékére megy, ezek meg a Kis Horda kötelékébe jutnak, s a Kis Horda kazakjaival együtt a Káspi-tótól északra lakó kalmükökkel ütköznek össze a legelők miatt, mire a kalmükök kénytelenek nyugatra vonulni, de kicsi az új területük, s ezért tovább harcolnak a karakalpakokkal és kazakokkal, s az oroszoktól kérnek segítséget.⁴⁵

(Ezeknek az eseményeknek — *mutatis mutandis* — szinte minden mozzanata megvan a IX. századi magyar—besenyő harcokban, így volt ez 1723 előtt ezer évvel is, és ezért használhatjuk fel a hozzánk közelebb eső, tehát pontosabban ismert korok történeti adatait, mint analógiákat a magyarok őstörténetének megvilágítására.)

A török — vagy törökös — nomád állam kisebb és nagyobb alkotórészei — amint ez a dolog természetéből is következik — gyakran nem egynyelvűek, vagy ahogyan Köprülüade a tételt fogalmazza: egységes név alatt szereplő török népek gyakran nem etnológiai, hanem csak politikai egységek.⁴⁶

HMKial 17

Attila birodalma pl. a megszervező török hunokon kívül irániakból (alánokból), germánokból és egyéb népekből állott.

⁴³ Ld. itt 227 l.

⁴⁴ Ivanov, Očerk 54.

⁴⁵ Ivanov, Očerk 61 skk.

⁴⁶ Türkiye tarihi, I, 3—4; <Inostrancev, Hunnu i gunny,² 2 skk.>

Konstantinos Porphyrogennetos külön kiemeli, hogy a magyarokhoz csatlakozott kovárok a magyarokétól eltérő (ti. török) nyelven beszéltek.⁴⁷ Nagyon érdekesen szemlélteti ez a tudósítás egy ilyen idegen nyelvű csatlakozott néprésznek az új uralkodó néphez való nyelvi viszonyát. A kovárok megtanítják törökül a magyarokat, de ők is megtanulják a magyar nyelvet, s a folyamat vége azután — mint a későbbi állapotokból látjuk — az, hogy a magyarok is, a kovárok is elfelejtik a kovár-török nyelvet, s mindnyájan csak magyarul beszélnek. <A nyelv megtanulásánál persze nem az egész népre, hanem néprészekre vagy társadalmi osztályokra kell gondolni; érdekes bizonyítékai pl. az uralkodó családok kétnyelvűségének a névfordítások.>^{48 a}

HMKiai 18

A török kunok és az iráni jászok, az alánok utódai mint egységes nép jönnek be Magyarországra (a történeti források egy ideig nem is említik a jászokat, csak a kunokat). Együtt találunk kunokat és jászokat a XIV. század elején bizánci szolgálatban is,⁴⁹ Kelet-Ázsiában is.⁵⁰

Más, jelesen mongol nyelvű néprészek nagy számmal csatlakoztak török népalakulatokhoz a mongol korban, <kik — főleg az iszlám erősödésével — hamarosan eltűnnek a törökök közt.> A közép-ázsiai török népeknél gyakoriak a mongol néprésznevek, s ezek az illető néprészek mongol eredetét jelzik.

Ugyanakkor egynyelvű, eredetileg egységet képező népek külön birodalmakra szakadhatnak, mint ezt a kazakoknál látjuk, akiknek hatalmas Kis Hordája gyakran állott harcban a Középső és a Nagy Hordával.

Új alakulás, elválás, csatlakozás esetén egy néprész szervezeti beosztásában lényeges változások történhetnek.

⁴⁷ Ld. itt 261 l.)

⁴⁸ Ld. a magyaroknál: *Ézelő — Jutocsa* (277–278 l.), a köznépnél *Balmaz, Tas* stb.)

⁴⁹ Hertzberg, *Gesch. d. Byzantiner u. d. Osm. Reiches* 450; Joannes Kantakuzenos, ed. Bonn, I, 173. <...>

⁵⁰ Yule—Cordier, *Cathay* I, 167.

^a Egy lapszéli bibliográfiai megjegyzés tanúsága szerint (Spuler, *Die Goldene Horde* 11. l., 1. j.) N. Gy. ezen a helyen utalni kívánt a nyelvi egységesülés folyamatára egy olyan nyelvi szempontból sokszínű birodalom példája kapcsán, mint az Arany Horda, ahol az uralkodó mongol főség — igen gyorsan feledésbe merült — nyelve mellett, eltérő török nyelvek (és nyelvjárások), valamint finnugor nyelvek is használatosak voltak.

A magyarokhoz csatlakozó kovárok tulajdonképpen három törzsből állnak, de a Konstantinosnál található magyar törzsrendszerben csak egy törzset alkotnak.⁵¹

Gyakori eset, hogy két törzs egyesül, s névül a kettőnek egyesített nevét veszi fel.

Az Altaj vidékén ismerjük ma az *Ač-Kästim* törzset.⁵² E törzs nevének két része, *Ač* és *Kästim*, mint két egymástól különálló törzs neve fordul elő a feliratokban.⁵³

Az özbegek egyik törzsének *Qıtay-Qıpčaq* a neve.⁵⁴ E törzs két nagy részre oszlik, a *Qıtay* altörzsre és a *Qıpčaq* altörzsre; e két altörzs két régi nagy nép töredéke. De oly szorosan összetartozóknak érzik magukat a két altörzs tagjai, hogy ha megkérdezzük tőlük, hogy milyen eredetűek, mindig azt felelik: „*Qıtay-qıpčaq* vagyok.”⁵⁵

HMKIal 19

További kettős törzsnevek is ismertek az özbegeknél: *Uygur-Nayman*, *Qanglı-Qıpčaq*, *Nuqus-Manğit*.

A kazakok Középső Hordájának van két ága: *Uvaq* és *Kiräy*, s az a nemzetség, melybe e két ág (még egy harmadikkal együtt) tartozik, *Uvaq-Kiräy* nevet visel.⁵⁶

Nekünk is van ilyen összetett törzsünk, illetőleg összetett törzsnevünk: a *Kürt-Gyarmat*. Részletesen a magyar törzsrendszer tárgyalásánál lesz róla szó.^a

Újonnan csatlakozott törzsek néha nem lesznek a szövetség többi tagjaival egyenlő helyzetben. Ezek végzik a legnehezebb munkát, védik a határt,⁵⁷ és elől mennek a harcban.⁵⁸

Az ujugurok a később meghódított *Basmıl* és *Qarluq* törzseket elővédül használták, mind pihenéskor, mind háborúban.⁵⁹

⁵¹ De adm. imp. 39. fej.

⁵² Radloff, *Phonetik* XXX.

⁵³ Radloff, *Altürk. Inschr.* 351, 364.

⁵⁴ Radloff, *Phonetik* XXXVII.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Vámbéry, *Das Türkenvolk* 286; vö. Radloff, *Phonetik* XLII.

⁵⁷ Ld. az *udž* terminushoz: Köprülüade: *Türkiyat Mecmuası* I, 1925, 209; Paul Wittek, *Das Fürstentum Mentesehe. Istanbul Mitteilungen. Heft 2. Istanbul 1934.* 2., 2. j., 5–6, 11., 1. j.)

⁵⁸ Tagányi: *MNy* IX, 1913, 103–104.

⁵⁹ Chavannes, *Documents* 94.

^a A kézipéldányban itt bejegyzés: „Történeti alakulat-e a törzs vagy önkényes beosztási keret? Mályusz, A székelység eredetéről: Melich-Eml. 260.

A legutóbb csatlakozó *Kovár* törzsről megírja Konstantinos,⁶⁰ hogy elől megy a háborúban. <„Mivel pedig a háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül, és háborúban elől jártak, az első törzsek rangjára emelték őket.” Ebből a megokolásból a kovárok jogi helyzetére következtetéseket levonni nem lehet.>

Baján avar fejedelem a később csatlakozott kuturguroknak (kutriguroknak) parancsolja meg, hogy keljenek át a Száván, s pusztítsák Dalmáciát, s meg is mondja, hogy azért küldi őket, mert esetleges pusztulásukat nem nagyon bánja.⁶¹

HMKial 20

Tamás spalatói érsek⁶² mondja a mongolokról, hogy a leigázott népekből nagyszámú fegyverest — különösen kunokat — visznek magukkal, s ezeket erőszakkal kergetik a harcba. Julián ugyanezt mondja a perugiai püspökhöz írt levelében.⁶³

<...>^a

Hogy kialakulásában, változásaiban és bármikori állapotában miféle alakulat a „nomád állam”, annak a leírása nem nyelvészeti feladat. Ennek könyvtárnyi irodalma van már ma is és még nagyobb lesz a jövőben.

1930-ban Radloffot vettem segítségül. Radloff 12 évig élt Szibériában, és éles szemű, szorgalmas, lelkiismeretes néprajzi leíró volt. A törökség leírásában többet köszönhetünk neki, mint kora összes turkológusainak együttvéve. A török nomád állam keletkezésére és életének bizonyos tényezőire vonatkozólag is van egy terjedelmes dolgozata, mely főleg a kazakok életének közvetlen megfigyelésén alapszik, s Radloff az ujjur történet bevezetésében közölte.⁶⁴

⁶⁰ De adm. imp. 39. fej.

⁶¹ Menandros, ed. Bonn, 310; Exc. de leg. 458.

⁶² Historia Salonitana 38. c.

⁶³ Wenzel, Árpádkori új Okmt. VII, 553.

⁶⁴ Das Kudatku Bilik, I. kötet, LII skk. — Ezt veszem alapul most is. Radloff fejtegetéseit ma erősen bírálják, ugyanakkor kiváló magyar jogászok rendkívüli dícsérettel nyilatkoztak róla.

^a A nomád állam életéről szóló Radloff-tanulmányból közölt terjedelmes citátum elé új „bevezetést” írt N. Gy., — így a HMKial megfelelő része itt, természetesen, kimarad. Megjegyzendő, hogy a kéziratot alapján nem dönthető el egyértelműen, hogy N. Gy. a második kiadásban — hasonlóan az első kiadáshoz — csaknem teljes terjedelmében kívánta-e közreadni Radloff szövegét, ill. annak magyar fordítását. Mi megtartottuk az egész szöveget.

„A nomádok társadalmi csoportokba való alakulásának alapja a természetes családi összetartozás.^a Az egymással legközelebbi rokonságban álló családtagokat egy közös tulajdon, amely nélkülözhetetlen egy kisebb marhaállomány fenntartásához, szoros érdekközösségbe láncolja össze. Hozzájuk csatlakoznak aztán távolabbi rokonok és egészen egyedül álló szegény családok, és együtt alkotják a legkisebb szociális közösséget, az *ault*, amely az egész éven át együtt marad.

Olyan családok, melyeknek nagy marhacsordáik vannak, nem tudják együtt változtatni lakóhelyüket anélkül, hogy állatállományuk kárt ne szenvedne, ezért a családtagok elválnak egymástól, és külön-külön *ault* alapítanak szegény emberekkel, akik részint szolgálatukba lépnek, részint pedig mint hű embereik hozzájuk csatlakoznak. Sőt, nagyon gazdag emberek több *aullal* is rendelkeznek, mivel csordáikat megosztják, és mindegyik csoportnál néhány hű emberből és szolgából álló önálló *ault* tartanak fenn.

Minden egyes *aulnak* annak a családnak a legidősebb tagja a vezetője, amelynek az *aulban* a legnagyobb vagyona van, vagy pedig amelynek tagjai az *aulban* többségben vannak.

Nyáron minden *aul* külön nomadizál, télen azonban több *aul* egy *aulesoportba* egyesül, amelynek egy bizonyos helyen van a téli szállása. Ez azért van így, mert egyrészt télen nem marad minden csorda az *aulnál*, és ezért az őrizésükre több emberre van szükség, mint nyáron, másrészt pedig mivel a nehéz téli időszak nélkülözései nagyobb társaságokban kevésbé érezhetőek. Így áll elő a nemzetségi *alcsoport*, amely télen összehúzódva lakik, nyáron viszont egy nagyobb területen szétszóródik; bizonyos összefüggés mégis marad az egyes *aulok* között, úgyhogy az esetleges kívülről jövő támadások esetében a szomszédok a közös ellenséget egyesült erővel energikusan visszaverhetik.

Egy ilyen nemzetségi *alcsoportban* az *auloknak* és a családoknak már közös és külön érdekeik vannak, mivelhogy a nyári telepek közös birtokul szolgálnak, viszont a téli telepeket egyes családok vagy személyek tulajdonának tekintik, ezeket áruba bocsáthatják vagy bérbe adhatják. Ezért itt

^a Ezen a helyen több — részint német nyelvű — későbbi betoldás is található a variánsokban: 1. Nagyon fontos azonban a gazdasági és a politikai tényező szerepe. A gazdasági tényező fontossága tulajdonképpen Radloff itt következő fejtegetéseiből is kiderül. A politikai tényező fontosságának illusztrálására frappáns példát hozhatunk a Mongolok Titkos Történetéből. Vö. Ligeti, MTT 13 (44. §), ahol egy nemzetség megalakításáról olvashatunk. — 2. A család nyelvi, gazdasági, politikai, védelmi és támadási, tehát katonai egység, különösen az ivadékokkal, a szolganéppel, a rokonokkal érdekközösségben élő esetleges közösségekkel kibővült formájában.

Néhány lapszéli bibliográfiai megjegyzésből kiviláglik, hogy N. Gy. Radloff leírásának — különösen a leírás e részének — Kuzeev, Tokarev, Potapov munkái alapján történő átdolgozását mérlegelte.

már valamelyes tekintélyre van szükség, mely az aulok közt keletkező összeütközéseket kiegyenlíti és a vitás kérdésekben bíraskodik. Ez a tekintély bizonyos személyiségekben testesül meg, akik régi hatalmas nemzetségekből való származásukkal, gazdagságukkal, szellemi képességeikkel, igazságérzetükkel tűnnek ki, főleg pedig nagy családdal, illetőleg rokonsággal rendelkeznek, mely szükség esetén a szót tettekkel is tudja támogatni. Ezek az egyéniségek, akiket a kirgizek *bī*-nek (bejnek) neveznek, bírói hatalmat gyakorolnak, amelyet tulajdonképpen senki sem ruházott rájuk. Kiegyenlítik a téli lakóhelyeken a földbirtok körül keletkezett viszályokat, elsimítják az aulok közötti ellentéteket, és erőszakot alkalmaznak a birtoklási joggal és az egyéni biztonsággal szemben.

Mint hogy a nomád nép egyáltalán nem ismeri a vezérnek szavazás útján való választását, ezért a *bī*-hatalom mindig az illető családnak vagy a családot képviselő személyiségnek hatalombitorlása, amelynek a többiek csak a viszonyok kényszerítő hatása következtében rendelik alá magukat. A *bī* leggyakrabban csak mint ítélőbíró szerepel, akinek mind a két párt önként aláveti magát. Ebben a tekintetben különben semmiféle általános érvényű szabályt felállítani nem lehet. Vannak *bī*-k, akik rendelkezéseinek a nép feltétlenül aláveti magát, akik igazságérzetükkel és belátásukkal szereztek meg maguknak ezt a méltóságot; mások családi befolyásnak és gazdagságnak köszönhetik megingathatatlan hatalmukat; a legtöbb esetben azonban a nemzetségi alcsoportoknak csak egy részében rendelkeznek feltétlen befolyással, a csoport többi részeiben pedig vetélytársaik vannak.

A *bī*-nek a hatalma nem csupán bíraskodásban nyilvánul, hanem annak a szociális csoportnak, amely neki alárendelte magát, minden ügyére kiterjeszkedik.

Határozatainak keresztülviteléhez állandóan szüksége van a csoport legtekintélyesebb embereinek támogatására, igyekszik ezért velük a legszorosabb viszonyban maradni, és — habár ő a vezetőjük — mégis megbízottjuknak tünteti fel magát. Sohasem hív össze — hogy úgy mondjam — hivatalos tanácsulást, hanem az ilyen gyűléseknek magánbeszélgetés jellege van.

Magától értetődik, hogy a szociális csoportosulás ilyen laza köteléke mellett a nemzetségi alcsoport hatalmi befolyása együtt nő a vezető *bī*-nek tekintélyével és befolyásával. Ezáltal az egyes aulok egyesülése szorosabb lesz, befolyása gyarapodik a szomszédos nemzetségi alcsoportokhoz való viszonyban; egyes családok, sőt egész aulok csatlakoznak hozzá, mivel az új közösségben erősebb védelmet látnak saját érdekeiket illetőleg. Így alakulnak gyakran össze új, kezdetben jelentéktelen nemzetségi alcsoportok valamelyik *bī*-nek személyes befolyása által erős, befolyásos csoportokká. Egy ilyen csoport új nemzetségi névül felveszi aztán a *bī* nevét, amely annak halála után is tovább él.

Bizonyos számú nemzetségi alcsoport ősi idők óta nagyobb vagy kisebb nemzetségeket alkot. Ezek történeti alakulatok, melyek közös származás és bevándorlás vagy korábbi háborús viszonyok következtében számos emberöltővel ezelőtt keletkeztek.

Mivel a nemzetség történeti képződmény, van benne több család, mely régóta uralkodó szerepet visz, s melyet — mivel régebbi uralkodó családoktól származik — a nép nemességnek tekint; ezek bizonyos jogokat élveznek. A nemességnek azonban csak annyiban van befolyása, amennyiben gazdagságával, családi befolyásával és derékségével kitűnik; a hatalom gyakran nem a nemesi családok kezében van.

Mint az aul és a nemzetségi alcsoport, a nemzetség is szociális egészet alkot, melynek feladata, hogy hozzátartozói érdekét más nemzetségekkel szemben megvédje.

A régi nagy harcok idején a nemzetségeknek nagyobb konglomerátumai törzsekké egyesültek, és ezek ismét hordákká tömörültek, mint ahogy a kirgizek ma is Nagy, Középső és Kis Hordából (és Belső Hordából) állanak.

Mikor a kirgizek még teljes függetlenségben éltek szomszédaiktól, ezek a hordák és törzsek csak annyiban alkottak szociális közösséget, amennyiben más törzsekkel vagy hordákkal szemben állottak.

Mióta a kirgizek az orosz uralom alá tartoznak, a hordák és a törzsek csak névleg állanak fenn, tartalom nélküli pusztá szavakká váltak, mivel az államhatalom megvédelmezi a törzseket a nagyobb sérelmekről, és a saját magukon való segítséget nagyobb arányokban nem engedi meg. Régebbi időben azonban, mikor a nomádok nagyobb politikai egységeket alkottak, ezek az egyesülések a közösség védelmezői voltak. Most az orosz uralom alatt álló nomádoknál a nemzetségek újjáképződése lehetetlenné vált, és ezért bizonyos állandó helyzet állt elő, ami aláássa a nomádok jólétét. Az államalkotó elemek változandósága életfeltétel a nomádoknál, és egyedül csak ez képes a teljesen a természettől függő állattenyésztőknél fellépő bajokat megszüntetni.

A szabad nomádoknál a kis nemzetségi alcsoportok folytonos változása adja meg a nép életerejét. Az alkotó elemek változandósága következtében a nagyobb konglomerátumok, a nemzetségek és a törzsek is állandó változásnak vannak alávetve, és ezáltal folytonos sűrűlődésben vannak, amely szakadatlan csetepatékban nyilvánul meg; ez azonban a nép egészének jólétét nem befolyásolja károsan, minthogy valamely törzsnek szétesésekor a részek az erősödő szomszéd törzsekhez csatlakoznak, és ebben az új viszonyokban ugyanolyan védelmet élveznek, mint korábbi helyzetükben. Csúpan ez a körülmény teszi érthetővé, hogy a nomádok évszázados küzdelmeket és háborúkat képesek elviselni anélkül, hogy jólétük alábbszállna, sőt

hogy éppen a legnyugtalanabb időkben gyarapodnak leginkább számban és gazdagságban.

HMKIal 25

Ha sikerül egy törzsnek a harcok folyamán nagyobb befolyásra tenni szert, akkor annak feje az illető törzs segítségével az egész nép vezére lesz. Ebben az állásában megtartják és védelmezik a törzs többi tagjai, akik az ő vezetése alatt bizonyos javakhoz (zsákmány, földbirtok) jutottak hozzá. Minél jobb helyzetbe juttatja a vezér alattvalóit, annál önállóbb lesz hatalma gyakorlásában, és annál nagyobb lesz az állam, amelyet hatalma alatt egyesít.

A lusta nomádból, aki szomszédaival mit sem törődve csak saját ügyeinek élt, harcos lesz. Hadseregek gyülekeznek össze, melyek minden új előnnyel, amelyet elérnek, lavinaszerűen nőnek. Különösen a szegényebb steppelakók készek mindig a hadviselésre; családjukat és minden vagyonukat magukkal viszik; marhájuk nem szenved meg a vándorlást, minthogy a szükséges életfeltételeket mindenütt megtalálja, és a hadsereg minden győzelme gyarapítja a résztvevők vagyonát; a hadseregben addig szolgálnak, míg a marhaállományuk olyan nagy lett, hogy a továbbvonulás már nem jelent számukra előnyöket. Ekkor az illető harcos visszamarad a neki legalkalmasabb helyen. De a hadsereg mégsem kisebbedik meg, mert az, akinek vagyonát elrabolták, mindig hozzácsatlakozik a győzőkhöz további vállalkozásokra. A visszamaradottak jobban támogatják azonban a vezér hatalmát, mint a vele vonulók. Tudják, hogy a vagyonuk csak addig áll fenn, míg az a terület, amelyben letelepedtek, függő viszonyban marad a vezértől; gazdagságuk alapján ők lesznek az újonnan meghódított területen a legbefolyásosabbak, és ebben a minőségükben az új nomád birodalom támaszai.

Így hát a hadviselés nem kisebbíti meg a leigázott országrészek birtokállományát; csak a birtokosok megváltozása következett be, akik most — mint uralkodó elem — elfoglalhatták a nyájaik számára legelőnyösebb területet, ami jótékony hatással van a marhaállomány szaporodására és fejlődésére.

HMKIal 26

Ha mármost ilyen módon sikerült a vitéz törzsfőnek törzskonglomerátumokból szilárd politikai egészet szervezni, akkor régebbi törzse segítségével felveszi a fejedelmi méltóságot, amely mindaddig teljes elismerésre talál, míg ő abban a helyzetben van, hogy befolyásával az egységet fenntartani és a nyugalmat biztosítani tudja. Az ilyen fejedelmi hatalom mindig hatalombitorlás és csak addig állhat fenn, míg az egyesek ebben a hatalomban előnyt látnak.

Az új állam most éppen úgy alakul ki, mint ahogy korábban a törzs szűkebb hatalmi köre kialakult. Az állam élén a kán áll, rokonait fejedelmeknek teszi meg, akik az alájuk rendelt törzseknek a fejei, korábbi hívei és pártfelei a nemzetségek vezérei lesznek, pártfeleinek híveiből pedig a nemzetségi al-csoportok szóvivői kerülnek ki.

Hogy egy ilyen nomád birodalom milyen félelmetes hatalmat képviselhet, azt egész sora tanúsítja azoknak a birodalmaknak, amelyek ezer év alatt megremegtették Európát, mint, pl. a Hun, az Avar és a Mongol Birodalom. De az effajta legfélelmetesebb birodalmak is a régebbi semmibe hanyatlanak vissza, hogyha az a személyiség vagy család, mely a birodalmat megteremtette, nem központosítja többé magában az államhatalom összességét. A törzskonglomerátum ekkor szétesik, és az egyes részek vagy egymás ellen küzdő kis szociális csoportok káoszába vesznek bele, vagy pedig egy új hatalmi körhöz kapcsolódnak hozzá és új államot alkotnak. A régebbi birodalom neve hamarosan kivész a volt alattvalók emlékezetéből, és helyébe lépnek vagy az egyes törzsek nevei, vagy pedig annak az új államkonglomerátumnak neve, amely a megsemmisült birodalom romjain keletkezett.

Hogy milyen gyorsan megy végbe még az egymástól nagyon különböző elemek egyesülése is, bizonyítja a mongoloknak és a törököknek Dzsingiz kán hadjárata következtében való gyors egyesülése. A Dzsingiz kán alapította államnak és részeinek hosszabb fennállását az magyarázza meg, hogy ezzel a nomád birodalommal sok letelepült nép jelentős államalakulatai egyesültek, és hogy ez a nomád birodalom nem az alkotó törzsekre hullott szét, hanem különböző kultúrállamokra (Kína, Közép-Ázsia, Perzsia stb.), amelyek Dzsingiz kán utódainak uralma alatt állottak.

Ilyen körülmények között nem csodálkozhatunk azon, hogy abban a számos tudósításban, melyet évszázadok lefolyása alatt a szomszédos népek a keleti törökökről feljegyeztek, a neveknek és a tények töredékeinek tarka zűrzavarával találkozunk. Ez annak a változandóságnak a következménye, mely a nomád államalakulatuk szociális viszonyait jellemzi.”

A mai <kazak> állapotok természetesen mások, mint a régié. <...>

HMKIal 27

Radloff leírása mégis nagyon tanulságos, még akkor is, ha nem ad teljes képet a török néprészek alakulásairól. Egyébként is: a törzsi alakulásoknak különféle időkben és helyeken számtalan módja van.⁶⁵

Már csak azért sem szabad az egyes szerzőknél található törzsszrendszerek leírását pontosnak, kimerítőnek tekinteni, mert egy törzsszrendszer leírásában egyéni eltérések lehetségesek, egy-egy néprésznek valaki előtt más a jelentősége, s a változás örökös.

A törzsi szervezet politikai alakulat. Megfelelő körülmények között máról holnapra a vezetők tetszése szerint megszervezhető, többé vagy kevésbé bármikor átalakítható vagy megszüntethető.

⁶⁵ A gazdasági tényezők mindenestre sokkal realisabban és helyesebben vannak rajzolva (egy más területen!) Kuzeev baskír tanulmányaiban. Vö. Očerki 26.

A török nomád állam, helyesebben államszövetség vagy törzsszövetség rendesen egy erős kezű, kormányzásra termett uralkodó alakulat által részint gazdasági és műveltségi alapon, részint katonai eszközökkel összefogott több, többé-kevésbé önálló nagyobb részből áll.

Egy nomád államalakulat sosem képez egy megváltoztathatatlan egészet, egy szilárd rendszert. Ellenkezőleg: állandó, organikus változások jellemzik. Még az erős politikai hatalmak idejében is folytatódnak a nemzetségi, nagycsaládi keretek öntörvényű átrendeződései. Az államalakulat keretei — erős kormányzás esetén — időlegesen megmerevedhetnek, de csak akkor, ha egyéb körülmények is kedveznek mindennek: a környező népek szándéka, a klimatikus viszonyok, az alapvető életfeltételek stb. Másképp alakulnak a dolgok a háborús és másként a békés időkben, kedvező gazdasági viszonyok vagy kedvezőtlenek esetén.

Távol áll tőlem a szándék, hogy teljes képet adjak a nomád államról mint társadalmi alakulatról. Ezt hosszú idő múlva, sok részletmunkával fogja a jövő kutatás meggesinálni. De én a magyarság kialakulását keresem, — mint mondtam — főleg a népnevek tanúbizonyossága alapján, s ehhez szükséges volt, hogy a nomád államról is elmondjak egyet s mást, olyan dolgokat, melyek a népnevek keletkezésével és változásaival összefüggésben vannak.

HMKIal 28

A törzsnevek történeti dokumentumok. Ez minden nép őstörténetében régen megállapított és állandóan alkalmazott elv.⁶⁶ Egyszerű és világos dolog ez; gondoljunk csak népnévből való helyneveinkre: ezek az illető hely lakosainak az eredetét jelzik. Éppúgy jellemzők a nép eredetére a népnevek. A szlávoknál pl. a XI—XII. században négy *horvát* nevű törzs volt; az egyik az Adria mellett, a másik Halics táján, a harmadik (az egykori) Árva megyétől északra a Visztula forrásvidékén, a negyedik Csehország északkeleti részében lakott. E négy horvát törzs eredetileg egy területen lakó, egyseges nép volt.⁶⁷

Ilyen példákat az indogermánság területéről nagy számban idézhetnénk.

⁶⁶ Ennek az elvnek az alkalmazásánál azonban óvatosan kell eljárni. Csak ott lehet egyező népneveket egymással kapcsolatba állítani, ahol történeti vagy etnológiai körülmények erre feljogosítanak.

⁶⁷ Melich: MNyK I: 6, 175—176.

Török népeknél éppígy van ez. A török népek etnikai összetételének meghatározásánál elsősorban a törzsneveket és a nemzetségneveket szokták tekintetbe venni.⁶⁸

Hogy ez az eljárás mennyire jogosult, arra egy világos példát idézhetünk.

A <kazakok> egy része, az európai területen élő Belső Horda, a XVIII. század végén és a XIX. század elején szakadt ki a Kis Hordából. Húsz nemzetségből áll, s a húsz közül tizenhatnak a neve megvan a Kis Hordában is, míg négy nemzetség az Urálon való átköltözés után alakult.⁶⁹

HMKial 29

Az oguzok XI. század körül szereplő törzseinek részei megmaradtak a türkméneknél, s velük együtt megmaradtak a törzsnevek is. Így a régi forrásokban szereplő oguz törzsnevek közül megtaláljuk a *Qayı* törzsnevet a göklen türkméneknél; ugyanígy megvan az *Avşar*, *Bayat*, *Bägdili*, *Bayindir*, *Čavuldur*, *Čäpni*, *Salur*, *Imir*, *Igdır* törzsnév.⁷⁰

Konstantinos Porphyrogennetos⁷¹ arról értesít bennünket, hogy a 889-i kelet-európai nagy népeltolódás alkalmával, midőn az oguzok elűzték a Volga mellől a besenyőket s a besenyők Levediából, a Don és <Duna>^a közti területről a magyarokat, a besenyők egy része az oguzoknál maradt.⁷² Ez az esemény tükröződik az oguz törzsnévrendszerben is: az egyik oguz törzs *Bičänä*,⁷³ illetőleg *Bädžänäk*⁷⁴ nevet visel.

<A mai baskíroknál is megtalálható e törzsnév *Biš(i)nek*⁷⁵ alakban.>

Más, történetileg összefüggő török népeknél szintén azonos törzs- vagy nemzetségneveket találunk, így pl. a <kazakoknál> és özbegeknél vagy a <kazakok> egyes részeinél. Aristov <...> értekezésében a <kazakok> keveredését a törzsi részek nevein szemlélteti, illetőleg ezzel bizonyítja.⁷⁶

Egyes néprészek történeti összefüggését világosan mutatják az altaji törökség <...> ágainak azonos törzsnevei. A teleutoknál pl. a következő nemzetségeket találjuk: *Toro*, *Oču*, *Mürkit*, *Aq Tamat*, *Čoros*, *Sart*, *Qipčaq*, *Nayman*, *Tölös*, *Torğul*, *Mundus*, *Qočqor Mundus*, *Totoš*, *Parat*, *Čalman*, *Yütü*, *Tört As*, *Čüngis*, *Anğ*; a velük rokon „tulajdonképpeni altajiak”, az

HMKial 30

⁶⁸ Vámbéry, Das Türkenvolk 575. Radloff az abakáni tatárokról szólva ezt mondja: „Die Geschlechtsnamen dieser Türkstämme sind für uns der einzige Fingerzeig für ihre Abstammung.” (Aus Sibirien I, 206–207.)

⁶⁹ Haruzin, Kirgizy Bukeyevskoj Ordy I, 25 skk.

⁷⁰ Houtsma: WZKM II, 1888, 222 skk.

⁷¹ De adm. imp. 37. fej. <...>

⁷² Vö. Togan, IF 33 (§ 38), 145 sk. (Exk. § 38b))

⁷³ Houtsma: WZKM II, 1888, 224.

⁷⁴ Kāšgarī, ed. Stambul, I, 57.

⁷⁵ Togan, IF 146.)

⁷⁶ Živaja Starina 1894, 421–422.

^a HMKial: Dnyeper.

öjrötök, a következő nemzetségekre oszlanak: *Mundus, Ara, Totoš, Nayman, Čaptü, Urqit, Mürküt, Tongšon, Almat, Kőbök*,⁷⁷ *Tölös, Qipčaq, Qan, Kőyö, Kärğit, Tangdū, Paylağas, Qirğis, Soyong, Mongul, Yiltas, Qotü, Saqal, Yudaq*.⁷⁸

⟨Az özbegeknél a *Yüz, Miñ* és *Qirg* törzsek részeiből alakult újabban a *Yüz-Miñ-Qirg* törzs.⟩⁷⁹

Gyakran szerepelnek nagyobb népek nevei kisebb néprészek neveiként. Ezek a nagyobb népből való töredékek.

Így a fenti két altaji népnél megtaláljuk a *Sart, Qipčaq, Nayman, Tölös, Qirgiz, Mongol* népneveket. Ezek közül pl. a *Qipčaq* ma már csak töredékek neveiben él, holott valamikor egy hatalmas birodalom neve volt; a *Tölös* népnév (*Tölös*) megvan az orhoni feliratokban, ezt valamikor szintén hatalmas török nép viselte.⁸⁰ A *Qirgiz* nevet megtaláljuk, mint láttuk, az altajiaknál, továbbá a szagajoknál, a baskíroknál és a šera jögyuroknál,⁸¹ a *Bulğar* név mint törzsnév megvan a baskíroknál.⁸² ⟨Az *Uygur* népnév még ma is él mint nogaj ágnév.⟩⁸³

A *Yağlaqar* törzsnév megvolt az ujuguroknál és megvan ma a šera jögyuroknál.⁸⁴

HMKial 31

Történetileg egymáshoz közelebb eső népeknél természetesen több azonos törzsnevet találunk. Idő múltával ugyanis a régi törzsek elpusztulhatnak vagy beolvadhatnak más törzsekbe, s új törzsek jöhetnek vagy keletkezhetnek. Nagyobb törzsek tovább megtartják a nevüket, kisebb törzsek, nemzetségek, ágak és családok nevei jobban változnak; különösen a kisebb osztályokban (ág, család) folyton új nevek keletkeznek, s a régebbiek gyakran eltűnnek. Ezt kiemeli már Levšin a ⟨kazakok⟩ leírásában. ⟨A magyarországi székely törzsrendszerben csak a nagytörzs neve török (*Sikül*), minden ág- és nemzetségnév lényegében magyar.⟩

Sok esetben persze a népnevek azonossága nem közös eredetre, régebbi nyelvi, antropológiai egységre, hanem egyszerűen régi politikai kapcsolatra utal.

Az is megtörténhetik, hogy két török néprésznek azonos neve van ugyan, de a név azonossága nem történeti összefüggés, hanem a két néprésznel

⟨⁷⁷ Nogaj nemzetségnévként ld. Baskakov, Nogajskij jazyk 135.⟩

⁷⁸ Radloff, *Phonetik* XXIX, XXX.

⟨⁷⁹ Ld. Schuyler, *Turkistan* I, 106. Vö. itt 104 l.⟩

⁸⁰ Chavannes, *Documents* 221., 3. j.

⁸¹ Ligeti: *KCSA* I, 1925, 374.

⁸² Klaproth, *Asia Polyglotta*² 221.

⟨⁸³ *Uygür*: ld. Baskakov, *Nogajskij jazyk* 139.⟩

⁸⁴ Müller: *Ostas. Ztschr.* VIII, 1919–1920, 310 sk.; Mannerheim: *JSFOu* XXVII: 2, 33, vö. még 34.

egymástól függetlenül, egy névadási törvény következtében keletkezett. Ez természetesen csak egyes különleges esetekben történhetik meg. Példákat fogunk látni.

Amint az <előzőekben> előadottakból következik, a magyar őskor problémáinak szempontjából nagy fontossága van a török népnevek kutatásának. Lássuk tehát a török népneveket közelebbről!

3. A NÉPNÉVKUTATÁS MÓDSZERTANA^a

A törzs- és népnevek vizsgálatában a legszigorúbb nyelvészeti szempontokat kell érvényesíteni (hangtan, jelentéstan). Mint-hogy a különféle népeknek különféle névadási törvényei vannak, és ezek a névadási törvények korok szerint változ(hat)nak, rendkívül fontos a geográfiai és kronológiai szempontok figyelembevétele. (Módszertanilag védhetetlenek a régi, Vámbéry- és Marquart-féle magyarázatok.)

Módszertani alapelgondolásom világos és egyszerű: a magyarságot keresem, de nem „magyar” néven, hanem alkotórészeinek nevéen.⁸⁵

A magyarság neve, a *magyar* szó, az uráli korból származik és ma is él, — a megfelelő helyen — a lehető legrészletesebben kell vele foglalkoznunk, de annak már nem volna értelme, hogy az uráli népek ethnonymusait részletesen kutassuk.

A honfoglaló magyarság az első évezred második felében, török népek hatása alatt alakult ki. A török népek neveivel, névadási szokásaival kell tehát alaposan foglalkoznunk. A finn-ugor ethnonymusok⁸⁶ kutatása gazdag terület, de az obi-ugorok-

⁸⁵ Magát a *magyar* népet sem tárgyalom itt, mert a *magyar* népnév *Magyar* ~ *Megyer* formában törzsnév is. Mint törzsnév egy rendszer tagja, s ebből a rendszerből nem ragadható ki. Eredményesebben tárgyalható a törzsnevekkel együtt.

⁸⁶ Szükség van erre a jó műszóra, amely minden népi egység nevére vonatkozhatik, a családtól a világbirodalomig.

^a A népnévkutatás módszertana c. alfejezet — még a szokottnál is több — igen jelentékeny szerkesztői átdolgozást igényelt. A kéziratos hagyatékban csak igen kezdetleges fogalmazványtörödékek találhatók. Ezek filológiai hűséggel történő közzététele nem látszott célszerűnek, így — eltérve a kötet kiadása során érvényesített gyakorlattól — e rövid rész erősen átdolgozott és némileg egyszerűsített formában kerül közlésre.

Az alfejezet címe, A népnévkutatás módszertana, jóval többet ígérő, mint amennyit az itteni fogalmazvány valójában nyújt. A címet mégis megtartottuk, mert így jelezni tudtuk N. Gy. eredeti szándékát.

tól való elválás után a magyarságnak nemigen van tovább köze a finnugorsághoz.

Olyan időre és olyan területre kell koncentrálnunk, ahol bizonyos tudományos valószínűségek arra mutatnak, hogy kutatásunk eredménnyel jár. Bár időrend szerint első a rokon nyelvű népek, a szamojédok és a finnugorok, az uráli népek hagyománya, úgy látom, hogy nem volna értelme, ha részletkutatásunkban az uráli és a finnugor korra visszamennénk, mert ennek az ősi időnek a névadási szokásai a honfoglaló magyarság kialakulása idejében már eltűntek. A honfoglalás előtti századokat a magyarság történetében egy egészen világosan mutatkozó török hatás jellemzi, s azokat a névadási szokásokat kell kutatni, melyek e török hatás korára jellemzők.⁸⁷

Tárgyalásomat a török ethnonymusok vizsgálatával kell kezdenem.

Minthogy munkám középpontjában valójában a névmagyaroztat áll, elengedhetetlen néhány megjegyzést tennem, melyek megvilágíthatják a névkutatásról vallott elveimet. Azért sem mellőzhetem e rövid bevezető észrevételeket, mert a névkutatás a nyelvtudományi kutatás egyik legfontosabb fejezete, melyet gyakran illettek és illetnek jogtalan vádakkal.⁸⁸

A magyar névkutatási módszer a nevek jelentéstanán alapszik.⁸⁹

Míg a múlt század 50-es éveiben Reguly, Hunfalvy és Budenz közreműködésével a magyar nyelv finnugor eredete tisztázódott, addig a régi magyar személy- és nemzetségnevek magyarázata nem fejlődött.

⁸⁷ Felesleges hangsúlyozni, hogy az uráli korból természetesen jöttek át névadási elemek a török hatás korába, s ezek vizsgálata a mi szempontunkból szintén alapvető fontosságú.

⁸⁸ Vö. pl. Doerfer Zur Sprache der Hunnen c. értekezését: CAJ XVII, 1973, 1–50.

⁸⁹ Doerfer, idézett munkájában, éppen ezzel a vitathatatlanul helyes alapelvvel száll szembe. A jelentéstannak nem tulajdonít különösebb fontosságot. Azt tartja (22), hogy egy névmagyarozatnál az eredeti jelentés megállapíthatósága, ismert volta csupán „kellemes kisérijelenség”, de nem lényeges, még kevésbé *conditio sine qua non*. Felfogásaink összeegyeztethetetlenek. Doerfer a formális kritériumok szerepét hangoztatja. Ezek a módszertani elvei indoeurópai szemlélet alapján épülnek fel, de mint ilyenekkel sem értek velük egyet. Úgy vélem, hogy Doerfer sok használható anyagot talált volna a magyar irodalomban, különösen Rásonyi Lászlónál. Ezen az alapon kidolgozhatta volna a török (és külön) a mongol névkutatás módszertani elveit.

A magyar nevek magyarázatát a XIX. század végéig a dilettantizmus jellemzi (ld. pl. Vámbéry tevékenységét). Ezzel szemben 1895-ben lép fel Melich János, aki Bécsben nevelkedett és főleg szlavisztikával foglalkozott.⁹⁰ Rendkívül nagy anyag alapján, éles kritikával alapozta meg a tudományos magyar névkutatást, s a nevek ezreit dolgozta fel, százait fejtette meg, ugyanazzal a módszerrel, ahogyan abban az időben a tudományos nyelvészet a világ minden tudományos egyetemén dolgozott.

Melich János hatása alatt teljesen átalakult a magyar névkutatás. Sokan folytattuk és bővítettük Melich munkáját; 1915 után Gombocz is rendkívüli sikerrel csatlakozott Melich magyar–török névvizsgálataihoz.⁹¹

A tévedés persze elkerülhetetlen, az anyag nő, új elvek merülnek fel, a régiek sokszor bővítendőek és javítandók, esetleg egy módszertani elvről kiderül, hogy hamis: ez mind igaz, de a Melich által megalapozott magyar névkutatási módszer megdönthetetlen igazságokkal gazdagította a magyar tudományt.

Minden névkutatásnak alfája és omegája az a Melich által kifejtett tétel, hogy a névmagyarázat — bizonyos körülményektől eltekintve — a közönséges szófejtés körébe tartozik. A jelölt és jelölő fogalma minden szó, illetőleg szóelem magyarázatának az alapja.

De a névkutatás külön fejezetet alkot az etimológiai tudományban: a közszó jelentését rendesen ismerjük, a név eredeti jelentését csak ritkán.

Magam munkaterületül a török és a török–magyar törzsnévkutatást választottam. Kutatásaim Melich Jánosnak fent vázolt úttörő munkásságában gyökereztek, a szükséges történeti és filológiai alap megteremtésével a személynevek, helynevek és más rokon területek bevonásával.

Mintáim — az említetteken kívül — nem voltak. Az óriási szovjet irodalom történeti jellegű volt, a Marquart-féle népnévkutatók sokszor kiváló tudósok, de a névkutatás területén dilettánsok voltak, s én az első sikeres kísérletek után úgy láttam, hogy e terület kizárólag nyelvészeti, mégpedig jelentéstani kérdés.

Van még egy fontos kutatási megjegyzésem, mellyel nagyérdemű tanítványom, Rásonyi Nagy László professzor nézetével

⁹⁰ Kiss Lajos, Melich János emlékezete. MNyTK 134. Bp. 1973.

⁹¹ Ld. Gombocz Zoltánról szóló tanulmányom (Bp. 1972) 78 skk.

állok szemben. A törzsnév és a személynév viszonyáról van szó. Rásonyi felfogása szerint a személynév és a törzsnév között nincs éles határ. Az újabb kori adatok alapján Rásonyi úgy véli, hogy az adatok mutatta személynév > törzsnév fejlődés meg lehetett régen is. Ez tévedés. Szerintem a régi törökségben személynévből népnevek inkább csak a II. évezredben keletkeznek, és a mohamedán korban lesznek általános divattá. Hogy az új korban már egész nemzetségnévlisták állnak személynévekből, ezek csak egy új divat elterjedését bizonyítják. A nemzetségnevek és személynévek kategóriái között éles különbséget kell tenni.

Szerintem a névkutatás első törvénye a jelentéstani alap, a második a korok szerinti fejlődés, harmadik a filológiai körülmények tisztázása, ebbe beleértve a nyelvtörténetet is. Lényegében ezt már 1930-ban kifejtettem, most teljes világossággal látom.

4. A TÖRÖK NÉPNEVEK KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETE

BMKla18

⟨Az⟩ egyes török ⟨népnevek⟩ vizsgálatával ⟨sok⟩ tanulmány foglalkozik. ⟨Először említém⟩ Houtsmának az oguz törzsekről szóló cikkét (WZKM II). Egy orosz tudós, N. Aristov a Živaja Starina 1894-i és 1896-i évfolyamában egy-egy nagy terjedelmű cikket írt a ⟨kazakok⟩, illetőleg a törökség etnikai összetételéről; cikkei rendkívüli anyagot halmoznak össze — különösen becsesek orosz bibliográfiai utalásai —, de történeti és nyelvészeti kritikája gyenge, s eredményei több helyen elfogadhatatlanok;⁹² becsesek értekezésének azon részei, melyekben a gazdag anyag önmaga adta a megoldást, így a ⟨kazakokra⟩ és más közép-ázsiai népekre vonatkozó eredményei.⁹³

Egy török tudós, Ziya Gökalp, a Milli tettebbüler mecmuası (1913) című folyóiratban írt a török törzsnevekről; cikkének részletei — különösen ahol

⁹² Ld. erről S. M. Abramzon K semantike kirgizskih etnonimov c. tanulmányának bevezető részét.)

⁹³ Bírálja Barthold: ZVORAO XI, 1899, 341—356; ld. még Bernštam: SĖ 1934: 6. (kny.); Aristov 1896-i cikkéhez „Zametki ob etničskom sostave tjurkskih plemen i svĕdenija ob ih ėislennosti...” indexet állított össze N. Bravin és I. Běljaev, ld. Ukazatel' plemennyh imen k stat'ĕ N. I. Aristova: „Zametki...”: Zapiski Imp. Russk. Geogr. Obšč. t. XXVIII, vyp. 2. SPb. 1903; G. Jarring, On the Distribution of Turk Tribes in Afghanistan. An Attempt at a Preliminary Classification. Lund 1939. 8.)

törzsneveket etimologizál — általában nem fogadhatók el, de Houtsma után is újabb adalékokat tudott szolgáltatni az oguz törzsrendszernek a totemizmus szempontjából való megértéséhez; a totemizmus szempontját különben erősen túlozza. F. W. K. Müller az *Ostasiatische Zeitschrift* VIII. kötetében az ujugur törzsnevekre vonatkozó ismereteinket bővítette; én a Magyar Nyelv 1922. évfolyamában a besenyő törzsrendszerrel foglalkoztam; Köprülüzade Mehmed Fuad a *Türkiyat Mecmuası* című török folyóirat első kötetében oguz törzsnevekkel foglalkozik, s idevonatkozó ismereteinket új eredményekkel gazdagítja. A török törzsnevekkel foglalkozik Abdülkadir: *Türkiyat Mecmuası*, I, 258 skk. <...>

HMKial 9

Fontosak az Oxuson túli, perzsiai, iraki és kis-ázsiai mohamedán törökökről szóló régi tudósítások is, bár ezeknél a mohamedán hatás kezdettől fogva igen erős.⁹⁴

A régebbi kutatók közül nyomatékosan ki kell emelni Radloff érdemeit, aki sok munkájában, sok helyen pl. a szótárában foglalkozott a török etnonimika egy-egy kérdésével, és különösen ki kell emelnem másik rendkívüli jelentőségű művének, az *Aus Sibirien*-nek (1884) gazdag névanyagát, ennek egy változatát a *Phonetik der nördlichen Türksprachen* (1882) c. műben (oroszul: Tomszk, 1887).

Különösen hasznos az *Aus Sibirien* török kiadása (Sibirya'dan I—II, 1954—1957. Rus Bilim Eserleri Serisi) dr. Ahmet Temirtől, mutatókkal és térképpel.

Radloff kritikátlan ethnonymus-magyarázatokat nem adott, ezen a téren magasan felette van Vámbérynak, sőt Marquartnak.⁹⁵

Igen tanulságos M. Tynyšpaev *Materialy k istorii kirg. — kazahskogo naroda* című tanulmánya, mely 1925-ben Taskentben jelent meg.

Amikor én 1920 tájától 1930-ig a magyar őstörténet problémáit és megoldási lehetőségeit — többek közt a török népnevek jelentéstani rendszerének áttekintésével — igyekeztem megvilágítani, Türkmenisztánban a türkmén népnevek összegyűjtésén dolgozott egy G. I. Karpov nevű kutató.⁹⁶

⁹⁴ Ld. Köprülüzade: *Türkiye tarihi* I; *Ilk mutasavvıflar* 209.

⁹⁵ Helyesen magyarázta a *Qoturğur*, *Toqurğur* neveket.

⁹⁶ Közleményeivel én csak az ötvenes években ismerkedtem meg. Karpov nem járt nyelvtudományi iskolába, de szorgalmas és józan eszű kutató volt, aki páratlan sikerrel dolgozott: majdnem kétezer türkmén nép- és nemzetségnévet gyűjtött össze.

Karpov foglalkozott a nevek nyelvtudományi vonatkozásaival is, igyekezett például helyes olvasatokat adni. Különösen fontos, hogy a nevek egy részét oroszra is lefordította, de e fordítások szó szerinti, és nem adnak felvilágosítást a névadás művelődéstörténeti háttéréről.⁹⁷

A szovjet kutatás másik nagy eredménye a török népnév-kutatás területén a magyar vonatkozásaik miatt számunkra annyira fontos baskír törzsnevek revíziója.

A baskír törzsnevek régóta ismeretesek, ezekről voltak régi összeírások, és P. Ryčkov kiadta a jegyzéküket, mely többszáz tételből állott, még a XVIII. század végén. 1930-ban nem használtam fel e jegyzéket, s később doktori értekezést írt róla egyik tanítványom, Mijatev Péter. Ezen a területen ma teljesen új helyzet van. A régi baskír kor egy kiváló kutatója, R. G. Kuzeev, Očerki istoričeskoj étnografii baškir c. munkája első kötetében a régi baskír családfák felhasználásával újra kiadta a baskír nemzetségek jegyzékét. Az a benyomásom, hogy ezeknek a neveknek a nyelvészeti feldolgozása könnyebb feladat volna, mint a türkmén neveké, és becses tanulságokkal járna.⁹⁸

⁹⁷ Bemutatom Karpov gyűjtésének első öt nevét: *Auč-Bet-Etmä* 'Vadász-ne-csinálj-rosszat', *Ali-Širim* 'Ali-oroszlánom', *Aq-Daş-Ayaq* 'Messzi-fehér-láb', *Aq-Qonğur* 'Fehér-sötétbarna', *Ağır-baş* 'Nehéz-fejű'.

Miféle nemzetségnevek ezek? Vadász-ne-csinálj-rosszat. Ez egy régi történet emléke? Morális intelem? — s ha az, milyen vonatkozással? Vadászatra vonatkozó török néprésznevek természetesen vannak, de most másról van szó. Nem világos, hogy miről. Sok szakemberrel beszéltem a kérdéstről, senkinek sem volt hasznavehető ötlete. Türkménisztánban kaphatnánk talán három különböző magyarázatot is, három népetimológiát.

A második név: Ali-oroszlánom. Ez siita vonatkozású név. Alit, a próféta leányának, Fatimának a férjét, a siiták első kalifáját és fő szentjét, gyakran nevezik oroszlán-nak. Ez a név tehát nagyjából világos, de egyelőre nem tudnám a ši'a türkmén jelenségei közé világosan beállítani. A harmadik név egészen homályos. A negyedik név, az *Aq-Qonğur*, két színnév. Az *aq* 'fehér', a *qonğur*, *gonur* 'sötétbarna'. Ez itt lószínt, illetőleg tarka lovat jelent. Nagyjában tehát ez a nemzetségnév is világos. Az ötödik név, az *Ağır-baş* 'Nehéz-fej', 'Nehéz-fejű', valószínűleg ragadványnév. A ragadványnevek az újabb török nemzetségnevek kialakulásában igen nagy szerepet játszottak.

Íme ennyire jutunk Karpov neveivel és fordításaival. A kétezer név részletes vizsgálata még sok eredményt hozhat; ehhez hosszan tartó, beható munka kell. De maga a kétezer név összegyűjtése rendkívüli nyeresége a turkológiai kutatásnak.

⁹⁸ A baskír törzrendszer egészen más mint a türkmén. Jó példa lehet e két rendszer egybevetése annak a fentebb már kifejtett tételnek az igazolására, hogy ahány török törzrendszer van, az — némi túlzással — annyiféle. A török törzrendszerek sem alapjaikban, sem részleteikben nem maradandó jellegűek. Ezt bizonyítottam már

A szovjet turkológia harmadik nagy alkotása a török népevek kutatásának területén az özbeg népevek áttekintése I. Magidovičtól.⁹⁹

Karpov, Kuzeev, Magidovič munkálatai és a szótárak közlései, mint anyaggyűjtemények a nyelvész számára alapvető fontosságúak. Tisztára nyelvészeti érdekűek a szótárak adatai és Karpov türkmén közlései. Kuzeev érdeklődése elsősorban gazdaságtörténeti, és tőle a nyelvészeti, jelentéstani magyarázat távol áll, Magidovičot pedig a szibériai terület politikai felosztásának szempontjai vezetik.

Nagyon gazdag népnévi anyaga van a rendkívüli terjedelmű szovjet történeti, néprajzi, gazdasági és gazdaságtörténeti, településtörténeti irodalomnak. Kiemelem Potapov, Tokarev, Vasil'eva, Karmyševa, Ždanko dolgozatait. Egyre többet várhatunk az egyes török köztársaságok anyanyelven megjelenő irodalmától, mind fontosabbá válik a helynévtörténeti irodalom, mindenekelőtt a csuvas és baskír területen.¹⁰⁰

1930-ban is, és most még világosabban látom. A türkmén törzsszendszer Ázsia délnyugati részén több mint ezer esztendőn keresztül önállóan fejlődött: látni fogjuk totémikus neveit és most láttuk a kisebb alakulatok néhány jellemzőjének problémáit. Ezzel szemben a baskír névrendszer egészen más jellemző vonásokat mutat: nagyon erős a mongol hatás, sokkal nagyobb, mint a türkméneké, és a baskír törzsnévrendszer erősen tükrözi a volgai népekkel való érintkezést. Ezek természetes következményei a történeti fejlődésnek. Külön vizsgálatot érdemelnének a ragadványnevek, melyek szoros kapcsolatban állnak a társadalmi élettel. E téren a baskír jól látható kapcsolatokat mutat a kazak felé. Ezek pedig átvezethetnének bennünket a három nagy közép-ázsiai török nép, a kazakok, kirgizek, özbegek népnévi problémáihoz.

⁹⁹ Ez a dolgozat bibliográfiai ritkaság, nemigen ismeretes a tudományos irodalomban, Magyarországon sem, pedig fontos közléseket tartalmaz az „özbegisztáni magyarokról” is. Akkor íródott, amikor a közép-ázsiai szovjet autonóm területeket el kellett egymástól határolni. A kiküldött bizottság 1926-ban, egy gyűjteményes munkában, Taskentben adta ki Bohara és Horezm lakosságának leírását, s e munka első, Boharáról szóló kötetében van Magidovič említett, mintegy tíz íves, magas tudományos színvonalú dolgozata.

¹⁰⁰ Álljon itt egy kis válogatott bibliográfia a gazdag szovjet irodalomból: V. V. Vostrov—M. S. Mukanov, Rodoplenennij sostav i rasselenie kazahov (konec XIX—načalo XX v.). Alma-Ata 1968; V. N. Dublickij, Rodoslovnaja tablica (kara)kyrgyz, proživajuščih v Džetisujskoj oblasti i kratkaja ih istorija. Alma-Ata 1923; G. I. Karpov, Izučenie etnografii Turkmenii. Izv. Turkmen. FAN, № 2—3, 1944; T. A. Ždanko, Očerki istoričeskoj etnografii karakalpakov. Rodoplenennaja struktura i rasselenie v XIX—načale XX veka. Moskva—Leningrad 1950; B. H. Karmyševa, Nekotorye dannye k etnogenezu naselenija južnyh i zapadnyh rajonov Uzbekistana: Kratkie soobščeniya Instituta etnografii AN SSSR, t. XXVII, 1957.

5. A TÖRÖK NÉPNEVEK SZEMANTIKÁJA

Ahhoz, hogy a magyar és török törzsnevek hasonlításához hozzákezdhessünk, képünknek kell lennie a török törzsnevek egész jelentéstani rendszeréről, különben tévedésnek vagyunk kitéve: egyeztetünk egy magyar nevet egy török névvel, mely utóbbinak az egyeztetését a török törzsnevek jelentéstani rendszere nem engedi meg, ha a név magában állna, nem látnánk akadályt az egyeztetésben, viszont a török törzsnevek jelentéstani rendszerének ismerete egyes kétesebb esetekben is alapot ad a magyar törzsnév magyarázatához.

A török ethnonymusok szemantikájának kutatása még a kezdeteknél tart. A török helynevek jelentésstanának tanulmányozása már folyik, különösen a Szovjetunióban és Törökországban, de az ethnonymusok területén egy olyan jeles mű megjelenése, mint amilyen Faruk Sümer Oğuzlar c. munkája, a ritkaságok közé tartozik.¹⁰¹

Azt, amit én 1930-ban az összes török népek ethnonymusai alapján próbáltam megcsinálni: a legfontosabb török ethnonymusok jelentéstani rendszerének a megrajzolását, azt 1946-ban megcsinálta egyetlen népre, egy szovjet kutató, S. M. Abramzon,¹⁰² aki természetesen nem ismerte az én magyarul írt munkámat. Módszerünk, szempontjaink, eredményeink azonban lényegében azonosak. Fontos dolgozat ez, melynek részleteivel a későbbiekben, további tárgyalásunk folyamán fogunk megismerkedni.

Abramzon dolgozata természetesen nem áll magában, itt-ott találhatunk hasonló kutatásokat, pl. Teniševnek távol-keleti tárgyú dolgozataiban.

A török ethnonymusok kutatásának területén az utóbbi évtizedekben a legfontosabb eredményeket felmutató dolgozat T. M. Garipov és R. G. Kuzeev látszólag jelentéktelen terjedelmű tanulmánya: Baškirskie rodo-plemennye nazvanija i ih altajskie paralleli.¹⁰³

Mint már említettem,¹⁰⁴ Kuzeev 1957-ben mintegy 400 baskír ethnonymust tett közzé, megadva a baskír formák fonetikailag

¹⁰¹ A régebbi irodalomból ld. Vámbéry, *Das Türkenvolk* 181 skk.; Eberts *Reallexikon*, s. v. *Klan*.

¹⁰² K semantike kirgizskih etnonimov: *SÉ* 1946: 3, 123–132.

¹⁰³ Ld. a *Problema obščnosti altajskih jazykov* c. kötetben. AN SSSR. Institut Jazykoznanija. Leningrad 1971, 214–220.

¹⁰⁴ Ld. itt 18, 52.

hű átírását és az orosz alakokat. Ezt az anyagot dolgozta fel az előbb említett tanulmányban a nyelvész Garipovval.

A tanulmány valójában csak egy vázlat — mindössze hét-lapos, melyből 4 lap a leíró rész —, de kritikus és tanulságos munka. Fő értéke abban van, hogy a szerzők lefordítják oroszra a baskír neveket, és ezzel megteremtik a baskír ethnonymusok jelentéstani alapját.¹⁰⁵

Nagy súlyt helyezek ennek a kis tanulmánynak az ismertetésére, mert az hiányosságai ellenére a jövő kutatások számára mintául szolgál mind az újabb anyaggyűjtéseket, mind a felmerülő történeti kérdéseket illetően. Azt is figyelembe kell venni, hogy egy olyan nép ethnonymusainak rendszeréről van szó, melynek szem előtt tartása a magyar őstörténetkutatás szempontjából elsőrendű fontosságú.

Az ethnonymusok kategóriái közül elsőként a személynévi eredetűeket tárgyalja Garipov és Kuzeev.¹⁰⁶

Másodikként a totemisztikus eredetű neveket veszik számba a szerzők.¹⁰⁷ Ezeket én is külön kategóriának tartom.¹⁰⁸

Ezt a számnévi eredetű nevek kategóriája¹⁰⁹ követi, a negyedik csoportba a földrajzi nevekre visszavezethető ethnonymusok kerültek,¹¹⁰ az ezt követő kategória már nehezebben definiálható,¹¹¹ ide nyertek besorolást azok a nehezen értelmezhető nevek, melyeknek analógiái más török, sőt altaji nyelvekben is fellelhetők. Ez utóbbiak — nem minden ok nélkül — csak módjával vannak említve.¹¹²

Végül — a leíró részben — Kuzeev és Garipov felsorolja a megfejtetlen neveket. Mintegy 150 névről van itt szó. Ez sem érdektelen kategória a szempontunkból: így válnak teljessé ismereteink a baskír törzsrendszer neveiről, és talán némi megjegyzést e kategóriához is fűzhetünk, mely elősegítheti a további kutatásokat.

¹⁰⁵ Mindenesetre elég rövid ez a tanulmány és természetesen — mint azt majd a részletek tárgyalásánál még látni fogjuk — akadnak benne kevésbé találó megállapítások is. A legnagyobb hiányossága az, hogy nem nyújt a dolgozat egy kidolgozott szemantikai rendszert a baskír ethnonymusokról.

¹⁰⁶ Ld. itt 63.

¹⁰⁷ I. m. 215—216.

¹⁰⁸ Ld. itt 68 skk.

¹⁰⁹ I. m. 216.

¹¹⁰ Uo. 216—217.

¹¹¹ Uo. 217.

¹¹² Én meglehetősen egységesnek látom az ótörök és a középtörök ethnonymus-rendszereket.

A történeti részhez tulajdonképpen ugyanazokat a kritikai észrevételeket tehetjük, melyeket a fenti ismertetés során az egyéb részek kapcsán már említettünk. Itt is hiányosságok vannak: sem a szomszédos népekkel való érintkezések, sem a belső baskír keveredés — melyek jól nyomon követhetők Kuzeev 1960-as munkájában — nincs tárgyalva.

Bármennyire is sovány összességében a Garipov és Kuzeev által rajzolt vázlat, mégis fontos lépés előre, mely kétségtől alig alap egy, a teljességre törekvő rendszer majdani megteremtéséhez. Kiemelten kellett e munkáról szólnom, mert ez a kutatási irány számomra is megmutatja az utat, melyen nekem is haladnom kell ahhoz, hogy a magyar törzsnevek magyarázatával foglalkozhassam.

A Szovjetunió kívüli szakirodalom vonatkozó részét is megnéztem, legalábbis azt, amit tudtam, de ebből nem sokat tanultam.¹¹³

6. A TÖRÖK NÉPNEVEK JELENTÉSTANI CSOPORTJAI

Az alábbiakban nem az összes török népnevek jelentéstani rendszerének az összeállítását a céloim, hanem a régi török népnevek bizonyos világosan megállapítható csoportjainak¹¹⁴ a tárgyalása, s ehhez a munkához — ahol ez célszerűnek látszik — felhasználom mai népnevek tanúságait is.¹¹⁵

Elképzelhető volna egy tisztán kronológiai szempontú osztályozás is. Ez esetben három csoportba oszthatnánk a török népneveket. Az elsőben szerepelhetnének azok, melyek csak a régi idő-

¹¹³ 1936-ban P. Boodberg a Harvard Journal of Asiatic Studies I. kötetében (3—4. sz.) Two Notes on the History of the Chinese Frontier c. cikkében (283—307) kísérli meg rendszerezni a mi nomádjaink ethnonymusait.

¹¹⁴ A sorrendet e csoportok között rendkívül nehéz megállapítani: beosztásom tekinthető kísérletinek is. Bizonyos régiségi és fontossági szempontokat tartottam szem előtt.

¹¹⁵ A régi és mai népnevek pontos és részletekbe menő elkülönített vizsgálata túl nagy feladat lenne. Ehhez ma még nincs elég adatunk, illetőleg elegendő számú, a helyszínen, az illető nevek megmagyarázása céljából készült feljegyzésünk. A személynévekből alakult népnevek a személynévek pontos ismeretét követelik; sok a történeti eseményeken, szokásokon, művelődéstörténeti és más különleges körülményeken alapuló népnév, melyeknek eredetét a szótár segítségével megállapítani nem lehet, s egy olyan nevet, melynél a keletkezés alapjául szolgáló körülmények ma már ismeretlenek, esetleg soha sem tudunk megnyugtató módon megfejtetni. A rendszeres kutatás mindenesetre kívánatos volna, részint névismereti, részint történeti szempontból.

ben keletkezhettek (pl. a *türk*), a másodikban azok, amelyek régen vagy ma egyformán előállhatnak (pl. *ala-yontlı*), s a harmadikban azok, melyek csak újabb időben keletkezhettek (pl. *osmanlı*).

I. AZ 'EMBER' JELENTÉSŰ NÉPNEVEK

Mint más nyelvcsaládokban is, a törökben is vannak olyan népnevek, melyek eredeti jelentése 'nép', 'ember', 'férfi'. Gyakran összetett népnevek második elemeként állnak az 'ember' jelentésű szavak.¹¹⁶

1. A legfontosabb ezek közül a *gun* név, melynek számos mellékalakja van: *gum*, *gun*, *kün* stb.¹¹⁷ A hunok saját neve *xun* > *hun*,¹¹⁸ mely török területen csak **gun* alakra mehet vissza.

A szóvégi -n ~ -ŋ ~ -m váltakozás, valamint a mély ~ magas vokalizmusingadozás török talajon egyaránt elképzelhető.

2. *Kum*. Így nevezték a XVIII. században kihalt arinok, a jenyiszeji osztjakok rokonai, a t ö r ö k ö k e t.¹¹⁹

3. *Kün*. Az adatokat ld. DTS 169a: ótör. *el kün* 'nép, emberek'; Ramstedt, KorEt 130; JSFOu XXI: 2, 52.

4. Mongol *kümün*. Jelentése: 'személy, emberi lény'.¹²⁰

5. Vogul *xum* 'ember, férfi', zürjén *komi* 'zürijén', votják *kum*: *para kum* 'zürijén'.¹²¹

6. Szamojéd *kum*, *kume*, *kup*, *kop* 'ember'.^{122 a}

¹¹⁶ Vö. HMKial 138–139; Nikonov, Ėtnonimija: Ėtn 1970: 15.

¹¹⁷ Vö. Czegléd: MNy L, 1954, 147.

¹¹⁸ Moravcsik, Byz-turc. I², 56; Henning: BSOAS XII, 1948, 601–615. További irodalom: Czegléd, Nomád népek 130., 38. j.

¹¹⁹ Klaproth, Asia Polyglotta² 169, 222.

¹²⁰ Ld. Poppe, Introduction 102: „MMo. (SH) *gü'ün* ~ (P) *k'ü'ün*, Dag. *kū* ~ *kūŋ*, Mong. *kun*, Urd. *kun*, Kh. *xun*, Bur. *xun*, Kalm. *küm* ~ *kün* id.”

¹²¹ Setälä: JSFOu XXX, 5: 88, 103; Uotila, Liber Saecularis, Tartu 1938, 779–785 (zürij. *komi*: inkább a *Kom* 'Káma folyó' nevéből.)

¹²² Setälä, i. m.; TESz *hım*; MSzFE *hım*.

^a A kéziratos hagyatékban a szöveg itt két — tartalmilag egymásnak ellentmondó — verzióval folytatódik. A németül írt variáns (1) későbbinek tűnik, mint a magyarul írt szöveg (2).

1: Véleményem szerint nem valószínűtlen („ist es nicht unwahrscheinlich”), hogy a latin *homo* és családja is idetartozik: Walde, LatEtWb⁴, 1965 s. v. *homo*, *hominis*: got. *guma* 'Mann', ahd. *gomo* 'Mensch', 'Mann' (nhd. *Bräutigam*); tochB *šaumō* Plur. *šāmna* 'Mensch'; lit. *žmūnį*, air. *duine*, kymr. *dyn*, korn. bret. *den* 'Mensch'.

2: 1930-ban (HMKial 5, 148) e népnevet — Setälä egy ötletére támaszkodva — a következő adatokkal egyeztettem: latin *homo*, got *guma*, vö. ném. *Bräutigam*; idevon-

Az 'Ember' jelentésű népnevek kategóriájában a másik csoportot azok a nevek jelentik, melyekben a *kiši* szó fordul elő. Ez egészen más jellegű, mint a fentebb tárgyalt **qun* és családja. 'Ember; asszony' az eredeti jelentése.¹²³

Räsänen és Ramstedt¹²⁴ a mongol *kili*, kalm. *kil°*, *kil'* 'mild, sanft, anspruchslos (von Charakter)' szóval kapcsolják össze. Igen szabad szóegyeztetések alapján Koşay úgy véli,¹²⁵ hogy a *kiši* számos nyelv közös alapszava.

Összetett népnevekben, s csak második tagként fordul elő: ld. a következő altaji adatokat: *Altay-kiži*, *Yiš-kiži*, *D'ış-kiži* 'Erdei ember', *Qū-kiži* 'Hattyú-ember', *Qumandī-kiži*.¹²⁶

Ebbe a kategóriába tartozik az *er*, *ér*, *ir* 'férfi', *eri*, *éri*, *iri* 'férfia' elem, mely népnevekben csak mint második rész szerepel (változatai szabályosak). Ez az elem rendkívül fontos a szempontunkból, mert lehet, hogy ez a *magyar* népnév második része.

Az első szótág *e*-je aligha régi zárt *é*, inkább nyílt *e*-vel váltakozó *i*.¹²⁷

Legfontosabb, amit Houtsma glosszáriuma mond róla. Ez a következő példákat ismeri: *türük(e)ri* 'ein Türke', *rumeri* 'ein Grieche', *š(a)rq(e)ri* 'ein Orientale', *ajačeri* 'ein Mensch von den Bäumen', *udžeri* 'ein Mensch von den Grenzgebieten'.¹²⁸

II. A SZEMÉLYNÉVI EREDETŰ NÉPNEVEK

Meglehetősen el van terjedve a tudományos irodalomban az a nézet, hogy török népnevek gyakran személynevekből keletkeznek.¹²⁹ <...>^a

¹²³ Ld. DTS 310b: *kiši*.

¹²⁴ KWb 231a.

¹²⁵ Ld. TTKBelleten 1957, sayı 84, 545.

¹²⁶ OjrRusskSlov 1947: 215–216.

¹²⁷ Németh: KCsA I. Kieg. köt., 1939, 522.

¹²⁸ Houtsma 45.

<¹²⁹ Vö. Hóman, Hun-hagyomány 53., 123. j.; Rasovskij, Les Comans et Byzance 349; Feltűnik V. A. Nikonov találó észrevétele: „... «patronimikus» népnév sokkal kevesebb van, mint látszik.” (Ėtnonimija: Ėtn 1970: 19.)>

tam a török *quman* népnevet is. Ennek azonban valószínűbb egy másik magyarázata, ld. Németh: KCsA III. Kieg. köt., 1941, 95 skk.; K. U. Köhalmi: Acta OrientHung XIX, 1966, 49 (irodalommal).

^a A kimaradó szövegrészben N. Gy. Thúry, Vámbéry, Marquart, Köprülüade nézetét ismertette a személynévi eredetű török népnevekről és idézte Grigorev ezzel kapcsolatos — Vámbéry, Bokhara története c. művéről írt bírálatában kifejtett — ellenvéleményét.

Vegyük sorra az ide tartozó népneveket!

Időrendben első a *szeldzsuk*, helyesen *seldžük* név <...>, melynek eredeti viselője a X. században élt. <...>

<E névnek egészen más a története, mint ahogy eddig elképzeltük. Eredeti jelentése 'Hólavina' — tipikus, vitézséget kifejező régi török név ez.¹³⁰>

Nem <valódi> népnév ez, hanem egy dinasztianak a neve. <...>

Az Abbászida-kalifák hatalmának meggyengülésével az iszlám területén kisebb-nagyobb uralmak, többé-kevésbé önálló állami alakulások keletkeztek, melyek rendszeren egy dinasztiahoz, illetőleg egy dinasztia nevéhez fűződtek, azaz az illető uralmat, melynek területe s a hozzá tartozó népek, törzsek száma gyakran változott, a dinasztia neve alatt emlegették. <...>^a

Így került Szeldzsuknak, egy hatalmas dinasztia alapítójának neve is azokkal a birodalmakkal kapcsolatba, melyekben utódai uralkodtak.

Ugyanilyen módon, tehát végeredményben arab hatás alatt keletkezett, de már a törököknél valóságos népnévvé vált az *Osmanlı* név.

Ilyen személynévből képzett, *-li* végű név <sok> van. Ezekre, mint népnevekre, a személynévi alapszó, mellett éppoly jellemző a *-li* végzet. Ilyen az *Osmanlı* mellett a *Qayı-xanlı*, az az oguz törzs, melyhez a történeti hagyomány szerint az oszmánlik tartoznak, a *Qizil-Ahmedlü* név (XVI. század; egy északnyugat-kis-ázsiai, türkmén eredetű fejedelmi dinasztia neve, vö. Mordtmann: *Enz. d. Isl. s. v. Isfendiyār-oghlu*) és mások. Ezekkel együtt szerepelnek az *-oğlu* 'fia' végű dinasztianevek.¹³¹ Mindkét névesoport arab hatás alatt keletkezett, vö. pl. *Banū Hamdān* (törökül „*Hamdān oğlu*”) 'Hamdān fiai' = *Hamdānī* (törökül „*Hamdānlu*”) 'a Hamdān-dinastiához tartozó'.

Az *osmanlı*-féle nevek összefüggenek egy gyakori oszmánli helynévtípussal, melybe ilyen nevek tartoznak: *Ahmedli*, *Bekirli*, *Hadžili*, *Muradli*, *Džaferli*, az *Ahmed*, *Bekir*, *Hadži*, *Murad*, *Džafer* nevekből, illetve címeiből. Ezek is arabból, illetve perzsából való fordítások; vö. az ilyen perzsa helyneveket: *Ahmedī*, *Tāhiri* stb.

A *-li* képző török néprézsnevekben <...> gyakori; megtörténik, hogy ugyanazon név hol *-li*-val, hol *-li* nélkül fordul elő. A Kis Horda egyik nemzetsége *Džagalbay*¹³² vagy *Džagalbaylı*.¹³³

<¹³⁰ Vö. itt 87 skk.>

¹³¹ Ezekből törzsnevek is fejlődtek; vö. *Borč-oğlu* és *Mingür-oğlu*. A kipčaki horda törzsnevei közül. Ld. Marquart, *Komanen* 157. Rásonyi Nagy László: *MNy* 1926, XXII, 132—133.

¹³² Radloff, *Aus Sibirien* I, 237.

¹³³ Levšin, *Opisanie* III, 8. <...>

^a Néhány analógiaként felhozott példa, mint 'szamanida', 'Ferdinánd emberei' stb. kimarad.

Az iráni törökségben van *Kenger* ~ *Kengerlü* törzsnév.¹³⁴

Ugyancsak az iráni törökségben gyakoriak a személynévből képzett *-li*, *-lu*, *-lü* végű török törzsnevek: *Džanbeglü*, *Abulhasanlu*, *Kurtbeglü* stb.¹³⁵ Ezek újabb alakulásnak látszanak.¹³⁶

A *-li* képző különben bizonyos néprézsnevekhez minden különösebb jelentőség nélkül is hozzájárulhat. A török vezérkari térkép Şoma lapján találjuk ezt a jelzést: *Aq godžali ašireti* 'Ak kodža [+ *li* 'vkihez tartozó'] törzse'; Dinár lapján van ez a helynév: *Tatarli*, s hasonló példákat nagy számban látunk.

A régi időből kisebb néprészek nevei <alig vannak> feljegyezve, de azért azt hiszem, nem tévedek, ha a *-li* képzőnek a törzsneveken való megjelenését újabb, *-i* végű arab és perzsa helynevek és törzsnevek hatása alatt keletkezett sajátságának gondolom.

Világosan látja ezt az ember, ha Spiegel Eränische Alterthumskundéja első kötetének mellékleteit végignézi. E mellékletekben Spiegel törzs- és nemzetségsnevek jegyzékeit közli. Látjuk, milyen gyakori perzsa nemzetségsnevekben az *-i* (= török *-li*) képző (*Bahtyāri*, *Alī* [*Ālī*?] *Džemālī*, *Moḥammed Džafarī*, *Pāpā Džaferī* stb.), s a török uralom alatt élő kurd törzsek nevének nagy része *-li* képzővel végződik; e nevek kétségtelenül perzsa hatás alatt keletkeztek, amit az is bizonyít, hogy a kurd törzsnevekben a török *-li* mellett gyakori az iráni *-i* végzet is.¹³⁷

Népnév és egy nyelv neve a *čagatay*, mely eredetileg Dzsingisz egy fiának a neve. Igen sajátságos név ez.¹³⁸

Vámbéry Bokhara története című munkájában¹³⁹ a következőket mondja róla: „Több európai tudós ama nézete . . ., melyet Csagatai nyelvtanulmányaimban én is követtem, hogy Közép-Ázsia lakói a Dsengiz fia iránti szeretetből vagy tiszteletből adták az országnak és a nemzeti nyelvnek a „Csagatai” nevet, . . . téves . . . [A] közép-ázsiaiak maguk soha sem országukat, sem nyelvüket nem nevezték „Csagatai”-nak, mert ezt az elnevezést csak az Oxuson innen s nevezetesen Iránban lakó perzsák használták, [ugyanígy a nyelvről Schuyler, Turkistan I, 109] s a bennszülettek földjüket minden időben *Turkiszta*n-nak s nyelvöket *turki*-nak nevezték.”

¹³⁴ Vámbéry, Das Türkenvolk 572, 576.

¹³⁵ Vámbéry, Das Türkenvolk 576.

¹³⁶ A. R. Yalğın, Cenupta türkmen oymakları V, 14, 58, 105, 106.)

¹³⁷ Az itt érintett nevekre számtalan további példát lehet találni Zambaurnál, Doerfer TMEN c. művében.)

¹³⁸ Vö. Samojlovič, Mir Ali Šir I; uő: Zapiski Kollegii Vostokovedov II, 262 (csagatáj nyelv), 264 (csagatáj népnév).)

¹³⁹ I, 167, j.

Vámbéry kissé túloz. A Türkenvolk 351. lapján egyébként már újra ezt írja: „Das zusammengewürfelte türkische Element hatte den Namen Tschagatai als einen politischen und Ehrennamen angenommen.” A *čagatay* szót igenis használták és használják Közép-Ázsiában egy nyelv jelzésére a törökök is; értették rajta a mongol hódítás után, mohamedán hatás alatt keletkezett keleti török irodalmi nyelvet.¹⁴⁰ Mint népnevet — olyanformán, hogy a közép-ázsiai ember rendesen azt mondotta volna magáról, hogy „én csagatáj vagyok” — általában nem használták, de meg kell gondolni, hogy egy özbeg törzs neve *Džagatay*,¹⁴¹ mely esetben e szó valóságos népnév,¹⁴² s hogy a török régiségben szintén szerepel népnévként.¹⁴³

Északkelet-Perzsiában van *Džagatay* nevű hegység és község.

Bizánci forrásokban szintén szerepel a *čagatay* név.¹⁴⁴

A XIII. század második felében szereplő Nogaj kán nevéből származik a *noğay* népnév.¹⁴⁵

A *noğay* mint népnév Radloff szótára szerint a török nyelvek közül megvan a krímiben, ahol 'nogaji tatárt' jelent, s a <kazakban> és tarancsiban, ahol 'Kelet-Oroszországban élő tatárt', 'kazáni tatárt' jelent. Šeih Suleimān efendi csagatáj szótárában szintén megvan ez a név, a következő magyarázattal: 'egy mongol eredetű törzs neve, mely ma mohamedán vallású és török nyelvű; nagyobbára Kazán környékén (*Qazan мәмлүктәндә*) laknak'.¹⁴⁶

Szintén személynévi eredetű az *özbeg* népnév, bár Özbeg kán (a XIV. század első fele) és az özbegek feltűnése között körülbelül száz év van, mint ezt Grigorev¹⁴⁷ hangsúlyozta.¹⁴⁸

A Thúry által említett <— s fentebb áttekintett —> nevek közül tehát a <szeldzsúknak speciális története van,> az *osmanlı* arab hatás alatt keletke-

¹⁴⁰ Köprülüade, Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar 165., j.

¹⁴¹ Vámbéry, Közép-ázsiai utazás³ 412; Das Türkenvolk 351.

¹⁴² Vö. „csagatáj nép”: Thúry: KSz V, 1904, 8; Jarring, On the Distribution of Turk Tribes in Afghanistan 67—68.>

¹⁴³ Giese, Tevarih-i al-i Osman, 1922, 43: *čagatay arasında* <'csagatáj földön'. Vö. még Barthold: Enz. d. Isl. I, 847; <uő., 12 Vorlesungen 177, 245.>

¹⁴⁴ *Tčaxarāwdes*, Laonikos Chalkokondilas, ed. Darkó, I, 146 skk. Sathasnál (Biblioth. Graeca Medii Aevi I, 253): *Tčaxarān* 'Csagatáj-ország' értelemben. <Ld. Moravcsik, Byz-turc. II², 310.>

¹⁴⁵ Barthold, 12 Vorlesungen 178—179.>

¹⁴⁶ Vö. még Raquette, Tāji bilā Zohra 7.>

¹⁴⁷ Schuyler, Turkistan I, 376—377.

¹⁴⁸ De vö. Barthold: Enz. d. Isl. I, 847: „Im Reiche der Goldenen Horde wurden die Namen der heidnischen Fürsten durch den Namen des Muhammedaners Özbeg-Khān vollständig verdrängt; das Volk wurde *Özbeg*, das Land Özbegistan genannt.”; Zeki Validi: Türkiyat Mecmuası II, 1928, 606., j.; <Barthold, 12 Vorlesungen 117.>

zett, a *čajatay*, *özbeg* és *noĵay* eredetileg mongol fejedelmek nevei s mongol hatás alatt keletkezett nevek.

〈Ha átnézzük a rendelkezésre álló anyagot, a régi korban személynévből keletkezett ethnonymusok nem mutatkoznak.〉^a

Különösen figyelembe veendő, hogy nem találunk erre esetet a türkök történetében, melyet pedig kínai forrásokból meglehetősen ismerünk. Ha ez a szokás meglelt volna a türköknél, egészen biztosan volna róla kínai feljegyzésünk.¹⁴⁹

〈...〉

Személynevekből fejlődött néprézsnevek persze 〈régén is lehettek〉^b és ma is vannak a törökségben. A család rendszeren személynévet visel, alapítójának a nevét, s ha nemzetséggé bővül, e nevet megtarthatja.

Radloff írja,¹⁵⁰ hogy egyszer alkalma volt egy ilyen névalakulást megfigyelni. Buhtarminszktól délre, kínai területen él egy *Qaratay* nevű 〈kazak〉 törzs; e törzsnek volt egy *Bay-geldi* nevű tagja, kinek tizenkét fia volt, s számos unokái már egy hatalmas, „Bay-geldi” nevű nemzetséget alkottak. Fent láttuk¹⁵¹ a 〈kazak〉 *Džagalbay* nemzetségnevet, mely személynévi eredetű s a turkománoknál *Ötemiş*, *Toqtamiş*, *Xodžali*, *Huseynali*, *Džanibeg*, *Qara Ahmed*, *Gökçe beg*, *Yusuŋ*, *Atabay*, *Džaferbay*, *Džafer* nevű nemzetségeket és ágakat találunk,¹⁵² melyek szintén személynévi eredetűek.

〈...〉

A baskíroknál már az orosz kor előtt minden törzsnek, nemzetségnek, ágának megvan a maga igazi őse, kiről el is nevezik. Ezek a nevek eredetileg törökök, később mohamedánok.¹⁵³

¹⁴⁹ Perzsia leírásában a T'ang-šu (Id. Chavannes, Documents 170) ezt írja: „L'ancêtre (des souverains de la Perse) fut le roi *Po-se-ni* (Prasénadjit), issu d'un rameau détaché des *Ta-Yue-tche*; il régna et c'est pourquoi son nom fut pris pour nom de famille, puis on en fit l'appellation du royaume.”; Vagy a heftaliták esetében Theophanes Byzantiosszal megegyezőleg kínai forrás (a T'ang-šu) is tudósít bennünket arról, hogy e nép nevét 500 körül uralkodó nagy királyától 〈...〉 kapta. 〈Vö.〉 Chavannes, i. m. 223.

¹⁵⁰ Alttürk. Inschr. ZF XVI., 1. j.

¹⁵¹ Ld. itt 59.

¹⁵² Vámbéry, Közép-ázsiai utazás³ 372–374.

¹⁵³ Egy-egy újabb nemzetségjegyzék szinte kizárólag mohamedán személynévekből áll.

^a HMKial ugyanígy: „A régi törökségben egyetlen példánk sincs arra, hogy népnév személynévből keletkezett volna.”

^b HMKial: „mindig voltak”.

„A *Min* törzs fejedelme például a tradíció szerint *Meη hadaql̃i Urdas bi*. Az *Ilekäy Meηle* nemzetség feje *Ilekey* vagy *Il'čikey Biy*...”¹⁵⁴

A baskír *Yurmatı* törzsben Garipov és Kuzeev szerint¹⁵⁵ az alábbi nemzetségneveket találjuk: *Ađnay*, *Ilsektimer*, *Qarmış* és *Tämägäs*. Ezek eredetüket tekintve személynévek. Olyan személynévek nevei, akik a XVI. században Baskíria Oroszországhoz csatlakoztatása idején jelentékeny szerepet játszottak. Hasonlóan személynévi eredetű nemzetségneveket a régebbi nemzetségeknél is találunk (*Suraş*, *Yamaş* stb.).¹⁵⁶

⟨E kategória tárgyalása során⟩ láttuk, hogy nincs rá régi adatunk, hogy személynévből török népnév keletkezne. ⟨...⟩

Viszont két világos példánk van arra, hogy a fejedelem neve mint orosz álgnev szerepel.¹⁵⁷

Az egyik példa Menandrosnál olvasható a Valentinos-féle követség (576) leírásában:¹⁵⁸ „Miután Valentinos és emberei a mocsaras síkságokon és sok más, erdős, mocsaras és vízben gazdag vidékeken átlovagoltak és átjöttek az ún. *Akkagá-n*”¹⁵⁹ (ez a név egy nőtől származik, ki Skythiának e vidékein uralkodott ...) ...”

A másik példa Konstantinos Porphyrogenetosnál található s a magyarokra vonatkozik:¹⁶⁰ „A turkok népe régente Chazariához közel lakott, a Levedia nevű tartományban, melyet első vajdájuk után neveztek. Ennek tulajdonneve ugyanis Levedi(as) volt ...”¹⁶¹

Az is igen közönséges jelenség a törököknél, hogy személynévként népnév törzsneveket használnak.

A Valentinos-féle követség egy *Türk-şad* (*Τούρξαρδος*) nevű fejedelem-nél is járt).¹⁶²

Arra is van példa kínai forrásban,¹⁶³ hogy egy türk nő, egy fejedelem anyja, egy nyugati türk törzs nevét viseli.

¹⁵⁴ Kuzeev, Baškirske šezere 193b., 6. j.

¹⁵⁵ Probl. obšč. 215.

¹⁵⁶ Garipov—Kuzeev, i. m. 215, ahol számos további példát is találunk.

¹⁵⁷ Fehér Géza: KSz XIX, 1921, 90—91.

¹⁵⁸ Ed. Bonn, 399; Exc. de legationibus, 204.

⟨¹⁵⁹ Vö. HMKial 191; itt 154.⟩

¹⁶⁰ MHK 119.

⟨¹⁶¹ Melich, HonfMo 6—7; a képzésre ld. Moravcsik, SztIstv-Eml. I, 205.⟩

¹⁶² Menandros, ed. Bonn, 399—400, Exc. de leg. 204 skk.; Menandros cambridge-i kéziratában *Τούρξαρδος*-variánsok is előfordulnak. ⟨Moravcsik: UJb X, 1930, 63., 3. j.⟩; Chavannes, Documents 240., 4. j.; ⟨Togan, IF 269⟩.

¹⁶³ T'ang-šu CCXVIII. fej., Chavannes, Documents 99., 1. j.

Chavannes egy a *K'i-pi Ho-li* névhez fűzött jegyzetében¹⁶⁴ a következőket mondja: „*K'i-pi Ho-li* biográfiájában¹⁶⁵ azt olvassuk, hogy ez az ember *T'ie-lö* (Tölös)-származású volt. A *K'i-pi* tehát annak a törzsnek a neve volt, melyhez ő tartozott, mert a *k'i-pi-k* azok közt a törzsek közt vannak említve, melyek a *tölös* népet alkották, mely később ujgur néven lett ismeretes.¹⁶⁶ Nem meglepő tehát, hogy azt látjuk a szövegünkben, hogy *K'i-pi Ho-li* 50 000 ujgur lovas parancsnoka lett; e lovasok kétségkívül azon honfitársai voltak, kiknek ő volt a feje. Egyáltalában nem volt ritkaság, hogy a törzsnév a főnök családnevévé lett. Így a *Tu-k'i-si* (Türgiś)-eredetű *Ko-szu Han* vezér azért viseli e nevet, mivel a *Ko-szu* törzshöz tartozott. „A barbárok gyakran nemzetségnevet csinálnak a törzsnévből, mely ilyenformán család-névvé lesz.”¹⁶⁷

HMKial 84

Az ujgurok egy törzsének *Yaqlaqar* volt a neve.¹⁶⁸ Ma is megvan e név a Nan-szan északi vidékén: a mongolul beszélő šera-jögurok egyik nemzetségét *Yaqlaqir*-nak s a törökül beszélő sarö-jögurok egy ágát *Yaqlaqi*-nak nevezik.¹⁶⁹ E törzsnév mint személynév szerepel egy ujgur feliratban:¹⁷⁰ *Yaqlaqar-qan-ata*, továbbá egy manicheus emléken: *Yaqlaxar*.¹⁷¹

Kínai forrásokból tudjuk, hogy az ujgur kagán családja az első törzs nevét viselte.¹⁷²

A Sogdianáról szóló fejezetben azt olvassuk Chavannes fordításában, hogy egy király nevének egy része azonos az egyik nyugati türk törzs nevével.¹⁷³

v. Le Coqnál¹⁷⁴ találunk egy *Čigil Arslan Il-tirgüg* személynévet, melyben a *čigil* népnévet látjuk.

A következő adatban a *kazár* népnév szerepel mint egy besenyő fejedelem neve: „*Princeps Bissenorum nomine Kazar.*”¹⁷⁵

¹⁶⁴ Documents 34., 10. j.

¹⁶⁵ Kiu T'ang-šu, CIX. fej.; T'ang-šu, CX. fej.

¹⁶⁶ T'ang-šu, CCXVII, a, 1 r°.

¹⁶⁷ Kiu T'ang-šu, CIV, 4 v°.

¹⁶⁸ Müller: Ostas. Ztschr. VIII, 1919–1920, 310–311; <vö. még Pelliot, Comans 18., 2. j.>

¹⁶⁹ Mannerheim: JSFOu XXVII: 2, 33, 34.

¹⁷⁰ Ramstedt: JSFOu XXX: 3, 4–5.

¹⁷¹ Müller, Ein Doppelblatt aus einem manichäischen Hymnenbuch, 10., 62. sor.

¹⁷² Chavannes, Documents 94.

¹⁷³ Documents 141., 3. j.

¹⁷⁴ Man. I, 27. <Vö. még Ramstedt: JSFOu XXX: 3, 31, 60–61.>

¹⁷⁵ Thuróczy krónikája, 50. cap.; <Tatár kun vezér II. István halálánál szerepel, uo.>

A VII. besenyő törzs neve Konstantinosnál *Yazî-qaban*, a törzs vezérének neve ugyancsak őszerint *Yazî*.¹⁷⁶

A XVII. század második felében szerepel *Bayat Qara*, az özbeg *Bayat* törzs feje.¹⁷⁷

III. A TOTEMISZTIKUS NÉPNEVEK

A török népnevek első és legfontosabb csoportjaihoz tartoznak a totemisztikus eredetű népnevek.

A totemisztikus népnevek esetében voltaképpen arról van szó, hogy egy népcsoport állatóstól származtatja magát és annak a nevét viseli. Számos tudós azt az álláspontot képviseli, hogy minden tárgy — növények, égitestek stb. — totemössé válhat, kivéve azt, amelyik világosan egy másik kategóriába tartozik.

Nem foglalkozom itt a totemizmus teoretikus kérdéseivel, de egy teoretikus fontosságú mondatral kezdem a török totemisztikus népnevekről szóló fejtegetésemet. Ez a mondat a Mongolok Titkos Történetének első mondata:

„Dzsingisz kán származása. Élt egy kékesszürke farkas, ki az Ég rendeléséből született. Felesége egy rőtes szarvasünő volt. Átkeltek a Tenggisz taván, megszálltak az Onon folyó forrásánál, a Burkan-kaldun hegyénél, ott született meg a fiuk, Batacsikan.”¹⁷⁸

Csodálatra méltó mélységgel és világossággal mutatkozik itt meg, hogy milyen szerepet tölt be a totemizmus a minket foglalkoztató népek világnézetében.

Mindamellett sem a régi, sem az új feljegyzések nem mutatnak egy élő totemizmust a törököknél és a mongoloknál. A történeti időkben már nem él a totemizmus az említett népeknél. Mégis olyan mélyen gyökerezik e népek világszemléletében a totemisztikus állati teremtményről vallott meggyőződés, hogy pl. az oguzoknál még a XIV. században is egy tökéletes totemisztikus törzsrendszert találunk.¹⁷⁹

Szűkebb szülőházamban, a Nagykunságban, az emberek a XVI. század óta kálvinista vallásúak, mégis, gyermekkoromban — ha anekdotikus formában is — még ismerték a totemisztikus

¹⁷⁶ Ld. Németh: Ujb X, 1930, 30.

¹⁷⁷ Vámbéry, Bokhara története II, 131.

¹⁷⁸ Ligeti, MTT 9.

¹⁷⁹ Ld. itt 66.

hagyományt. Azt tartották, ha egy lány víziváskor lenyel egy vízi bolhát, teherbe esik.

Török eredetű régi magyar törzsünknel, az erdélyi székelyeknél, ma is ismert az a hagyomány, hogy a törzs egy fehér kancától származik. E hagyomány totemisztikus jellege kétségtelen.¹⁸⁰

Ilyen szívóssággal él a totemizmus tradíciója évezredekken keresztül totemizmus nélkül.

A totemizmusnak 1915-ben, amikor Gombocz a totemizmust a módszeres magyar nyelvtudomány tartományába bevonta,¹⁸¹ már igen gazdag irodalma volt külföldön és itthon is.

Gombocz viszont nem népnevekről, hanem személynevekről írt (pl. a különféle sólyomnevekről).

Eredendően totemisztikus személynevek ugyanakkor nincsenek. A Gombocz által tárgyalt nevek személynevek, melyek totemnevekkel identikusak. A sólyomfajták rendkívül fontos szerepet játszanak a török népek képzeletében mind a személynévadás, mind a népcsoportok elnevezése során.

Munkám első kiadásában, 1930-ban, már felvázoltam egy képet a török totemisztikus ethnonymusokról. Már akkor világos volt számomra, hogy a totemizmus megvolt az urál-altaji népeknél, megvolt ősi idők óta a régi törökségnél és a honfoglaló magyarságnál is. (Az utóbbinál a VI–X. századi érintkezések idején török hatás alatt is erősödött.) Maradványai és nyomai sok helyen jelentkeznek. De fennmaradt egy totemikus rendszer emléke is a törökségnél, egy nagybecsű mongol kori forrásban, Rašideddin Džāmi et-tevārih c. művében.

HMKial 68

⟨Arról beszél ez a forrás,⟩ hogy a 24 oguz törzs négyes csoportokra osztott, s minden ilyen négyes csoportnak volt egy-egy madara, melynek húsát nem eheték s melyet nem bánthattak.¹⁸² Mind a hat madár a sasok fajtájából való s közös neve *oŋġun*.¹⁸³

¹⁸⁰ A totemizmus jellemző sajátosságairól ld. 1969-es előadásomat: *NytudÉrt* 70, 229 skk.

¹⁸¹ MNyTK 16.

¹⁸² Houtsma: WZKM II, 1888, 228 skk.; Gombocz, Árpádkori török személyneveink, 6 skk.

¹⁸³ Azt, hogy itt valójában nem az *uyġun* szóról van szó, mint azt Houtsma gondolta (WZKM II, 229) már bizonyítottam 1930-ban, ld. HMKial 68–69; vö. még Doerfer, TMEN III, 351 (§ 1350).>

A mai török totemizmusról, a totemisztikus vagy totemisztikusnak látszó nevekről <szólok ismertetésemet 1930-ban Potaninnal kezdtem. Így teszek most is. Rendkívül becses adatokat találunk Potaninnál az Északnyugat-Mongóliában élő törökök és mongolok totemisztikus neveihez.>¹⁸⁴

<...>

<Közismert, hogy> a türkök farkastól származtatták magukat, mely eszerint az ő ősi totemállatjuk.¹⁸⁵ Hasonló származási mondát több török népnél találunk, így a <kirgizeknél>,¹⁸⁶ a baskíroknál.¹⁸⁷

A türkök a zászlajuk végére arany farkasfejet tettek¹⁸⁸ — mondtuk, hogy farkastól származtatták magukat. <...>^a

A totemizmusnak az urál-altaji világban a magyarságnál maradt fenn a legtökéletesebb emléke. Ez a turulmonda.¹⁸⁹ Megvan benne a totemizmus minden lényeges vonása: 1. Árpád nemzetsége a totemisztikus mondák részleteivel való egyezésében turultól származik (tudjuk, hogy a legfontosabb totemállatok a sólyomfajták); 2. Árpád nemzetsége a Turul nevet viseli;¹⁹⁰ 3. Attila címerén a turul képe volt látható.

Emesü álma szintén a turultól való származás gondolatát tartalmazza: ezek totemisztikus jelenségek a türköknél és a magyaroknál egyformán.¹⁹¹

¹⁸⁴ Očerki II, 4 skk. s az ide tartozó jegyzetek.

¹⁸⁵ Julien: JA VIe série, tome III, 1864, 326—327, 349—350; Chavannes, Documents 220 és 3. j.; Köprülüade: Türkiye tarihi I, 59—60; Abdülkadir: Türkiyat Mecmuası II, 1928, 131 skk.

¹⁸⁶ Almássy: KSz II, 1901, 109.

¹⁸⁷ <...> A kutya mint vezető: Marquart, Komanen 30 skk. A baskírok zászlóján régen farkasfej volt: Abdülkadir: Türkiyat Mecmuası II, 136.

<¹⁸⁸ A. Alföldi, Die geistigen Grundlagen des hochasiatischen Tierstiles: Forschungen und Fortschritte. VII, 1931, N° 20: 278; U. Harva, Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker. Helsinki [1938]. 471—472.>

¹⁸⁹ Ld. Györffy, Krónikáink 40; vö. a régi felfogásra Csánki (szerk.), Árpád és az Árpádok 127.

¹⁹⁰ Itt jegyzem meg, hogy nincs rá adatunk, hogy Árpád nemzetsége melyik törzshöz tartozott. Nem valószínű, hogy kívül állt volna a törzseken, amint ezt Togan a török és a mongol kori dinasztiákról mondja (IF 277). A turul szóról ld. Pais: MNY XLV, 1949, 37—43; a turulmadárról ld. Vönöczky Schenk kutatásait: Aquila XLII—IL.

¹⁹¹ Julien: JA VIe série, tome III, 1864, 333, 360, vö. 350; Kézai, I. könyv, II. fejj., 6. §; II. könyv, I. fejj. 4. §; Anonymus 3. §; vö. Király György, A magyar ősköltészet 53—54, 86 skk.

^a A következő bekezdéshez vö. Németh 1969-es — a II. Névtudományi Konferencián elhangzott — előadását. NyttudÉrt 70, 229—233.

E két párhuzamos feljegyzésből még két dolgot tanulhatunk; először, hogy a magyarságnál ez esetben is török hatást látunk, másodsor, hogy a magyar krónikában egy régi pogány szokás és hagyomány híven van feljegyezve.

Emesü álma magyarázatának szempontjából nem érdektelen a következő <kazak> származási monda.

A <kazak> Džantikey nemzetség őse *Samambet*. Ennek harmadik felesége *Soqsur* volt. Samambet nem szerette ezt az asszonyt, mert nem volt nagy termetű, és nem voltak gyermekei; az asszony végre a pusztába menekült, ott sokáig sírdogált, azután kimerülve elaludt. Ekkor odarepült egy uhu (*uqū* vagy *sari uqū*), vállára ült és vigasztaló szavakat suttogott neki; mikor Soqsur felébredt, érezte, hogy teherbe esett és hazatért. Nemsokára két fiút szült, az egyiket *Isağasīn*ak, a másikat *Kazbek*nek nevezte [két nemzetségnév]; az utóbbinak ivadékai máig azt hiszik, hogy uhu volt az apjuk. Azt mondják, még ma is megvan náluk az a szokás, hogy az elfogott uhut szabadon engedik, s az uhut mint őzüket tisztelik.¹⁹²

Egy burját monda szerint az első sámán apja egy saskeselyű.¹⁹³

Az utóbbi évtizedekben jelentősen megnőtt a totemizmussal kapcsolatos kutatás, a rá vonatkozó irodalom. A szovjet irodalmat röviden áttekintettem a Nyelvtudományi Értekezések 70. számában. Ezt itt nem akarom megismételni. Külön kell azonban szólnom a legújabb irodalomról.

Mint munkám bevezető részében mondtam,¹⁹⁴ a szovjet turkológiai kutatások egyik legújabb kiváló terméke Garipov és Kuzeev cikke (1971) a baskír ethnonymusok rendszeréről. Az említett helyen bőven beszélek róla, ami viszont a totemneveket illeti, ezeket itt tárgyalom. Azok a tézisek, melyeket a nevezett tanulmánnyal, illetve ott a totemnevekkel összefüggő kérdésekkel kapcsolatban szeretnék kifejtetni — elvi fontosságuk miatt — sokkal inkább illenek ide, mintsem az említett bevezetésbe. (Garipov és Kuzeev összes példáját idézni fogom, hogy az olvasó ezáltal teljes képet kapjon a szerzők álláspontjáról.)

Valójában egy alapkérdésről, a totemnevek szemantikai kritériumairól van itt szó. Erről a kérdéstről Tolstov nézetei kapcsán már említett előadásomban („A török—magyar törzsnévadás korszakai”) is szóltam.¹⁹⁵

¹⁹² Potanin, Očerki II, 4.

¹⁹³ Pais: MNy XLV, 1949, 38—39.

¹⁹⁴ Ld. 54 skk.

¹⁹⁵ NytudÉrt 70, 231 skk.

Garipov és Kuzeev a következőket írják a totemikus eredetű baskír ethnonymusokról (215):

„A totemikus ethnonymusokhoz azok a főként állatokat, madarakat, halakat, növényeket és egyéb reáliákat jelölő elnevezések tartoznak, amelyek a régi pogány nemzedékek számára mint kultikus objektumok megnevezései hatottak. [Ritkítás tőlem — N. Gy.] Azok közülük, melyek régi etnikai elnevezés jegyeit hordozzák magukon, általában kapcsolatosak a török—mongol világ törzsi-nemzetségi neveivel.

Ilyenek:

a) Állatnevek — *Ayüu* 'Medve', *Başmaq* 'Borjú', *Bärän* 'Bárány' [? nem 'Vitéz' — N. Gy.], *Besäy* 'Macska', *Büre* 'Farkas', *Bīdau* 'Borjú', *Yomran* 'Ürge', *Yılan* 'Kígyó', *Kerpe* (nyj.) 'Sün', *Kōdän* 'Görény', *Kōšöl* 'Vízi patkány', *Qortlo tay* 'Rossz csikó', *Quyan* 'Nyúl', *Qiltay* 'Hajszálvékony csikó (sovány)', *Miši* 'Jávorszarvas', *Tölkö* 'Róka';

b) Madárnevek — *Barğüdaq* 'Rigó', *Börköt* 'Sas', *Qarağoš* 'Dögkeselyű', *Qarğa* 'Varjú', *Qođjon* 'Holló', *Tartay* 'Haris', *Tauüq* 'Tyúk', *Toıjon* 'Kerecsensólyom', *Tornalı* 'Darvas', *Tumırtqa* 'Harkály', *Hayıdğan* 'Szarka', *İlasın* 'Sólyom', *Yabalaq* 'Uhu';

c) Halnevek — *Taşbaş* 'Fenekjárom küllő', *Şambı* 'Folyami menyhal';

d) Rovarnevek — *Kübäläk* 'Pillangó', *Qimürdqa* 'Hangya';"

Úgy gondolom, hogy a totemnevek kezdetben mind állatnevek voltak. Erre a totemizmus lényegéből és természetéből következtetek, ahol mindig emberek (nagyon ritkán állatok) leszármazásáról van szó. Az a körülmény is erre mutat, hogy azokban az esetekben, ahol egy növénynév, egy csillagnév totemikus eredete merül fel, sosem szól a mondai hágyomány az ősananya és az adott tárgy egyesüléséről.

Több kutató véleménye szerint — és közéjük tartozik Garipov és Kuzeev is — a totemnevek közé tartoznak az alábbiak is. (Ez egyáltalán nem kizárt.)

„Növénynevek — *Kesertkän* 'Csalán', *Kükbaş* 'Kis vérfű; Mezei iringó', *Qarağay* 'Erdei fenyő', *Qıuaq(an)* 'Bokor, Bozót', *Orloq* 'Mag', *Örök* 'Kajszibarack', *Urman* 'Erdő', *Ülän* 'Fű';

Más reáliák elnevezései — *Bizmän* 'Gyorsmérleg, Egyenlőkarú mérleg (súly nélkül)', *İlekäy* 'Hüvelyk (hosszmérték)', *Käšen* 'Börtarisznnya', *Keze* (nyj.) 'Fonal', *Kürpäs* 'Báránybőr', *Qabırğa* 'Borda', *Qađan* 'Üst', *Qarmaq* 'Horog', *Qoıymaq* 'Palacsinta', *Qušım* 'Habarek, Keverék (pépes, lisztből készült étel)', *Möyät* 'Hámiga-

párnázat', *Sugmar* 'Furkósbót, Dorong, Husáng', *Sulpī* 'Hajpánt', *Süp(ä)rä(y)* 'Kovász', 'Élesztő', *Silbir* 'Lánc', *Taban* 'Láb, Sarok' (— ha ez nem a mong. *taban* '5', abban az értelemben, hogy 'Öt törzs vagy nemzetség szövetsége', vö. a számnevekről írtakat), *Tabīn* 'Asztaltársaság', *Taθtar* 'Fejkendő', *Tubal* 'Kosár, Fakéregkosár', *Tulaq* 'Kikészítetlen bőr', *Hidži* 'Gyalu', *Šau höyäk* 'Szilárd csont', némileg elkülönülve a többiektől *Mäskäy* 'Varázslónő' és *Šaytan* 'Ördög' a vallásos hiedelmek lenyomataként."

Néhány esetben erősen kétlem e nevek totemisztikus eredetét. Garipov és Kuzeev (216) a totemnevek között említi még a színneveket is. Ezek többségükben összetett ethnonymusokban jelentkeznek, ahol a színnév-jelzői funkciót tölt be, bár önálló használatra is van az anyagban példa:

„*Aq Büläk* 'Fehér Ajándék', *Aq Qipsaq* 'Fehér Kipcsak', *Aq Toyaq* 'Fehér Pata', *Aq Törökmän* 'Fehér Türkmen' (ugyanolyan a *Harī Qipsaq* 'Sárga Kipcsak' is), *Kügäräk* és *Kükse* a *Kük* 'kék' szóból, *Qara Teyäk* 'Fekete Sulyok', *Qara Tabīn* 'Fekete Tabin' (ld. fentebb), *Qara Tanīp* 'Fekete Tanip' (víznév), *Qoşqara* 'Fekete, mint a madár' (vö. *Qarağoš* 'Dögkeselyű' szó szerint 'Fekete Madár'), *Qıl qara* 'Fekete, mint a hajsza', *Harğay*, *Harīlī* és *Harīsta* a *harī* 'sárga' szóból."

Eddig tart a totemisztikus eredetű nevek kategóriája Garipov és Kuzeev munkájában. Igen nehéz határozott álláspontot kialakítani a fentiekkel kapcsolatban. Azt semmiképpen sem tarthatjuk követendő eljárásnak, amit néhol Garipovéknál is látunk, miszerint minden olyan nevet, melyet nem lehet a többi jelentés-tani csoportba utalni, a totemnevek közé kell sorolni. Ez tudománytalan eljárás. Rendkívül fontos továbbá az etimológia szerepe: az új jövevényszavak semmiképpen sem lehetnek ősi nevek. Nem lehetünk azonban a totemnevek megítélésében dogmatikusok sem. A névadás területén az érzelmi momentumoknak és a fantáziának rendkívül nagy szerepe van, és az analógiás hatások következtében mindenféle név keletkezése elképzelhető, különös tekintettel arra, hogy a nevek számos kategóriája között vannak olyanok is, melyeket nehéz szigorúan elkülöníteni egymástól. Azt is figyelembe kell venni, hogy a fenti totemikus nevek már nem egy élő totemizmus termékei, hanem főként analógiás és egyéb hatások eredményezték létrejöttüket.

Összegezve a mondottakat, hangsúlyoznom kell, hogy az újabb szovjet kutatások és anyagkiadások nagyon sok totemikus eredetű népnévet hoztak napvilágra. Annak ellenére, hogy rend-

szer csak az oguzoknál mutatkozik, egyes totemikus nevek tömegesen jelentkeznek. Már régen is beszéltem ezekről a nevekről, de most régi felfogásommal ellentétben, kevésbé vagyok kételkedő ezek totemikus eredetében.

Itt is közléteszem az 1930-ban is említett ethnonymusokat:

Tana, egy <kazak> nemzetség neve, = 'Fiatal-tehén'; mellette: *Qizil-qurt* 'Vörös-féreg'¹⁹⁶ nemzetség. Szintén a <kazakoknál> van *Aq-börü* 'Fehér-farkas' és *Kök-börü* 'Szürke'-farkas'-nemzetség.¹⁹⁷ *Küarik* = 'das gestreifte sibirische Eichhorn' (küerik, baraba); *Küzän*, egy, a Biya mellett lakó tatár törzs neve, = 'der Iltis' (tel.); egy türkmén törzs neve: *Öküz* 'Ökör'.¹⁹⁸ Az ujgur törzsek közt van egy *Buğa-sığır* 'Bika-tehén'.¹⁹⁹ Hasonló nemzetség-nevet találunk a <kazakoknál> *Tana-buğa* 'Tehén-bika'.²⁰⁰

Az özbekeknek egy nemzetsége *Qulan* = 'Vadló, Vadszamár'.²⁰¹

Egy türkmén nemzetség neve *Täkä* 'Bak'.²⁰²

<...>

IV. A TÉRSZÍNI FORMÁK ELNEVEZÉSEIBŐL, FÖLDRAJZI NEVEKBŐL KELETKEZETT NÉPNEVEK

A földrajzi körülményekre vonatkozó ethnonymusokat már a HMKial-ban is tárgyaltam.^{203 a}

Itt először egy sokat emlegetett megnevezéssel kell foglalkoznunk, mely eredetileg nem is népnév.^b

¹⁹⁶ Radloff, Wb II, 944: kir. *qizil qurt* 'Spulwurm'.

¹⁹⁷ Vámbéry, Das Türkenvolk 286.

¹⁹⁸ Vámbéry, Közép-ázsiai utazás³ 374.

¹⁹⁹ Müller: Ostas. Ztschr. VIII, 1919–1920, 312. Müller megjegyzi hozzá: „Ob das totemistische Bezeichnungen sind, bleibe dahingestellt.”

²⁰⁰ Vámbéry, Das Türkenvolk 286.

²⁰¹ Rásonyi Nagy László: MNy XXII, 1926, 348.

²⁰² Vámbéry, Das Türkenvolk 395; Radloff, Wb, s.v.

²⁰³ Ld. ott 31–33; vö. Nikonov, Étnonimija: Étn 21–23.

^a A különféle, egymásnak ellentmondó kézirati variánsok arra mutatnak, hogy N. Gy. e kategória elé egy rövid elvi alapvetést készült írni. Ez körülbelül így rekonstruálható: A kategórián belül szükségesnek látszik elkülöníteni a térszíni formára és a földrajzi névre visszavezethető népneveket. Nehéz azonban a felállítandó alcsoportok pontos elkülönítése. Történetileg egyébként is nagyon gyakori eset a 'térszíni forma' > 'földrajzi név' > 'népnév' jelentésváltozás. Igen tanulságos, amit Melich mond erről a kérdésről, vö. HonfMo 10 sk., (*Százhalom* stb.).

^b A hagyaték alapján nem lehet eldönteni, hogy ebben a kategóriában (a térszíni formák alcsoportban) vagy az életmódra vonatkozó nevek között tárgyalta volna N. Gy. az *agačeri* nevet, melynek besorolását több ízben megváltoztatta. A vonatkozó fogalmazvány sem tűnik teljesnek.

Középső-Eurázsia régi népeinek főfoglalkozása a pásztorkodás, bizonyos helyeken speciálisan a földművelés és a jelzett területen, az óriási, erdős részekben, a vadászat. Ennek a vadász életmódnak van egy neve, mely törököknél és mongoloknál egyformán jelentkezik.

A név török változatban már Attila korában megvan. Priskos tudósításából ismerjük az *ἀκάρξιοι* nevet, és megvan Jordanes-nél. Törökül ez 'erdei nép'-et jelent. Pontosan adja meg a név jelentését a Houtsma által kiadott arab glosszárium²⁰⁴ és Rašīd-eddīn is.

Az 'erdei nép' elnevezés valójában nem etnikai elnevezés, sokkal inkább egy életformát jelöl.²⁰⁵

Pontos megfelelése az *agačeri* névnek a mongoloknál: *Oi—Arat* 'hommes des bois', 'peuple des bois'.²⁰⁶

Az 'erdei nép', 'erdei vadásznép' másik közismert mongol alakja a *Hoyin irgān*.²⁰⁷

Már 1930-ban²⁰⁸ utaltam arra, hogy az *agačeri* név pontos török megfelelése a *Yış-kişi* ethnonymus, mely az északi Altaj egyik török népének a neve.

A térszíni formákra, földrajzi nevekre visszavezethető népnevek jó részét már a korábbi kiadásban is szerepeltettem, itt némi kiegészítést is fűzhetek hozzájuk:

HMKial 32

A <nyugat-mongóliai> tatárok egy részét *Köl-sumīnī*-nak, azaz 'Tó-sumin'-nak, 'Tó-melletti-sumin'-nak nevezik.²⁰⁹ Az Abakán melletti beltírek egyik nemzetségének neve *Su-qaqmīna*, azaz 'Vízi-kakmina', a másiké *Tağ-qaqmīna*, magyarul 'Hegyi-kakmina'.²¹⁰ <Maga a beltír népnév is ebbe a kategóriába tartozik.²¹¹> Ugyanott a karga nép egy(része) *Su-qarğa* 'Vízi-karga', másik *Tağ-qarğa* 'Hegyi-karga'.²¹² <...>

²⁰⁴ Ld. itt 58.

²⁰⁵ Vö. Doerfer, TMEN II, 73—74 (§ 492): *agač eri*; Ligeti: MŐst 60 skk. az erdei nép — pusztai nép törzsi kategóriákról a mongoloknál; ld. még uő: Acta OrientHung XXI, 1968, 121.

²⁰⁶ Pelliot, Oevres VI, 4 skk.

²⁰⁷ Doerfer, TMEN I, 542 skk. (§ 400) bőséges irodalommal.

²⁰⁸ Ld. HMKial 138.

²⁰⁹ Radloff, Phonetik XXXI.

²¹⁰ Radloff, Phonetik XXIV.

<²¹¹ Vö. Räsänen, EtWb 69b: *bältir* 'Flussmündung')>

²¹² Radloff, Phonetik XXIV—XXV; <Borgojakov, Hakasskie etnonimy tjurkskogo i netjurkskogo proisxoždenija. Proisxoždenie aborigenov Sibiri. (Red.: A. P. Dul'zon) Tomsk 1969, 9.>

A helyet jelölő szó nemcsak jelzőként szerepelhet, hanem magában is lehet népnév.

A kaukázusi török *qaraçay* nép neve 'Fekete-patak'-ot jelent.

A kojbáloknak van egy *Köl* 'Tó' vagy többesjellel ellátva *Köllär* nevű nemzetsége.²¹³ A *Köllär* voltaképp azt jelenti, hogy 'tavak', de olyan értelemben, mintha azt mondanánk: 'a tó lakói, a tó mellett lakók'. A beltírek-nél van *Čistar* nevű törzs; jelentése 'Erdők', azaz 'erdőben lakók, erdőben lakó törzs'.²¹⁴

HMKial 33

Katanov említ²¹⁵ egy *Tomnar* nevű török törzset a minuszinszki kerületben; ez a *Tom* folyónév többese.²¹⁶

<...>^a

Ide tartozik még egy érdekes régi török név, a *Qara-sāñir*. Ez a név egy VII–VIII. századi, Jenyiszej-vidéki türk feliratban a kemcsik-kajabas-i feliratban fordul elő, melyben egy helyet (várost, vidéket) jelent.²¹⁷ S ma megtaláljuk ugyanezt a nevet Szamarkandtól északkeletre mint egy karakalpak törzs nevét.²¹⁸

A név jelentése 'fekete hegyfok, fekete vár'.²¹⁹

<Már 1930-ban is említettem, hogy nemcsak földrajzi név → ethnonymus irányú jelentésváltozást figyelhetünk meg a törökségen belül, de ennek a fordítottjával is találkozhatunk:> népek, törzsek és nemzetségek nevei a törökségben gyakran fennmaradnak helynevekben. A helységnévadásnak egyik legegyszerűbb módja az, hogy a helység a benne letelepült törzsről kapja a nevét.²²⁰

HMKial 79

<Jól ismert ez magyar területen is: törzsnévi eredetű helyneveinket hosszasan lehetne sorolni.>²²¹

²¹³ Radloff, *Phonetik* XXV, XXI; <Radloff, *Aus Sibirien* I², 218.>

²¹⁴ Radloff, *Phonetik* XXIV–XXV.

²¹⁵ *Otčet o poezdke Uč. Zap. Kaz. Univ.* 1897, 6.

<²¹⁶ Vö. mong. *Kemñigüd*: Vladimircov, *Geografičeskie imena orhonskih nadpisej, sohranivšiesja v mongol'skom. Doklady Akademii Nauk SSSR.* 1929, 171.>

²¹⁷ Radloff, *Alttürk. Inschr.* 326.

²¹⁸ Radloff, *Phonetik* XXXIX.

²¹⁹ *Qara* 'fekete', uigur *siñär* 'Festung, Schutzwehr'; alt. stb. *sāñir* 'Vorgebirge', 'Befestigung' (csagatáj); <kzk.> *señir* 'Vorgebirge, dichter Wald'. Megtaláljuk azután e nevet Nyugat-Ázsiában: ld. Vámbéry, *Közép-ázsiai utazás*³, 145; itt a *Qara-Sāñir* („Kara Szenger 'fekete sáne'") egy alacsony hegyfokot jelöl, a Káspi-tó délkeleti partvidékén, Gömüš-tepétől nyole mérföldnyire.

²²⁰ Radloff, *Aus Sibirien* II, 466.

<²²¹ Vö. itt is a magyar törzsrendszert tárgyaló rész megfelelő helyeit: 192–213.>

* Egy bekezdés kimarad. A HMKial-ban itt tárgyalt magyar *Gyepű* helyneveink új helye a 'Védelem' jelentéstani csoportban van, ld. 90–91.

A volgai bolgárok fővárosa köztudomás szerint *Bulgar* nevet viselt.

A kazárok a VII. században elfoglalták a kaukázusi Arrān tartomány fővárosát, Kábala-t, ezért e várost *Chazarān*-nak (perzsa többes: 'kazárok') is nevezték.²²²

Ugyancsak a kazárok fővárosának, illetőleg e város egy részének *Chazar(ān)* a neve.

Semender és *Balandžar* kazár városnevek eredetileg törzsnevek.

⟨...⟩

HMKIal 80

Köprülüade ⟨...⟩ kimutatta, hogy számos helységnév őrzött meg oguz törzsneveket,²²³ sőt ezen az alapon egyenesen kimondja, hogy az oguzok költözésének és települési helyeinek vizsgálatában különösen a falunevek kutatása kiváló fontosságú.²²⁴ Boyābād környékén *Qayī*, *Qara-evli*, *Bayat*, *Dudurğa*, *Afšar*, *Begdili*, *Čaudur*, *Čepni*, *Imür*, *Qinīq* falunevek vannak, melyek eredetileg mind oguz törzsnevek.²²⁵ Az oguz *Salur* törzs neve Kis-Ázsiában mint több falunak a neve előfordul,²²⁶ ugyanígy az oguz *Bayat* törzsnév,²²⁷ Irakban volt egy *Bayat* nevű város (uo.). Tireboli környékén *Čikil*, *Imür*, *Öregir* helynevek vannak; ezek közül a *Čikil*-t ⟨még látjuk⟩, az *Imür* és *Öregir* oguz törzsnevek.²²⁸ Az oguz *Čepni* törzs neve is megvan mint helynév Kis-Ázsiában.²²⁹

⟨Egy 24 nemzetségből álló kis-ázsiai yürük törzsnek a nemzetségei ma már csak helynevekben élnek,²³⁰ — akárcsak a magyar törzsnevek.⟩

⟨A⟩ Krimben találjuk a következő helyneveket: *Qitay*, *Nayman*, *Qipčaq*, *Qara-Nayman*, *Qara-Qipčaq*, *Baş-Qırqız*, *Bay-Türkmän*, *Käräit*, *Qara-Märkit*, *Qırqız*, *Alčın*, *Džälair*, *Salğır*, *Qara-Qitay*; ezek mind népnevek, s jó részük többször is előfordul. ⟨...⟩

HMKIal 81

Ezekhez a nevekhez még azt jegyezhetjük meg, hogy — a fővárosok nevétől eltekintve — olyan helyeken találhatjuk őket természeteseeknek, melyeken az illető nép vagy törzs egy t ö r e d é k e telepszik le. Olyan helyeken, ahol az egész törzs — nagyobb földrajzi területet elfoglalva — telepszik le, nemigen van értelme a törzsnévből alkotott helynévnek.

²²² Barthold: *Enz. d. Isl.* II, 1003. Vö. a kis-ázsiai *Oğuzān*, *Türk'ān* helyneveket: H. Nihal és Ahmed Naci: *Türkiyat Mecmuası* II, 248, 256.

²²³ *Türkiyat Mecmuası* I, 1925, 185–211.

²²⁴ I. m. 191.

²²⁵ Uo., j.

²²⁶ Uo. 193.

²²⁷ Uo. 199–200.

²²⁸ Uo. 208., 2. j.

²²⁹ Uo. 209. A népnévből alakult kis-ázsiai helynevekről ld. H. Nihal és Ahmed Naci tanulmányát a *Türkiyat Mecmuası* II. kötetében.

²³⁰ A. R. Yalğın, *Cenupta türkmen oymakları* V, 14.⟩

Nemcsak helynevek, hanem egyéb földrajzi nevek is keletkezhetek ethnonymusokból. Igen gyakori az összefüggés népnevek és folyónevek között.²³¹

A megfelelő helyen utalunk még egyéb eredetű földrajzi nevekre is.²³²

Különös kategóriának tűnne a színnévi eredetű földrajzi név.²³³ Az ide tartozó esetek azonban kevésbé meggyőzőek.

V. A POLITIKAI SZERVEZŐDÉSRE ÉS TAGOZÓDÁSRA VISSZAVEZETHETŐ NÉPNEVEK

Az első, amit itt hangsúlyozni kell, az, hogy rendkívül fontos az egyes fejlődés, illetőleg az állandó változás elve.

Amennyire a feljegyzett gyér maradványokból látszik, más a szervezet — nagyjában és részleteiben — a hunoknál, a keleti türköknél, a nyugati türköknél, a besenyőknél, a kunoknál, nem is szólva az oszmán-törökökről.

Már fentebb is volt róla szó,²³⁴ hogy a régi török törzsrendszerek bizonyos csoportok szerint tagozódnak.²³⁵

HMKial 72

A hun törzsrendszer leírása — sajnos — nem maradt reánk, s a hunok szervezetének leírásaiból²³⁶ ebben a tekintetben alig tanulunk valamit. A birodalom jobb és bal részre volt osztva,²³⁷ (ez megvan más <...> népeknél — oguzoknál, <kirgizeknél> — is); huszonnégy vezér volt,²³⁸ kik a „tízezer lovas” címét megkapták, a vezérek rangja hatalmuktól és népük számától függött. Ez aligha lesz tisztán stratégiai beosztás, s az egyes vezérek bizo-

HMKial 73

²³¹ Vö. pl. Joki, LwSs 172 (Kača); 187 (Tuba). Más területről is számos példát lehetne hozni. Ld. pl. A. Ābdiraxmanov, Qazaqstannıń žer-su atları. Almatı 1959.

²³² Ld. itt 150, 176, 280.

²³³ Vö. A. von Gabain: Vom Sinn symbolischer Farbenbezeichnung: Acta Orient-Hung XV, 1962, 111–117; Nikonov, Ėtnonimija: Ėtn 22; Baskakov: SE 1964: 2; Dobrodomov: SE 1966: 3.

²³⁴ Ld. 25 skk.

²³⁵ Vö. László Gyula, HMNÉ 175 skk.)

²³⁶ de Groot, Die Hunnen der vorchristlichen Zeit 53 skk.; (vö. Liu Mau-tsai, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-kü) I–II, Wiesbaden 1958.)

²³⁷ Vö. Gordlevskij, Gosudarstvo sel'dž. 50., 2. j.)

²³⁸ Vö. pl. a 24 oguz törzset, a 24 székely ágat. A baskír hagyomány meg azt tartja, hogy a mongol hódítás előtt 12 baskír törzs volt. Ld. Ligeti: NytudÉrt 40, 237.)

nyára egy-egy birodalomrészt, egy-egy törzset képviselnek, mint ezt a nyugati türk s még világosabban a besenyő törzsrendszerben látjuk.

A nyugati türk birodalomban a kagán alatt volt öt *čur* — ezeknek a népe volt a Tu-lu — és öt *⟨k'i-kin⟩* — ezeknek a népe volt a Nu-ši-pi —, *⟨minden čur és k'i-kin⟩* egy-egy törzsön uralkodott; sorrendjük meg volt határozva. Az öt *⟨k'i-kin⟩* közül az elsőnél külön meg van jegyezve, hogy ő volt a leghatalmasabb.²³⁹

A besenyő törzsrendszerben az első törzs neve: *⟨Erdim 'Érdem'⟩*, ezt és a következő két törzset (*Čur, Yula*) a *κάρρα* 'derék, nemes' névvel foglalják egybe;²⁴⁰ az 'Érdem' törzs után következő hat törzs neve méltóságnév (*Čur, Yula, Kül-bey, Bay, Tolmač, K'apan*), s *⟨úgy látom, hogy⟩* az utolsó törzs neve *⟨is méltóságnév lesz⟩* (*Čoban*).²⁴¹

Az ujjur törzsrendszerben elől van a kilenc régi törzs, azután jön a két újabb törzs.²⁴²

A 24 oguz törzs²⁴³ először két — 12—12 törzsből álló — részre oszlott: *Bu(o)zug* és *Učug*. Az első volt a jobb-, a második a balszárnny.²⁴⁴ (A két török szó jelentése nem világos.) *⟨Az oguzok további változása sem érdektelen.⟩*²⁴⁵

A jobbszárnny első törzsének neve: *Qayı* 'erős'. Mint első törzsnek, megtisztelő neve van. A második törzs neve hasonló: *Bayat*, ez a *bayan*²⁴⁶ 'gazdag' szó mongol többese. *⟨...⟩*

A balszárnny első törzsének neve szintén megtisztelő név: *Bayı(a)ndır* 'gazdag'. *⟨...⟩*

⟨...⟩

Szerintem a török népek hadi és politikai szervezete s az ezt tükröző törzsnévrendszerek a hiung-nu hun korban, tehát már időszámításunk előtt is megvoltak. Priskos 461 utáni tudósításában (*Σαράυοι, Οἰζογοι, Ουόγογοι*) a rendszer lényegében már

²³⁹ Chavannes, Documents 34 s más helyeken.

²⁴⁰ De adm. imp. 37. fej. (A 38. fejezet az egész besenyő népet *Kangarnak* nevezi. Úgy látszik tehát, hogy a vezető törzsek neve egy időben kiterjedt az egész népre. Ld. itt 104 skk.)

²⁴¹ A HMKial-ban (73) ez utóbbi nevet még másként értékeltem, nem tartottam a rendszerhez tartozónak.)

²⁴² Chavannes, Documents 94.

²⁴³ Vö. a hun szervezetben található „huszonnégy vezér”-rel, *⟨valamint ld. a totem-neveknél mondottakat (66) és négyes csoportjukra: Jahn, Geschichte der Oguzen 45; Györfly, Tanulmányok 114.⟩*

²⁴⁴ Vö. Doerfer, TMEN II, 337 (§ 787).

²⁴⁵ Már Kāšgari is csak 22 törzset nevez meg. Vö. Atalay I, 55. A 22 oguz törzsről és a két kalacs törzsről ld. Gordlevskij, Gosudarstvo sel'dž. 43.)

²⁴⁶ Vö. csuvas *puyan*, mongol *bayan*.

előttünk van, s az az óriási háttér, melyet a tárgyalt nevek adnak, bizonyossá teszi, hogy megvolt már régebben, időszámításunk előtt is.

A finnugor eredetű magyarság ebbe a török társadalmi formába valószínűleg az időszámításunk utáni első évezred közepén kapcsolódott be.

Az a törökség, amellyel a Volga — Bjelaja vidékén kapcsolatba került, valószínűleg a hunoknak egy töredéke, amely az Attila halála utáni népmozgalmak korában a Kaukázus vidékéről költözött fel a Volga és a Káma mellé. Annyi bizonyos, hogy az ősmagyarok erős bolgár — mondhatnám úgy is, hogy hun — bolgár — hatás alá kerültek, és államszervezetük azonos volt a hun korszak török államainak szervezetével.

A régi török népnevekben gyakran szerepel az *oq* 'nyíl' szó, melynek e nevekben 'törzs' jelentése van.²⁴⁷ Így a tíz törzsből álló nyugati türkök neve a türk feliratokban *On-oq* 'Tíz-nyíl'.²⁴⁸ Hogy az *On-oq* népnév eredetileg 'tíz nyíl'-at jelent, azt határozottan megmondja a kínai forrás; a 'nyíl' különben más népeknél is jelent 'törzs'-et, 'csapat'-ot, így a mongoloknál *sumun* 'nyíl' és 'kb. 100' — 200 főből álló csapat',²⁴⁹ a mandzsuknál *niru* 'nyíl' és 'csapat',²⁵⁰ az iráni Lur-törzseknél *tira* 'nyíl' és 'altörzs'.²⁵¹

HMKial 41

HMKial 42

Ez elnevezés eredete valószínűleg azzal magyarázandó, hogy a nyíl több népnél a „felosztás, sorsvetés, sors” eszköze, jelvénye. Chavannes idézett művében a Nyugati Türk Birodalomra vonatkozólag azt olvassuk,²⁵² hogy a tíz törzsre osztott nép tíz fejedelme egy-egy nyilat kapott a kagántól, s

<²⁴⁷ Ld. Kāšg. (Brock. 127) *oq* 'Pfeil, Anteil, Los'; Doerfer, TMEN II, 153 (§ 605), vö. Zieme: OLZ LXIII, 1968, 383.>

²⁴⁸ Thomsen: MSFOu XXXVII, 3 skk.; Chavannes, Documents 27–28, 56; Marquart: Ostas. Ztschr. VIII, 289 skk.; Németh: KCsA I, 1921, 151–152; <Dorfer: CAJ VII, 1962, 256.>

<²⁴⁹ Ligeti, Rapport préliminaire 14 skk.>

²⁵⁰ Ligeti: KCsA I, 1925, 380.

²⁵¹ Marquart: Ostas. Ztschr. VIII, 1919–1920, 291; Thomsen: MSFOu XXXVII, 7–8. <Másképp Menges: RO XVII, 1951–1952, 77 és Doerfer: CAJ VII, 256. Én határozottan kitartok a régi elmélet mellett.>

²⁵² 27–28. l. a Kiu T'ang-šu CXIV, b fejezetének fordításában: „Puis son royaume fut divisé en dix tribus; pour chaque tribu il y avait un chef qui la gouvernait; on les appelait les dix chads. Chaque chad recevait en présent une flèche; c'est pourquoi on les nommait les dix flèches . . .; plus tard il arriva qu'on appela une flèche une tribu et qu'on donna aux grands chefs de flèche le nom de grands commandants. Les cinq tribus *Tou-leou* résidaient à l'est de Soei-che . . . les cinq tribus *Nou-che-pi* résidaient à l'ouest de Soei-che.”

innen kapta a „Tíz-nyíl” nevet a tíz törzsből álló nép, melynek öt törzse keletre, öt törzse nyugatra lakott. Oguz kán legendájából ismeretes az a történet, hogy Oguz kán egy hű emberével elásat kelet felé egy arany nyilat, nyugat felé három arany nyilat, s egy év múlva hat fia közül hármat keletre, hármat nyugatra küld vadászni; a fiúk gazdag zsákmánnyal s a megtalált nyilakkal térnek haza, mire Oguz kán nagy ünnepet rendez, s meghagyja, hogy a három első fiú ossza meg az egy nyilat, s a három másik mindegyik tartsa meg a maga nyilat. Ehhez megjegyzendő, hogy Oguz kán népe — hat fiának megfelelőleg — hat főtörzsből állott.²⁵³

HMKial 43

A magyar régiségben a nyilat sorshúzásra is használták, különösen a megművelendő föld egyes részeinek elosztásánál; egy-egy földdarabot „nyilas”-nak nevezték, illetőleg neveznek is, mint ezt Herman Ottó a Magyar Nyelv II. kötetében „A nyíl” c. cikkében körülményesen kifejtette. Herman Ottó szerint „a nyíl az osztás gyakorlatába azért is került, mert alakilag alkalmas volta mellett mindig kéznél volt, mégpedig bokor- vagy tegez-számra”. Különösen fontosnak tartja azonban Herman Ottó azt, hogy „a nyíl a magyarságnak ősi soron fegyvere, és éppen ősiségénél és kiválóságánál fogva mélyen bevette magát a nemzet gondolatvilágába”.²⁵⁴

Herman Ottó fejtegetéseit Goldziher egészítette ki „A nyíl, a sors és a szerencse” c. cikkében.²⁵⁵ Megemlíti Ezékiel egyik helyét,²⁵⁶ hol „nyilakkal történő sorsvetés”-ről van szó. A pogány araboknál a pap nyilat húzott, s aszerint, hogy melyet húzott, adott tanácsot a hozzá fordulónak. Az arabban a *sahm* (*sehm*) ’nyilat’ és ’osztályrészt’ jelent. (A mai oszmánliban a szó egyik többese ’részvényt’ is.) „Ez arab nyelvhasználatnak magyarozatát hiába keresem a hagyományban, írja Goldziher; alapjául bizonyára azok a szokások szolgáltak, melyeket e nyelvi jelenség megértésére Herman Ottó a magyar régiségből hozott fel.”²⁵⁷

HMKial 44

Azt hiszem, teljes joggal rokon jelenségnek vehetjük a törzseknek nyilak alapján való felosztását is.²⁵⁸

²⁵³ Radloff, Kud. Bil. I. rész, XIII, XXII–XXIII, XXXVI–XXXVIII; <Jahn, Geschichte der Oğuzen 43 skk.>

²⁵⁴ Uo. 250–251; <de vö. Sebestyén, MRHE 23.>

²⁵⁵ MNy II. 1906, 375–377.

²⁵⁶ XXI. fej. 26, 27.

²⁵⁷ Vö. még uo. 459–461, Hornyánszky Gyula, A nyíl szerepe a görög jóslásban. A törökségnél is találunk hasonló jelenséget: *yaiči* (toboli) ’Zauberer, Hexenmeister’ ~ *yaiči* (csagatáj) ’Bogenschütze’ és ’Zauberer, Wahrsager’ („gewiss ursprünglich mit Hülfe eines Bogens”, Radloff megjegyzése, Wb. s. v.), vö. *yay* ’íj’. Vö. még Yule-Cordier, Marco Polo, I, 241–243.

²⁵⁸ Schlegel, Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgassun: MSFOu IX, 111 skk. Marquart, Komanen 37., 2. j.; Munkácsi: Ethn XVI, 1905, 120.

Az *oq* 'nyíl' szónak -z képzős alakja az *oġuz*, mely már csak 'törzs'-et jelent, a kínaiak így fordítják,²⁵⁹ és a régi török népnévek gyakori alkotórésze;²⁶⁰ közzismert az *oġuz*-ok neve (*oġuz*, *ġuz*, *úz*) s a régiségben előfordulnak az *Üč-oġuz* 'Három-törzs',²⁶¹ *Altı-oġuz* 'Hat-törzs', *Sekiz-oġuz* 'Nyolc-törzs' és *Toġuz-oġuz* 'Kilenc-törzs' népnévek.²⁶² (Hogy ez az *oġuz* népnév az *oq* 'nyíl' szó származéka, azt bizonyítani látszik az *oguzok* felosztási legendája is, melyet az imént ismertettem. Ebben ti. a nyilak szerinti felosztás szerepel.)

<...>^a

<Már fentebb is említettünk ilyen népnéveket. Ezekben a tulajdonképeni népnév> előtt a törzsek számát <mutató> számnévi jelző áll. <Ennek megszentelt államjogi jelentősége van. A törzsek száma változik, s a név vagy változik, vagy megmarad. Ugyanaz a név különböző számmal is jelentkezhetik.>

HMKial 39

Ilyen népnévek: *On-oq* 'Tíz-nyíl', 'Tíz-törzs',²⁶³ a Nyugati Türk Birodalom neve; *Toġuz-oġuz* 'Kilenc-nyíl', 'Kilenc-törzs', 'Kilenc-oguz',²⁶⁴ *Üč-oġuz* 'Három-oguz',²⁶⁵ *Altı-oġuz* 'Hat-oguz',²⁶⁶ *Sekiz-oġuz* 'Nyolc-oguz',²⁶⁷ *Üč-qarluġ* 'Három-karluk',²⁶⁸ kikről a kínaiak is feljegyzik, hogy három törzsből állottak, s 'Három-törzs'-nek is nevezték magukat.²⁶⁹ *Ontört-uruq* 'Tizennégy-nemzetség', egy karakalpak néprész neve.²⁷⁰ <...>^b

HMKial 40

²⁵⁹ Pelliot: T'oung Pao XV, 1914, 257, j.

²⁶⁰ Ligeti: KCsA I, 1925, 382; Németh: KCsA I, 1921, 152–153; Deny, Grammaire de la langue turque §§ 504, 510, 871 (itt elválasztandók a denominális és deverbális származékok). <Az *oġuz*-hoz vö. még Ramstedt: JSFOu LIII: 1, 16; (másként többek között) uő: JSFOu XLVIII: 4, 17; KWb 305a. Ramstedt *oguz* ~ *ogur* > *oyrat* magyarázata nem fogadható el, önmagában állana. Ld. továbbá uő: MSFOu XCVIII, 131; Egorov, ÈtSIČuvJaz 76.>

²⁶¹ Radloff, Alttürk. Inschr. 97.

²⁶² Ld. itt 103.

²⁶³ Thomsen: MSFOu XXXVII, 4 skk.

²⁶⁴ Orhoni feliratok; <Thomsen: ZDMG NF III, 1924, 173.>

²⁶⁵ Bilge kagán felirata.

²⁶⁶ Egy jenyiszeji feliratban.

²⁶⁷ Ramstedt: JSFOu XXX: 3, 16–17, 18–19.

²⁶⁸ Uo. 16–17, 26–27; <Czeglédy: MNy XLV, 1949, 164–168; Ecsedy: Acta OrientHung XVII, 1964, 96.>

²⁶⁹ Ligeti: KCsA I, 1925, 375.

²⁷⁰ Vámbéry, Das Türkenvolk 377.

^a Az *oq* 'nyíl, törzs' > ujg. *oġuš* 'törzs' denom. -š képzővel történő származtatása kimarad. Vö. *uġuš*: Zieme: OLZ LXIII, 1968, 383; Doerfer: CAJ VII, 1962, 258. A kihagyott bekezdéshez fűzött jegyzet egy példát (*yaq*- 'közeledik' ~ *yaġut*- 'közel hoz') említ a *q* > *ġ* változáshoz. Erre az *oq* > *oġuz* miatt továbbra is szükség van. Újabb lapszéli megjegyzések a kézipéldányban: „*aq*a > *aġ*a KWb 3b; von Gabain, Alttürk. Gram. *yaġ(q)uru*, *yaġutür*; Joki, LwSs 260: *sāġiš*”.

^b A HMKial-ban említett *Qırq-yaġma* helyesen *Qara-yaġma*, így nem ide tartozik.

⟨Pótlásként az első kiadáshoz említem a 12 törzsből álló baskírok önelnevezését: *Oniki bavlī bašqurt* 'die zwölftstämmigen Baschkiren'.⟩²⁷¹ Ligeti idézett értekezésében²⁷² ⟨több ide tartozó⟩ népnevet felsorol, melyek közt kisebb-nagyobb népek és néprészek nevei találhatók. ⟨Ezek az eredetiek: *Ūč-qurıǵan*, *Ūč-il*, *Tört-aul*.⟩

Ismert és fontos népnév a *Toquz-tatar*.²⁷³ A *Hét-Magyarról* a magyar törzsszövetség felépítése kapcsán lesz még szó. E nevek keletkezését és elterjedését illetőleg hangsúlyozni kell két körülményt, először azt, hogy előállításuk és elterjedésük tudatos szervezeti megfontolások eredménye, és eredetileg tudatosan alkotott szervezeti rendszerekben alkalmazta őket a politikai főhatalom, s másodszer azt, hogy e szervezetek a főhatalom virágzása előtt és után is megvoltak, s a nagy szervezetek felbomlása után szórványos használatban, esetleg változott jelentésekkel is előfordulnak. Egyébként könnyen belátható, hogy e számnévi jelentésű, illetve mennyiségjelzővel ellátott neveknek a lényegében van, hogy változhatnak: az egyik számnév vagy számnévi jelző helyét másik foglalhatja el, mint fenti példáinkban is láttuk. De úgy látszik, hogy a törzs számának megállapításában bizonyos hagyomány van. Mindezt jelzem itt, de bővebben nem szölok róla: nemigen tudnék többet mondani, mint amit a HMKial-ban mondtam.

HMKial 40

⟨Ezekkel a⟩ nevekkel rokonok azok a népnevek, melyeknek 'töredék, maradék, ág' a jelentése.

HMKial 41

Ide tartozik a Középső Horda *Uvaq* ágának s a tekke türkmének (Toqtamış ág) *Ufaq* nemzetségének²⁷⁴ neve; *uvaq* = szétdarabolt, széttört;²⁷⁵ továbbá a göklen és yomut türkmén *Qırıq* nemzetségnév, melynek 'töredék' a jelentése. A sor nyelvben van egy népnév: *Qalar*, egy, a Mundumaş folyó mellett lakó törzs neve.²⁷⁶ E név a *qal*- 'marad' igéből magyarázható, jelentése tehát: 'maradék'. Ugyanebből az igéből származik s ugyancsak 'maradék' a jelentése a régi török *Qalač* népnévnek. ⟨...⟩^a

⟨²⁷¹ Togan, IF 154.⟩

²⁷² KCsA I, 1925, 375–377.

²⁷³ Pelliot, Comans 23–24.

²⁷⁴ Galkin: Zap. Russk. Geogr. Obšč. po otd. étn. I, 5–11 ⟨...⟩

²⁷⁵ A tarancsiban.

²⁷⁶ Radloff, Wb.

^a Elhagyandó innen a türkmén *Yarım* ethnonymus, melynek más megfejtése van, mint a HMKial-ban említett 'Fél'.

Különösen gyakoriak e csoportban a *kes-* 'elvág' ige származékai 'elvágott darab, rész, ág' jelentéssel.²⁷⁷ Ilyenek: *Kesir*, egy göklen türkmén ág neve;²⁷⁸ *Kesik*: gyakori nemzetségnév a <kazakoknál;²⁷⁹ megvolt a nogajoknál is, — a budzsaki nogajok egyik helyneve *Qara-kesek* (*qara* 'fekete'), egy másik helyneve *Üč-kesek* (*üč* 'három')).²⁸⁰

Kese: az atabay türkmének egy ágának a neve.²⁸¹ A kaukázusi abházok egy törzsét a tatárok *Altı-kesek*-nek, 'Hat-rész'-nek nevezik.²⁸²

A török államalakulatok szerveződésével, a politikai szervezettel vannak összefüggésben azok az ethnonymusok is, melyek eredetüket tekintve méltóságnevekre vezethetők vissza.

<Mint rendszer a besenyőknél jelentkezik ez. Ezekről> részletesen szoltam a Magyar Nyelv XVIII. kötetében.²⁸³ A Konstantinos Porphyrogennetos²⁸⁴ jegyezte nyolc besenyő törzsnév közül hat a következőképpen hangzik: *Čur*, *Yula*, *Kül-bey*, *Bay*, *Tolmač*, *K'apan*. Ezek mind régi török méltóságnevek.²⁸⁵

A *čur* megvan a feliratokban és más helyeken.²⁸⁶

A *yula* <— mint erről lentebb még számot adok²⁸⁷ —> megvan mint egy uralkodóház nemzetségnéve *dulo* alakban a bolgár fejedelmi listán,²⁸⁸ megvan a magyaroknál²⁸⁹ *gyula* alakban mint méltóságnév <és mint> ebből fejlődött személynév <és törzsnév,> megvan *Jula* alakban is mint Árpád-kori személynév, megvan az altaji tatároknál *džula* alakban,²⁹⁰ és megvan egy feliratban az eredeti *yula* alakban is.²⁹¹

HMKial 45

<²⁷⁷ Az 'ág', 'ággal bíró' jelentésre vö. egyébként: *Budaqlı*: A. R. Yalğın, *Cenupta türkmén oymakları* V. 14.>

²⁷⁸ Vámbéry, Közép-ázsiai utazás³ 373.

²⁷⁹ Aristov: *Živaja Starina* IV, 1894, 433—434.

<²⁸⁰ de Gouroff, *De la civilisation des Tatars-Nogais*. Harkov 1816, 107. Itt az *Üč-kesek*: *Outchkécek*.>

²⁸¹ Vámbéry, i. m. 374.

²⁸² Klaproth, *Reise in den Kaukasus* I, 450.

²⁸³ Ld. ott: 2—7.; <vö. még Györffy: KCsA Kieg. köt. I, 1939, 439 skk.>

²⁸⁴ De adm. imp. 37. fej.

<²⁸⁵ A nyolcadik törzsnévhez ld. itt 76.>

²⁸⁶ Thomsen: MSFOu V, 155; uő: *Samlede Afhandlinger* III, 222 (Stein-féle kézirat); Müller, *Zwei Pfahlschriften* 34; Müller, *Ein Doppelblatt* 39; Chavannes, *Documents*, index: *Tch'ouo*; Pelliot: *T'oung Pao* XV, 1914, 451., j.

<²⁸⁷ Ld. itt 213 skk.>

<²⁸⁸ Vö. Nagy Géza: *Ethn* XVIII, 1907, 327.>

<²⁸⁹ Ld. itt 215 skk.>

²⁹⁰ Németh: MNY XVIII, 1922, 4.

²⁹¹ Donner, *Wörterverzeichnis*; MSFOu IV, 66. XXXVII. felirat, 60—67. betű: *er a'tim yula* 'férfi-nevem jula'.

⟨A *yula* eredeti, közszói jelentése 'fáklya'.²⁹²⟩

A *kül-bey* a méltóságneveknek és személyneveknek e csoportjába tartozik: *Kül-egin*, *Kül-čur*, *Kül-tudun*, *Küč-kül-tutuq*,²⁹³ *Kül-bilge-qagan*,²⁹⁴ *Kül-targan*,²⁹⁵ *Kül-sanğun*.²⁹⁶ ⟨A név második tagja az ismert *beg* szó.⟩²⁹⁷

A *bay* törzsnév eredeti jelentése ⟨'gazdag'.⟩^{298 a}

HMKial 46

A *tolmač* 'tolmács' méltóságnévként való szereplését jól megértjük, ha tudjuk, milyen fontos állás volt ez a régi török birodalmakban. A Közép-Ázsiára vonatkozó kínai leírásokban a birodalmak legfőbb hivatalai mellett meg van említve a tolmácsi hivatal is.²⁹⁹

A *K'apan* törzsnév a türk *qapγan* > *qapan* méltóságnévvel egyezik.³⁰⁰ (Ebből való a magy. *Koppány* név is.)³⁰¹

A besenyőkön kívül más török népeknél is találunk hasonló törzsneveket.

Az említett *čur* méltóságnév megvan mint a nép beosztására szolgáló megnevezés a nyugati türkök területén,³⁰² hol egy „Öt-čur” és egy „Öt-k'i-kin” nevű néprészről van szó.³⁰³

Ugyancsak a nyugati türköknél találjuk, hogy *Yabγu*-nak nevezik őket, a *Yabγu* méltóságnévről.³⁰⁴ Erről még mindjárt lesz szó.

HMKial 47

A Nyugati Türk Birodalom területén uralkodó karlukokról szóló egyik tudósításban találjuk a *Yabaγu-qarluq* vagy egyszerűen *Yabaγu* (= *Yabγu*) népvét, ³⁰⁵ mely ma is él mint a Kis Horda egy nemzetségének neve.³⁰⁶

⟨²⁹² Vö. mongol *džyla* 'Lampe' Mostaert, *Ordosica* 7.⟩

²⁹³ Németh: MNy XVIII, 1922, 5.

²⁹⁴ Ramstedt: JSFOu XXX: 3, 12–13.

²⁹⁵ v. Le Coq, *Man.* III, 45, Nr. 33.

²⁹⁶ v. Le Coq: *Thomsen-Festschrift* 148.

⟨²⁹⁷ A fontosabb adatokat ld. Joki, *LwSs* 87 sk.; Räsänen, *EtWb* 67b; Doerfer, *TMEN* I, 235 skk. (§ 114), s különösen II, 389 skk. (§ 828); Pais: MNy XXVII, 1931, 170; Togan, *IF* 98 (§ 94).⟩

⟨²⁹⁸ Ld. DTS 79a (*bay*); Joki, *LwSs* 80 sk.; Rásonyi: *NyK* XLVI, 1923–1927, 131.⟩

²⁹⁹ de Groot, *Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens*. II: *Die Westlande Chinas in der vorchristlichen Zeit*, ed. O. Franke. Berlin u. Leipzig, 1926, 61, 65, 66, 68 stb.

³⁰⁰ Markwart: *UJb* IX, 1929, 84–85; ⟨Ramstedt, *KorEt* 95 (kétszer!)⟩

⟨³⁰¹ Ramstedt, i. h.; Marquart, *Streifzüge* XIX; Szabó Dénes: MNy XL, 1944, 186; Moór: MNy XL, 1944, 302; Csánki (szerk.), *Árpád és az Árpádok* 144.⟩

³⁰² Chavannes, *Documents* 92. ⟨...⟩

⟨³⁰³ A *k'i-kin* méltóságnévről ld. Pelliot: *T'oung Pao* XXVI, 1928–1929, 225–229.⟩

³⁰⁴ Chavannes, i. m. 95., 3. j.; Radloff, *Wb*; Thomsen: *MSFOu* V, 146., 21. j.; Barthold: *Enz. d. Isl. s.v. Karluk*.

³⁰⁵ Gardízi; [Barthold], *Otčet* 81, 82, 104, 105. Vö. *Köprülüade*, *Ilk mutasavvıflar* 144 skk. (*Yabaqu*) ⟨vö. Barthold, 12 *Vorlesungen* 96, 120; Kāšg. (Brock. 244) s.v. *Yabaqu* és *Yamar*.⟩ A *Yabγu* méltóságnévnek van *Yabaγu* alakja is: Markwart,

^a Vö. HMKial: 'hős, vezér'.

<A karlukok nyolcadik törzse a *Kül-irkin* nevet viseli. A *Kül-irkin* a karlukok egyik fontos méltóságneve egyben.>³⁰⁷

A *yimek* törzs egy ágának s egy mongol törzsnek a neve *Bayarut* a *bayagut* méltóságnévből.³⁰⁸

Egy közép-ázsiai török törzs neve *Tarxan*,³⁰⁹ ld. a *tarqan*, *tarxan* méltóságnévet.

Egy kis türkmén ág neve szintén *Tarxan*,³¹⁰ s a mongoloknál van *Darxat* törzsnév. (*Darxat* a *tarxan* ~ *darxan* mongol többese.)³¹¹

Gardízi,³¹² Mohammed-i Aufi³¹³ és mások³¹⁴ egy *Yagma* (kínai feljegyzésben: *Yang-mo*) nevű közép-ázsiai török népről tudósítanak bennünket. E nép neve a török *yagma* méltóságnévből való. E méltóságnév a *yagma begi* kifejezésben megvan a Kutadgu Biligben.³¹⁵

Egy oguz törzs neve *Yigdir* vagy *Igdir*,³¹⁶ ez a *yig* méltóságnévből származik.³¹⁷ A *-dir* több török népnévben meglevő végzet, melyről még lesz szó.

Végül meg kell említenünk, hogy ide tartozik a régi magyar *Kék-kend* népnév is; a *kend* a *kündü* méltóságnévre megy vissza.³¹⁸

HMKial 48

Wehröt und Arang, 145, 147., 3. j. Marquart idézi: Description topogr. et historique de Boukhara p. 4, 14–18; Chrestomathie persane, publiée par Ch. Schefer p. 13, 5–9.

³⁰⁶ Abdülkadir: Türkiyat Mecmuası I, 1925, 261.

<³⁰⁷ Vö. Czeglédy: MNy XLV, 1949, 168.>

³⁰⁸ Marquart, Komanen 171.

³⁰⁹ v. Le Coq, Türkische Namen . . . in Indien (Garbe-Festgabe), 3.

³¹⁰ Galkin: Zap. Imp. Russk. Geogr. Obšč. po otd. étn. I, 1867, 6. <...>

³¹¹ Potanin, Očerki, II; jegyzetek: 17., 115. j.

³¹² [Barthold], Otčet 84, 108; Marquart, Komanen 93–95.

³¹³ [Barthold], Turkestan v épohu mongol'skago našestvija I, 99; Marquart, Komanen 39 skk., különösen 42, továbbá 94, 114., 1. j., vö. még Barthold, i. m. I, 20.

³¹⁴ Pl. egy kínai forrás, Wang Yen-to (Pelliot: JA 1920, I. 135., 2. j.), Maḥmūd Kāšgarī, ld. Brockelmann: KCsA I, 36; Grumm-Gržimajlo, Zapadnaja Mongolija i Urjanhajskij kraj, II, index; Mubārak šāh, ed. Denison Ross, XIV.; Pelliot: T'oung Pao XXVII, 1930, 17.

³¹⁵ Radloff, Wb, s.v. Hogy van ilyen méltóságnév, azt bizonyítja még az a körülmény, hogy Gardízi idevonatkozó tudósításában *Yagma* nevű főnökről beszél (mint ahogyan a *Yabaḡu* néppel kapcsolatban *Yabaḡu* nevű főnökről), továbbá, hogy Gardízi – Marquart fordításában – (Komanen 94) ezt mondja: „... der Chāqān gab diesem ihrem Häuptling den Titel [én ritkítom] *Yagmā-Tutuḡ*, als Gegenstück zum Titel *Schad-Tutuḡ*”. <Vö. Marquart, Komanen 114., 1. j.>

<³¹⁶ Vö. *Igdir*, *Iydir*: Caferoğlu, Doğu XVI, XVII.>

³¹⁷ Houtsma: WZKM II, 1888, 225; Kāšg. (Brock. 244); orhoni *yeg idi* 'főúr = főuralkodó'; *yeg* 'jobb, legjobb, felső, legfőbb'; uigur *yig qunčuy* 'főfeleség'; csagatáj *ig* 'nemes, nemes származású', Thúry, Behdzset ül lugat 37: „különösen a jomutoknál divatos szó”; uigur *yeg*, *yig* 'előkelő', ld. Németh: MNy XXIV, 1928, 149.

³¹⁸ Pais: KCsA I, 1924, 270 skk.

E törzsnevek keletkezésére világot vetnek kínai adatok, melyeket Chavannes közölt, s melyek szerint a kínaiak a nyugati törköket „a yabgu törkjeinek”, „a yabgu törzseinek” vagy egyszerűen „yabgu”-nak nevezik.³¹⁹

Ez volt a méltóságnévből keletkezett törzsnevek kategóriája. De van egy minden méltóságviselő törzse fölött álló törzs is, a Fő Hatalom törzse, a rendszer első törzse, s ennek néha a hatalmát kifejező különleges neve van. Világos, bár gyér adataim vannak, s az a benyomásom, hogy itt a török államalakulások egyik legfontosabb motívumával állunk szemben.

Teljesen világos a besenyők első törzsének esete. Fentebb tárgyaltam a besenyő törzsnevek rendes típusát: egy lószínnév + egy méltóságnév.³²⁰ Minden törzs neve ilyen: kivéve az első törzsét. Az első besenyő törzset úgy hívják, hogy *Yavdi Erdim*. Az első rész itt is lószínnév, a második rész jelentése azonban 'érdem, vitézség, erény; hősi'³²¹ — talán ez is a méltóságnévvé válás útján van, ez irányú jelentésfejlődésének első stádiumában.

De van még egy ilyen nevünk, és ez éppen a *türk* név. A *türk* névnek két többé-kevésbé elfogadott magyarázata van. Az egyik szerint a régi török *törü-* 'származik' nomen verbaleja,³²² a másik szerint azonos a régi török *türk* 'erős, hatalmas' szóval. Itt nem akarom most a vitát felújítani: mindkét nézetnek tekintélyes képviselői vannak. Én — főleg jelentéstani okokból — a második vélemény mellett vagyok, s ezért régen harcolok.³²³

A *türk* nem ősi neve a törökségnek, a VI. századi nagy Türk Birodalom megalapítása előtt nem használatos; politikai név ez, mint az eddig tárgyalt régi török népszegek, pontos mása a besenyő *Erdim*-nek.

A *Türk* és *Erdim* nevek külön kategóriát alkotnak az ótörök népszegek jelentéstani rendszerén belül. Azt bizonyítják, hogy az első törzseknek a politikai szervezeten belül különleges helyük és ennek megfelelően különleges, 'Erő', 'Hatalom' jelentésű neveik volt. E nevek a központi, szervező hatalmat jelölik.

³¹⁹ Documents 95., 3. j.

³²⁰ Ld. itt 51, 65, 76.

³²¹ Ld. DTS 176b: *erdem* 'dostoinstvo, doblest', *dobrodetel'*; *doblestnyj'*, vö. még származékait (*édirem, édrem, érdem, érdemlig, érdemlik, érdemsiz*).

³²² Az *Erdim* és *Türk* ethnonymusokat ld. még az 'Erő' nevek kategóriájánál is, 91–92.

³²³ Hasonlóan foglal állást Doerfer is, ld. TMEN II, 491–492 (§ 888), ahol a kérdés irodalmáról is van tájékoztatás.

Ezek a nevek éppúgy a politikai beosztásra vonatkoznak, mint a többi ebbe a jelentéstani kategóriába vont név. De az *Erdim* és *Türk* egy más — a jelentéstani rendszer szempontjából különálló — elemet is tartalmaz. A 'Hatalom', 'hatalmas' jelentés túlmegy a politikai megnevezés keretein.

'Erős', 'Vitéz' jelentésű nevek egyébként — mint látni fogjuk — a fentiekén kívül is mutatkoznak. Így van ez már az ótörök korban is, és nagy számmal látunk ilyeneket a középtörök korban. Lehetséges, hogy ezek között is akad olyan, mely egykor a politikai szervezetet irányító, a hatalmat képviselő törzset, a Vezértörzset jelölte.³²⁴

Itt kell megemlékeznünk arról, hogy nemcsak a Vezér, a Nemzetségfő, hanem a családja is sajátos helyet foglal el a törzsi szervezetek életében. Ez a népnévadási szokásokban is nyomot hagyott.

Különleges kategóriát képvisel a *Besenyő* név, melyet már Gombocz és Bang magyaráltak.³²⁵ Ez a magyarban a bolgár-török **bešeneŭ* alakból származik. A VIII. században került nyelvünkbe, egy kazáriai bolgár-török nyelvjárásból. Eredetileg két alakja volt: **bačīnaq* és **bečenek*. Alapszava a becéző jellegű török *bača* ~ *beče* 'sógor [és népe]' jelentésű szó. A csuvasban a *pušana* 'sógor'-t jelent.³²⁶

A *besenyő* tehát eredetileg annyit jelent, mint a 'sógor', illetőleg a 'sógor népe'. A rokonság az altaji népek kormányzásában nagy szerepet játszott.³²⁷

Nem a *besenyő* név az egyetlen, mely ebbe a jelentéstani csoportba illeszkedik. Bang³²⁸ említi a *čürčüt*, *šüršüt* nevet, mely a mongolok neve a kurdakoknál és kazakoknál, és hasonló eredetre megy vissza. Több ilyen is van.

³²⁴ Nem kizárt, hogy a *Türk*, *Erdim* nevek mellett a harmadik fontos — a politikai hatalmat jelölő — adatunk a *Mongol*. Egy szovjetunióbeli mongol tudós, A. Š. Kičikov O proišoždenii imeni Mongol c. dolgozatában (KalmNIJJaLi vyp. V, Ser. fil. Élista 1967, 135—138) arra az eredményre jut, hogy a *mongol* név azonos az ojrát—kalmük nyelv *monhəl* 'krupnyj, bol'šoj, sil'nyj' szavával s a jakut *moŕol* (*moŕul*, *monol*) szóval, mely Pekarskij szótára szerint a jakutban a mongolok neve, de ilyen jelentése is van: 'bol'šoj, velikij, solidnyj, tučnyj, korpusnyj' (II, 1576). E magyarázat még nem világos, további adatok volnának szükségesekek.

³²⁵ Ld. TESz I, 288.

³²⁶ Egorov, *ÉtSIČuvJaz* 168.

³²⁷ Vö. László Ferenc, A kagán és családja: KCsA III, 1941—1943, 31.

³²⁸ Bang: *Túrán* I, 1918, 436.

VI. A POLITIKAI ÉS HADI KAPCSOLATOKRA VISSZAVEZETHETŐ NÉPNEVEK

Az ebbe a kategóriába sorolható ethnonymusok között több
alcsoporthoz is felállítható:

A) 'Segítő', 'Támasz' jelentésű népnevek:

HMKial 54

Tayaş egy sor nemzetség neve; a szó nomen verbale, alapszava a *taya-*, *daya-* 'megtámasztani, támasztani' ige, jelentése tehát 'támasz'.

A *Köbök* egy altaji tatár törzs neve,³²⁹ s összefügg a csagatáj, oszmánli *kömek* 'segítség, támasz, erősítés', oszmánli *kömekçi* 'segítő, segítőcsapat' szókkal.

B) 'Engedelmeskedő', 'Követő' jelentésű népnevek:

HMKial 38

Az oguzok egyik törzse *Auşar*, *Avşar*, *Afşar* nevet visel.³³⁰ E nevet Raşid-eddîn 'fürgé'-nek,³³¹ Vámbéry egyszer 'gyűjtő'-nek, másszor 'Hascher'-nek magyarázza.³³²

Egyik magyarázat sem fogadható el; a név a kazáni, krími *auş-* 'engedni, engedelmeskedni' ige származéka 'engedelmes' jelentéssel.³³³ <...>

Perzsiában több török törzscsoportnak *Şahiseven* 'Sah-szerető' a neve, mely az illető törzseknek az uralkodóhoz való hűségét fejezi ki.³³⁴

Minden hangtani nehézség ellenére idetartozik véleményem szerint az *uyğur* népnév.³³⁵ Az *uyğur* szónak a csagatájban (*Şeih Suleimān*) 'követő, alkalmazkodó' a jelentése.

E magyarázat ellen Thomsen a leghatározottabban tiltakozik.³³⁶

HMKial 39

Ő azt hangsúlyozza, hogy az *uy-* 'követni' igének a régi törökben és az ujburban *ud-* alakja, tehát a névnek a régiségben *udğur*-nak kellene hangzania, ilyen alak pedig nincsen.

Ezzel szemben azt kell figyelembe vennünk, hogy az őstörök *-d-* fejlődése nem egészen egyszerű és világos. Az őstörök, ujb. *yad*-³³⁷ 'kiönteni, szétterjeszteni' ige már az i. sz. II. században megjelenik *-y*-vel s *-y*-vel fordul elő

³²⁹ Radloff, *Phonetik* XXIX.

<³³⁰ Már megvan Kāşgarinál, aki az egyik oguz törzsként említi az *Afşar*-t. Ld. még> Houtsma: *WZKM* II, 1888, 223–224.

<³³¹ „Mesés”, népetimológiai magyarázatára „*Awşār* d.h. gewandt im Handeln und leidenschaftlich im Jagen der Tiere” ld. Jahn, *Geschichte der Oguzen* 45, 47.>

³³² Das Türkenvolk 576., I. j., 402.

<³³³ Ld. Radloff, *Wb au-, auş-*.>

³³⁴ Vámbéry, *Das Türkenvolk* 402, 576, 578; Minorsky: *Enz. d. Isl.* IV, 286 skk., <vö. Minorsky: *BSOS* X, 1940, 437; Doerfer, *TMEN* III, 315–316 (§ 1319).>

³³⁵ Ld. Mostaert, *Ordosica* 35; Ramstedt, *KWb* 454a; Kononov, *Rodoslovnaja turkmen* 84–85., 35–37. j.; Ecsedy: *Acta OrientHung* XVII, 1964, 93.

³³⁶ MSFOu V, 148.

³³⁷ Radloff, s.v. *yat*-.

a VIII. század elején a feliratokban. Maga az *ud-* ige Kāšgarinál a XI. században *uy-* alakban fordul elő 'vkihez csatlakozni' jelentéssel,³³⁸ míg mellette ugyanazon forrásban *δ-s* származékok szerepelnek.³³⁹ Azt is meg kell jegyezni, hogy az *uyğur* név nem feltétlenül az ujuguroktól származik.³⁴⁰

Ugyancsak a *-ğur* nomen verbale képzőt látjuk a *Salğur* népnévben.³⁴¹

C) 'Nem-engedelmeskedő', 'Lázadó' jelentésű nevek:

Az előbbi alcsoportban szereplő népnevekkel szemantikai opozícióban állnak az ide tartozó ethnonymusok.

A legjelesebbek ezek közül a *bolgár*, az *avar* és a *kovár* név. Ezeket a megfelelő helyen tárgyalom majd.^{342 a}

VII. A TERMÉSZETI JELENSÉGEKKEL ÖSSZEFÜGGŐ NÉPNEVEK

A régi török népnevek igen fontos szemantikai csoportjáról van itt szó. Ez a kategória jelentéstani rokonságban áll a 'Vitéz', 'Harcias', 'Támadó' jelentésű népnevekkel,³⁴³ mégis indokolt, hogy külön csoportban biztosítsunk számukra helyet.

Itt is felállíthatunk alcsoportokat:

A) A 'Hóvihar', 'Hótorlasz' jelentésű nevek.³⁴⁴

Ilyen név a *Kürt*, mely 'áthatolhatatlan hófúvás'-t jelent, ilyen a *Qarluq* 'Hótömeg', a *Boran* 'Hóvihar', *Qay* < *Qad* 'Hóvihar', három egymást követő özbeg nemzetségnév: *Qartu* 'Havas', *Burlaq* 'Zivatar', *Buslaq* 'Jégtömeg'.

Legrégibb ezek közt a *Qarluq* név, mely a kínaiaknál már 413-ban szerepel.³⁴⁵ A *Qarluq* egy hatalmas török birodalom neve, a

³³⁸ Brockelmann, s.v.

³³⁹ *ūdū* 'hinter, nach', *ūdūlamaq* 'követni'. A *qūy-* 'vágni' ige *y*-vel van az ujugurban, a feliratokban *d*-vel.

³⁴⁰ Vö. még Radloff, *Das Kudatku Bilik*, I. köt. II. skk.

³⁴¹ Ld. itt 91.

³⁴² Ld. itt 130–131, 125, 265.

³⁴³ Ld. itt 91–92.

³⁴⁴ 1930 után kiemelten is foglalkoztam az idevonható népekkel, ill. elnevezéseikkel, vö. cikkemet: *Der Volksname Karluk und seine semantische Gruppe: ALingu XIX, 1969, 13–18.*

³⁴⁵ Pritsak: *ZDMG CI, 270.*

* A *bolgár* név e kategóriában való szerepeltetése változás a HMKial-ban (ld. 95–97) adott megfejtéshez képest. Ott a *bulgar* nevet Tomaschek nyomán 'Keverék'-nek, 'Keveréknép'-nek magyarázta. Az új értelmezéshez ld. még Németh 1978-ban, a Beševliev-émlékkönyvben megjelent dolgozatát: *Die Bedeutung des bulgarischen Volksnamens. Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia 68–71.*

Nyugati Türk Birodalom keleti szomszédságában, az Altaj-hegység és az Irtis felső folyása között.³⁴⁶

Régi név ez. Kialakulása egyidős a hősiséget kifejező, a központi hatalmat jelölő és a politikai beosztást, a politikai szervezetet, az államalakulást tükröző nevekkal.

HMKial 50

〈A *Qarluq*〉 név a *qar* 'hó' szónak *-liq* képzős származéka, mely képzőrendes jelentése '-ság, -ség'. A *karlık* mint közszó megvan az oszmánliban 'jégverem' jelentéssel, s a *Qarluq* népnév eredeti jelentése is kétségtávol ez: 'hótömeg', 'jégtömeg'.³⁴⁷

HMKial 51

XI–XIII. századi forrásokban szerepel egy kevésbé ismeretes török nép, a *Qay*.³⁴⁸ A *qay* jelentése: '〈havas eső,〉 hózivatar'.³⁴⁹

³⁴⁶ Thomsen: ZDMG LXXVIII, NF III, 1924, 172; Pritsak: ZDMG CI, 1951, 270; Minorsky: *Ĥudūd* 286 skk.

³⁴⁷ Thomsen: MSFOu V, 71., 3. j.; „*Qarluq de qar 'neige'?*” A kérdőjelet az itt tárgyalt jelentéstani párhuzamok után törölhetjük. A *qarluq* nevet Abulgazi is a *qar* 'hó' szóval hozza kapcsolatba; ed. Desmaisons 21, fordítás 20; (Vladimircov: *Doklady Akademii Nauk B* 1929, 171.; vö. még kritikai észrevételeimet néhány újabb magyarázási kísérlettel kapcsolatban: *ALingu* XIX, 1969, 15–16.)

³⁴⁸ Brockelmann—Kāšgārī: KCsA I, 1921, 36, 37; Pelliot: JA 1920: I, 136; Köprülü-zade, *Ilk mutasavvıflar* 144 skk.; Marquart, *Komanen* 39 skk.; A kajok Barthold szerint (Enz. d. Isl. s.v. *Qāyī*) valószínűleg mongolok, mert Maḥmūd Kāšgārī a *Yabaqu*, *Tatar*, *Basmıl* népekkel együtt emlegeti őket, s azt mondja róluk, hogy „saját nyelvük van, de jól értenek t ü r k ü l is”. (Ld. Brockelmann: KCsA I, 1921, 37.) Ezzel szemben egészen kétségtelen, hogy a kajok törökök. Maḥmūd Kāšgārī a török népek közt is felsorolja őket, erre azonban azt lehet mondani, hogy e felsorolásban több nem török nép is van. Ami a kajok török voltát kétségtelenné teszi, az az a körülmény, hogy Maḥmūd Kāšgārī nyelvüket a többi török nyelvekkel együtt tárgyalja. Pl. azt mondja a kajok nyelvéről, hogy benne a török *δ* hang *y*-re változik: *qadīn* 'nyírfa', a kajoknál: *qayīn*. (Brockelmann, i. m. 39.) A *qirnaq* szónál azt mondja, hogy a jabakuk, k a j o k, csomulok, basmilok, oguzok, jemekek és kipsakok nyelvén használatos. (Brockelmann—Kāšgārī, s.v.) Az a mondat, hogy saját nyelvük van, de „türköl” is jól értenek, annyit jelent, hogy nyelvük eltér ugyan bizonyos hangtani és alaktani sajátosságokban, szókinésben a türk nyelvtől — az igazi, tiszta türk nyelvtől, ahogy más helyeken mondja —, de azért a türk nyelvet jól megértik. (A *türk* = török szót *δ* hol távolabb, hol szűkebb értelemben használja; pl. több helyen [Brockelmann: KCsA I, 38–39] az oguz nyelvet szembeállítja a türk nyelvvel.) — A kajokat az oguz *qayī*, *qayīg* törzstől elválasztja Barthold: Enz. d. Isl. i. h. és Köprülü-zade: *Türkiyat Mecmuası* I, 1925, 187–191. — (Vö. még. Schaefer: ZDMG XCVI, 1942, 131.)

³⁴⁹ 〈Kāšg. *qaδ* 'Schneesturm'〉; vö. Csagatáj; Abuska, ed. Vámbéry—Budenz, 80. Az oszmánli szótárak különféle jelentéseket adnak (megjegyzendő, hogy a szó ma az oszmánliban nem él): Sāmī, Qāmūs-i türkī: *qaymurlu hava*, *mezlaqa* 'esős idő, esős hely'; Redhouse: 'Fine powdery rain'; Zenker [az Abuska felhasználásával]: „'Unwetter, Regen mit Schnee, Schneegestöber' = بوره”. (Ld. még tkm. *gay* 'burja, nepogoda'.)

HMKial 52

A göklen türkmének ősi *Begdili* nemzetsége egy ágának neve *Boran*. A név jelentése 'vihar, hóvihar'.

Az özbeg törzsrendszerben — (fentebb említett) — három egymás után következő, ide tartozó név van.³⁵⁰ E három név (17., 18., 19. törzs): *Qartu*, *Burlaq*, *Buslaq*.

A *Qartu* név a *qar* 'hó' szó származéka, jelentése 'havas', eredeti alakja **qarlu*.³⁵¹

A *Burlaq* név alapszava a *bor* ~ *bur* 'vihar, hóvihar' szó, melyet Thomsen Kül-tegin és Bilge kagán feliratának egy helyén megállapít.³⁵² A *-laq* török denominális képző. A név eredeti jelentése tehát 'hóvihar', a *-laq* képzővel nyomósított, erősített értelemben.

HMKial 53

A harmadik név, a *Buslaq*, a török *buz* 'jég' szóból származik, jelentése: 'jégtömeg'.

(Érdekes, hogy e három egymás után következő törzsnév egy jelentéstani rendszerbe tartozik. A következő [20. és 21.] két törzsnév: *Samarč'in* 'Nye-reg' és *Qatajan* 'Kengyelszűj': ez másik egységes jelentéstani csoport; a két utóbbi név jelentéséhez vö. a *Qandžigali* özbeg törzsnevet,³⁵³ melynek jelentése 'mit Riemen am Sattel').³⁵⁴

Megjegyzem még, hogy II. Ghāzī Girāy krími kánt (1588—1607/8) vitézségéért *Bora*-nak, azaz 'Vihar'-nak nevezték.³⁵⁵

B) Egyéb természeti jelenségekre vonatkozó nevek:

F. W. K. Müller³⁵⁶ említ — Haenisch közlése alapján — egy *Akdžan* nevű mandzsú törzset; *akdžan* a mandzsuban 'mennydörgés'-t jelent. Ez a törzsnév is ide tartozik.

HMKial 53

³⁵⁰ Idézem Hanykovnak *Opisanie Buharskogo hanstva*. SPbg. 1843 c. műve alapján <...>

³⁵¹ Az *rl* > *rt* változásra vö. kazak *ertä*-'satteln' < *erlä*-, altaji, telent, lebed *ärtä* — ua. < *ärlä*-. A mai özbegben a szó *qarlıq* (*qarlıq*) *qarlı* (*qarlı*) alakban van meg (Judahin, *Uzbeksko-russkij slovar*. Taškent 1927). Ez azonban lényegtelen, mert ez a törzs vagy törzstörredék eredetileg egészen más törökségből való is lehet.

³⁵² I E 37 = II E 27: *otča borča* 'comme le feu et l'orage' Turcica 94., 2. j.; e szó származékai: kelet-turkesztáni, kazak *borä*-'stürmen, stühmen', csagatáj *borajan* 'Schneesturm', kelet-turkesztáni, kazak *boran* 'Sturm, Schneesturm' ~ csagatáj *burajan* 'heftiger Sturm, Wirbelwind, Wind mit Schnee und Regen' = oszmánli *buran*, *burajan* ~ *boran*, *borajan*, vö. Sāmi: Qāmūs-i türki, továbbá Redhouse, Diran Kélékian, Ahmed Vefik pasa szótárait.

³⁵³ Radloff, *Phonetik* XXXVII.

³⁵⁴ Hanykov, i. m. 9.

³⁵⁵ Barthold: *Enz. d. Isl.* s.v.

³⁵⁶ *Ostas. Ztschr.* VIII, 1919—1920, 311.

VIII. A HARC CSELEKMÉNYRE, HADI BEOSZTÁSRA
VONATKOZÓ NÉPNEVEK

Az itt említendő népneveket két alapvető alcsoportra oszthatjuk, bár kétségtelen, hogy további finomítások is lehetségesek lennének.

Az adott kategóriára egyébként különösen vonatkozik az a már említett tétel,³⁵⁷ hogy igen nehéz a népneveket egymástól jól elkülöníthető kategóriákba sorolni. Ez a jelentéstani csoport rokon az V. és VI. kategóriával. Szembetűnő jelentéstani közelség, illetve átfedés mutatkozik a 'Támadó'-féle nevek és a 'Vitéz' jelentésű nevek³⁵⁸ között is.

A) 'Őrség', 'Védő' jelentésű nevek

HMKial 54

A *qaraul* 'őr, őrség' szó a kazakoknál előfordul mint nemzetségnév,³⁵⁹ s a csagatáj *küteül* 'őrző, felügyelő, várparancsnok' szó egy özbeg törzs neve.³⁶⁰ (Šeih Suleimān: كوتاول; Vámbéry (Čag. Sprachst.): *kütäöl*.)

HMKial 55

Egy oguz törzs neve *Čepni*, *Čebni*.³⁶¹ Kis-Ázsiában ma is él *Čepni* nevű török törzs.³⁶² E név a következő szavakkal függ össze: kirgiz *čep* 'mellvéd, védőgát', oszmánli *čeper* 'kerítés, sövény; rács, melyet a csatában mellvédül használnak; emberekből álló láncsor, lövészláncsor'.³⁶³ A *čepni* -ni képzője azonos azzal a -ne (eredetileg bizonyára -ne, -na, -nĭ, -ni, -nu, -nū) képzővel, melyet a *Bečenek* — *Bečene* — *Beče* nevekben láttunk.³⁶⁴ Ugyanez a képző van a csag. *tuzni* 'borjú' szóban; vö. csag. (Zenker) *tur* 'kis kecske, borjú'.³⁶⁵ A *čepni* név jelentése tehát eredetileg 'védő(csapat)', <pontosan> 'határ-védő(csapat)', amit a *čep* ~ *čeper* jelentései tesznek valószínűvé.

A határt védő egységeknek különös jelentősége van a védelmi berendezkedések között. Tagányi Károly³⁶⁶ részben foglalkozott

³⁵⁷ Ld. itt 56.

³⁵⁸ Ld. itt 91–92.

³⁵⁹ Vámbéry, *Das Türkenvolk* 286.

³⁶⁰ Radloff, *Wb* II, 1053, 1127; vö. v. Le Coq, *Türkische Namen ... in Indien* (Garbe-Festgabe), 6–7.

³⁶¹ Köprülüade: *Türkiyat Mecmuası* I, 1925, 206–209; Houtsma: *WZKM* II, 1888, 295; Kāšgarī—Brockelmann.

³⁶² Vámbéry, *Das Türkenvolk* 606; Köprülüade, i. m. 207.

³⁶³ <... Judahin, *KirgRusskSlov* 857b (*čep*); Köprülü: *KCsA* I. Kieg. köt. 1938, 343. j., 344; Doerfer, *TMEN* III, 50 skk. (§ 1064); Duda, *Ibn Bibi* 361.)

³⁶⁴ Vö. Gombocz: *Túrán* I, 1918, 212–214.

³⁶⁵ Ld. még Palló Margit: *NyK* XLVI, 1923, 157.

³⁶⁶ Gyepű és gyepűelve: *MNy* IX, 1913, 97–104, 145–152, 201–206, 254–266.

a magyar határvédő területekkel, melyeknek *gyepű* volt a neve.³⁶⁷ Főleg ledöntött fákból álló védelmi rendszer volt ez, melyet a nyugati határvédelem is ismert.

A törököknél közismert az *uĉ* 'vég' szó; Maĥmūd Kāšġarīnál találjuk az *uĉ il* 'Grenzland' kifejezést.³⁶⁸

Az *uĉ* földrajzi terminusként is megvan.³⁶⁹ Az 'ember, személy' jelentésű kategóriában is említettünk ide vonatkozó adatot.³⁷⁰

Egy kalmük törzs neve *Zax^{pt}šġ* 'Határlakó'³⁷¹ az Altaj-vidéken.^a

B) 'Támadó' jelentésű nevek

E csoportból kiemelem egy hatalmas régi oguz törzs nevét, a *Salġur* > *Salur* nevet, melynek jelentése 'támadásra kész' — ezt már Maĥmūd Kāšġarī feljegyezte.³⁷²

E szó, mint köznév kétségtávol egy jelentésű az oszmánli *salġin* 'féktelen, támadásra kész' szóval, a *sal-* 'helyezni, kiteríteni, meg t á m a d n i, r á t á m a d n i, r á c s a p n i (e l l e n s é g r e) stb.' ige³⁷³ származéka. A *Salur* eredeti jelentése tehát 'harcias, támadásra kész'.³⁷⁴

HMKial 49

Hogy a törököknél ilyen és hasonló népnevek divatban voltak, az jól érthető. Találunk ilyen neveket más területeken is; pl. a *frank* népnév eredetileg ezt jelenti: 'szabad, merész, féktelen'.³⁷⁵

HMKial 50

IX. A 'VITÉZ', 'ERŐS' JELENTÉSŰ NÉPNEVEK

Fentebb,³⁷⁶ az V. jelentéstani csoportban már kiemelten említettük az idevonható *Türk* és *Erdim* neveket,³⁷⁷ melyek a Fő

³⁶⁷ Az 1930-as kiadásban ugyanilyen eredetű törzsneveket említettem a törökségből: teleut *Čalman* 'Kerítés' törzsnév, a szibériai *Qıy* 'Szél; valaminek a széle' törzsnév. Ld. HMKial 33, vö. még uo. 244.

³⁶⁸ Brockelmann 227; ld. még DTS 603b: *uĉ el* 'narod, nahodjaščijsja u granicy'.

³⁶⁹ Ld. Brockelmann 251.

³⁷⁰ Houtsma: *udžeri* 'ein Mensch von den Grenzgebieten'.

³⁷¹ Ramstedt, KWb 464a.

³⁷² Marquart, Komanen 189 skk. Ld. még Köprülüade: *Türkiyat Mecmuası* I, 1925, 191–198; Houtsma: WZKM II, 1888, 225.

³⁷³ Š. Sāmi, Qāmūs-i türkī, s.v.

³⁷⁴ A *-ġur* képzőről: Radloff, Kud. Bil. I. köt. V.; <Vö. itt 102.>

³⁷⁵ Schönfeld, Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen, s.v. Franci.

³⁷⁶ Ld. itt 84–85.

³⁷⁷ Lehet, hogy — mint i. h. láttuk — ide tartozik a *Mongol* név is.

^a Lapszéli bejegyzés a kézipéldányban: „Ninesen török *yagadži*? Vagy *yagadži*?”

Hatalmat képviselő népalakulat elnevezéseiként kerültek ott tárgyalásra. Már akkor jeleztük, hogy valójában ebben a szemantikai csoportban lenne a tulajdonképpeni helyük.

Az ott mondottakat nem ismétljük meg, de a teljesség kedvéért itt is meg kellett emlékeznünk róluk.

Már munkám első kiadásában is az 'Erő', 'Erős', 'Vitéz' jelentésű nevek között tárgyaltam az alábbiakat:

HMKial 49

Az első három besenyő törzs közös neve *Κάγγα*,³⁷⁸ jelentése Konstantinos Porphyrogennetos szerint 'vitéz, előkelő', '<'derék, nemes'.>³⁷⁹

Az első oguz törzs neve: *Qayï*; jelentése '<... 'hatalmas'.>³⁸⁰
<...>^a

X. A 'GAZDAG' JELENTÉSŰ NÉPNEVEK

Röviden munkám első kiadásában is foglalkoztam ezzel a kategóriával,³⁸¹ most csak némi kiegészítést fűzhetek korábbi összeállításomhoz, és így közlöm az ide tartozó neveket.

Kiemelem, hogy régi véleményemmel szemben, nem gondolom, hogy ez a jelentéstani kategória közeli volna az 'Erős', 'Vitéz' jelentéstani csoporthoz. Ez utóbbi a harciasságra utal, a 'Gazdag' jelentés viszont a szociális helyzetre vonatkozik.

HMKial 55

Ide tartoznak: az altaji *Bayan* törzsnév,³⁸² az oguz *Bayundur*³⁸³ és az oguz *Bayat* (a *Bayan* mongol többszáma).³⁸⁴ Ezek a csuvas *pyan* 'gazdag', mongol *bayan* <...> stb. 'gazdag' szó megfelelői. Több törzs- és nemzetség-

<³⁷⁸ Ld. Marquart, Komanen 26., 2. j., 35, 78.>

³⁷⁹ <Ld. itt 76.> Vö. csag. *q̄ñḡir* 'makaes, vitéz'; <Radloff, Wb *q̄ñgrai*->

<³⁸⁰ Jahn, Geschichte der Oguzen 45: „Qājl d.h. mächtig”.>

³⁸¹ Ld. HMKial 55.

³⁸² Radloff, Phonetik XXVIII.

³⁸³ <Az egyik oguz törzs neve Kāšgarinál; vö. még> *Bayundur*: Houtsma: WZKM II, 1888, 224; Vámbéry, Das Türkenvolk 394; <a *Bayındır* törzs a XIV–XV. század folyamán jelentős szerepet játszott Kis-Ázsiában, ld. Gordlevskij, Gosudarstvo sel'dž. 50., 4. j.; a Dede Qorqud-ban *Bayındır* az oguzok fővezérének a neve; ld. Gordlevskij, i. m.; vö. még Redhouse 338; Radloff, Wb *bayāndār*.>

³⁸⁴ <Ld. így már Kāšgarinál;> Houtsma: WZKM II, 1888, 222; <Marquart, Komanen 189; vö. *Bayat-kiži*, OjrusskSlov 1947>

* Kimarad a HMKial-ban ide sorolt „Bökädür” – valójában *Bükdüz/Bügüz* – oguz törzsnév, a sor *Qaran* nemzetségnév sem ebbe a kategóriába tartozik. Vö. egy lapszéli bejegyzés a kéziratban: „sor *qaran* 'geizig', Radloff, Wb *qaran*, tehát más csoportba!”

névben szerepel a török *bay* 'gazdag' szó is, de ez <...> egyúttal méltóság-név is, és így nem mindig világos, hogy az ide tartozó néprésznevek milyen jelentéstani osztályba tartoznak. Ilyenek: *Bay*,³⁸⁵ *Baylar*.³⁸⁶

XI. AZ ÉLETMÓDDAL KAPCSOLATOS ELNEVEZÉSEK

Ez a kategória sem tekinthető egyneműnek, több alcsoport felállítására kínálkozik lehetőség.

A) A foglalkozást jelentő népnevek

Ilyen <...> a *taranči* nép neve, mely 'földműves'-t jelent, s a *tara-* 'földet művelni' (eredetileg 'fésülni, boronálni') igével függ össze.³⁸⁷

HMKial 34

Ez a név sokkal inkább sorolható a népnevek közé, mint az 'erdei ember, erdei emberek, erdei' megjelölés.^a

Találunk ilyen eredetű nemzetségneveket a baskíroknál: *Qoşsi* 'Madarász' (< *Quşçı*); *Balıxsı* 'Halász'; *Sunnarsı* 'Vadász'.³⁸⁸

Jól ismerjük, hogy a törökségen belül milyen kiemelkedő szerepük volt egyes mesterségeknek. Maguk a türkök pl. híres kovácsnép volt.³⁸⁹

B) A 'Bolyongó', 'Vándor' jelentésű népnevek

Az alcsoporton belül további finomítás is elképzelhető lenne. Más jellegű az állandó vándorlást önként választó és gyakorló etnikai alakulat és más a hazáját, otthonát valamilyen okból elvesztő, bolyongásra kényszerült népcsoport.

³⁸⁵ Besenyő törzsnév; Németh: MNy XVIII, 1922, 5. <Vö. itt 76.>

³⁸⁶ Baskír törzsnév: Klaproth, Asia Polyglotta² 221. Vö. még Gombocz, Árpádkori török személyneveink 45 és MNy XII, 1916, 101.

³⁸⁷ Vö. még csag. *taraidži*, *taranči* ua., bar. *taran*, tel. *tarān* 'köles', mongol *taryači* 'földművelő', *tarya* 'gabona, aratás, mező'. Radloff, Aus Sibirien II, 331; <Almásy, Vándor-utam 217; Ramstedt, Einführung I, 22; vö. még Doerfer, TMEN II, 481.>

³⁸⁸ Ld. Kuzeev, Baškirschie šezere 219b. Ezek a baskír nemzetségek egy nagyobb etnikai alakulat részei, elnevezésük nyilvánvalóan utal az alakulaton belüli munkamegosztásra. Kiemelem ugyanakkor, hogy az újabb és a régi török nemzetségnevek kérdésében élesen elválasztandók egymástól a különös eredetű nemzetségnevek és a „szolgáló népek” csoportnevei. Vö. Györffy: TörtSzemle XV, 1972, 261–319.

³⁸⁹ Vö. Ligeti: MÖst 62.

^a Vö. itt 71–72. Mint utaltunk rá, az *ajacseri* név esetében nem lehetett egyértelműen eldönteni, hogy utolsó elképzelése szerint itt vagy a térszínformák között biztosított volna neki helyet N. Gy.

HMKial 36

⟨Ebbe a csoportba tartozik⟩ a *Yazar* név,³⁹⁰ a 24 oguz törzs egyikének neve, mely -r képzős nomen verbale a *yaz-* 'az egyenes útról letérni, eltévedni, bolyongani, vétkezni' igéből.³⁹¹

Ilyen a *Qaşar* törzs neve, melyből a Perzsiában legújabb időkig uralkodott türkmén eredetű dinasztia származott, a *qač-* 'menekülni' igéből.³⁹²

HMKial 37

⟨Ilyen⟩ népnév a *Qazaq* a *qaz-* 'kóborolni, futni, menekülni' igéből;³⁹³ ⟨... ez nemcsak népnév,⟩ előfordul, mint török törzsnév a Bābur-nāmében is,³⁹⁴ ⟨de nogaj nemzetségnévként is ismert.⟩³⁹⁵ A türkménben a *gāzāk* szó 'vándorlót, nomádot' jelent a *gāz-* igéből, mely a *qaz-* magas hangú párja.³⁹⁶

Ugyancsak a *qaz-* ige származéka a *qazar* népnév is.³⁹⁷

HMKial 34

Ilyen népnév azután a *yürük*, mellyel az oszmán-törökök Kis-Ázsia félnomád törökjeinek egy részét nevezik, a *yürü-* 'menni' stb. igéből képezve; a *yürük*-kel egyenlő értelmű az oszmánli *göçebe* vagy³⁹⁸ *göçemen* népnév, a *göç-* 'vándorolni' igéből.

HMKial 37

S végül a török népnevek e csoportjába tartozik a *sabir* népnév 'az útról letérő, eltévedő, bolyongó' jelentéssel.³⁹⁹

XII. A TESTI TULAJDONSÁGRA VONATKOZÓ NÉPNEVEK

Ebben a kategóriában is megemlékezhetnénk az 'Erős', 'Hatalmas' jelentésű török népnevekről, de ezeket indokoltabb volt másutt tárgyalni.⁴⁰⁰

Ezekkel — az alapvetően pozitív testi tulajdonságokat kifejező elnevezésekkel — szemben olyan neveket is találunk,

³⁹⁰ Ld. Togan, IF 219–220; Gordlevskij, Gosudarstvo sel'dž. 43., 2. j.)

³⁹¹ Houtsma: WZKM II, 1888, 223; Gomboz: MSFOu XXX, 199; ⟨Jahn, Geschichte der Oguzen 45: „Yaz. r d.h. er möge aus vielen Ländern in neue gelangen.” A krónikás régi fordítása valójában megfelel a filológiai értelmezésnek.⟩

³⁹² Vö. Köprülüzade: Türkiyat Mecmuası I, 1925, 204; v. Le Coq, Türkische Namen ... in Indien (Garbe-Festgabe), 2; Vámbéry, Das Türkenvolk 402, 577; Huart: Enz. d. Isl. II, 656; ⟨de vö. Kúnos, Türk halq edebiyatı 154: دینج قوتلی آدلیم: قاچار; Yalğın, Cenupta türkmén oymakları V, 109.⟩

³⁹³ Csag.: Vámbéry, Pavet de Courteille; ⟨...⟩ kumük, Németh: KSz XII; vö. Gomboz: MSFOu XXX, 199; ⟨ld. még Barthold, 12 Vorlesungen 235⟩

³⁹⁴ v. Le Coq, Türkische Namen ... in Indien (Garbe-Festgabe), 3.

³⁹⁵ Baskakov, Nogajskij jazyk 135.⟩

³⁹⁶ Vámbéry, Das Türkenvolk 406., j.

³⁹⁷ Gomboz: ⟨MSFOu XXX, 199. Másképp Deny: Mél. Boisacq 311⟩

³⁹⁸ Vámbéry, Das Türkenvolk 604.

³⁹⁹ Részletesen ld. itt 152 sk.

⁴⁰⁰ Ld. itt az V. és IX. szemantikai csoportot, 75–85; 91–92.

melyek éppen ellenkező jelentésűek. E nevek jelentése: 'fáradt, kimerült, gyenge'.⁴⁰¹ Ilyen nevek a következők.

HMKial 56

Arğu, régi közép-ázsiai török törzsnév.⁴⁰²

Arğun törzsnév a Bābur-nāmében.⁴⁰³

HMKial 57

Arğın: egy kizil nemzetség s a Középső Horda egy törzse.⁴⁰⁴

E három név a kazáni, kun, csagatáj, ujugur *ar-* 'kimerülni, elfáradni' igének a származéka 'fáradt, elfáradó' jelentésben.⁴⁰⁵

Az erdei tatárok egy nemzetségének neve: *Yobır*,⁴⁰⁶ mely azt jelenti, hogy 'fáradt' s a következő szócsaláddal függ össze: *kojbal*, kacsinc *yoba* 'szenvedés', tarancsi *yoba-* 'fáradtnak, kimerültnek, betegnek lenni, szenvedni; bánkódni, kínlódni'; altaji, teleut, lebed *yobo-* 'kimerültnek, betegnek lenni', kizil *yobıġ* 'kínzott, gyötrött'.

Az altaji tatárok egy nemzetsége *yudaq* nevet visel. E név alapszava: kazáni *yuda-* 'lesoványodni, elerőtlenedni, kínlódni'. Radloff a következő — a mi szempontunkból igen érdekes — példamondatot idézi e szónál: *ačlıqtan xalq yudadı* 'a népet az éhség megviselte'. Hozzá tartozik még: *kojbal*, kacsinc *yuda-* 'nyomorultnak, letörtnek, soványnak lenni', *kojbal yudan* 'nyomorult, sovány, letört'. Van magas hangú alakja is a szónak: *yüdü-*, *yüdü-*, s ebből van: lebed, küerik *yüdük* 'nyomorult, levert, alkalmatlan, megviselt, rossz'.⁴⁰⁷

XIII. A CSÚFNEVEKRE VISSZAVEZETHETŐ NÉPNEVEK

Ezek egy része tárgyalható volna az előző kategóriában is, mivel végső fokon testi tulajdonságra vonatkozik. Ilyen a *Ker* 'Süket' türkmén ágnév, a *Quyan-qulaqlı* 'Tapsifüles' ethnonymus.

Ebbe a szemantikai csoportba tartozik — bár egészen más eredetű — a *Yataq* elnevezés, mely Kāšġarī szerint azoknak az

<⁴⁰¹ A neveknek ez az 'Elgyengült' jelentésű csoportja igen közel áll a csúfnevekhez, vö. itt 95–96.>

⁴⁰² v. Le Coq, Man. I, 26., 25. sor: vö. Kāšġ. (Brock. 240): *Arğu* 'eine Landschaft', Brockelmann: KCsA I, 1921, 37; uő: KSz XVIII, 1918–1919, 31., 3. j.; Köprülüzaade, İlk mutasavvıflar 161.

⁴⁰³ v. Le Coq, Türkische Namen . . . in Indien (Garbe-Festgabe), 2.

⁴⁰⁴ Radloff, Phonetik XXVI, XLII.

⁴⁰⁵ Másképp v. Le Coq, Türkische Namen . . . in Indien (Garbe-Festgabe), 2: „*Arğun* ist ursprünglich wohl die Bezeichnung eines Mischlings (heute Osttürke und Ladaki), später wurde es der Name eines mongolischen (oder türkischen?) Stammes.”

⁴⁰⁶ Radloff, Phonetik XXVII.

<⁴⁰⁷ Vö. Ramstedt, KWb 483a: *züdüg* 'erschöpft, elend, arm, kraftlos'.>

oguzoknak a neve, akik sem nem nomadizálnak, sem nem háborúskodnak, ezek a 'Visszamaradt lusták'.⁴⁰⁸

Valójában külön csoportban is említhetnénk a gyalázó vagy szidó nevek kategóriáját, melyeket néha még pontosabb lenne káromkodásneveknek mondanunk. Egy részük jól érthető módon szexuális vonatkozású. Már munkám első kiadásában is említettem ezeket:

HMKial 72 kazak *Sik-Am*,⁴⁰⁹ türkmén *Sigir-siki*,⁴¹⁰ kazak *Ajš-qałqan-am*⁴¹¹ néprésznevek.

XIV. A LELKI TULAJDONSÁGRA VONATKOZÓ NÉPNEVEK

HMKial 35 Lelki tulajdonságra vonatkozik a *csuvas* népnév, mely mint a ma élő és eredeti nyelvét beszélő egyetlen bolgár-török nép neve közelről érdekel bennünket. (Megjegyzendő, hogy a cseremiszek e névvel a tatárokat nevezik.)⁴¹² A *csuvas* népnév csuvasul *tšāvaš*-nak hangzik, mely név a volgai tatár *džīvaš* 'nyugodt, szerény, békés' szóból származik.⁴¹³ Köztudomású, hogy a csuvasok csendes, szerény, erősen visszavonuló, békés emberek. Innen van a nevük.⁴¹⁴

A kirgiz *Qaratal* törzs egy ágának *Džuvaš* vagy *Yuvaš* a neve;⁴¹⁵ ez tehát azonos a *csuvas* névvel, s egyúttal arra is példa, hogyan keletkeznek török népeknél a névadás közös törvényei alapján azonos nevek.

De van még egy harmadik nevünk is, mely ide tartozik.

HMKial 36 Az a volgai tatár szó, melyből a csuvasok nevét magyarázzuk, egy nagy török szócsaládba tartozik, mellyel a mi *gyáva* szavunk is összefügg; ide tartozik még a tarancsi *yoba*- 'fáradtnak lenni stb.' ige, az ujjur *yabaš*, oszmánli *yavaš*, szagáj *čabaš*, sor *č a b a š*, alt. tel. *yoboš* 'békés, szelídlelkű, lassú stb.'

⁴⁰⁸ Togan, IF 146.

⁴⁰⁹ Vámbéry, Das Türkenvolk 286.

⁴¹⁰ Vámbéry, Közép-ázsiai utazás³ 373. Kāšg. (Brock.)

⁴¹¹ Radloff, Phonetik XLII; ehhez vö. *yīgač*, 2. jelentés.

⁴¹² Zolotnickij, Korn. čuv.—russk. slov. 14; Räsänen: MSFOu XLVIII, 65 (és 200.)

⁴¹³ Zolotnickij, i. m.

⁴¹⁴ Másként: Togan, IF 74—75., 2. j.; ld. még Nikol'skij: I. Vsečuv. s'' ezd 121: „Oprovergaja Sboeva, S. M. Mihajlov [egy néprajzzal foglalkozó csuvas kutató — N. Gy.] nazvanie čuvaš proizvodil ot glavnogo rodonačal'nika čuvaš, po imeni Čuvaš «ibo u nih v starinu bylo dovol'no mnogo podobnyh imen, kak-to: Tumaš, Burnaš, Kubaš, Čuvaš, Kudaš, Abaš, Štanaš, Šerbaš, Morgaš, Allaš.»”

⁴¹⁵ Aristov: Živaja Starina IV, 1894, 442—443.

jelentésű szavak.⁴¹⁶ Ezek közül a szavak közül a *Čabaš* az alsó kumandik egyik nemzetségének a neve. Ez szintén azonos a *csuvas* népnévvel.⁴¹⁷

A 'békés, szelídlelkű' jelentésű *csuvas* népnévnek jelentésbeli ellentéte a török *Qıpçaq* népnév, melynek mint köszszónak mai jelentése a szagáj nyelvben 'haragos, hirtelen haragú, aki mindenben bosszankodik'.⁴¹⁸

XV. A 'HÍRES' JELENTÉSŰ NÉPNEVEK

Az ebbe a kategóriába sorolható nevekhez nem sok pótlást fűzhetek az 1930-ban mondottakhoz képest.

Egy oguz törzsnév a forrásokban چاولدر⁴¹⁹ و چاولد⁴²⁰ tehát *čavldr*, *džu-valdar* alakban van meg; ma a név *čaudur* alakban él mint türkmén törzsnév. A név jelentése a Tevārih-i āl-i Seldžuq szerint⁴²¹ 'híres', alapszava e szerint az ujjur (Radloff), altaji, teleut, lebed *čap* 'hírnév', ujjur *čav* ua., oszmánli *čav* 'zaj'.⁴²²

Ebből <van> egy *čavli* származék 'híres' jelentéssel <(ujjur)...>; a -*dur* végzettel *čavlidur* alak keletkezik; így lehet a régi alakok -*l*-jét magyarázni.⁴²³

Egy altaji törzsnék a neve *Čapti*.⁴²⁴ Jelentése: 'híres', vö. lebed *čaptiḡ*, teleut *čaptū* 'híres'.

Közel áll a fentiekhez, ezért ebbe a jelentéstani csoportba sorolható a 'Dicséret' jelentésű szojon nemzetségnév, a *Maq*.⁴²⁵

<⁴¹⁶ Vö. még küerik *yuš* 'friedlich': Radloff, *Phonetik* § 28.>

⁴¹⁷ Munkácsi Bernát (KCsA II, 1926, 62., j.) a *csuvas* nevet az arab *mušlim* 'mohamedán, „isten akarátán békével megnyugvó”' szó fordításának tartja. <Nem az.>

⁴¹⁸ Pelliot: JA 1920: I, 148 skk.; <uő: T'oung Pao XXXVII, 1944, 158;> Marquart, Komanen 158 skk. <vö. még Tietze, Koman Riddles 48; Kowalski: RO XV, 1949, 93, 98; Kononov, Rodoslovnaja turkmen 86–87; Mostaert, Ordosica 35a: mo. *kibčag*.>

⁴¹⁹ Houtsma: WZKM II, 1888, 224.

⁴²⁰ Kāšgarī, ed. Stambul I. 57.

⁴²¹ Vámbéry, *Das Türkenvolk* 5.

<⁴²² Vö. még: Ramstedt, KWb 436b: *tsü*.>

⁴²³ De az is lehetséges, hogy a Tevārih-i āl-i Seldžuq fordítása helytelen, s a régi, *Čavuldur* alak az oszmánli *čapul* 'zsákmány, rablás' s a kirgiz *čabul* 'das Schwingen, Kämpfen, der schnelle Ritt' szóval függ össze; a *Čavuldur*-ból úgy keletkezett a *Čaudur* alak, mint az *otur*- 'ülni' alakból az *otur*-. Jelentéstani szempontból e név mindenesetre a 'hatalom; erős' jelentésű népnevek csoportjához áll közel. Vámbéry, *Das Türkenvolk* 391., 1. j. Zenker szótára említi egy چاو *Čav* nevű türkmén nemzetséget.

⁴²⁴ Radloff, *Phonetik* XXIX.

⁴²⁵ A szókezdő *m*- miatt nem török ez a szó. Vö. szóvégi -*g*-vel: *maḡ* 'slava, hvala' a DTS-ben; ld. még: Ramstedt, KWb 254b (*maqtāl*-) stb.; Joki, LwSs 223; *Maklár* helynevéinkhöz: Németh: MNy XXVII, 1931, 145–147; Rásonyi: MNy XXXVII, 1941, 116–118.

Ezt a jelentéstani csoportot önálló kategóriaként szerepeltetjük, bár ez csak szemantikai szempontból indokolt. Ha a népnevek keletkezését történeti aspektusból vizsgáljuk, világos összefüggés mutatható ki a VI. kategóriában tárgyalt, a politikai és hadi kapcsolatokra vonatkozó népnevek⁴²⁶ és a 'Keverék' jelentéstani csoport között. A török népalakulatok keletkezési mechanizmusát ismerve, kézenfekvő az összetartozás az V. kategóriába sorolt ethnonymusok⁴²⁷ és jelen csoport között is.

Már 1930-ban ide tartozónak mondtam a *Qurama* nevet.

HMKial 37

A *Qurama* tudvalevőleg egy török törzs, mely Taskend és Hodzsend között lakik <...> s Radloff azt írja róla, hogy özbegekből és kazakokból álló keveréknépnek látszik.⁴²⁸ Nevük a kazak stb. *qura*-igéből származik, melynek jelentése 'rongyokból összevarrni, összehordani, gyűjteni'. A *qurama* mint közszó is él a kazakban, s olyan takarót jelent, mely rongyokból van összevarrva. Ezek alapján Vámbéry⁴²⁹ a *Qurama* népnevet a 'keverék' szóval fordítja,⁴³⁰ s e fordítás helyességében az elmondottak alapján nincs is okunk kételkedni.

HMKial 38

'Keveréknép'-nek fordítja Barthold is a *Qurama* nevet, s kiemeli, hogy e név a türkméneknek is megvan, de a türkmén kuramák nem állnak összefüggésben a Hodzsend—Taskend vidéki kuramákkal.⁴³¹ a

Ugyanebbe a jelentéstani csoportba tartozik a baskír *Qušim* ágnev.⁴³²

Qatir 'öszvér' névvel illetik a tatárok a tatár apától, de nem tatár anyától származó tatár embert Bulgáriában (Guljamo Vrano, Vetovo, Slivopol).⁴³³

⁴²⁶ Ld. itt 86—87.

⁴²⁷ Ld. A politikai szervezetre és tagozódásra visszavezethető népneveket, 75 skk.

⁴²⁸ Phonetik XXXVII.

⁴²⁹ A magyarok eredete 473.

⁴³⁰ Ld. még Almásy, Vándor-utam 74.>

⁴³¹ Enz. d. Isl. II, 1210.

⁴³² Ld. Garipov—Kuzeev, Probl. obšč. 215; BaškRusskSlov 1958: *qušim* = *qušilma* 'smes', soedinenie'; ótür. *qoš*- 'egyesít'.

⁴³³ Mándoky István közlése. Vetovo faluban van egy tatár család, amely a krími Keres vidékéről került Bulgáriába, és a *Qatir*, ill. *Qatirlar* törzsből származónak tartja magát.

^a Az egyik fogalmazványban lapszéli megjegyzésként: „A Quroma [sic!] név többször előfordul a türkmén törzsrendszerben.”

XVII. A TOVÁBBÉLŐ NÉPNEVEK

Ebben a kategóriában azok az ethnonymusok nyerhetnek beosztást, amelyek népnévi eredetűek.^a

Itt mindjárt megjegyzem, hogy a nagy birodalmak és a jelentős törzsek nevei gyakran jelentéktelen alakulatok neveiként szerepelnek. A név önálló életet él. Erről már eddig is volt szó.⁴³⁴

Ilyen <...> a *türkmen* név, -*men* képzővel⁴³⁵ a *türk* névből; a *Türgiș* név -*ș* képzővel⁴³⁶ ugyanabból; a *quman* a *qun* névből -*man* képzővel <...>^b

HMKial 58

Van azután egy -*dur* <végzet>, mely népnévben többször előfordul, részint úgy, hogy az alapszó eredetileg népnév, részint úgy, hogy az alapszó eredetileg nem népnév. <Itt csak azokat az előfordulásait vesszük szemügyre, amelyek a tárgyalt jelentéstani csoport keretei közé tartoznak.>^c

Ilyen -*dur* végű népnevek a következők: *Monguldur*,⁴³⁷ kirgiz ágnev, mely több nemzetségben megvan,⁴³⁸ a *mongol* népnév származéka.

Qundur, a *qun* név származéka.⁴³⁹ <...>

<...>

A moesiai bolgárok az *onogur*- vagy *onogundur*-bolgárokból váltak ki.⁴⁴⁰ E két név tulajdonképpen azonos, s az utóbbinak -*dur* <eleme> az itt tárgyalt <végzet>. (Az -*r*-ből keletkezett -*n* valószínűleg disszimiláció eredménye.)

HMKial 59

⁴³⁴ Vö. Nikonov, *Ėtnonimija*: Ėtn 1970, 23.

⁴³⁵ Bálint, Kazáni-tatár nyelvtan 30; Vámbéry, *Das Türkenvolk* 385; <Köprülüzade İlk mutasavvıflar 152., 2. j., 206.>

⁴³⁶ Deny, *Grammaire de la langue turque* 555: oszm *gün* és *güneş* 'nap'. <...> Vö. még az ilyeneket (színnevekből): *kökiş*, *ağış*, *sarigış*: Denison Ross: *Mem. of the As. Soc. of Bengal*, vol. II. No 9, 253–340 (A polyglott list of birds in turki, manchu and chinese) Calcutta, 1909. <PhTF 571; Gabain, *Alttürk. Gram.* § 64.>

⁴³⁷ Vö. *Monguldar*: Abdülkadir: *Türkiyat Mecmuası* I, 1925, 264; megtaláljuk a kizil nevek közt is Jarylovnál (36–37).>

⁴³⁸ Vámbéry, *Das Türkenvolk* 263–264.

⁴³⁹ Vámbéry, *Das Türkenvolk* 552.

⁴⁴⁰ *οὐν(ρ)ογουνδουρ* Nikephoros patriarcha és Theophanes; *ονογουνδουρ* Konstantinos, ld. Moravesik: MNy XXVI, Az onogurok történetéhez.

^a Az első kiadásban (ld. HMKial 58) N. Gy. „már meglévő, eredeti értelmüket többé-kevésbé elvesztett népnevekből származó”-nak mondja az ide tartozó népneveket. A kézipéldányban „átírni!” megjegyzés olvasható, az egyik variánsban pedig „Nem! Ezek egyszerűen továbbélő népnevek” bejegyzés kíséri a kérdéses szöveg-részt.

^b HMKial: „vagy e névnek *qum* alakjából ...-*an* képzővel.”

^c A HMKial-ban — 58–59. — említett, nem népnévi eredetű, -*dur* végzettel ellátott népnevek itt kimaradnak.

XVIII. A LÓTARTÁSSAL ÖSSZEFÜGGŐ NÉPNEVEK

Már 1930-ban is történt rövid utalás erre a népnévtípusra. Kiemelt, önálló kategóriaként való szerepeltetésével is jelezni kívánom e jelentéstani csoport fontosságát.^a

A lótartásnak rendkívül fontos szerepe volt és van a törökség életében. Ennek természetes tükröződését a népnevekben is láthatjuk.

HMKial 34

Egy kazak nemzetség neve *Tor-aygır*^b 'Pej-csödör'.⁴⁴¹ Az oguzoknál van *Ala-yonlu* 'Tarka-lovú' törzsnév.⁴⁴² Tudjuk, hogy a besenyőknél minden törzsnév elé egy lószínnevet tettek;⁴⁴³ a törzs tagjai bizonyára az illető színű lovat kedvelték.⁴⁴⁴

A lótartással kapcsolatos népnevek mellett — úgy tűnik, hogy — más állatok tartásával kapcsolatos ethnonymusok is vannak a törökségben. Ilyenek:

HMKial 34

Qara-qoylı, Aq-qoylı 'Fekete-juhú', 'Fehér-juhú' népnevek.⁴⁴⁵

XIX. A TÁRGYI NÉPRAJZ TERÜLETÉHEZ KAPCSOLHATÓ NÉPNEVEK

Az itt említendő népnevek természetesen igen heterogén kategóriát alkotnak, és itt is érvényesíteni kellett — talán még erősebben is, mint több más kategóriánál — azt a szükségképpen némileg önkényes, külső rendező elvet, melynek segítségével kijelölhetjük a török népnevek szemantikai csoportjait.

⁴⁴¹ Izv. Russk. Geogr. Obsč. IX, 82. (<...>)

⁴⁴² Houtsma: WZKM II, 1888, 225; <de vö. Kāšg. (Broek.) 251.>

<⁴⁴³ Ld. itt 84.>

⁴⁴⁴ <Vö.> Németh: MNy XVIII, 1922, 2 skk.

⁴⁴⁵ Radloff, Phonetik XXXVIII, XXXIX.

^a A hagyaték tanúsága szerint N. Gy. mérlegelte, hogy ne külön kategóriaként, hanem a XI. jelentéstani csoport egyik alcsoportjaként, azaz az életmóddal kapcsolatos nevek között nyerjen beosztást a lótartással összefüggő nevek csoportja.

^b Az egyik variánsban az adat hullámos vonallal alá van húzva, és a lapszélen az „Ide tartozik?” kérdés olvasható. A többi variánsban nem találunk utaló nyomot arra, hogy N. Gy. törölni szándékozta volna innen az adatot.

1930 óta ide sorolható adataim is szaporodtak, és szempontjaim is bővültek, így némileg kiegészíthetem az ottani^a rövid felsorolást.

Ide tartozó népnemek a *Qara-qalpaq* 'Fekete-sapkájú', *Qara-papaq* 'Fekete-sapkájú'.⁴⁴⁶

HMKial 33

HMKial 34

Ezeket már az első kiadásban is említettem. Hasonlóan ide vonhatók a *Qara-börklü*⁴⁴⁷ elnevezés, a *Qizil börk* kirgiz néprész-név, a *Qonur-börk* 'Fahéjszínű-sapkák'⁴⁴⁸ ethnonymus.

Kaşğari említi a *Čaruqluğ* nevet, mely az egyik — listájában szereplő — oguz törzs neve. E törzsnév 'Saruskok', 'Sarut viselők' jelentésű, és éppúgy ebbe a kategóriába tartozik, mint a szintén nála említett *Qanğlı* 'Szekeres'.⁴⁴⁹ Redhouse szótárában találjuk a *Qıl tonlu* türkmén törzsnevet,⁴⁵⁰ melynek jelentése 'Lószőr kaftános'. A baskir ethnonymusok közül több példát is hozhatunk: *Sulpı* 'egyféle hajdís', *Bizmın* 'Kézimérleg', *Möyüt* 'Hámigapárnázat' stb.⁴⁵¹ Végezetül a *Yagmurlu* 'Esőkabátos' oguz törzsnevet említem,⁴⁵² de a példák számát még lehetne szaporítani.^b

⁴⁴⁶ Vámbéry, Das Türkenvolk 373., 3. j.; 402; <Togan, IF 176.>

⁴⁴⁷ Ivanov, Očerki 13: *Qara börkli*.

⁴⁴⁸ Ivanov, i. m.

⁴⁴⁹ Ezt már 1930-ban is említettem, ld. HMKial 34. és ott a 2. j.

⁴⁵⁰ Redhouse s.v. قیل

⁴⁵¹ Garipov—Kuzeev, Probl. obšč. 215. Itt 69—70.

⁴⁵² Faruk Sümer, Oğuzlar 80.

^a Ld. HMKial 33—34., ahol N. Gy. olyan neveket is tárgyal, melyek a mostani csoportosításban más kategóriákba nyertek beosztást: pl. *Quyan-qulaqlı* 'Nyúl-fülű' vagy 'Tapsifüles' a *esüf*nevek között található, a *Qara-qoylı*, *Aq-qoylı* 'Fekete-juhú', 'Fehér-juhú' népnemek az állattartással kapcsolatos népnemek csoportjában vannak.

^b A hagyaték tanúsága alapján N. Gy. a fenti (I—XIX.) jelentéstani kategóriákon kívül néhány további szemantikai csoport felállításán is gondolkodott. Egy — a kategóriákat felsoroló — vázlat szerint ilyen további szemantikai csoport lehetne a vadállatok elnevezéseire visszavezethető népnemeké, egy másik csoportba külön egységként lennének besorolhatók az iszlám nevekhez kapcsolódó népnemek, a lótarással összefüggő népnemek közt önálló alcsoportot képezhetnének a lószerszámmal, ill. egyes elnevezéseivel kapcsolatos ethnonymusok stb. Sajnos, sem fogalmazvány, sem olyan jegyzetanyag nem maradt azonban a kéziratos hagyatékban, amely elégséges alapot nyújtana ezeknek a részeknek a — N. Gy. elképzelése szerint történő — kidolgozásához.

7. A TÖRÖK ETHNONYMUSOK GRAMMATIKAI CSOPORTJAI^a

A török nép-, törzs-, ág-, nemzetségnevek grammatikai szempontból lehetnek egyszerűek és összetettek.

Az egyszerű népnevek csoportjába az egytagú, nem szóösszetétel útján keletkezett elnevezéseket sorolhatjuk. Vannak közöttük tőszavak és képzettek egyaránt. Előfordulhat, hogy eredeti, közsói jelentésük és/vagy képzésük mára elhomályosult, de az ellenkezőjére (produktív képző, mindmáig megőrzött közsói jelentés) is van példánk.

Az egyszerű népnevek főbb típusai:

A) Tőszavak, illetve elhomályosult képzésű szavak: *Türk*, *Oguz* (elhomályosult -z képzővel); *Bayat* oguz törzsnév (grammatikailag többes számban áll, elhomályosult -t mongolos többes jellel, ld. itt (76); *Tana* kazak nemzetségnev (71); *Öküz* türkmén törzsnév (71); *Sulpı*, *Möyät* baskır ethnonymusok (69, 70); *Käsä* türkmén ágnév (deverbális -ä képzővel).

B) Képzett (produktív képzővel, jellel ellátott) ethnonymusok: *Baylar* baskır törzsnév (93), *Köller* kojbál nemzetségnev (73), *Öistar* beltir törzsnév (73), *Tomnar* egy szibériai török törzs neve (73), (-lar/-ler többesjellel, illetve fejleményeivel ellátott alakok); *Kalar* sor törzsnév, *Yazar* oguz törzsnév (94), *Kesir* türkmén ágnév (81) -ar/-ır képzős gerundiális alakok; *Uygur* (87) és *Salgur* (87) népnevek (-gur deverbális nomen képzővel); *Burlaq* és *Buslaq* özbeg törzsnevek (87, 89) -laq denominális nomen képzővel; *Qarluq* népnév (88) -lıq képzővel; *Čaruqluğ* és *Qanqlı* oguz törzsnevek (101) -luğ/-lı képzős származékok; *Türkmén* és *Quman* (< *Qun-man*) (99) népnevek (-men/man képzővel); *Qurama* özbeg-kazak keveréktörzs (98) deverbális -ma képzővel; *Bayı(a)ndır* oguz törzsnév (92), *Monğuldur* kir-

^a A kéziratos hagyatékban ránk maradt jegyzetanyagból jól látszik, hogy N. Gy. eredeti terve az volt, hogy a török népnevek jelentéstani osztályozásának végére még egy alfejezetet illeszt. Ez A török ethnonymusok grammatikai csoportjai — egy másik variánsban: A török törzsnevek grammatikája — című alfejezet mutatta volna be — a szemantikai kategóriákban felsorakoztatott népnevek korpuszára építve — a török ethnonymusok grammatikai típusait. A ránk maradt feljegyzések nem elégségesek ahhoz, hogy egy részletesebb alfejezettel dúsítsuk fel őket, de egy vázlatot nyújthatunk N. Gy. torzóban maradt tervei alapján az ethnonymusok grammatikai szempontú osztályozásáról.

giz ágnév (99) *-dur* képzővel; *Qoşsi*, *Balırsi*, *Sunnarsı* baskír nemzetségevek (93) az ismert *-si* < **-či* foglalkozásnév képzővel; további baskír ethnonymusokban *-äräk*, *ğay*, *-se* < **-če* képzők találhatók — példáinkban színnevekhez járulnak — *Kügäräk*, *Harğay*, *Kükse* (70); az oguz *Čepni* törzsnévben (90) *-ni* képzőt látunk, az *Osmanlı* népnév (59) *-lı* képzőt tartalmaz.

Az összetett népnevek főbb típusai:

A) Egytagú, szóösszetétellel keletkezett név, ahol az első tag jelzői funkciót töltött be, a második tag tőszó: *Qarajoş*, *Taşbaş*, *Qıltay* (69) baskír ethnonymusok.

B) Kéttagú összetételek:

1. Kettős törzsnév (törzsnév + törzsnév): *Aç-Kästim* törzsnév az Altaj vidékén (37); *Qıtay-Qıpçaq* özbeg törzsnév (37); *Uygur-Nayman* özbeg törzsnév (uo.); *Uvaq-Kiray* kazak nemzetségnév (uo.). Ilyen a magyar *Kürt-Gyarmat* törzsnév is.

2. Jelzős szerkezet:

a. Tulajdonságjelző + a jelzett alak tőszói formája: *Ağır-baş* türkmén nemzetségnév (52)^a, *Aq Büläk* baskír ethnonymus (70), *Qizıl-qurt* kazak nemzetségnév (71), *Aq-börü* és *Kök-börü* kazak nemzetségevek (uo.), *Qara-qalpaq*, *Qara-papaq* népnevek (101), *Qonur-börk* kirgiz népréshév (uo.). Ebbe a grammatikai típusba tartoznak a besenyő törzsnevek is, melyeknek szerkezetéről (lőszínnév + méltóságnév) már volt szó.⁴⁵³

b. Számjelző + tőszó, mely igen gyakran önállóan is népnévi jelentésű: *On-oq* (77), *Üč-oğuz*, *Altı-oğuz*, *Sekiz-oğuz*, *Toquz-oğuz*, *Üč-qarluq*, *Ontört-uruq*, *Toquz-tatar*, *Altı-kesek* elnevezések (79, 80, 81).

c. Jelző + jelzett szó birtokos személyraggal vagy képzővel ellátott formája: *Ala-yontlı* oguz törzsnév (100), *Quyan qulaqlı* ethnonymus (95), *Qara-qoylı*, *Aq-qoylı* népnevek (100), melyekben a *-lı* képzőt találjuk. Néhány példa a birtokos személyraggal ellátott szerkezetekre: *ajačeri* (71 sk.), *Ali-Şirim* türkmén ágnév (52).

d. Színnév + ethnonymus: *Aq Qıpsaq*, *Harı Qıpsaq*, *Aq Törökmän* baskír ethnonymusok (70), ilyen továbbá a sárğa

⁴⁵³ Ld. itt 84.

^a Valójában nehéz éles határvonalat húzni az A) típusba sorolt és az itt B|2. a csoportba besorolt összetett nevek között.

ujgurok elnevezése a *šera yögür*, de számos példát idézhetünk erre a típusra a régi népnevek közül a történeti forrásokból is.⁴⁵⁴

3. Egyéb összetételek:

Itt is több alcsoport lenne felállítható (pl. főnév + főnév, melléknév + melléknév), erre azonban nincs szükségünk. Ritka névtípus ez, nincs rá sok példánk. Ilyenek *Aq-qoŋur* türkmén nemzetségnév, *Buġa-sığır* ujjur törzsnév, *Tana-buġa* kazak nemzetségnév (71), *Tor-ayğır* szintén kazak nemzetségnév.⁴⁵⁵

C) Többtagú összetételek:

Ez sem gyakori típus, így szükségtelen a belső osztályozás. Példaként említhetjük az özbeg *Yüz-Min-Qırq* törzsnevet, mely hármas összetétel, grammatikai szempontból ritka típus, három számnévből áll. Sajátos elnevezés a *Bay-geldi* nemzetségnév (62), az *Aučı-Bet-Etmä* türkmén nemzetségnév (52), ahol egy nagyobb szintaktikai egység szolgál az ethnonymus alapjául.

8. ÖSSZEFOGLALÓ MEGJEGYZÉSEK

BMKial 74

Áttekintve a török ethnonymusok jelentéstani csoportjait és grammatikai típusait, megállapíthatjuk, hogy a nomád törökség népneveinek egyik legjellemzőbb sajátága — mint már fentebb mondtuk —, hogy alapjában véve nem nyelvi, faji vagy etnográfiai, hanem tisztán politikai egységet jelölnek.⁴⁵⁶ Világos ez már abból, amit a nomád török birodalmak keletkezéséről és gyarapodásáról kifejtettünk, s erre mutat a török népnevek természete. Egy 'Erő' vagy 'Hóvihar' nevű nép kötelékébe bármiféle nép beletartozhatik, amely a nevet viselő hatalmi egységhez hozzácsatlakozik vagy hozzácsa-

⁴⁵⁴ Ezek közé tartozik a hun korboli bolgár hangalakú *šar-oğur* név, mely annyit jelent, mint 'fehér törzs, fehér nép'; ilyen a Chavannes-nál említett *sárga türgiş*, *fekele türgiş* (vö. Czeglédy: MNy XLV, 1949, 164, ahol további példák is vannak), és természetesen ilyenek a *fehér magyar*, *fekele magyar* elnevezések is. Nem lehet benne kételkedni, hogy ezek az elnevezések a legrégibb idők óta megvoltak a törökségnél. Azt, hogy a jelzőként szereplő színnevek tulajdonképpeni jelentése az egyes népnevek előtt a különböző korokban mi volt, vagy mi lehetett, sajnos nemigen tudjuk.

⁴⁵⁵ Lehetséges, hogy ebben a grammatikai típusban is vannak olyan ethnonymusok, melyek úgy keletkeztek, mint a fentebb (ld. B/1.) tárgyalt kettős törzsnevek, ahol törzstörédek egyesülésére kell gondolnunk. Néha talán exogámiás összeházasodások következményei, ahogyan Garipov és Kuzeev gondolják, vö. Probl. obšč. 214.

⁴⁵⁶ Ld. Inostrancev, Hunnu i Gunny,² 3. Ezzel már Deguignes tisztában volt. A mongol nyelvjárásokat sem lehet etnikai alapon osztályozni, vö. Vladimircov, Sravn. gram. 12.)

tolódik, s így egy eredetileg kisebb nép neve nagy hódítások következtében kiterjedhet az összes népekre, melyek az új politikai egységbe beletartoznak.

I. e. 176-ban ezt írja a hunok fejedelme a kínai császárnak: „Az ég áldása, tisztjeim és embereim harciassága, kitűnő lovaim ereje következtében [vezérem] kiirtotta a Goat-si népet, ott mindenkit lefejezett, leölt és meghódított. Azután meghódította Lő-lan-t, Ő-sun-t és Hő-k'ut-ot, 26 mellette levő birodalommal; ez által mindezeket hunokká tettük...”⁴⁵⁷ A hun hódítás következtében tehát ezekre áterjedt a *hun* név, tekintet nélkül nyelvükre vagy más egyéb, őket a hunoktól elválasztó körülményekre.

HMKIal 75

<A nyugati heftaliták *hun*, illetve *fehér hun* néven szerepelnek számos forrásban.⁴⁵⁸>

Az akatzirokról meglehetősen valószínűséggel tudjuk, hogy eredetileg nem hunok. Mégis *τοῖς Ἀκατιροῖς Οὐρροις*, azaz „akatzir hunok” alakban találkozunk a nevükkel.⁴⁵⁹ E név a Hun Birodalomhoz való tartozásukat jelenti.

Bilge kagán feliratában egy helyen⁴⁶⁰ nagy hódítások leírása után ezt találjuk: *türgiș qagan türkim budunım erti* 'a türgiș kagán törökömmé, népemmé lett'. Ez szóról szóra megfelel a hun fejedelem levele imént idézett részletének, s a két hely együtt világosan mutatja, hogy a hódítással a hódító nép nevének elterjedése szinte hivatalosan együtt járt.

A türk név a VI. század közepéig a történeti forrásokban nem fordul elő. A jelzett időtájban egy vezető törzs neve,⁴⁶¹ tehát a török népek nagy tömege csak a türk hódítás után kapta meg.

Az ujugurok tizenegy törzse közül eredetileg csak az első, a kagán törzse viseli az ujugur nevet; róluk kapja aztán nevét az egész törzsszövetség.⁴⁶²

Agathiasnál⁴⁶³ az uturgurokra és kuturgurokra vonatkozólag a következőket olvassuk: „Mert a nyomorúságnak oly fokára jutottak ezek a hun népek, hogy — ha egyáltalában meg is maradt belőlük egy rész — szétszóródva másoknak szolgálnak, s a z o k n a k n e v é t v e t t é k á t.”

HMKIal 76

⁴⁵⁷ Ši-ki, 110. fej., de Groot, *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit* 76.

<⁴⁵⁸ Ld. Czeglédy, *Heftaliták, hunok, avarok, onogurok* 4 skk. MNyTK 84. 4 skk.>

⁴⁵⁹ Priskos, ed. Bonn, 158; Exc. de leg. 130, 139, 588.

⁴⁶⁰ Thomsen: II E 16; <vö. II E 19; Barthold, 12 Vorlesungen 33.>

⁴⁶¹ Thomsen: ZDMG LXXVII, NF III, 1924, 122; Németh: MNy XXIII, 1927, 271 skk.

⁴⁶² Hirth, *Nachworte* 36.

⁴⁶³ V. 25; Dindorf, HGM II, 392; ed. Bonn, 334; Marquart, *Streifzüge* 504.

A volgai tatárok eredetük és nyelvük szerint törökök. A mongol hódítással felveszik a „tatár” nevet, s ma nyelvüket is tatárnak nevezik.⁴⁶⁴ (Neveztek magukat ezenkívül *bolğar*-nak is.)⁴⁶⁵

Az is előfordult, hogy a közép-ázsiai török (csagatáj) nyelvet a mongol hódítás után mongolnak nevezték.⁴⁶⁶

⟨...⟩

Ezek a példák világosan mutatják, hogyan terjed el egy török népnév, hogy vonatkoztatják eredetileg más, meghódítás által a törzsszövetséghez csatolt vagy csatlakozott népekre.

Ebből természetszerűleg következik, hogy a törökös szervezetű népek nevei gyakran nyelvileg különböző népeket foglalnak össze.

A központi, névadó hatalom meggyengülése vagy megsemmisülése után a részek megtarthatják a letűnt névadó hatalom nevét, megtarthatják régi nevüket s kiválhatnak a szövetségből új néven. E három- (esetleg több-) féle név közül egyszerre természetesen több is élhet.

Az oszmánlik régi neve a *türk*; nyugatra vonulásuk előtt az oguzokhoz tartoztak, valaha tehát az *oguz* nevet is viselték. Később felvették az *osmanlı* nevet, de megtartották a *türk* nevet is. Érdekes, hogy a türkmének szintén elhagyták régi *oguz* nevüket, s a *türkmen* nevet vették fel. Egy ideig, a IX. század vége utáni időben, egymás mellett élt náluk az *oguz* és *türkmen* név.⁴⁶⁷

Egy jomut vagy teke törzsbeli türkmén *yomut*-nak vagy *teke*-nek nevezi magát, de *türkmen*-nek is, sőt azonfelül tud *türk* voltáról is.⁴⁶⁸

A kazárok egyszerre viselik a *türk* és *qazar* nevet.

⟨A dunai bolgároknál egyaránt használatos volt az *onoğur*, *onoğundur* és a *bulğar* név,⁴⁶⁹ a volgai tatároknál a tatár, a nogaj és a bulgár nevek voltak forgalomban.⟩

Arról a török törzsről, mely a honfoglalás előtt legutóbb csatlakozott a magyarsághoz, tudjuk, hogy *kovár* volt a neve.⁴⁷⁰ A magyar helynevekben mégis e nép régebbi *kazár* neve is megőrződött, tehát e nép mint töredék tovább viselte annak a nagy népnek a nevét, melyből kiszakadt. Amellett bizonyos, hogy már *magyar*-nak is kezdte magát nevezni.

⁴⁶⁴ Bálint Gábor, Kazáni-tatár nyelvtan VI; Klaproth, Mém. rel. a l'Asie I, 461 – 476; Radloff, Wb III, 902; ⟨Julián levelében olvassuk: „kötelezik a leigázottakat, hogy azontúl tatároknak nevezzék magukat.” (Györffy György fordítása)⟩

⁴⁶⁵ Munkácsi: Ethn VI, 1895, 383; Bálint, A honfoglalás revíziója 148.

⁴⁶⁶ Köprülüade, İlk mutasavvıflar 197., 1. j.

⁴⁶⁷ Houtsma: WZKM II, 1888, 228.

⁴⁶⁸ Vámbéry, Des Türkenvolk 387.

⁴⁶⁹ Moravesik: UJb X, 1930, 72 – 73.

⁴⁷⁰ Ld. 262 skk.

Ezt a tarka folyamatot még bonyolítják forrásaink népnévhasználatának esetlegességei s az a körülmény, hogy a történeti források nagyobbára csak a politikai szempontból fontos neveket őrzik meg.

Egy új népnév gyakran csak új hatalmi csoportosulást, gyakran még azt sem jelent.

Egy-egy népnévnek eltűnéséből vagy előtűnéséből csak a legnagyobb óvatossággal szabad valamit következtetni.

A népnevek elterjedésének megvannak a sajátos okai és körülményei, de sohasem szabad ezek elterjedésében logikus folyamatokat keresni. A népnevek elterjedéséről szóló tanulmányok tele vannak ilyenféle kérdésekkel: miért nevezik ezt a bizonyos népet így? Miért nem terjedt el erre vagy arra a területre, erre vagy arra a népre ez vagy az a név? Ezekre a kérdésekre azután a kutatók jobb ügyhöz méltó buzgalommal igyekeznek feleletet adni.

HMKIal 78

A letelepült népek életében tapasztalt népnévadási és népnévelterjedési törvényektől lényegesen el kell tekintenünk, ha a nomád török államok s az ősmagyarok neveit vizsgáljuk. Mindig egy hatalmi egységgé csoportosult törzscsoportról, nem mai értelemben vett nemzetről vagy országról van itt szó.

Ez a szempont nagyon fontos az ázsiai és kelet-európai nomád birodalmak életének kutatásában, de nem szabad túlozni. Nem kell minden nomád birodalmat minden további nélkül tarka keveréknek tekinteni.

A vezető nép nyelvi egysége már magában fontos mozzanat, s különösen hosszabb ideig fennálló nomád birodalomban egészen természetesen érvényesül az egynyelvűségekre való törekvés elve, akár asszimiláció, akár más nyelvű, könnyebben elváló népcsoportok elválása útján.

A török népnév tehát — mint láttuk — rendesen hódítás következtében terjed át egy másik népre.

Van azonban a török népnevek terjedésének egy másik módja is, mely minden népnél megvan.

Erről Melich János írt az *Ungar névről* szóló cikkében.⁴⁷¹ Melich kifejti és világos példákkal (mint pl. a csehek <...> *Böhmen* névével, mely eredetileg a bajorok őseinek a neve, kik valaha Csehországban laktak) bemutatja, hogy egy népnek olyan neve, mely az illető nép nyelvében nem él, a legtöbb esetben eredetileg egy más nép neve, mely bizonyos történeti okokból száll át egyik népről a másikra.

⁴⁷¹ Arch. f. slav. Phil. XXXVIII, 1923, 245—246.

Gyakori jelenség, hogy egy nép egy másik olyan nép nevét kapja, mely régebben az ő földjén lakott, vagy amely az ő szomszédságában lakik.

Találkozunk ezzel a jelenséggel a törökségnél is. Kirgiz néven rendszeren a kazak-kirgizeket értjük, pedig úgy van a dolog, hogy csak a kara-kirgizek nevezik magukat kirgiznek, s a kazak-kirgizek kazaknak nevezik magukat.⁴⁷² A kazakok a kirgiz nevet idegenektől, oroszoktól kapták.⁴⁷²

A votjákok a kazáni és a szibériai törököket *bigär*-nek, azaz bolgárnak hívják.⁴⁷³

Kétségtelen azonban, hogy a török népnevek rendszeren nem ezen a módon, hanem — mint fent láttuk — hódítás, csatlakozás, egyszóval politikai kapcsolatok következtében terjednek.

⁴⁷² Schuyler, Turkistan II, 135—136.

⁴⁷³ Munkácsi, Votják Szótár 625: *bigär* 'tatár'; Klaproth, Asia Polyglotta² 222.

* N. Gy. változatlanul hagyta az 1930-as kiadás e bekezdését. A mai terminológiát használva ez a rész értelmét vesztené, így mi sem módosítottuk — mint mindenütt másutt — a kirgizt vagy kazak-kirgizt kazakra, a kara-kirgizt pedig kirgizre.

TÖRÖK NÉPEK ÉS NYELVEK

1. HUNOK

A hunok régi lakóhelye a mongolok mai területe egészen a kínai fal vidékéig, hol az i. e. III. század végétől kezdve vannak róluk, főleg politikai történetükről, világos és meglehetősen részletes kínai feljegyzések. A hun történet első korszakának különösen kiemelkedő alakja Mao-tun király (i. e. 200 körül), ki a Japán-tengertől az Aral-tó vidékéig terjedő birodalmat alapított.

HMKial 129

HMKial 130

A hun elsősorban állattenyésztéssel és harccal foglalkozó nomád nép volt, éppen olyan, mint pl. a besenyők, a kunok vagy más hasonló török népek. Földet idegenekkel műveltettek, kereskedelemmel természetesen nem foglalkoztak, városaik nem voltak, legfeljebb állandó táborhelyeik; lovakat, marhákat és juhokat legeltettek, tevéik is voltak. Tejfel és az állatok húásával táplálkoztak. Bőrruhába öltöztek, és nemezsátrokban laktak. Már a gyermekeket lovagolni, nyilazni tanították. Haremodoruk azonos a türkök és a honfoglaló magyarok ismert haremodorával; mindig lovon harcoltak. Történetük első korszakában különösen sokat szenvedett tőlük Kína.¹

Mao-tun birodalma nem maradt fenn sokáig eredeti hatalmában. A hunok folyton pusztították Kínát, s a kínai császároknak hosszú időn át az volt a fő gondjuk, hogy ezeket a kellemetlen szomszédokat tönkretegyék. E törekvést siker koronázta: i. e. 54-ben már annyira elveszti erejét a Hun Birodalom, hogy uralkodója <...> meghódol Kínának. <...>

Az ázsiai Hun Birodalom folytonosan gyengül. A kínaiak által szorongatott hunok egy része nyugatra, Európára veti magát.² <...>

HMKial 131

A hunok igazi szereplése Európában a IV. század második felének közepén kezdődik. Néhány évtizeddel később Attila hatalmas hun birodalmat alapít, ez azonban hamarosan tönkremegy, a hozzá tartozó népek önállósá válnak, s maguk a hunok a Fekete-tenger vidékére vonulnak vissza.

¹ Chavannes, Se-ma Ts'ien I. k. LXII skk.; Ligeti: KCsA II, 1926, 14; Donner: JSFOu XL: 1, 16 skk.

² A hiung-nuk és hunok (azaz az ázsiai és európai hunok) azonosságát bebizonyította Hirth. Irodalom: Inostrancev, Hunnu i Gunny² 124 skk.; Oberhummer, Die Türken und das Osmanische Reich 24.

Az időszámításunk kezdete tájáról való kínai és más forrásokban már meglehetősen számú történeti feljegyzésünk van. (Ezek az egyes kutatók kritikai képességei szerint sok történeti kombinációra adnak alkalmat.) A jelzett időpont körüli kínai források egy Európa felé való hun előnyomulásról tudósítanak bennünket, s a nyelvtudósok úgy látják, hogy a hun nyelvnek nyomai maradtak nyugat-szibériai szamojéd nyelvjárásokban.³

Tárgyaltam én ezt már 1930-ban^a Kai Donner⁴ fejtegetései alapján. A közben elmúlt évtizedekben vártam az adatok gyarapodását és tisztulását. De a megnyugtató fejlődés egyik irányban sem következett el.

Bizonyos tények mellett szó nélkül elmenni nem lehet: egy jurák-szam. *jur* 'száz' ~ török *yüz* ua., egy tawgy-szam. *junta* 'ló' ~ tör. *yont* ua. — bármi legyen is e szavak és a többi itt tárgyalható szó története — ősi kapcsolatokra látszanak utalni.

A kutatás tovább fog menni, s talán új eredményeket hoz: én egyelőre Doerfer véleményét idézem,⁵ aki a török *kiş* 'coboly' szó tárgyalásánál a következőket mondja: „... a szamojéd és a török szó hasonlósága tehát véletlen is lehet; amellettnagyon kevés török és szamojéd szót lehet egyeztetni (ld. *yüz*, *yont*, *qın*), és az is nagyon [?] kétséges.”⁶

Hogy a Kína határvidékeiről Európa felé vonuló hunok szamojédokkal érintkeztek, annak a feltevése szükségszerű. Az Urál folyónak időszámításunk eleje óta török neve van.^{7 b}

³ Ligeti: KCsA II, 1926, 187—192; Joki, LwSs 25—54.

⁴ JSFOu XL: 1.

⁵ TMEN III, 664—665 (§ 1698).

⁶ Doerfert idézem, bár Donner cikkének alapján én több történeti értéket tulajdonítok ezeknek az egyeztetéseknek, mint Doerfer.

⁷ Ld. HMKial 112, 309. Újabban: Moravesik, Byz-ture. II², 116; Räsänen, EtWb 177a.

^a Ld. HMKial 118, ahol kilenc szamojéd~török egyeztetést találunk. Az 1930-as kiadásban ezek mint a szamojéd nyelv bolgár-török jövevényszavai kerültek bemutatásra, és egyik bizonyítékát szolgáltatják annak, hogy amikor a szamojédok délebbre laktak, körülbelül ott, ahol ma az osztjákok és vogulok, akkor a bolgár-törökség nyugat-szibériai hazájában tartózkodott. A kézipéldányba bevezetett lapszéli megjegyzések tanúsága szerint Németh az egyeztetések közül a hetvenes években (?) már csak a sham. *jur* 'száz' ~ tör. *yüz* és a sham. *juna*, *junta* 'ló' ~ tör. *yont* egyeztetést tartja minden szempontból megnyugtatónak.

^b N. Gy. 1930-ban részletesen foglalkozott az Urál folyó török nevével. Bolgár-töröknek tartja a folyó II. századi, Ptolemaiosnál felbukkanó *Δάρξ* nevét: úgy véli,

A szamojéd nyelv török elemei hangtanilag nem mutatnak világos képet; pontosabb megítélésükre a következő alfejezetek adnak némi felvilágosítást.

B. A HUNOK NYELVE

1974 októberében abban a helyzetben voltam, hogy elolvashattam Doerfer professzornak „Zur Sprache der Hunnen” című értekezését.⁸

Nagy örömmel és tanulsággal olvastam, mint mindent, amit Doerfer ír, különös tekintettel arra, hogy körülbelül egy évvel azelőtt én is írtam egy tanulmányt a hunok és avarok nyelvéről.⁹

Doerfer áttekinti a kérdés történetét, azután részletesen számba veszi az eredményt, mely véleménye szerint nulla. Azt hiszem azonban, hogy az ő megsemmisítő ítélete után sincs okom arra, hogy említett cikkemet, mely bizonyos pozitív eredményekre törekszik, a papírkosárba dobjam.

Mellékesen jegyzem meg, hogy a kérdéssel már korábban is foglalkoztam.⁹ Különös súllyal kell megjegyeznem, hogy jelen

⁸ CAJ XVII, 1973, 1–50.

⁹ A hunok nyelve: Attila és hunjai (Németh Gyula szerk.) Bp. 1940, 217–226, (és jegyzetek 315–316.)

hogy a gör. *δ*- szókezdő egy bolgár-török *dž*-re mutat, mely egy köztörök *y*- helyén áll. A folyónév bolgár-török alakja van meg Menandrosznál is (VI. század): *Δατχ*. Ezek az adatok bizonyítják Németh szerint, hogy a bolgár-törökség a II. századtól már Nyugat-Szibériában tartózkodott. A HMKial kérdéses helyét N. Gy. több ízben is átdolgozta az idők folyamán. Mindez azonban nem jelentett jelentékeny módosítást. Új bibliográfiai adatok a kézipéldányban: Bang: UJb XIV, 1934, 202; Vámbéry, *Das Türkenvolk* 16, 383; Gombocz: NyK XLVI, 1923–1927, 19; Togan, IF § 39. A folyónév, ill. az alapjául szolgáló közszó etimológiáját tárgyaló részhez kiegészítésként megjegyzi, hogy a *yay*- mellett *yañ*-alakban is megvan a 'kiterjed', 'árad' jelentésű ige a feliratokban. A 112. lap 3. jegyzetét bővítette volna még az alábbi részmegjegyzés „Az altaj-vidéki törökségnél *Ülgen* istennek a fia viseli a *Yadıq* nevet; ő az áradások okozója. Ld. Koppers, *Die Indogermanen- und Germanenfrage* 396; további irodalommal.”

Végül Németh úgy döntött, hogy az egész passzus, az Urál folyó török nevének tárgyalása, kimarad az új kiadásból, s elégséges, ha utal az első kiadás vonatkozó részeire.

^a A jelzett tanulmány magyar és német nyelvű fogalmazványa megtalálható a kéziratok hagyatékban. A német fogalmazvány egy részéről készült orosz fordítás — I. G. Dobrodomov tolmácsolásában — megjelent a Kononov-Emlékkönyvben K voprosu ob avarah címmel: *Turcologica*. Leningrad 1976, 298–304. Maga a dolgozat egyik részfejezete lett volna Németh tervezett, a Századok számára írandó tanulmányának, melyről fentebb (10) már tájékoztatást adtunk.

munkámban különbséget teszek a forrásokkal: csak Priskos Rhetor feljegyzéseit veszem figyelembe.

A kutatómunka lényege nem a kutató véleménye, hanem a forrás értéke. A hunok esetében van egy elsőrangú forrásunk, ebből kell kiindulnunk. Ez a forrás a Priskos Rhetor által hagyományozott anyag.

Itt egy kardinális kérdésről van szó, és nem kerülhetem el, hogy Priskos jellemzését Moravesik Gyula művéből¹⁰ ne idézzem: „Ha . . . az egyetlen hosszabb részletet, mely [Priskos] művéből megmaradt, a 448-i követségi utazást a Hun Birodalomba, figyelembe vesszük, — a benyomás, melyet az író személye és anyagának összehordásánál szem előtt tartott eljárása kelt, a legnagyobb bizalom tudósításainak megbízhatóságában. Még ott is számot ad ugyanis azokról a forrásokról, melyekből tudósításait merítette és arról a kritikáról, mellyel őket kezelte. Priskos egy éles szemű, finom megfigyelő, aki kora eseményeiről Attila udvarának jelentős embereitől is, a nyugat-római követektől is állandóan értesüléseket gyűjtött, és aki a hunok közt élő görögökkel való minden találkozást arra használ fel, hogy a barbár világ viszonyairól ismereteket szerezzen. Bár a bizánci udvari atmoszférában nőtt fel, jól látja ennek hibáit és bűneit, és nyitott szemmel rajzolja a barbár hódítónak, Attilának nagy emberi vonásait. Példátlan tárgyilagossága, nemes felfogása, emberismerete, finom megfigyelőképessége és még hozzá jellemzésbeli alakító ereje, művét a legkiválóbb történeti alkotások sorába emelik.”

Belső okok, a nevek listájának helyesen átírt ótörök volta, azt bizonyítják, hogy Priskos a nevek lejegyzését is a tudósításaira jellemző gondossággal végezte.

Ez az a kritikai alap, melyből a hunok nyelve vizsgálatakor én kiindulok. Meglepő momentum, hogy Doerfer nem is említi Priskos feljegyzéseinek forráskritikai jelentőségét, onomasztikai feljegyzéseinek Vámbéry- és követőiféle magyarázatát „nyakatekert” („sehr gequält”) jelzővel illeti, és azt mondja: ezeknek török magyarázatait ő cáfolásra sem méltatja.¹¹

A helyzet tehát az, hogy én nem tulajdonítok fontosságot a vegyes „hun” feljegyzéseknek, melyeket Doerfer részletesen, pontosan, persze nem mindig végleges eredménnyel analizál,

¹⁰ Byz-ture. I², 481.

¹¹ Abban természetesen van némi igazsága Doerfernek, hogy Vámbéry magyarázatai közt sok a rossz.

Doerfer pedig legfeljebb negatív módon tárgyalja azokat a neveket, amelyekkel én a következőkben az *uralkodó* hunok nyelvét igyekszem meghatározni.¹²

Priskos feljegyzéseiben és a hozzájuk kapcsolható feljegyzésekben a következő török neveket találjuk:

* *Arig-Qan* 'Erényes Fejedelemnő', Attila főfeleségének a neve. Moravcsik, Byz-turc. II², 173. A görög adatokban az első betűnél ($K \sim H$) mutatkozó ingadozás világosan másolási hiba. Különösen fontosak a germán források alakjai, ezek a bizánci adatokkal együtt jól kiegészítik egymást. A germán adatok: *Herche*, *Helche*, *Herkja*, *Erka*. Az óészaki *Erka* egy germán <**Arikan* alakból jól magyarázható. Így tett már Bang, aki 1917-ben a Keleti Szemle XVII. kötetében¹³ a germán **Arikan* alak segítségével helyesen fejtette meg a nevet.

A név két része fordított sorrendben is használatos.¹⁴ Mindkét alkotóeleme: *arig* 'tisztá, szűz, erényes' + *qan* 'fejedelem (nő)' gyakran előfordul török női neveken.¹⁵

Ata-Qam 'Atya-Sámán'. Moravcsik, Byz-turc. II², 76: 'atazáu előkelő hun neve'.^{16 a}

¹² Persze, van lényegesebb eltérés is Doerfer és közöttem. Ez a névkutatási módszertanról vallott elveinket érinti, és fentebb (48) már szóltam róla. Ott kifejtettem, hogy Doerferrel semmiképp sem érthetek egyet. Még úgy sem, ha az indoeurópai kategóriákban gondolkodom, mint ezt Doerfer teszi. Alapelvei — melyeket idézett cikke 22. lapján felsorol — alapvetően elhibáztak: nem lehet abból kiindulni, hogy a név eredeti jelentése lényegtelen (hiszen mindenki a saját elméletét magyarázza bele a névbe), ellenben döntők a formális kritériumok, mint a név fonetikai struktúrája, a jellegzetes szuffixumok, a jellegzetes kompozicionális elemek stb. Ha valaki ilyen alárendelt szerepet szán a névkutatásban a jelentéstannak, aligha juthat eredményre.

¹³ Ld. 112., 2. j.; vö. még Németh (szerk.), Attila és hunjai 223.

¹⁴ Ld. Attila és hunjai.

¹⁵ Von Gabain, Alttürk. Gram.: *arig* 'rein, lauter, heilig, der Reine'; DTS 51b—52a: *arig* III 'čistyj, nezagrjaznennyj; čisto; nraavstvenno bezuprečnyj, blagorodnyj, porjadočnyj, neporočnyj; istinnyj, neložnyj, pravednyj, svjaščennyj, svjatoj'; Doerfer, TMEN III, 141—179 (§ 1161); Rásonyi, Der Frauennamen bei den Türkvölkern: UAJb XXXIV, 1962, 233.

¹⁶ Vö. Radloff, Wb *ata* 'Vater, Grossvater, Vorfahr, das Männchen, Erzieher der fürstlichen Kinder, alter Mann, Greis'; Doerfer, TMEN III, 225 (§ 1214); Altheim, Geschichte der Hunnen V, 297: *Atakam*, *Eškam*; Clauson, EtDiet 625a (*qām*); Doerfer, TMEN III, 402—406 (§ 1409).

* Az *Ata-Qam* névvel már a HMKial-ban is foglalkozott N. Gy., ld. 137 sk. Az ott mondottakhoz képest lényeges változás nincs az átfert szövegben. Vonatkozik ez a következő hun névre, az *Eš-Qamra* is.

Eš-Qam 'Barát-Sámán'. Moravcsik, Byz-turc. II², 126: 'Eszāu előkelő hun neve, kinek leányát Attila feleségül vette.¹⁷

Ez az *Eš-Qam* név összetartozik az *Ata-Qam* névvel.¹⁸

A két jelző azonos mondattani és jelentéstani csoportba tartozik, a sámán iránti tiszteletet fejezi ki, más-más árnyalattal, egy egyszerű összetétel formájában. Vámbéry¹⁹ mint hasonló alakulatot említi a *Baba-Axond* 'Apa-tanítómester' és *Dayi-Mollah* 'Bácsi-mollah' neveket.²⁰ Az *Ata-Qam* névhez említettem még az *Ata-Beg* címet.²¹

Ata-Qam egyébként nem tagja Attila családjának, de az uralkodó társadalom egyik legfontosabb tényezője, mint pl. a magyar társadalomban az esztergomi érsek.²²

Az etimológiát erősíti, hogy az *Ata-Qam* és *Eš-Qam* jelentéstani névpár: 'Atya-Sámán' és 'Barát- vagy Társ-Sámán'. Az avarroknál feljegyzett *Qam-Sauči*²³ is magas állami méltóságot jelöl. S van egy negyedik példánk is, melyben tiszteletet kifejező jelzője van a *Qam* névnek. Az altaji tatároknál ismert a *Qam* 'Sámán' személynév,²⁴ és ez előfordul a 'Nagy' jelentésű tiszteleti jelzővel is: *Palamōn Qam* 'Nagy Sámán'.²⁵

Ay-Bars 'Hold (Ragyogó) -Párduc'. Moravcsik, Byz-turc. II², 350: 'Ωηβάρσιος egy hun hercegnek, Attila egyik nagybátyjának a neve. Olvasata szabályszerűen: *Aybars(ios)*, ahol az *-ios* természetesen elhagyandó végzet.^a

A név pontosan így megvan Houtsma szótárában.²⁶

¹⁷ Vö. von Gabain, Alttürk. Gram.: *āš*, *eš*, *iš* 'Gefährte, Genosse'; DTS 184b–185a: *eš* 'drug, prijatelj', *spodvižnik*, *eš-tuš* 'druz'ja, tovarišči'; *Eš Qara* személynév; az *Eš*, *Iš* volgai török személynévekben igen gyakori, ld. Mészáros, Magna Ungaria 141.

¹⁸ Vámbéry, A magyarok eredete 40, 43.

¹⁹ Uo.

²⁰ Vö. Vámbéry, Das Türkenvolk 359, ahol azt írja a *Dayi-Mollah* névről, hogy ez inkább egy tiszteleti cím, és csak Hívában használják.

²¹ Vö. Doerfer, TMEN II, 7–8 (§415).

²² Rubruk § XXXV: Györffy, Napkelet felfedezése.

²³ Ld. itt 124.

²⁴ Vö. még Doerfer, TMEN III, 402 (§ 1409) a Dede Qorqudból idézett *Qam* személynévet.

²⁵ *palamōn* (Radloff, Wb) = *balaban*; ld. Németh, Die Türken von Vidin 380a: *balaban* 'gross, stattlich'.

²⁶ Alkotóelemeit ld. Radloff, Wb; DTS 24b–25a: *ay* I 'mesjac, luna'; Clauson, EtDiet 265ab; von Gabain, Alttürk. Gram.: *bars*, *bārs* 'Tiger; nom. pr.'; Clauson, EtDiet 368ab; Doerfer, TMEN II, 169–170 (§ 627), 235–238 (§ 685).

^a Ld. hasonlóan HMKial 132–133.

Az *ay* 'hold', 'ragyogóan szép ember vagy arc'²⁷ szó megvan számos régi török személynévben: *Ay*, *Ay-Taş* 'Hold-Kő', *Ay-Beg* 'Hold-Úr', *Ay-Demür* 'Hold-Vas',²⁸ *Ay-Dud* 'Hold-Eper',²⁹ *Ay-Tegin* 'Hold-Herceg'.³⁰

A *Bars* is gyakori török személynév: *Bars*, *Tay-Bars* 'Csikó-Párduc', *Böri-Bars* 'Farkas-Párduc', *Bars-Toğan* 'Párduc-Sólyom', *Küç-Bars* 'Erős-Párduc',³¹ *Qara-Bars* 'Fekete-Párduc', *Oğul-Bars* 'Fiú-Párduc'.³²

Dengizik 'Tengerke'.^a Moravesik, Byz-turc. II², 117: *Δεγ-γιζίχ* Attila egyik fiának a neve.

A *teniz*, *deñiz* (*d*-vel!) 'tenger' szó már az ótörökben megvan személynévként is.³³ Ugyancsak megtalálható a *Tengiz*, *Dingiz* név Houtsma névjegyzékében.

A török megfelelőket összeállította Rásonyi Nagy László.³⁴ A hun alaknak pontosan megfelel a kazak *Tenizek* személy- és a *Tengezek* helynév, a *Manjışlaq* félsziget északi részén.

Igen sokatmondóak a Rásonyi Nagy Lászlótól idézett *Tengiz*, *Dengiz* (!) személynévek, melyek a török régiségben gyakran előfordulnak. Figyelemre méltó a *tengiz* szó 'szél' jelentése.³⁵

A magyarázat hangtanilag ugyanakkor nem teljesen kifogástalan. A hun adat szókezdő *d*-je nem szabályos, helyette *t*-t várnánk. Nem hiszem azonban, hogy emiatt a magyarázat elvetendő volna. Mindenesetre hangsúlyozni lehet, hogy a *tengiz* szóban — nevekben is — újabb korban is gyakori a szókezdő *d*-, olyan nyelvekben is, ahol *t*-t várnánk.³⁶

²⁷ Ld. így Qāmūs-i türki.

²⁸ Gombocz: MNy X, 1914, 337, 339; Grönbech, Sprachbau I, 110.

²⁹ R[ásonyi] Nagy: NyK XLVI, 1923—1927, 129.

³⁰ Zambaur, Manuel, index.

³¹ Gombocz: MNy X, 1914, 243.

³² Németh: KCsA II, 1926, 135.

³³ A szóra vonatkozó adatokat ld. DTS 160a, 552a; Clauson, EtDiet 527ab; Doerfer, TMEN III, 205—207 (§ 1192); Arnim: ZfSIPhil XIII, 1936, 100.

³⁴ MNy XXVIII, 1932, 102.

³⁵ Ligeti: Acta AnthHung X, 1962, 168 sk.

³⁶ Vö. pl. bask. *dinhez*, kirg. *deñiz*; Ligeti: MNy LVIII, 1962, 151.

^a A HMKial 136. lapján 'déli szél' jelentést ad N. Gy. A kézipéldányban a régi értelmezés alapján szolgáló kun *tengizix* 'tengerről jövő szél, déli szél, meleg szél' adathoz a „Tévedés!”, ld. Grönbech; L[igeti] L[ajos]: MNy LVIII, 148” megjegyzés van bevezetve.

Elek 'Fejedelem', Attila egyik fiának a neve, mely Jordanes-nél (50) *Ellac* alakban fordul elő, s egy görög **Ηλ[λ]αχ* olv. [**Elek*] (vö. az *Ernek* alakot lentebb) formára megy vissza.

Az *elek* jól ismert török cím, mely az *él* 'ország, birodalom, uralom' szóból származik.³⁷ Ismerjük a szó *-k* és *-g* végű alakjait egyaránt.

A személynévi előfordulásokat itt is gondosan összeállította Rásonyi Nagy László.³⁸

A *-k* szóvégre utaló személynévi adatok közül említem: 1363-ból *Ilak*,³⁹ 1820 k. *Ilek-Bay* kirgiz törzsfő,⁴⁰ 1825-ös kazak adat: *Ilek-Bay*,⁴¹ kazak *Ilek-Er* 'Fejedelem-Hős', csuv., tat. *Ilek, Ilek-Murza*.⁴²

Természetesen a *-k* végű adatok közé illeszkedik Jordanes fenti *Ellac* adata is. Ide való a nagyszentmiklósi kincs *Ilek* neve, valamint *Velek* személynévünk, mely nem bolgár-török nyelvből került nyelvünkbe.⁴³

A *-g* szóvégződésre mutató adat az **Ιλγερ* olv. [*Ilig-Er*] 'Fejedelem-Hős', egy szabír vezér neve.⁴⁴ Ez a név Attilával egykorú, és alapjában azonos az *Elek* névvel. De megvan ez a név — ősi szóvégi *-ǵ*-vel — a magyarban is. Árpád egyik fiának a neve, melyet Konstantin császár jegyzett fel **Τελεχ* alakban,⁴⁵ — ezt én **Eleǵ*-nek olvasom: (ιε = é; χ = ǵ). A magyar régiségben szabályosan *Ilű* alakja volt, ma szintén szabályosan *Üllő*.⁴⁶

Nem véletlen, hogy Attila fiának *Elek*, Árpádénak *Üllő* a neve. Említettem, hogy a név az *él* 'nép, ország', 'uralom, birodalom' szóból származik, és a második hatalmat jelöli az államban.⁴⁷

³⁷ Ld. a főbb adatokat: Räsänen, EtWb 39b; Doerfer, TMEN II, 210–213 (§ 661): „*ēlig* 'höchster Rang nach dem Xagan' ← tü. (karachanid. uig.) *elīg* id. < *el* + *-lēg* 'mit der Verwaltung der Konföderation beauftragt'"; DTS 170a; Clauson, EtDict 141b–142a.

³⁸ MNy XXVIII, 1932, 101.

³⁹ Polnoe Sobranie Russkikh Letopisej XI, 2; XXII, 1, 412.

⁴⁰ Sib. Vestnik IX, 121.

⁴¹ Trudy Orenb. Učenoj Arhivnoj Komm. XXIV.

⁴² Ez utóbbi adatokat Rásonyi Nagy László gyűjtése nyomán idézem. Bizonytalan olvasatú arab írásos adatait nem használtam fel.

⁴³ Rásonyi Nagy: MNy XXVIII, 1932, 101.

⁴⁴ Ld. Moravesik, Byz-ture. II², 138; vö. még HMKial 192; itt 155.

⁴⁵ Moravesik, Byz-ture. II², 136.

⁴⁶ Ligeti: Bárczi-Eml. 236.

⁴⁷ Gombocz: MNy XI, 1915, 436; Doerfer, TMEN II, 210–213 (§ 661).

Ērnek 'Kis-Hős'.^a Moravcsik, Byz-turc. II², 132: *Ḥovāx* Attila egyik fiának a neve.⁴⁸

A török *Ērnek* név alapszava az *er*, *ér*, *ir* 'férfi, kiváló ember, hős' szó, a *-nek* a *bečenek* 'besenyő' névben is meglevő, ismert becéző képző.⁴⁹

1930-ban hoztam néhány példát e név újabb előfordulásaira. Rásonyi Nagy Lászlónál szép összeállítást találunk ezekből.⁵⁰ Kiemelem adatai közül, hogy a kazakoknál ma is megvan: *Irnek Bay*.

A régi magyar *Ernye* személynév valószínűleg szintén a török *Ernek* megfelelője.⁵¹

Mundžug 'Gyöngy'.^b Moravcsik, Byz-turc. II², 194: *Movv-đlovxos* Attila atyjának a neve. Megvan a név Jordanesnél is *Mundzuc* (abl.) alakban.⁵² A Priskosnál található adat — eltekintve a nem túl zavaró *-x*-től — kifogástalan, a *đ* ~ *dž* megfelelés külön is kiemelendő.⁵³

A török közszó és név számos alakját idéztem már az első kiadásban is.⁵⁴ Igen sok és fontos adatot találunk Thomsennél.⁵⁵ A személynévi előfordulásokat itt is Rásonyi Nagy László gyűjtötte össze.⁵⁶

Omelján Pritsak helytelenül a nyugati *Mundo* alakkal kapcsolja össze a *Mundžug* nevet.⁵⁷ A *Mundo*-ra vonatkozó magyarázat Jordanesnél⁵⁸ („Nam hic Mundo de Attilanis quondam origine descendens”) nem más, mint egy tudós kitalálás.

⁴⁸ A név megvan Jordanesnél (ed. Mommsen 127) *Hernac* (olv. *Ērnek*) alakban, és megtaláljuk a bolgár fejedelmi listában is: *Ирникъ* (*Irnik*).

⁴⁹ Vö. Gombocz: MNy XXII, 1926, 10 skk.

⁵⁰ MNy XXVIII, 1932, 101.

⁵¹ Gombocz—Melich, EtSz, s.v.

⁵² Ed. Mommsen 105, 124.

⁵³ Vö. a Priskos: *đ* ~ Jordanes: *dž* ~ tör. *dž* megfeleléshez, a Priskos: *τ* ~ Jordanes: *tz* ~ tör. *ṭš* megfelelést, 72: *agačeri*.

⁵⁴ HMKial 133., 5. j. Ld. továbbá: von Gabain, Alttürk. Gram. *mončug* 'Perle'; Doerfer, TMEN IV, 24—27 (§ 1740); uő, TLwTdsch 25; Paasonen: JSFOu XXI: 1, 44; Németh: MNy XXXIII, 1937, 216.

⁵⁵ Vilhelm Thomsen, Ein Blatt in türkischer „Runenschrift” aus Turfan. SBPAW 1910, 303.

⁵⁶ MNy XXVIII, 1932, 100.

⁵⁷ Bulgarische Fürstenliste 62—63.

⁵⁸ Pritsak, i. m.; Moravcsik, Byz-turc. II², 194.

^a Hasonló magyarázatát ld. HMKial 134—135.

^b Ld. hasonlóan HMKial 133—134.

A magyar krónikákban Attila apjának neve *Bendegúz*. Megfejtetlen.⁵⁹

A hun fejedelmi családban vannak nem török nevek is. Nem sok újat tudok hozzátenni ahhoz, amit már az első kiadásban elmondtam.

HMKial 132

Így germán eredetű a *Ruga* név,⁶⁰ Attila egy nagybátyjának neve (~ öfel-német *Rugo*). A névnek van *Rugila* alakja is, mely az *-ila* (vö. *Vulfila*) kicsinyítő képzővel alakult.

Gót eredetű Attila egy rokonának, *Laudaricus*-nak neve (= gót **Laudareiks*).

Magának Attilának is gót neve van (gót *atta* 'atya' + *-ila* kicsinyítő képző).⁶¹ <Ilyen név továbbá a *Bleda*, Attila testvérének a neve.>⁶²

Hogy a hunok nem germánok, azt jól tudjuk, s e <germán> nevek átvétel útján kerültek a hunokhoz.

Az áttekintett hun nevek lejegyzése Priskosnál (11 név van meg nála) mintaszerű: egyetlen íráshiba sincsen ezekben a görög betűs nevekben. Egy másolási hiba akad mindössze (*Arig-Qan*), azt is kijavítja a germán alak. A többi név tehát kifogástalanul van leírva. A török eredetű nevek hangtani eltérést sem mutatnak: oguz típusú kelet-ázsiai török szóalakok.

Jelentéstani csoport nyoma is mutatkozik a tárgyalt szavakban. Az *Ata-Qam* 'Atya-Sámán' és az *Eš-Qam* 'Barát-Sámán'. Ha ezekhez hozzáveszem a *Qam* szónak más török nyelvekben látható, idézett alakjait (a *Balaban-Qam* 'Nagy-Sámán' és *Qam-Sauči* 'Követ-Sámán'), világosan egy tiszteletet, méltóságot is kifejező jelentéstani csoportot kapunk. A hun nevek között egy másik csoport is van, az előbb látott germán kölcsön nevek csoportja: *Attila*, *Rugila*, *Laudareiks*, *Bleda*.

Ha összeállítjuk a források összes „hun” nevének listáját, felmerülhet az a kifogás, hogy jóval több a megmagyarázatlan „hun” név, mint a megmagyarázott. Ez igaz, de ez természetes.

Ezek a nevek pozitív és sokatmondó töredékei az ótörök kultúrának, melyet elsősorban Attila udvarának nyelve dokumentál.⁶³

⁵⁹ Vö. Gombocz — Melich, EtSz, s.v.; Meskó: MNy XXXII, 1936, 328.

⁶⁰ <Moravesik, Byz-turc. II², 260.>

⁶¹ <Moravesik, Byz-turc. II², 79 — 80.>

⁶² <Ld. Moravesik, Byz-turc. II², 91 — 92; Gombocz — Melich, EtSz, s.v.>

⁶³ Nagy hiba lenne ugyanakkor, ha azonosítanánk az Attila udvarában beszélt nyelvet a „hun” nyelvvel. A kérdést filológiailag tagolni kell: eleve téves, ha kutatá-

A hun nyelv maradványa <talán> az *ἀκάρξινοι* népnév <is>. <Moravcsik, Byz-turc. II², 58—59: *Ἀκαρξινοί*>. Ez <...> eredetileg <nem népnév⁶⁴ és nem is egy hun vagy török>, hanem egy <feltehetőleg> finnugor <etnikai csoport megnevezése. Ez a társaság> valahol a Fekete-tengertől északra lakott.

HMKIal 133

<Az *ἀκάρξινοι* elnevezés> olvasata: *ajāčiri*, jelentése törökül 'erdei ember', 'erdei nép'. Az *ajāč* szó általában 'fát' jelent, de az altaji nyelvjárásban (itt *ajāš* az alakja) 'erdőt' is.⁶⁵ Az *ajāčeri* 'erdei nép' <elnevezés> megvan a Houtsmától kiadott XIII. századi arab glosszáriumban,⁶⁶ továbbá Rashededdinnél,⁶⁷ mindkét helyen a jelentés pontos megadásával. <...>

HMKIal 139

Az *ἀκάρξινοι* név keletkezésének mindenestre több módja elképzelhető, de legvalószínűbbnek az látszik, hogy maguk a hunok adták ezt a nevet az illető népcsoportnak.

Attila halála után a hun nép neve is megváltozott, nagy politikai változások után a török népszegek gyakran megváltoznak. A *hun* nevet — valami okból — a *bulgar* név váltotta fel. A fennmaradt források nem azt mutatják, hogy más nép a hun és más a bolgár.

Ennek a hun-bolgár köznyelvnek is megvannak a maga emlékei egész Kelet-Európában, mégpedig bőségesen. Ez a tény történeti köztudatunkban nem él. Nem lesz felesleges a maga helyén rövid áttekintést adni róla.

2. AZ AVAROK^a

A hunok után következő, alapjában török nyelvű belső-ázsiai hatalom, mely mint a hunok, eljött a Dunáig, az avar.⁶⁸

sunk a „hun nyelv” megállapítását veszi célba. A helyes kérdésfelvetés csakis a „hun birodalom nyelvei”-re vonatkozhatik. Közöttük természetesen kiemelkedően fontos az Attila udvarában honos nyelv. Erre jó forrásunk Priskos Rhetor feljegyzése, mely felbecsülhetetlen értékű, hiszen bemutatja az Attila nemzetségében meglévő neveket. Priskos adatait sok egyéb jó forrás egészíti ki.

⁶⁴ Ld. itt 71—72.

⁶⁵ Gramm. alt. jaz., Szótár 140.

⁶⁶ Ƴ fent, 49.

⁶⁷ Radloff, Kud. Bil. I. k. XXI.

⁶⁸ Moravcsik, Byz-turc. I², 70 sk.; Czeglédy, Nomád népek; Haussig: CAJ II, 1956, 21.

^a N. Gy. a HMKIal 100—106. lapjain foglalkozott az avarokra, történetükre és nyelvükre vonatkozó főbb adatokkal és magyarázatukkal. A második kiadásban egy más összefüggésben tér vissza a kérdéskörre. A HMKIal-ban írtak jó részét elhagyta, a meghagyott részeket pedig átdolgozta. Az itt közlésre kerülő alfejezet — közel hasonló formában, németről történt orosz fordításban — megjelent a Kononov-Emlékkönyvben K voprosu ob avarah címmel, mint ezt már fentebb (111) jeleztük.

A hunokra vonatkozó ismereteinket főleg Priskos Rhetor feljegyzéseiből merítettük, az avarokkal kapcsolatosan a frank évkönyvek állnak elsősorban rendelkezésünkre. Mindkét forrás elsőrangú a maga nemében.

A magyar honfoglalás idején már nem voltak avarok a mai Magyarország területén. A források legalábbis nem tesznek róluk említést.⁶⁹

Itt voltak viszont a sírjaik, melyek kutatása, régészeti feltárása az utóbbi időben igen sikeresen folytatódik. De magyar területen nem maradt fenn egy nyelvemlékünk sem: egy jövővényszót sem, egy nevet sem tudunk kimutatni.

A régészeti, néprajzi és antropológiai teóriákra itt nem térek ki. Manapság már igen gazdag anyag halmozódott fel e területen, igen sok spekulatív vélemény látott napvilágot. Ezek egyike sem hozott azonban eddig olyan eredményt, amely befolyásolhatná a nyelvtudomány megállapításait. Ennek ellenére, meggyőződésem, hogy ezek a tudományágak még sok fontos ismeretet fognak közvetíteni az avar kérdésre vonatkozólag.⁷⁰

Újabbban jelent meg Vásáry István érdekes és alapos tanulmánya,⁷¹ mely az avar periódus rovásjegyeket tartalmazó tárgyi emlékeiről szól, de — sajnos — ez sem nyújt használható nyelvtörténeti anyagot.

Közismert, csaknem általánosan elfogadott Pelliot véleménye, miszerint az avarok mongolok voltak.⁷² Ugyanakkor semmilyen komoly érv nem támasztja alá Pelliot véleményét. Aligha elégséges egy ilyen nagy horderejű kérdés eldöntéséhez az, hogy a kínai források *T'ou-kiue* adata (ez a türkök kínai neve) egy *türkü*t formát tükröz, mely grammatikailag mongolos többes alak, és ez az elnevezés az ázsiai avaroktól került a kínaiakhoz. Mind ebből Pelliot szerint az következik, hogy az avarok mongolok. Ezt a hipotézist még akkor is nehéz lenne védeni, ha részletei helytállóaknak bizonyulnának. Így aztán nem meglepő, hogy Harmatta János dolgozatában az alábbi feltevést találjuk:⁷³

⁶⁹ Czeglédy, *Nomád népek* 122–137; Gombocz–Melich, *EtSz*, s.v.; Melich, *HonfMo* 413; Kniezsa: *SztIstv-Eml.* II, 434.

⁷⁰ Jó tájékoztatást nyújt Tomka Péter tanulmánya: *Acta OrientHung* XXV, 1972, 313–334.

⁷¹ *Acta OrientHung* XXV, 1972, 335–347.

⁷² A kérdés összefoglalását és bibliográfiát hozzá ld. Grousset, *Histoire de l'Ext. Orient.* I, 252–253; Pelliot véleményére: *T'oung Pao* XVI, 1915, 687.

⁷³ *Acta OrientHung* XXV, 1972, 272.

„Such a form *Turkit*, *Turkid* etc. is, of course, not attested, but perhaps it can be better justified as the form *Türküt*.” Majd így folytatódik Harmatta cikke: „... it was a Sogdian diplomat, who gave the first official report to the Chinese imperial chancellor about the Turks. We must therefore, necessarily suppose that the name of the Turks became established in the Chinese imperial court in its Sogdian form... As I have pointed out long ago (AAH X, 1962, 149) we can presume a Sogdian form *twrky* of the name Türk... The plural of this Sogdian form *twrky* could be *twrkyt* = *Turkit* (or *Turkid*), exactly reflected by the Chinese transcription.”⁷⁴

A. AZ AVAROK NYELVE

Mindezek után vizsgáljuk meg az avar nyelvmaradványokat! Szisztematikus vizsgálatuk a múlt század hetvenes éveiben kezdődött. Wilhelm Tomaschek volt az első kutató, aki a *Zeitschrift für österreichische Gymnasien* lapjain 1877-ben kísérletet tett az avar nyelvmaradványok rendszerezésére és altaji alapon történő magyarázásukra. Nem sokkal Tomaschek munkáját követően jelentkezett Vámbéry Ármin az avar nyelvmaradványok magyarázataival. Igaz, nála ez nem közvetlen cél, a magyarok eredetét kutatva foglalkozik az avarok nyelvi hagyatékával.⁷⁵

A kérdés kritikai áttekintésére Gombocz vállalkozott, tanulmánya idegen nyelven azonban nem jelent meg.⁷⁶ Gombocz úgy véli — mint azt a következőkben részletesen én is bizonyítani fogom —, hogy sovány avar nyelvi anyagunk a törökre mutat.

A m e g f e j t h e t ő avar nevek és címek a következők:

Qağan 'az állam feje, uralkodó'. Gombocz⁷⁷ a nyugati forrásokból a következő variánsokat mutatja ki: *cagan*, *chagan*,⁷⁸ *cagamus*, *kaganus*;⁷⁹ *cacanus*.⁸⁰

⁷⁴ Harmatta, i. m. 273.

⁷⁵ Vámbéry, A magyarok eredete. Bp. 1882.

⁷⁶ MNy XII, 1916, 97–102.

⁷⁷ I. m. 100.

⁷⁸ Einhardi Fuld. Ann. ad a. 796.

⁷⁹ Einhardi Fuld. Ann. ad a. 782; Vita Karoli, MGH 71, II, 450.

⁸⁰ Ld. még Moravcsik, Byz-ture. II², 232 sk.; Vö. Simonyi: MNy LXIV, 1968, 438; Doerfer, TMEN III, 141–179 (§ 1161).

Azt már 1930-ban is kiemeltem,⁸¹ hogy a kagán cím több régi török népnél (türk, ujjur, kazár) kimutatható.⁸²

Bayan személynév, a kagán neve; jelentése 'gazdag', 'vagyon (?)'.⁸³

Tárgyalta az avar nevet már Gombocz⁸⁴ és én is.⁸⁵ Ma sem tulajdonítok több fontosságot annak a ténynek, hogy nincs oguz adatunk a *bayan* szóra, s a mongol mellett csak a csuvasból tudjuk kimutatni pontos hangtani fejleményeit.⁸⁶

Qatun 'fejedelemasszony, a kagán felesége'.⁸⁷

Tarhan, Tarqan 'egy magas méltóság elnevezése'.⁸⁷ Már 1930-ban részletesen foglalkoztam ezzel a méltoságnévvel,⁸⁸ mely több török népnél is megvan, de legrégebbi előfordulásáról az avaroknál tudunk.⁸⁹ A méltoságnévre vonatkozó ismereteinket a magyar *Tarján* törzsnév kapcsán összegzem lentebb.⁹⁰

Tudun 'a legmagasabb (kagán utáni) méltóság elnevezése; a kormányzó fejedelem'.⁹¹

A Gombocz által összeállított példák közül külön kiemelendőnek tartom a következő ótörök neveket: *Tudun Yamtar* és *Kül-*

⁸¹ Ld. HMKial 103.

⁸² Ld. Moravcsik, i. h.

⁸³ Ld. Moravcsik, Byz-turc. II², 83 sk., ahol nemcsak az avaroknál való előfordulásra találunk adatokat. A nyelvi adatokhoz ld. Doerfer, TMEN II, 259–260 (§ 714); Egorov, EtSIČuvJaz 163: *pyan* 'gazdag'; vö. még mong. *bayan*, kalm. *bayn*.

⁸⁴ MNy XII, 1916, 101.

⁸⁵ HMKial 104.

⁸⁶ Moravcsik, Byz-turc. II², 343 sk. A további adatokhoz ld. Doerfer, TMEN III, 132–141 (§ 1159); Räsänen, EtWb 157a; Clauson, EtDiet 602b–603a; Aalto, Iranian Contacts of the Turks in Preislamic Times: Studia Turcica. Bp. 1971, 35; Vö. még Simonyi: MNy LXIV, 1968, 438; Togan, IF XXIX.

⁸⁷ Moravcsik, Byz-turc. II², 299.

⁸⁸ HMKial 256 skk.

⁸⁹ Ld. Simonyi: MNy LXIV, 1968, 139.

⁹⁰ Ld. 202 skk.; a főbb adatokhoz ld.: Doerfer, TMEN II, 460–474 (§ 879); Räsänen, EtWb 464ab; Clauson, EtDiet 539b–540a.

⁹¹ Moravcsik, Byz-turc. II², 317–318. A további adatokhoz ld. még Tomaschek: Zeitschrift für österreichische Gymnasien 1877; Chavannes, Documents 263., 4. j.; Räsänen, EtWb 496a; Gombocz: MNy XII, 1916, 98–100: Venerunt ad eum legati de Pannonia (unius) ex primori bus Hunnorum, qui apud suos Tudun vocatur (Einh. Ann. ad a. 795). További adatok is vannak az évkönyvekben.

^a N. Gy. a HMKial idézett helyén úgy vélekedik, hogy a *bayan* alak meglehetett a régi törökségben, de az sem lehetetlen, hogy az avar *Bayan* fejedelem, bár török származású, egy akkoriban divatos bolgár vagy mongol nevet kapott.

Tudun (ez egy igen jeles méltóság), valamint *Urungu Tudun Čigši* a Stein—Thomsen-féle anyagból.⁹²

A szó eredete világos, a *tut-* 'tart, fog, kézben tart, kormányoz, irányít' ige származékával van dolgunk.⁹³ Teljesen téves — az itt-ott felbukkanó — a *toyin* 'buddhista pap' szóval való egyeztetés.

Már Gombocz helyesen ítéli meg az etimológiát. Azóta került elő Maḥmūd Kāšgarī rendkívül becses adata: *tudun* 'előljáró és az öntözőcsatornák vízzel való ellátásának beosztója'. Rendkívül érdekes jelentésváltozás.

Nagyon fontosak továbbá Šahmatov és Samojlovič kutatásai a régi törököknél, az avaroknál és a kazároknál meglévő *tudun* szóról.⁹⁴ Egorov az alábbiakban foglalja össze főbb eredményeit: „A csuvasoknál ma számos olyan helynév van, mely a *Tārān*, *Tārām* elemet tartalmazza: ld: pl. *Čirkelle Tārān* (*Turunovo* falu), *Vārmanas Tārān*, *Ītmar Tārān* stb. A XIII. századi orosz évkönyvekben előforduló többes számú *Trunove* alak a volgai bolgár *turun* 'tudun' formát tükrözi.”⁹⁵

A *Tudun* cím és elnevezés a mongol uralom kiterjedésével terjed el. Ez a kiterjeszkedése már teljesen független az avar *Tudun* címtől.

Yuğ(u)ruš 'első miniszter'⁹⁶ Mikkola a frank évkönyvek avar adatát kelet-ázsiai formákkal egyezteteti.⁹⁷

Ennek a méltóságnévnek a frank évkönyvekben található formája ugyanolyan hangalakot mutat, mint az ujburból kimutatható *yuğruš* méltóságnév⁹⁸ és Kāšgarī említett adata. Ez a méltóságnév határozottan mutatja, hogy az avarok *y-* török (tehát nem-bolgár!) nyelvet beszéltek.⁹⁹

⁹² MNy XII, 1916, 100.

⁹³ Vö. von Gabain, Alttürk. Gram. 344—345.

⁹⁴ A. A. Šahmatov, Zаметки о языке волжских болгар: Сbornik Muzeja antropologii i etnografii pri Rossijskoj Akademii Nauk. t. V., vyp. I, 1918, 395—397; A. Samojlovič, Turun—tudun. (Ešče primer turko-bulgarskogo rotacizma.) Uo. 398—400; vö. Munkácsi: Ethn XIV, 1903, 72—73.

⁹⁵ Egorov, ЭтSIČувJаз 238.

⁹⁶ Ld. Gombocz: MNy XII, 1916, 97—98: „Caganus et Jugurru, principes Hunnorum” (Einh. Ann. ad a. 782) és variánsok; Kāšg. (Brock.) *yuğruš* 'Wezir, im Range unmittelbar nach dem Chakan; für ihn wird ein schwarzes Seidenzelt aufgeschlagen'.

⁹⁷ ArchfSIPhil XLI, 1927, 158—160.

⁹⁸ Togan, IF 257 sk.

⁹⁹ Ld. HMKial 103; Marquart, Die altbulgarischen Ausdrücke in Inschrift von Catalar und der altbulgarischen Fürstenliste: Izv. Russk. in-ta v Konstantinopole. XV, 1911, 15; Köprülü: KCsA I. Kieg. köt., 1938, 337; Clauson, EtDiet 905b—906a.

Kök — személynév, 'Kék' jelentéssel,¹⁰⁰ avar követ. A név valóban megvan a törökségben.¹⁰¹ A mongolban is ismert férfi-névként a *Köke* alak.¹⁰² A *kök-türk*, *köke-mongol* elnevezésekben, a híres *Göklen* türkmén törzsnévben a *kök* szó tulajdonképpeni jelentése 'gloriosus, dicső'.¹⁰³

Qam-Sauči 'Sámán-Követ', egy miniszter neve. Gombocz nem foglalkozott ezzel a névvel, magam 1930-ban¹⁰⁴ javasoltam egy magyarázatot, és ezt most teljes határozottsággal megismétlem. Einhardnál a következő formákat találjuk: *Canizauci*; *Camzauci*; *Cani*, *zuci*. Ezeket az alakokat kétségtől *Qam-Sauči*-nak kell olvasni, — a *qam* jelentése 'sámán', a *sauči* szóé pedig 'követ', egy, a török politikai életben gyakran használt terminus: *sawči*.

Figyelemre méltó a papság felső rétegének jelentős szerepe az állam irányításában. Így volt ez már a hunoknál, s így az avaroknál. Hasonló volt a helyzet a középkorban nálunk, de a mongoloknál is.¹⁰⁵

Solaq — egy avar követ neve (kb. 580 k.) voltaképpen 'Ballog', talán 'bal oldalon ülő tisztségviselő'. Ld. Moravesik, Byz-turc. II², 284: *Σόλαχος*.¹⁰⁶ Rendkívül elterjedt török név.^a

Az avar név eredetét a HMKial-ban¹⁰⁷ lényegében tisztáztam.¹⁰⁸

¹⁰⁰ Moravesik, Byz-turc. II², 172: *Kóχ*, *Kóχ* (kb. 585).

¹⁰¹ Ld. a türkmén *Gök* férfinévet, TurkmRusskSlov 199.

¹⁰² Ramstedt, KWb 236b: *kökö* (*köke*) 'blau' stb., *kökö* n. pr. m.

¹⁰³ Vö. még Gombocz: MNy XII, 1916, 102: „A török *kök* szó — az ég neve és a szent égi szín elnevezése — nemcsak népnevekben *Kök-türk*, *Kök-Jalut*, *Köke-Mongol* fordul elő, — nemritkán személynevekben is megtaláljuk. A török nemzeti tradíció szerint a legendás *Oguz* kán fia *Kök* kán volt; van *Kök-Böri* 'Kék farkas', *Kök-Taš* 'Kék kő' személynév." Ld. továbbá Doerfer, TMEN III, 640–642 (§ 1677); Clauson, EtDict 708b–709a.

¹⁰⁴ HMKial 104.

¹⁰⁵ Vö. itt 22. j.

¹⁰⁶ Vö. Gombocz: MNy XII, 1916, 101; HMKial 103.

¹⁰⁷ Ld. 104 sk.

¹⁰⁸ Vö. még Moravesik, Byz-turc. II², 51–53.

^a Egy, az avar nyelvmaradványokat tárgyaló fogalmazványba betett cédula tanúsága szerint N. Gy. fel kívánta venni az avar anyagba a *Tovrá* nevet is. Konstantinos Porphyrogenetos szerint *Tovrá* (ld. Moravesik, Byz-turc. II², 317) a horvátok (avar származású?) fejedelemasszonya volt a VII. században. N. Gy. olvasata szerint ez a *Tüge* név, melyet *Kāšgari tüge* 'kétéves borjú' adatával lehet egybevetni. Az etimológiai ötlet kidolgozatlanul maradt.

Az ótörökben *apar* alakja van. A régebben ismert ótörök alakokhoz most jött egy új is: *biz beš apar*.¹⁰⁹

Régen ismeretes a szabályos *abar* alak (Szír Anonymus VI. század), szláv nyelvek.¹¹⁰

A harmadik alak a szintén szabályos *avar*.¹¹¹ Az *avar* népnév a fontos és jellegzetes régi török népnevek közé tartozik. Jelentése: 'Nem-Engedelmeskedő'. Hangtani tekintetben a népnév magyarázatában semmi kétség nincsen. Egy régi török hangzóközi *-p-* hang ritkán, de *s z a b á l y o s a n -b-*vé, a *-b-* pedig *-v-*vé lesz (különösen kipcak, de oguz területen is). Alaktani szempontból is szabályos alakulással van dolgunk. Az *avar* az *aba-* > **ava-* ige *-r* végű nomen verbaléja. Ez az ige Radloff szerint megvan az oszmánliban és a csagatájban: oszm. *aba-* 'vonakodik, ellenszegül', csag. 'ellenszegül, nem enged, megszaszalt'.¹¹² Jelentéstani szempontból ez a népnév azonos csoportba sorolható a kovárral, bolgárral, melyekről lentebb lesz még szó.¹¹³

Újabban P. Aalto foglalkozott az avar népnévvel.¹¹⁴ Aalto szerint „The name *apar* in the above list [Kül Tegin E 4] has in general been connected with the Avars. Schaeder (*Iranica*, p. 40) and others have pointed out that this identification is not without difficulties. I would therefore submit the suggestion that it might refer to the Iranian province *Abarshahr*, (in Armenian *Apar ašxart*, on Sassanian coins *Apr*, *Aprš*, *Apršs*, in certain Manichaean sources *šahr . . . čē abar*, and its capital, also named Nishapur . . .” Lehetséges, hogy ezek az egyeztetések helytállóak, de az én magyarázatomat nem érintik. A magyar nyelv etimológiai szótára a „talán” megjegyzéssel minősíti a magyarázatomat.¹¹⁵ A „talán” szó törlendő.

Itt a török nomád államalakulatok szerkezetének egy igen fontos vonásáról van szó. Az *avar* népnév eredeti jelentése jól illeszkedik a török népnevek szemantikai kategóriái közé, van-

¹⁰⁹ Tenišev: ÉV XII, 1958, 64: „*b¹zb²š^ap^ar* 'my pjat' (muzej) avarov”. Nem 'öt törzsből álló avar nép'?

¹¹⁰ A szláv nyelvek *obrin'*, t.sz. *obre* alakot mutatnak.

¹¹¹ Ld. TESz s.v.; Moravesik, Byz-turc. II², 53.

¹¹² Radloff, Wb, s.v. *aba-*; további adatok: Redhouse 1968: *aba-* 'to reject'; Türiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi I, Istanbul 1939: *aba-* 'menetmek, muhalefet etmek, ret ve inkâr etmek'.

¹¹³ Vö. még a török népnevek VI. jelentéstani csoportját, ld. itt 86–87.

¹¹⁴ Studia Turcica, ed. L. Ligeti, Bp. 1971, 33–34.

¹¹⁵ TESz I, 201ab.

nak — mint említettem — jelentéstani párhuzamai, ez mind erősíti a magyarázatot.

Az *avar* népnév fenti magyarázata nem érdektelen az ún. pszeudo-avarok kérdésének szempontjából sem.

Általánosan ismertek Theophylaktos Simokattes¹¹⁶ és Menandros¹¹⁷ azon forráshelyei, ahol el van beszélve, hogy az európai avarok nem igazi avarok, és csak azért vették fel az avar nevet, hogy félelmet keltsenek a többi népben. Két népből állnak, az *Ovág* és a *Xovvri* népből.

A nyugati törökök fejedelme, a türk šad, Menandros szerint, keserű szavakkal panasolja el Zemarchos követnek, hogy ezek a törzsek önkényesen felbontották a *kök* törkökkel kötött szövetséget, és római területre vonultak. Igen szigorú intézkedésekkel sújtja őket a šad.¹¹⁸

Mindazt, amit a šad mond, megerősíteni látszik az *avar* név etimológiája.

Az avarok tehát törökök voltak, nyelvmaradványaik áttekintése arról tanúskodik, hogy körülbelül ugyanazt a török nyelvjárást beszélték, amelyet Attila nemzetsége is. Ez egy olyan nyelv, amely nagyon közel állt az orhoni feliratok nyelvéhez.

Tarthatatlan az az elmélet, miszerint az avarok mongol eredetűek, és mongol nyelven beszéltek. Nem mond ellent az avarok török eredeztetésének és török nyelvűségének az sem, hogy van náluk egy kétségkívül mongol név is:

Mergen 'lövész', 'íjász' majd másodlagos jelentései, 'mester', 'éles eszű, bölc', mely személynévként is használatos. Ez a szó egy nagyon jól ismert és igen fontos műveltségi szó. Nem a török, de nem is az altaji szókinés része. Mongol terminus, mely jól elterjedt Ázsia és Kelet-Európa területén.¹¹⁹

Némi vita lehet a szó elsődleges jelentését illetően. Doerfer jó összefoglalást ad, igen tanulságos Joki szócikke is.¹²⁰ Csábító a 'vadász' > 'mester' jelentésváltozás feltételezése,¹²¹ de ezek a jelentéstani kérdések nem érintik a *mergen* szó magyarázatát.

¹¹⁶ Ed. Bonn, 284; ed. de Boor, 258–259.

¹¹⁷ Ed. de Boor, 205.

¹¹⁸ Vö. Grousset, L'empire des steppes 226; Haussig: CAJ II, 1956, 21.

¹¹⁹ A fontosabb adatokat ld. Doerfer, TMEN I, 496–498 (§ 363); Sinor, Introduction 265; Rásonyi: NyK XLVI, 1923–1927, 466.

¹²⁰ Joki, LwSs 228.

¹²¹ Vö. még a fentiekén kívül Ramstedt, KWb 261b–262a.

3. BOLGÁROK

1871-ben, a Nyelvtudományi Közlemények X. kötetének első füzetében mondotta ki Budenz a magyar nyelvészet és őstörténet egyik alapvető tételét, amely szerint a magyar nyelvben nagy számmal vannak régi török jövevényszavak, s ezek a mai török nyelvek közül a csuvasból mutatnak egyező hangtani sajátosságokat, tehát az ócsuvasból valók.

HMKial 85

A többi török nyelvek *z* hangjával szemben a csuvasban *r*-et látunk, az *š* helyén gyakran *l*-et, az első szótagbeli *a* helyén gyakran *i*-t, az őstörök *č* helyén *š*-féle hangot, a szókezdő *t* helyén több példában *š*, *s*-et, a szókezdő *s*-helyén többször *š*-et, a szókezdő *y*- helyén *d'ž*-n keresztül fejlődött *š*-et, a szóvégi *-n*, *-ŋ* helyén *-m*-et, s a szóvégi *-k* a csuvasban *γ* hangon keresztül eltűnt. Mindezeket a sajátosságokat a magyar nyelv régi török jövevényszavai is tükröztetik, amint ezt az alábbi példák mutatják.

Oszmánli *yüzük* 'gyűrű' ~ csuv. *šerě* ~ magy. *gyűrű*, csag. *tüş* 'dél' ~ mongol (< ócsuvas) *düli* ~ magy. *dél*, kazáni *tana* 'fiatal tehén' ~ csuv. *tina* ~ magy. *tinó*, karacsáj *k'ürüč* 'kőris' ~ csuv. *kavărăš* ~ magy. *kőris*, őstörök *tišliγ* 'fogas' ~ csuv. *šāla* 'fogas(hal)' ~ magy. *süllő*, oszm. *süpür-seper* ~ csuv. *šāpär* 'seprő' ~ magy. *seper*, oszm. *yoğur* 'gyúr' ~ csuv. *šär* ~ magy. *gyúr*, oszm. *yel* 'szél' ~ csuv. *šil* ~ magy. *szél* 'Wind', türk. *san* 'szám' ~ csuv. *sum* ~ magy. *szám*, oszm. *burçak* 'borsó' ~ csuv. *pārša* ~ magy. *borsó*.

HMKial 86

E <...>^a hangtani megfelelések mellett kevésbé fontos, de megemlíthető még, hogy számos török jövevényszavunknak csak a csuvasban van meg a megfelelője.¹²²

A mai csuvasok <...> a régi volgai bolgárok maradványai, tehát a magyarban „ócsuvas” helyett „bolgár-török” jövevényszavakról kell beszélnünk.

Hogy ezt világosan lássuk, s hogy azután következő fejtegetéseinkhez alapot teremtsünk, ismerkedjünk meg a bolgár problémával.

A bolgárok történetére, nyelvére és etnográfijára vonatkozólag meglehetősen gyér és sokszor nehezen értékesíthető adatok állnak rendelkezésünkre.

Két helyen találkozunk a történelemben bolgár-törökökkel: először a Fekete-tengertől északra, keletre és nyugatra eső vidékeken, másodszor a Volgánál Kazán környékén.

HMKial 87

¹²² Másfépp Ramstedt: JSFOu XXXVIII : 1, 3 skk., különösen 32; <Benzing: ZDMG XCVIII, 1944, 24—27.>

^a HMKial „kétségtelen bizonyágú”.

A Pontus-vidéki bolgárságra az első adatunk <482>-ből^a való, midőn Zenon császár a keleti gótok ellen segítségül hívja a bolgárokat.¹²³ Ezek a bolgárok valahol a Don-Dnyeper-Duna vidékén lakhattak. Ez időtől fogva állandóan olvasunk a bolgárok pusztításairól, kiket Prokopios hunoknak nevez. A VI. század közepén azután Prokopios e „hunok” egy részét kuturgurnak nevezi, s azt mondja róluk, hogy a Maeotis nyugati oldalán laknak; a Maeotis másik oldalán lakik — ugyancsak Prokopios szerint — a kuturgurok testvérnépe, az uturgurok.¹²⁴ Bolgárok laknak Jordanes¹²⁵ szerint a Pontustól északra.

Bolgárok laknak tehát az V. század második felétől kezdve a Maeotis keleti és nyugati vidékein. A Maeotistól keletre, az uturgurok területén vagy ezek mellett jelzi Ps. Chorenei Mózes az V—VII. században a *Bulgark*^c népet.¹²⁶ Ugyanezen a területen találjuk a VI. és VII. században a bolgár onogurokat és valahol ezektől keletre a szintén bolgár ogurokat.

Tudjuk, hogy a Pontus-vidéki bolgárok egy része levonult az Al-Duna vidékére, s itt <...>^b maradandó birodalmat alapított.

A volgai bolgár birodalom alapításának idejéről s történetének első szakáról semmit sem tudunk. A hatodik század közepén író Jordanes Hermanarik IV. századi birodalmának leírásában nem említi, <tehát nem Attila halálakor jöttek ide,> holott a merens¹²⁷ és mordvin (mordens) népekről megemlékezik.¹²⁸ Tallgren szerint a bolgárok 600 körül foglalták el a Volga—Káma melletti területet.¹²⁹ <Alighanem a Fekete-tenger vidékéről jöttek ide. Közösségek a pontusi hun-bolgárokkal: *Suvar, Barsul, Bulgar.*>

A X. század első negyedében hallunk először a volgai bolgárokról. Ekkortájt írt róluk Ibn Rusta ismeretes munkájában,¹³⁰ s 922-ből való Ibn Fadlān-

¹²³ <Vö. Moravesik, Biz. forr. 36;> Exc. de insidiis, ed. de Boor, 135; <Moravesik: UJb X, 1930, 69. Vö. még a Pontus-vidéki bolgárságra: Darkó: KCsA I, 1921—1925, 298; Moravesik: KCsA I. Kieg. köt. 1936, (kny.) 7.>

¹²⁴ Zeuss, Die Deutschen und die Nachbarstämme 710 skk.; Fehér: KSz XIX, 1921, 74 skk.; Detschew: Ztschr. f. Ortsnamenforschung II, 1927, 205. <Moravesik: UJb X, 1930, 75.>

¹²⁵ 3. c.

¹²⁶ Marquart, Streifzüge 57—59.

¹²⁷ *Merens* = merja (Nestorról nevezett krónika), egy, a cseremiszelektől nyugatra lakott s velük rokon, kihalt finnugor nép.

¹²⁸ Kunik-Rosen, Izv. al-Bekri 155; Mikkola: FUF XV, 1915, 56 skk.; Paasonen: NyK XLII, 1913, 66—67.

¹²⁹ Eberts Reallexikon, III, 356; Ramstedt: JSFOu XXXVIII : 1, 28. <Ramstedt, Einführung I, 18. az V. század végéről szól.>

¹³⁰ Barthold: Enz. d. Isl. I, 820 sk.

^a HMKial: 481.

^b HMKial: „679 körül”.

nak, a bagdadi kalifa küldöttjének, a volgai bolgárokról szóló leírása.¹³¹
<...>

Történetükről <még> annyit, hogy a tatárok 1236—1237-ben elpusztítják őket, de fővárosuk, Bulgar, azután újra virágzásnak indul az Arany Horda uralma alatt, végre azután a XV. században elveszti jelentőségét. Az utolsó ránk maradt emlék, melyeken e város neve olvasható, 1427—28-ból valók.¹³²

Mint említettem,¹³³ utódaik a mai csuvasok, bár van olyan téves nézet is, hogy el-*y*-törökösödött utódaik a kazániak, míg a balkárok a Pontus-vidéki bolgárság leszármazottai.¹³⁴

Vizsgáljuk meg most a bolgárok nyelvét! Vizsgálatunkat az alábbi sorrendben célszerű végeznünk: áttekintjük a hun-bolgár népneveket, a magyar nyelv hun-bolgár jövevényszavait, a balkáni bolgár-török emlékeket, a volgai bolgár sírfeliratokat és a Volga-vidéki finnugor nyelvek hun-bolgár elemeit. Ahol ez lehetséges, ott nem ismétlem meg az első kiadásban írtakat.

A. A BOLGÁROK NYELVE

a. A hun-bolgár népnevek

A fentebb — egymás után — tárgyalt hun és avar nyelvmaradványok szépen támogatták egymást. A hun nyelvmaradványok főként személynevek, az avarok főleg méltóságnevek. Együtt — véletlenül — világos egységet alkotnak. Mindkettő az első évezred belső-ázsiai egységes török népéből szakadt ki.

Mint fentebb említettem,¹³⁵ Attila halála után a *hun* nép neve megváltozott, a *bulgar* név váltotta fel. Mielőtt a bolgárok nyelvről részletesen szólnánk, vizsgáljuk meg elnevezésüket, elnevezésük eredetét, és tekintsük át röviden a kaukázusi hun-bolgár népneveket!

Tudjuk, hogy a csuvasok régi neve a *bulgar*, — ezt világosan mutatják az orosz források adatai. Ismerjük a volgai bolgár feliratokból: *al-Bulgari*. Számtalan adatunk van rá a kaukázusi bolgároktól és törzseiktől is.¹³⁶

¹³¹ <vö. A. Z. V. Togan, Ibn Fadlān's Reisebericht. Leipzig 1939.> A. Sobolevskij, Zapiska Ibn-Fadlana, Doklady Akad. Nauk, B. Leningrad 1929, 222 skk.

¹³² Barthold: *Enz. d. Isl.* I, 824.

¹³³ Ld. itt 127.

¹³⁴ Togan, IF 202.

¹³⁵ Ld. 119.

¹³⁶ Moravesik, *Byz-turc.* II², 98—106.

Kiejtésében, régi és új alakai fejlődésében, jelentésében semmi probléma nem mutatkozik. Hogy eredetileg török népek neve, abban semmi kétség, és semmi ok nincs annak a feltevésére, hogy nem török eredetű.¹³⁷ A törökön kívül semmi olyan egyeztetése nincsen, melyről komolyan lehetne beszélni.

A *bulğar* nevet két helyen tárgyaltam: 1. a HMKial-ban¹³⁸ és 2. a Rozwadowski-Emlékkönyvben.¹³⁹ Az e helyeken közölt fejtegetésekből kiindulva a név megfejtését — alighanem végleges formában — a következő módon fogalmazhatom.

A *bulğar* név alaktani szempontból (egy bármely török igéből képezhető) -r végű participium, alapszava a *bulğa-* ige, melynek jelentése az ótörök szótár szerint: 'összekeveredni, felkavarni, lelkét felkavarni, lázadást keltetni [én ritkítom — N. Gy.]'.¹⁴⁰

Ennek az igének a származékai különösen használatosak politikai vonatkozásban: *bulğaq*, *bulğay(n)uq*, *bulğamaq*.¹⁴¹ Már munkám első kiadásában is közöltem megfelelő példákat.^a

A *bulğar* nevet tehát 'lázító'-nak, 'lázadást keltő'-nek fordítom (tkp. = a mai 'partizán'). Világos politikai név.

Egy 'Lázadó, Felkelő' jelentés tetszetősebb volna, de nem látok okot eltérni a pontos jelentéstől.¹⁴²

¹³⁷ Moravesik, i. m. I², 108 skk.

¹³⁸ HMKial 95 skk.

¹³⁹ La provenance du nom bulğar. In: Symbola grammatica in honorem Ioannis Rozwadowski II, Cracoviae 1927, 217—222.

¹⁴⁰ DTS 122a.

¹⁴¹ Ezek jelentése: 'felkelés, lázadás'. Ld. DTS 122a—123a.

¹⁴² E. Hovdhaugen, Turkish Words in Khotanese Texts (Offprint Norsk Tidsskrift for Sprogvidenskap 24): 186. 1.: „*buđāmacīya* 'bulmačī, bülme [Radl.: ä]či'. The sentence in which it occurs reads: 'from Liau-ts'üan to Yipkin-tag of Kanşou there are the **bulmačis* (*buđāmacīya*) of the Tarduş, Tölis and Turk Bayırqu' (Bailey AM I, 36). Later (TPNK 202) Bailey proposes to analyse the word as *bulğamačī* 'disturber, rebel' (from *bulğa-* 'mix, disturb'). This etymology seems phonetically unlikely and the word is not attested in other older Turkish texts. The word must be regarded as unidentified." Bailey magyarázatának helyessége kétségtelen.

^a N. Gy. HMKial-ban közölt példái (96—97) a következők: „Lağhnautī indiai város török neve *Bulğakpur* 'Stadt der Verwirrung, des Aufruhrs' " Id. v. Le Coq, Türkische Namen . . . in Indien (Garbe-Festgabe), 2.; „Tonjukuk feliratának egy helyén a *bulğa-* ige *bulyanč* származéka a török nép állapotát jelzi. Thomsen fordításában: « . . . ist in Unruhe . . . » . . .”; „Ilyen kifejezés még a következő: *il bulğayınga* 'in die Staats-Verwirrung'. Müller, Uig. II, 78. l. 35. sor." Pótlásként bevezetve a kézipéldányba: „Vö. Vámb. Abuska 37.”

Régebben is, újabban is magyarázták és magyarázzák totemikus ősi névnek is (vö. burját *bulgan* 'coboly'), de ezt nem látom lehetségesnek: Ázsiában nem fordul elő, ez egy Attila halála után keletkezett új politikai név.¹⁴³

A *bulgar* népnévnek jelentéstani párja az *avar*¹⁴⁴ és a *kovár*¹⁴⁵ név, vele azonos szemantikai csoportba tartoznak az ellentettjei is, az 'Engedelmes', 'Lojális' jelentésű *Aušar*,¹⁴⁶ *Šah-seven*¹⁴⁷ és ide tartozik az (**udğur*) *uyğur* 'követő' népnév is.¹⁴⁸

Kiemelten említem itt a bolgár-török *Suvar* ethnonymust. *Suvar* a volgai bolgárok egyik nagy városának a neve.^a

Fekvését nem ismerjük, annyit tudunk csak, hogy <valahol> *Bulgar* közelében volt.¹⁴⁹ Az arab források gyakran emlegetik, így Ibn Hurradābih (124, 154), Ibn al-Faḡīh (297), Ištahri (225), Muqaddasī, a geográfus (335, 361: „*Suvar* ugyanazon folyó mellett van”).¹⁵⁰

Ibn Hurradābih a IX. század közepén említ egy <másik *Suvar* nevű várost a Kaukázus északkeleti részén, tehát szintén a bolgárok környezetében.>¹⁵¹

HMKial 322

Mindkét városnév a *Suvar* törzsnévre vezethető vissza, melyet Maḥmūd Kāšgārī *Suvar*, *Suvarin* alakban jegyzett fel.¹⁵²

A *Suvar* etimológiája világos: ez egy nomen verbale a *sumaq*, *sur*- 'engedelmeskedni' igéből. A törzsnév elsődleges jelentése: 'az engedelmesek törzse'.

A *bulgar* és *suvar* ethnonymusok után tekintsük át a kaukázusi hun-bolgár népneveket!

¹⁴³ A totemizmus alapján való magyarázatok nyelvészetiileg sem fogadhatók el. Vö. még Togan elavult magyarázatát: IF 147.

¹⁴⁴ Ld. 124 skk.

¹⁴⁵ Ld. 265.

¹⁴⁶ Ld. 86 sk. Különösen tanulságosak Radloff szótárának példái: *au*-: *ul anar audī*, *anñ yagīna audī* (Wb I, 67); *auš*- (I, 85–86).

¹⁴⁷ Ld. 86.

¹⁴⁸ Ld. 86–87.

¹⁴⁹ Markwart: UJb IV, 1924, 266–268.

¹⁵⁰ Kmoskó Mihály Góg és Mágóg c. kézírata után. <Vö. Czeglédy: Acta Orient-Hung IV, 1954, 19–91.>

<¹⁵¹ Minorsky, Hudūd 455.>

¹⁵² Kāšg. (Brock.) 249.

^a N. Gy. törölte az első kiadásból azokat a részeket, melyekben a *Suvar* név tárgyalása során részint a *sabir* > *savir* ~ **savar* népnévhez, részint a magyar *Szavárd* ~ *Szovárd* névhez kapcsolta a *Suvar* alakot.

HMKial 90

Legtöbbet mond a mi szempontunkból az *uturgur* népnév, melyről tudjuk, hogy bolgár népnek a neve.¹⁵³

HMKial 91

E név megfejtése *otur-ogur* (ebből szabályosan *oturuğur* > *oturğur*) azaz '30 ogur, 30 törzs'¹⁵⁴ (vö. az *Otuz-tatar* '30 tatár' népnevet a két orhoni feliratban), benne tehát mind a *y*-török *otuz* '30', mind a *y*-török *oguz* 'törzs' szó csuvasos, *r*-es alakban van meg. (Különösen fontos és sokatmondó az a körülmény, hogy e névben az *ogur* alakkal együtt az *otur* is *r*-es alakban szerepel.)

E népről, mint említettem, tudjuk a történeti forrásokból, hogy bolgár. De kétségtelenül bolgárok a többi *ogur* nevű törzsek is a Pontus vidékén, így az *uturgurok* testvérei, a *quturgur*-ok,¹⁵⁵ az *on-ogur*-ok, kikről szintén történeti forrás mondja, hogy bolgárok¹⁵⁶ (e név jelentése '10 ogur'), a *šar-a(o)ğur*-ok (= 'fehér ogur') és az *ogur*-ok.¹⁵⁷

HMKial 90

⟨Az *ogur* név az *oguz* népnév csuvasos alakja.¹⁵⁸ Az *oguz* — mint fentebb láttuk¹⁵⁹ — a legfontosabb és leggyakoribb régi török népnevek közé tartozik, ⟨...⟩ mely önállóan is, ⟨összetételekben⟩ is gyakran szerepel a történeti forrásokban.

b. A magyar nyelv hun-bolgár jövevényszavai

Amíg a fent tárgyalt hun-bolgár népnevek kétkedő kritikának vannak kitéve (szerintem helytelenül), addig a magyar nyelv hun-bolgár jövevényszavainak alapkérdései nem vonhatók kétségbe. Ez a kérdés a török filológia egyik legnagyobb és leg-

¹⁵³ Vö. Marquart: *Izv. Konst.* XV, 1911, (kny.), 13–15., j. Ez a helyes alak és nem az *utigur*. ⟨Ld. még: Moravesik, *Byz-turc.* II², 238 sk.⟩

⟨¹⁵⁴ Másképp Pais: *NyK XLIX*, 1935, 306.⟩

¹⁵⁵ E név első része homályos; valószínűleg a *y*-török *toquz*~bolgár *toqur* '9' szó lappang benne; *toqurgur*-ból a vele rendszeren együtt szereplő *uturgur* hatása alatt keletkezhetett a *quturgur* alak. (Németh: *KCsA* I, 1921, 151; Radloff, *Kud. Bil.* I. rész, LXXIII.) ⟨Másképp Pais: *NyK XLIX*, 1935, 306. Vö. Moravesik, *Byz-turc.* II², 171 sk., ld. uo. 165; *Κότταγοι*; Moravesik, *UJb* X, 1930, 75. A történeti és filológiai adatok alapján Nagy Géza és Radloff véleménye mellett kell döntenünk.⟩

¹⁵⁶ „*Agathon* konstantinápolyi diakónus 713-ban egy *Epilogos* c. munkát írt, melyben megemlíti a bolgárok ugyanazon évben történt thrákiai betörését. E művében a dunai bolgárokat *Οὐνογοῦροι Βουλγάροι*-nak (genitívus) nevezi (kiadva: Combefis: *Historia haeresis Monothelitarum*. Paris 1648, 204_D — 205_A és másutt).” Moravesik Gyula. Vö. *MNy XXVI*, 1930, 4–18, 89–109.

¹⁵⁷ Nagy Géza, *Millenáris történet* I, CCCXLVIII; Munkácsi: *Ethn* VI, 1895, 349–387; ⟨Vö. Pais: *NyK XLIX*, 1935, 307.⟩

⟨¹⁵⁸ Thomsen, *SA* 472; Marquart: *KSz* XI, 1910, 13.⟩

⟨¹⁵⁹ Ld. itt 79.⟩

fontosabb fejezete, jelentősége egyre nő, fontos szerepe van az altaji nyelvek rokonságának kérdésében is.

E jövevényszók kutatásának legnagyobb eseménye 1930 után egy nagyarányú kísérlet, mely hivatva lett volna, hogy nemcsak ótörök jövevényszavaink, de az egész ótörök—magyar viszony kérdését új alapokra helyezze.

Budenz és Munkácsi ócsuvas, csuvasos jellegű, bolgár-török jövevényszavakról beszéltek, Gombocz döntő jelentőségű művének a „bolgár-török jövevényszavak a magyarban” (1912) címet adta, s tagadta azt, hogy a VIII. század körüli török jövevényszavaink közt számot tevő nem bolgár-török elem kimutatható volna.

Paasonen azonban már 1913-ban azt gondolta,¹⁶⁰ hogy a kipcsak (besenyő, kun) és oguz (kazár) elemek nagyobb számúak, mint Gombocz feltételezi, s ebben az irányban próbáltam én is továbbfejleszteni a problémát,¹⁶¹ Gombocz azonban továbbra is ragaszkodott 1912-ben kifejtett nézetéhez.

Ezzel szemben egy lényegében új teória alapjairól beszélt a harmincas években Ligeti Lajos, mely valószínűleg már a húszas években kezdett kialakulni. Ligeti akkori elgondolása szerint az ún. bolgár-török jövevényszavak hangtani analízisét revideálni kell, pl. a szóvégi magyar $-w < -\check{g} < \text{török } -\check{g}$ nem bolgár bélyeg ezekben a jövevényszavakban, hanem csak „régiség-bélyeg”, régiségre mutató jegy. Ilyenféle meggondolások Ligeti Lajost Budenz és Gombocz teóriájának, illetőleg a szóban forgó jövevényszavak bolgár jellege erős módosításának gondolatára vezették. Alapgondolatait a Magyar Tudományos Akadémia 1937. évi ülésén, székfoglaló értekezésében fejtette ki. Ez a levelező tagsági székfoglaló azonban sosem látott napvilágot, s Ligeti Gombocz halála után visszatért Gombocz elméletéhez. 1960-ban lényeges megjegyzés nélkül kiadta Gombocznak a tárgyról szóló utolsó előadását¹⁶² s újabban „török jövevényszók”-ról beszél, — ez nagyon helyes terminus.

Kiemelem, hogy — a bolgárellenes teória kialakításának korszakában — Bárczi Géza csatlakozott Ligeti Lajos elgondolásaihoz, s a Magyar szófejtő szótár című — különben kitűnő — kis művét 1941-ben ezen az alapon írta meg. Az *ökör* szó szerinte

¹⁶⁰ NyK XLII, 1913, 39—40.

¹⁶¹ Török jövevényszavaink középső rétege: MNy XVII, 1921, 22—26.

¹⁶² Gombocz Zoltán, Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink: NytudÉrt 24. Közzétette Ligeti Lajos. Bp. 1960.

bolgár, mert az orhoni *öküz* -z-je helyén -r van benne, de az *alma* szón nincs bolgár bélyeg: ez akármelyik török nyelvből származhatik, amelyikben *alma* alak van. *Alma* alak pedig van Kínától Boszniáig: ki tudja, e nagy terület melyik részéről került a magyar nyelvbe? Ezzel szemben Gombocz úgy gondolta, hogy bolgár-török jövevényszavaink egységre valló összképe nagyjában biztosítja az *alma* típusú szók bolgár eredetét is.

Bárczi világosan kifejtette nézetének alapjait A magyar szókincs eredete c. egyetemi tankönyvében, melynek két kiadását ismerem. Az első 1951-ben, a második 1958-ban jelent meg. 1951-ben még erősen szemben áll Gombocz fenti tételével. (Ligeti mindig óvatosabb volt.) Bárczi még a jakut nyelvet is megemlíti fejtegetései keretében (persze nem pozitív értelemben). Orhoni és kipsak típusú jövevényszavaink kérdéséről így tér át „a vándorlások korabeli” török jövevényszavak kérdésére: „Jóval bonyolultabb a helyzet a vándorlások korabeli jövevényszavak esetében, melyek honfoglalás előtti török jövevényszavainknak úgyszólván egész tömegét alkotják [én ritkítom — N. Gy.]. E korban a magyarság számos török néppel érintkezett, melyek részben csuvasos, részben nem csuvasos, azaz köztörök nyelvet beszéltek. [Ritkítás tőlem — N. Gy.] (A jakut földrajzi helyzeténél fogva nem jöhet számításba a magyar nyelv török jövevényszavai szempontjából.)”¹⁶³

Tankönyve 1958-i kiadásában azonban Bárczi közelebb áll Gombocz (és Ligeti) felfogásához. Itt a következőket mondja: „A kérdéshez újabb adalékokat szolgáltatott azóta többen, egyebek közt maga Gombocz is (MNY VIII, X, XII stb.), nagyjában azonban a magyar nyelvtudomány ma is Gombocz álláspontján van, és Gombocz később, egyetemi előadásában (1930) minden lényeges ponton fenntartotta említett műveiben kifejtett nézetét [ezt a két mellékmondatot felcseréltem volna — N. Gy.¹⁶⁴].”¹⁶⁵

Ez a kérdés tehát lényegében úgy áll, ahogy 1930-ban állott. De azt hiszem, hogy Ligetinek és Bárczinak lényegében igaza

¹⁶³ Bárczi, MSzók 46.

¹⁶⁴ Ez nem szórszálhasogatás, a magyar őstörténet legfontosabb kérdéséről van szó.

¹⁶⁵ Bárczi, MSzók², 64.

van: Gombocz levéldiai török jövevényszavaink kérdéseit a kelleténél jobban leegyszerűsítette. (Nem mondom azonban, hogy az én cikkem: „Török jövevényszavaink középső rétege”¹⁶⁶ lényegesen előbbre vitte volna a kérdést.)

Ligeti ide tartozó munkásságának azonban van egy területe, melyen nagy haladás van. A dolog ugyanis úgy áll, hogy Gombocz alapvető műve — nem az alapjaiban, de a részleteiben — az elmúlt 60 év alatt teljesen elavult, minden egyes szócikket újra kell írni. 1930 óta közkézen forog a legrészletesebb ótörök nyelvemlék, Maḥmūd Kāšgārī szótára, a SZUTA kiadásában megjelent az ótörök nyelv szótára. Nem is egy módszeres török etimológiai szótárunk van, százakra mennek a szovjet, török és egyéb források, az elsőrangú fejtegető művek kötetei, melyekben a mi turkológiai problémáink fontos helyet foglalnak el. Mindezt nekünk a saját szempontjaink szerint fel kell dolgozni. Ez a munka most folyik. (Nem is szólva a magyar nyelvészet XX. századi rendkívüli haladásáról.)

c. A balkáni bolgár-török nyelvemlékek

A balkáni bolgár-szláv nyelvnek egészen más a bolgár-törökhöz való viszonya, mint a magyarnak. A bolgár-szláv nyelvnek bolgár-török elemei valójában nincsenek. A VI. század végétől a X. századig ugyan mutatkoznak egyes bolgár-török és mongol nyelvelemek a bolgár-szlávban (erről kitűnően tájékoztat Omeljan Pritsak lentebb említendő műve), de ez a gyér anyag arról tanúskodik, hogy inkább műveltségi határról van szó, s hogy a török műveltségi hatásban a protobolgároknál kazár elemek is mutatkoznak (az *ičirgü boyla* tisztán kazár, a *večem* tisztán bolgár-török). Az anyagot, feliratokat és „egy fejedelmi lajstromot” újabban V. Beševliev adta ki, kiváló kiadásban.¹⁶⁷

Omeljan Pritsak amerikai professzor már 1955-ben *Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren* címen,¹⁶⁸ egy rendkívül gondosan megírt tanulmányban tisztázni akarta szinte az összes ide tartozó kérdéseket, de a kísérlet — megfelelő szerencse hiányában — nem sikerült.

¹⁶⁶ MNy XVII, 1921, 22–26.

¹⁶⁷ V. Beševliev, *Die protobulgarischen Inschriften*. Berlin 1963.

¹⁶⁸ Ural-Altäische Bibliothek, Wiesbaden.

A hun-bolgár nyelv története szempontjából nagy jelentőségűek a XIII—XIV. századi volgai bolgár mohamedán sírfeliratok. Ezeket 250 évvel ezelőtt orosz tudósok tárták fel, s nálunk Budenz, Munkácsi, majd Gombocz ismerte fel a magyar őstörténeti jelentőségüket.¹⁶⁹

A legfontosabb munka a feliratokról 1960-ban jelent meg.¹⁷⁰ Jusupov munkája módszeres és rendszeres tudományos mű, kutatástörténeti bevezetéssel, térképpel, az emlékek fényképével és filológiai, kritikai feldolgozásával.

A feliratos kövek jó része be van építve köz- és magánépületekbe. Nagy anyag fog még előkerülni, s a kutatás a csuvas nyelvtörténet és a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavainak számos kérdésére fog még világot deríteni. A legfontosabb feladat egyelőre az anyag gyűjtése és szakszerű múzeumi kezelése. A részletekhez ma még nehéz hozzászólni, sok mindent azonban már világosan látunk.

A magyar tudomány — régi jó hagyományait követve — már bekapcsolódott ezekbe az új lendületet vett szovjet munkálatokba. Róna-Tas András és Fodor Sándor kiadott egy kitűnő magyar monográfiát,¹⁷¹ melyet — úgy látszik — újabb azonos tárgyú kiadványok fognak követni.

A bolgár-török sírfeliratok arab írással vannak rögzítve, bár akad néhány örmény írásos felirat is. Arab szövegük mellett sok török kifejezést tartalmaznak, ezek nyelvileg részint oguz és kipszak, részint csuvas jellegűek. Ez utóbbiak tehát a hun-bolgár nyelv bolgár-török ágának emlékei.

A HMKial-ban röviden összefoglaltam ide vonatkozó ismereteinket,¹⁷² most csakis az újabb fejleményekről igyekeztem számot adni.

Itt is meg kell röviden emlékezni arról a nézetről, mely azt tartja, hogy a volgai tatárok a bolgárok utódai, ahogyan Jusupov és a tatár közvélemény gondolja. A nyelvek világosan mutatják, hogy a tatárok — a baskirokkal együtt — a nyugat-szibériai nagy kipszak egységből ide költözött törökök, tiszta kipszakok, a bolgárok utódai pedig nem a tatárok, hanem a csuvasok.

¹⁶⁹ Ld. Gombocz, BTLw 201.

¹⁷⁰ G. V. Jusupov, Vvedenie bulgaro-tatarskuju épigrafiku. AN SSSR Kazanskij filial.

¹⁷¹ Epigraphica Bulgarica. Studia Uralo-Altaica I. Szeged 1973.

¹⁷² HMKial 89 skk.

A bolgár-csuvas nyelven keresztül a hun-bolgár nyelv emléke a szovjetunióbeli finnugor nyelvek számos jövevényszava.¹⁷³

Ezeket természetesen el kell választanunk a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavaitól. Az utóbbiak a VII–IX. századból valók, és egy intenzív együttélésnek a következményei, az előbbieket későbbi időből valók, és kisebb a művelődéstörténeti jelentőségük. És az a nyelvcsoporthoz, mely a Szovjetunió finnugor nyelvei közül bolgár-csuvas nyelvi hatás alatt állott, bizonyos történeti egységet képvisel (ez a kutatásnál fontos momentum), s ehhez az egységhez a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavainak semmi köze — még kevésbé a protobolgároknak.

A problémakör jelenlegi állásáról és feladatairól képet ad Rédei Károly és Róna-Tas András cikke, A permii nyelvek őssperi kora bolgár-török jövevényszavai.¹⁷⁴ A szerzők „Az érintkezések történeti háttere” c. részben (297. l.) megállapítják, hogy „[a kaukázusi bolgárok egyik csoportja 650 után] felfelé haladva a Volga mentén, bár kazár fennhatóság alatt, kikerült a kazárok közvetlen nyomása alól”, s a VIII. század végén, a IX. század elején megalapította a volgai Bolgár Birodalmat. Ennek bizonyításában nagy szerepet játszanak fontos numizmatikai leletek.

B. A BOLGÁROK TÖRTÉNETE ÉS MŰVELTSÉGE

Fentebb¹⁷⁵ — s már 1930-ban is több ízben — utaltam rá, hogy a bolgár név csak Attila halála után bukkan fel.

A bolgár név — mint láttuk — az *r*-es (*oġur*) törökséget jelzi. Eredetileg azonban nem ennek a neve volt.

HMKial 97

Attila birodalmának bukása után a hunok a Pontus vidékére vonultak vissza, itt — a talált népelemeket megszerezve — új birodalmat alapítottak, mely hun és bolgár néven szerepel a történeti forrásokban. A bolgár név ez

¹⁷³ Ld. M. Räsänen, Der wolga-bolgarische Einfluss im Westen im Lichte der Wortgeschichte. FUF XXIX, 1946, 190–201; vö. még: H. Paasonen, Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen. JSFOu XV : 2, 1897, 1–64; uő, Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen. FUF II, 1902, 81–137; Y. Wichmann, Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen. MSFOu XXI, 1903; M. Räsänen, Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen. MSFOu XLVIII, 1920.

¹⁷⁴ NyK LXXIV, 1972, 281–298.

¹⁷⁵ Ld. itt 119.

új birodalom keletkezésének ideje körül tűnik fel először, tehát azt az új népalakulást jelzi, mely a hunok és Pontus-vidéki egyéb török népelemek „összekeveredéséből” keletkezett, s melyben számbelileg nem a z-s nyelvet beszélő hunok,¹⁷⁶ hanem az r-es nyelvet beszélő törökök (ogurok) voltak többségben.

Ennek a népkeveredésnek az illusztrálására van egy sokatmondó adatunk: az r-es törökséghez tartozó dunai bolgárok fejedelmi listáján az első fejedelmek között szerepel a hun Irnek, Attila legkisebb fia.¹⁷⁷

HMKial 98

A *bolgár* nevet tehát az r-es nyelvet beszélő törökség jelölésére csak bizonyos fenntartással helyes használni, mert ez a név csak a hun — „ogur” (s esetleg egyéb) keveredés után keletkezett. Később azonban e keverék jellegű régi bolgárságban a z-s nyelvet beszélő elemek eltűntek vagy meggyengültek, s így a későbbi állapot feljogosít bennünket, hogy a bolgár névvel az r-es törökséget jelöljük. A következőkben, tekintet nélkül arra, hogy néha ezzel anakronizmust követünk el, az r-es törökséget bolgárnak nevezzük.

Honnan jöttek a bolgárok, hol voltak régebbi lakóhelyeik?

Erre vonatkozólag véleményem szerint útba igazít bennünket Priskos, akinek feljegyzéseiben a következő mondatot találjuk:¹⁷⁸

Ἐπερσεύσαντο δὲ κατ' ἐκεῖνον τὸν χρόνον κατὰ τοὺς ἐφ' ὧν Ῥωμαῖοι Σαράγουροι καὶ Οὐρουγοὶ καὶ Ὀνόγουροι, ἔθνη ἐξαναστάντα τῶν οἰκείων ἡθῶν, Σαβίρων ἐς μάχην σφίσιν ἐληλυθότων, οἷς ἐξήλασαν Ἀβαροὶ μετανάσαι γενόμενοι ὑπὸ ἐθνῶν οἰκούντων μὲν τὴν παρωκεανίτιν Ἀκτὴν.

Magyarul: „Azon időtájban a saragurok, urogok és onogurok (Σαράγουροι Οὐρουγοὶ Ὀνόγουροι) követeket küldtek a keletrómaiakhoz; ezek oly népek voltak, melyek csatát víván a szabírokkal (Σαβίρων), honi lakóhelyeikről elűzettek; ezeket meg [ti. a szabírokat] az avarok (Ἀβαροὶ) szorították ki, ezeket [ti. az avarokat] pedig azok a népek kényszerítették kivándorlásra, melyek az Óceán partján laktak.”

HMKial 99

A jelzett népek elhelyezkedése tehát eredetileg a következő:

saragur	} — szabír — avar — Óceán melletti népek
urog	
onogur	

E népek elhelyezkedését ismereteink alapján nem képzelhetjük másképpen, mint körülbelül kelet — nyugati irányban; legkeletebbre laknak az Óceán melletti népek, legnyugatabbra a saragurok, urogok és onogurok.

A Priskos jelezte népeltolódás után a helyzet az, hogy az avarok a szabírok helyére, a szabírok pedig a saragurok, urogok és onogurok helyére köl-

<¹⁷⁶ Ld. itt 118.>

<¹⁷⁷ Ld. itt 117.>

¹⁷⁸ Ed. Bonn, 158; ed. de Boor, 586; <Moravesik: UJb X, 1930, 54 skk.>

töznek, míg az utóbbiak valamire még nyugatabbra vonulnak. (A saragurok az akatzirok földjére jutnak, s ezeket igázzák le. Priskos, i. h.)¹⁷⁹

Ami az időpontot illeti, ezek az események Priskos szerint 461 és 465 között történtek.¹⁸⁰

Nehezebb azonban annak az eldöntése, hogy kell ezeket a népeltolódásokat földrajzilag magyaráznunk? Hol laktak ez események előtt az avarok, szabírok s a többiek, és hol laktak ez események után?

Erre a kérdésre több feleletet találunk a tudományos irodalomban.

Pauler Gyulánál¹⁸¹ ezt olvassuk: »A szaragurokat, ... urugokat [így], onogurokat, kik a Kaukázus északnyugoti aljában laktak, megtámadták és székeikből kiűzték a szavírok; ezek pedig a Volga mellől az avarok elől menekültek, kiket megint az „Ocean” mellől, vagyis a Káspi-tenger keleti partjáról jövő „tengeri köd és griffek elől” futó népek kergettek.« Pauler szerint tehát a Priskos által jelzett népeltolódások a Káspi-tenger keleti partjától, mondjuk a Maeotisig elterülő területen játszódtak le. Pauler véleménye nem önálló; csupán azért említem az első helyen, mert röviden és világosan van előadva, s mert általában jó képet ad a többi, vele körülbelül megegyező véleményről. Már Zeuss is körülbelül így magyarázza a szóban forgó helyet; az *Avari* címszó alatt¹⁸² ugyanis a következőket írja: „Mindjárt a hun hatalom bukása után, 461 és 465 között mutatkoznak már avarok dűlve a Maeotisnál és a Káspi-tengernél lakó népek mögött.”

HMKial 100

A hazai vélemények közül már láttuk Paulerét. Kívüle Thúry József,¹⁸³ Fehér Géza,¹⁸⁴ Darkó Jenő¹⁸⁵ és Zichy István gróf¹⁸⁶ mindnyájan ezen a véleményen vannak. <...>

Arra, hogy ez a nézet tarthatatlan, már 1930-ban kitértem.¹⁸⁷

Itt csak röviden foglalom össze főbb ellenérveimet a priskosi tudósítás említett magyarázatával szemben.

Az avarokról már fentebb, a nyelvükről írt fejezetben volt szó,¹⁸⁸ és hivatkoztam a történetükre vonatkozó újabb irodalomra is.¹⁸⁹

<¹⁷⁹ Henning: BSOAS XIV, 1952, 502: a saragurok akatzirok elleni győzelméről.>

<¹⁸⁰ Moravesik: Ujb X, 1930, 54: 463-ra teszi az eseményt.>

¹⁸¹ MNTörtSztIstv 2.

¹⁸² 728. l.

¹⁸³ Századok 1896, 788–789.

¹⁸⁴ KSz XIX, 1921, 25 skk.

¹⁸⁵ Népnevek 15–16.

¹⁸⁶ MNyK I : 5, 70.

¹⁸⁷ Ld. HMKial 101–102; 105 skk.

¹⁸⁸ Ld. itt 119 skk.

¹⁸⁹ Ld. itt 119, 68. j.

A szabírokkal részletesen foglalkozunk egy másik helyen.¹⁹⁰

Itt egyelőre csak annyit, hogy törökök, hogy Nyugat-Szibériában nyomaik vannak, s hogy a VI. század elejétől fogva a Kaukázus vidékén szerepelnek.

Ami végül a saragurokat, urogokat és onogurokat illeti,¹⁹¹ először is azt kell hangsúlyoznunk, hogy az *urog* név elírás az *ugor* vagy *ogur* helyett. Ebben többen egyetértenek, így Marquart,¹⁹² Kiessling,¹⁹³ Darkó,¹⁹⁴ <Moravcsik>¹⁹⁵ és mások. Más véleményen van Zeuss, ki¹⁹⁶ az *urugund* népnévvel egyezteteti az *urog* nevet, de inkább csak <feltevésként>.

Zeuss-szal szemben kétséggkívvül az elébb említetteknek van igazuk, mégpedig a következő okokból. 1) A fent említett *ogur* név van a *s(š)aragur* és *onoğur* népnévben; az előbbinek jelentése 'fehér ogur', az utóbbié 'tíz ogur'. Ha tehát a *saragur* és *onoğur* népnévben az *ogur* név maradt fenn, nagyon jól feltehető, hogy az *uroğ* népnévben is ez lappang. 2) <569 k.>^a szír Anonymus a Kaukázus-vidéki népek között felsorolja az *Ūn(u)gūr*, *m i n d j á r t u t á n a* az *Ūg(u)r* és később a *Sarurgūr* népet.¹⁹⁷ Menandros szerint itt, a Kaukázus vidékén, a Volga felé, lakik az *Ὀγούρο*-nép¹⁹⁸ s Theophylaktos Simokattes *Ὀγώο* népe,¹⁹⁹ mely a *Qara-İtil*, azaz a Volga mellett lakik, kétségtelenül ide tartozik.²⁰⁰ Mindezekből az adatokból megállapítható, hogy Priskos *urog* népnéve elírása az *ogur* névnek.

Ha mármost tekintetbe vesszük, hogy az *ogur* népnév az ősi *oğuz* névnek bolgár-török alakja²⁰¹ továbbá, hogy itt három *ogur* végű népnév e g y ü t t tűnik fel abból az alkalomból, hogy kiűzik őket k ö z ö s, r é g i lakóhelyükről, végül, hogy e három nép közül az onogurokat történeti forrás is bolgárnak mondja,²⁰² ha mindezt, mondom, tekintetbe vesszük, nem kételkedhetünk abban, hogy Priskos tudósításában egy bolgár-török népcsoportról van szó.

<¹⁹⁰ Ld. itt 149 skk.>

<¹⁹¹ Ld. fentebb (132) a hun-bolgár népnevek magyarázatát.>

¹⁹² Streifzüge 43.

¹⁹³ Pauly-Wissowa, s.v. Hunni, 2603.

¹⁹⁴ Népnevek 15., 9. j.

<¹⁹⁵ UJb X, 1930, 54.>

¹⁹⁶ Die Deutschen und die Nachbarstämme.

¹⁹⁷ Marquart, Streifzüge 356; <Darkó: KCsA I, 1921–1925, 297; Moravesik: UJb X, 1930, 61.>

¹⁹⁸ Ed. de Boor, 453.

¹⁹⁹ Ed. Bonn, 283, 285.

²⁰⁰ Vö. Marquart, Chron. 95 és uo. 4. j.; Streifzüge 45; Dieterich, Byz. Quellen II, 135; Zeuss, i. m. 713 és j.; Darkó, Népnevek 22.

<²⁰¹ Ld. HMKial 90–91., itt: 132.>

<²⁰² Ld. HMKial 91., 2. j.; itt: 132.>

* HMKial: „A VI. sz.-i.”

S most térjünk vissza Priskos szóban forgó helyének arra a régebbi magyarázatára, mely szerint a jelzett népvándorlás a Káspi-tó vidéke s a Fekete-tenger vidéke közt folyt le! E magyarázatról azt mondtuk, hogy helytelen.

Vele szemben már a legközelebbi ismert körülmények is óvatosságra intenek.

Először is: ha ezek a népek már régebben a Kaukázus és a Káspi-tó vidékén laknak, miért nincs egyikről sem korábbi feljegyzésünk?

Azt is lehetetlen feltenni, hogy az avarok az V. század közepe táján a Káspi-tó vidékén laktak volna, hiszen egészen a VI. század közepéig nincsen róluk tovább semmi hírünk ezen a területen, ellenben Kelet-Ázsiában žuan-žuan néven erősen szerepelnek ez időben.

HMKial 108

Az sem valószínű, hogy Ὠκεανός-on Priskos a Káspi-tót értené. Az Ὠκεανός szó a görögben a földet körülvevő külső tengert jelenti, szemben a belső tengerekkel. A Káspi-tó rendes neve a görögben Κασπία θάλασσα, Ὠκεανία θάλασσα, de hogy „óceán” néven emlegetnék, annak tudomásom szerint semmi nyoma.²⁰³

Még inkább óvatosságra intenek Zeuss magyarázatával szemben a szabírokról szóló ismereteink; egy ilyen nevű nép kétségtelen nyomok szerint valamikor Nyugat-Szibériában, az Irtis vidékén uralkodott. Ha az itt uralkodó *sabir* nép neve azonos Priskos *sabir* népnévvel, amiben pedig nincs okunk kételkedni, akkor Priskos helyének földrajzi magyarázatába bele kell vonnunk az Irtis vidékét is.

Ezt <a véleményt többen képviselik.>²⁰⁴

Tomaschek azt teszi fel, hogy az avarok még 461 előtt elfoglalták az Irtis vidékét, tehát a Priskos leírta események alkalmával az avarok az Irtis vidékéről a Kaukázus vidékére költöznek.²⁰⁵

Egészen helyes nyomon jár Marquart, ki a Streifzüge előszavában²⁰⁶ azt mondja, hogy a szabíroknak Priskosnál említett új lakóhelyeit valószínűleg ott kell elképzelnünk, ahol a későbbi *Sibir*-birodalom elterült; tehát Nyugat-Szibériában, az Irtis vidékén.²⁰⁷

HMKial 109

Az Altaj és a Kaukázus vidéke között gondolja a szóban forgó költözések színhelyét Munkácsi Bernát is,²⁰⁸ továbbá Miskolczy Gyula, Darkónak a magyarok bizánci neveiről szóló műve bírálatában.²⁰⁹

²⁰³ Herrmann: Pauly-Wissowa, s.v. Kaspisches Meer. <Vö. Thury: ItK 1897, 402 és Kuun, Rel. I, 42–43.>

<²⁰⁴ Ld. már Klaproth véleményét Zsirainál, Jugria 14–15.>

²⁰⁵ Kritik d. ält. Nachr. II, 44; Pauly-Wissowa, s. v. Avars.

²⁰⁶ XXIII.

²⁰⁷ Vö. Streifzüge 43.

²⁰⁸ KSz VI, 1905, 200; Vogul Népk. Gyűjt. II, 0176.

²⁰⁹ TörtSzemle III, 1914, 389. <vö. Moravesik, Abaris (kny.) 13.>

Kiessling a hunokról írott tanulmányában²¹⁰ ezeket a 461 és 465 közti eseményeket úgy adja elő, hogy az avarok kiűzik K ö z é p - Á z s i á b ó l a szabírokat, mire ezek a saragurokra, urogokra és onogurokra vetik magukat, s mindezek a népek Kelet-Európába törnek be.

Moravcsik Gyula azt bizonyítja,²¹¹ hogy Priskos teljes szövegét Suidas őrizte meg, s az eredeti szövegben Priskos a tárgyalt népeltolódást az óceán melletti népek megmozdulásával magyarázza, kik a köd és a griffek elől menekülnek. Itt Herodotos egyik közismert helyének (az aranyat őrző griffekről szóló résznek) hatásáról van szó, s ez Belső-Ázsiára utal.

HMKial 111

Ha pedig a dolog így van, akkor az Irtis-vidék a bolgártörökség egy részének régi hazája, mert a szabírok innen űzik ki a saragurokat, urogokat és onogurokat, azaz a bolgárokat.

Természetesen nincsen kizárva, sőt egyenesen valószínűnek kell tartanunk, hogy bolgár néprészek már az onogur—ogur—saragur vándorlás előtt elkerültek európai területre. Attila birodalmában és seregében bizonyára voltak bolgárok.

Nem hiszem azonban, hogy Prokopiosnak az a tudósítása,²¹² mely szerint az uturgur- és kuturgur-bolgárok már az V. század első felében a Maeotis környékén laktak, hiteles volna. Azért nem hiteles ez a tudósítás, mert az Uturgurról és Kuturgurról, e költött névadó testvérpárról s a csodaszarvasról szóló tudósítással kapcsolatban fordul elő.

⟨...⟩

HMKial 113

Az ogur = bolgár-törökség Urál-vidéki őshazájának emléke az *onogur* névből keletkezett *Jugria* név.²¹³ E név elemzésénél — úgy látom — a következőket kell figyelembe venni.

HMKial 114

1. Legrégibb az *Ugra* alak. Ez az *onogur* névből ugyanúgy keletkezett, mint a magyarok *ugri* neve, azzal az -a végzettel, melyet más hasonló nevekben is látunk. (*Merja, Muroma, Čeremisa, Udora.*)

2. A *Jugra* alak szókezdő j-je szabályos orosz fejlemény a régebbi *Ugra* alakból.

3. A zürjén *jögra, jogra* alak, melynek hagyományozása igen gyöngye, az orosz *Jugra* átvétele. Ha az Ob neve az oroszban (*Ob'*) zürjén jövevény-

²¹⁰ Pauly-Wissowa, VIII, 2603.

²¹¹ UJb X, 1930, 54 skk.

²¹² BG ed. Bonn, 475 skk., ed. Haury, 503—504.

²¹³ Zsirai: NyK XLVII, 2. és 3. füz. ⟨Ld. még: يوره Togon, IF 171—172; de vö. Minorsky, Hudūd.⟩

szó,²¹⁴ miért ne kerülhetett volna át Jugria nevének orosz alakja a zürjénbe? Az oroszok az Urálon túli hódításaik idején zürjén területen át, zürjén utakon és zürjén vezetőkkel mentek, írja Kannisto.²¹⁵

A részleteket illetően Zsirai idézett értekezésére utalom az olvasót.

Kínai forrásokban is van nyoma a nyugat-ázsiai bolgárságnak.²¹⁶

Már <időszámításunk> előtt szerepel a kínai forrásokban egy *Ö-k'ut*²¹⁷ vagy *Hö-k'ut*²¹⁸ alakú népnév, melyet de Groot az *ujgur* névvel azonosít. Ez az azonosítás nem fogadható el. Az ujugrok minden valószínűség szerint csak később szerepelnek.²¹⁹ Az is valószínű, hogy ha az *Ö-k'ut*, *Hö-k'ut* „ujgur”-nak volna magyarázandó, volna a kínai alakok között olyan változat is, mely az első szótagot *oi-* vagy *ui-*féle jelzéssel írná. Ilyen körülmények között az *Ö-k'ut*, *Hö-k'ut* az *ogur* népnévvel azonosítható. Ezzel a magyarázattal lényegében megegyezik Hirth magyarázata, ki *Ugir*-t vesz fel eredeti alakul, anélkül, hogy az *ogur* népnévre gondolna.²²⁰

HMKial 115

A kínai forrásokból világosan kiderül, hogy ez a nép északnyugaton lakott, de Groot szerint²²¹ Kobdo, a Tarbagatai és Semipalatinsk vidékén.²²² Az *ö-k'ut* = oguroktól nyugati irányban lakott egy nép, melyet a kínai források *ting-ling*-nek neveznek, s mely — úgy látom — különös figyelmet érdemel.²²³

Egy <i. sz.> III. századi kínai forrás szerint a ting-lingek állattenyésztő nomádok, haderejük 60000 ember, híres nyestprémet, továbbá fehér és kék *k'un-tsu* prémet²²⁴ szállítanak.²²⁵

A ting-lingek lakóhelye ez adat szerint csak oly vidékre tehető, hol a prémkereskedés, a prémvadászokkal való érintkezés lehetősége megvan, ahol a történeti időben más népek is foglalkoztak északi állatok prémjének a szállításával, tehát meglehetősen északra, az Irtis középső és alsó folyásának vidékére.

HMKial 116

²¹⁴ Kannisto: Ztschr. f. Ortsnamenforsch. III, 266.

²¹⁵ Uo. 267.

²¹⁶ Ligeti: MÖst 47.)

²¹⁷ de Groot, Die Hunnen der vorchr. Zeit 221.

²¹⁸ de Groot, i. m. 76, 79, 210, 221, 227; *u-k'ut*: Hirth, Über Wolga-Hunnen ... 270., j.; *wou-kie* vagy *hou-kie*: Pelliot: JA 1920 : 1, 138–139., j.

²¹⁹ Vö. Marquart, Streifzüge 497.

²²⁰ Ethn XII, 1901, 243; uő: KSz II, 1901, 83.

²²¹ I. m. 221.

²²² Vö. Ligeti Lajos térképét, KCsA II; <...> Marquart, Komanen 66; Donner: JSFOu XL : 1, 33 sk.

²²³ Schlegel: MSFOu III, 1892, 42 skk.; de Groot, i. m. 62, 221; Hirth: KSz II, 1901, 82 skk. j.; Ethn XII, 1901, 242–243., j. <Vö. Ligeti: MÖst 47; Räsänen: Acta OrientHung XII, 1961, 75.>

²²⁴ de Groot; Chavannes: *kouen-tseu*; Hirth: *k'un-tsü*, KSz II, 1901, 83; Ethn XII, 1901, 243., j.

²²⁵ Chavannes, i. h. 560–561; de Groot, i. m. 62; Donner: JSFOu XL : 1, 36–37.

A *ting-ling* név maga alighanem foglalkozásukkal, a prémszállítással, illetőleg a török *tīn*, *teyīn* 'mókus' szóval függ össze; a mókus prémje gyakorisága miatt a legfontosabb prém;²²⁶ egy török *tīnlig* 'prémes (nép)' értelemben is vehető; Vö. lebed *tīnāg* (< **tīnlig*)²²⁷ 'reich an Eichhörnchen' = teleut *tīndū* (< **tīnlu*), altaji *tīndū*, továbbá Klaproth következő adatát (Asia Polygl.² 169): „Die Öedh-Ostiaken, d. i. Zobel-Ostiaken, die sich auch *Den* oder *Denka* nennen . . .”²²⁸

Az említett kínai tudósításban előforduló *k'un-tsu*, (< . . .) egy, a kínaiak előtt ismeretlen állat barbár nyelvi neve. Hogy melyik állaté, az nem lehet kétséges: kék és fehér prémje a sarki rókának van, tehát a *k'un-tsu* a sarki róka neve.

HMKial 117

Tudva azt, hogy a kínai *nts* hangcsoport idegen *rs* hangcsoportot képviselhet (az *ārši* népnévet például a kínaiak *an-ts'ai*-nak írják át), arra gondolhatunk, hogy a *k'un-tsu* egy török-mongol *qīrsa* 'sarki róka' szó átírása. E szó megvan a mongolban, a jakutban, a teleutban²²⁹ és a kirgizben. A *qīrsa* a jakutban ma sarki rókát jelent, a többi nyelvben pusztai rókát. A szó alakpárja, mely több török nyelvjárásban megvan: *qarsaq*.²³⁰

Tehát már időszámítás előtt 2-3 évszázaddal törökök laktak Nyugat-Szibériában, s az a körülmény, hogy ezek prémkereskedéssel foglalkoztak, erősen elválasztja őket a törökségnek másik, földműveléssel, kereskedelemmel és iparral nem foglalkozó ágától, a hunféle törököktől, s a békés foglalkozásokat kedvelő bolgár csoportba tartozónak tünteti fel őket. Azon az alapon, hogy a *ting-ling*ek prémkereskedéssel foglalkoznak, s hogy ugyanezt mondja Jordanes az onogur-bolgárokról, Hirth már régebben²³¹ felvette azt az eszmét, hogy a *ting-ling*ek talán azonosak az onogurokkal.

A bolgárságra valóban rendkívül jellemző a prémkereskedés. Ibn Rusta pl. ezt írja a volgai bolgárokról: „Vagyonuk java része a menyétbőr; arany-, ezüstneműjük nincs, hanem a pénz náluk a menyétbőr, egy ilyen bőr náluk *harmadfél* dirhemet ér.”²³²

²²⁶ Heinrich Lomer, *Der Rauchwaren-Handel*. Leipzig 1864, 47 azt mondja, hogy Szibériában évente 6 millió mókusbőr kerül forgalomba, már nyúl csak kétmillió, s ezek után leggyakoribb prém a hölgymenyété, évi 350 000 darabbal.

²²⁷ Räsänen: *Acta OrientHung* XII, 1961, 76.)

²²⁸ Másképp Hirth: *KSz* II, 1901, 83., j.: *ting-ling* = *telengut*; Grumm-Gržimajlo, *Zapadnaja Mongolija* 10 skk. Karlgrén szerint e név régi (VI. századi) olvasata *tieng-lieng*. Herrmann, *Chin*. Namenliste (Sven Hedin, *Southern Tibet*, VIII) 449.

²²⁹ A *k'un-tsu*-t a teleut *qīrsa*-val egybevetette már Hirth: *Ethn* XII, 1901, 243., j.; *KSz* II, 1901, 83., j.

²³⁰ A *qīrsa* tehát török eredetű; Böhtlingk, *Jakutisch-Deutsches Wb* s.v. *kyrsa*.

²³¹ *KSz* II, 1901, 82–84., j.

²³² *MHK* 165; vö. Gardízi, uo. 166.

Amennyiben a ting-ling név fent adott magyarázata helyes, más ting-ling töredékek²³³ erről a területről vándorolhattak ki. <...>^a

A hunoknál, türköknél, oguzoknál, besenyőknél s a többi nem bolgár törökségnél is találunk ugyan ipart, kereskedelmet, földművelést, művelődésre való hajlamot, mely pl. az ujugroknál virágzó műveltséget teremtett, de a törökség e részének főfoglalkozása a harc és az állattenyésztés volt.²³⁴

HMKial 119

Viszont a bolgár-törökök katonailag is meg voltak ugyan szervezve, de inkább a békés foglalkozás felé hajlottak. Nem lehet most célunk, hogy a bolgár-török kultúráról részletes képet rajzoljunk, de lássuk legalább néhány vonását.

Legszembetűnőbb ez a kultúra a magyar nyelv bolgár-török jövevényszavaiban. Ezekből világosan látszik, hogy a bolgár-törökök intenzíven foglalkoztak állattenyésztéssel, föld-, kert- és szőlőműveléssel, iparral, halászáttal. Különös fontossága van annak, hogy a bolgár-török nyelv ilyen fogalmak nevét adta át a magyar nyelvnek, mint *ír*, *betű* és *szám*, melyeknek átadása csak úgy képzelhető, hogy egyúttal írni is ők tanították a magyarokat. A bolgárok erkölcsi fogalomkörének fejlett voltát mutatják *érdem*, *bűn*, *gyarló*, *bocsát*, 'szent' jelentésű *egy* (pl. *egy-ház*) szavunk.

E szavak a bolgár-török műveltség jellemzése szempontjából nem azért jelentősek, mert megvoltak a bolgár-törökben — hiszen megvannak a többi török nyelvjárásokban is —, hanem azért, mert csoportokban mint műveltségi hatás képviselői jöttek át a magyar nyelvbe.²³⁵

HMKial 120

<A mordvin, cseremisiz és permi nyelvek jövevényszavainak tanúságáról érvényes megállapításokat közöl Fehér.>²³⁶

Ibn Rusta²³⁷ a volgai bolgárokat kereskedő,²³⁸ földművelő, de a harchoz is értő népnek rajzolja. Tudósítása szerint a volgai bolgárok már 900 körül mohamedánok. Egészen más képet kapunk tehát róluk, mint a hunokról, türkökről, besenyőkről vagy más, ezekhez hasonló török népről. „Lakóhelyeiken mecsetjeik, iskoláik, müezzinjeik s papjaik vannak”, írja róluk Ibn Rusta. <Búzáat szállítanak az oroszoknak.>²³⁹

²³³ Chavannes, Documents, index; Grumm-Gržimajlo, i. h.

²³⁴ Vö. Köprülüade, Türkiye tarihi I. k. II. fejezet: Az iszlám előtti török műveltség.

²³⁵ Vö. itt fentebb a magyar nyelv hun-bolgár elemeiről írtakat: 132 skk.

<²³⁶ ArchHung VII, 1931, 161.>

²³⁷ MHK 163 skk.

<²³⁸ Kiemelkedően fontos náluk a bőrkereskedés. Ld. Fehér, i. m. 162.>

²³⁹ Ašmarin, Bolgari i čuvaši 25—26.

^a A kimaradó részt HMKial 118—119. ld. itt fentebb: Hun nyelvi nyomok a számojédban, 110—111.

〈Írott〉 források, archeológiai leletek és a zürjén, a votják, a cseremisiz nyelv nagyszámú bolgár-török jövevényszava a volgai bolgárok műveltségének magas fokáról, földművelésének, iparának és kereskedelmének fejlettségéről tanúskodnak.²⁴⁰

A volgai bolgárok archeológiai emlékeit kiváló keramika, érmek, ezüst-, bronz- és aranytárgyak, záruk, balták, sarlók, zablák, kardok s egyebek jellemzik, mondja Tallgren az Ebert-féle Reallexikonban.²⁴¹

〈Építészeti emlékeik is jelentősek.〉 A Pontus-vidéki bolgárok 〈— részben iráni hatás alatt fejlődött —〉 műveltségének sokatmondó emlékei a régi bolgár kánok idejéből maradt építészeti maradványok, továbbá feliratok és egyéb emlékek, mint a nagyszerű madarai lovas relief és felirata.²⁴²

Emellett a volgai bolgárokról tudjuk, hogy félnomádok. Ibn Fadlān azt írja róluk,²⁴³ hogy mindnyájan sátorban élnek, fejelmük is. A város lakó kazárok nyáron kivonultak a szabadba, és sátor alatt nomád életet éltek.²⁴⁴

C. ONOGUROK

HMKial 178

A magyaroknak *Onγγροοι*: *Ungar* neve, mint mondtuk, az onogur-bolgárok nevéből származik.

〈Ez a magyarok voltaképpen neve Bizáncban.〉²⁴⁵

Az onogurok történetéről voltaképpen nem sokat tudunk, 〈annak ellenére, hogy Moravesik Gyula részletesen tárgyalta az összes rájuk vonatkozó adatokat.〉²⁴⁶

Marquart²⁴⁷ említ egy *Honagur* nevű hunt, ki egy örmény forrásban²⁴⁸ a IV. században szerepel. Nincs kizárva, hogy ez a név az *onogur* népnévvel függ össze. A hunok, kik ebben az időben a Volgától keletre laktak, bizonyára valamilyen viszonyban voltak az onogurokkal.

²⁴⁰ A volgai bolgárok műveltségének számos kérdését taglalja Poppe, Čuvaši i ih sosedí. Čeboksary, 1927 〈és újabban Togan, IF〉

²⁴¹ III, 356.

〈²⁴² A kaukázusi bolgárok építkezéséről ld. Fehér, i. m. 159.〉

²⁴³ Togan, IF 64 (§ 61), 180 skk.

²⁴⁴ Ibn Rusta, ld. MHK 153, 155.

〈²⁴⁵ Ld. Décsy: NyK LVII, 1956, 282.〉

²⁴⁶ MNy XXVI, 1930, 4—18, 89—109; Ujb X, 1930, 53—90.〉

²⁴⁷ Streifzüge 44., 2. j.; vö. Manandian, Beitr. zur alban. Gesch. 34.

²⁴⁸ Moses K'atankatvac'i II, 1.

A történelemben először 461 és 465 között jelennek meg az onogurok, Priskos fent tárgyalt tudósításában, midőn két más bolgár néppel, a sara-gurokkal és ogurokkal együtt elhagyják nyugat-szibériai hazájukat, s meg-jelennek Kelet-Európa azon területén, mely a Bizánci Birodalom érdekkö-rébe tartozott. (Hogy hol, azt nem tudjuk, csak azt tudjuk, hogy követeket küldöttek Bizáncba.)

HMKial 179

Itt hosszú ideig nem hallunk róluk semmit, míg aztán a VI. század közepe táján Agathias bizánci író arról tudósít bennünket, hogy Kolchisban egy vár és környéke *Ὀρόγοντις*, (*Ὀρογόγοντις*) nevet visel, s e név az onogurok egy régebbi vereségének emléke.²⁴⁹

Eszerint az onoguroknak nyoma van 461–550 között a Fekete-tenger keleti partvidékén, a Kaukázus gerincétől délre eső területen.

Jordanes²⁵⁰ a VI. sz. közepén szól a „hunugur”-okról, mint a Pontus<nak — úgy látszik — északkeleti> vidékén lakó népről. Megemlíti, hogy prém-kereskedéssel foglalkoznak.²⁵¹

A VI. század második felének elejéről említi az onogurokat (*On(u)gur*) mint Kaukázus-vidéki nomád népet a <...> Zacharias Rhetor<ról neve-zett> szír <egyháztörténet>.²⁵²

Említi az onogurokat a VI. századra vonatkozólag Theophylaktos Simo-kattes is,²⁵³ a barszilokkal és szabírokkal, szóval észak-kaukázusi népekkel együtt, továbbá Menandros, az 558-i események kapcsán, mikor az avarok leverik a szabírokat s más helyen.²⁵⁴

A 700 körül író Ravennai Geográfus²⁵⁵ a Maeotis és Kubán vidékén említi a patria Onogoria-t.²⁵⁶

HMKial 180

Ez a forrás azt mondja, hogy a szóban forgó adatot (a IV. századi) Liba-niosból meríti, tehát e szerint az onogurok a IV. században már a Kubán és a Don között laktak volna. Ezt az állítást azonban nem lehet komolyan venni.

Schnetznél olvassuk <...>: „Nicht wenige Gelehrte sind der Ansicht, dass Ravennas für sein geographisches Werk nur eine Quelle benutzt hat

²⁴⁹ Ed. Bonn, 146; HGM II, 243.

²⁵⁰ 5.c. ed. Mommsen, 63.

²⁵¹ Jordanes e tudósításáról fel lehet tenni, hogy régebbi forrásból való, s nem a kaukázusi, hanem az Urál-melléki onogur hazára vonatkozik.

²⁵² Marquart, Streifzüge 355–356; Chavannes, Documents 250., 4. j.; Brooks, Hist. Ecclesiastica Zachariae Rhetori vulgo adscripta 144.

²⁵³ *Ὀὐρρογοὶ*, ed. de Boor, 258.

²⁵⁴ Exc. de leg. 443, 206; <vö. Halasi-Kun: MÖst 81.>

²⁵⁵ IV, 2. Ed. Pinder-Parthey, 170–171.

²⁵⁶ Schnetz: Arch. f. slav. Phil. XL, 1926, 157 skk.

und dass die vielen uns unbekannten Gewährsmänner oder Werke, auf die er sich beruft, nur erdichtet seien.”²⁵⁷

Funaioli, a Pauly-Wissowa-féle Reálenciklopédiában ezt mondja erre vonatkozólag:²⁵⁸ „... Lassen wir aber die völlig unbekannten und betrachten die wohlbekannten, nicht christlichen Autoren Porphyrius, Iamblichus u. a. . . ., so finden wir nirgendwo eine sichere Spur ihrer von Ravennas angeblich gebrauchten Werke. Ptolemaios allein macht hier eine Ausnahme . . .” (A patria Onogoria előtti részben a Ravennas éppen Iamblichusra hivatkozik.)

Még élesebben ír Foerster és Münscher:²⁵⁹ „Nachleben des Libanios und gelehrte Beschäftigung mit ihm Aber auch gedacht wird seiner in der römischen Literatur nur, wo diese von der griechischen direkt abhängig ist oder wo es Schwindelliteratur ist, wie Geogr. Rav. IV 2—10 = frg. 94 . . .”

A Ravennai Geográfus adata tehát egy közelkorú, VI. vagy VII. századi forrásból való.

VII. századi viszonyokra utal az a bizánci püspökségi jegyzék, mely az onogurokat is említi: Ἐπαρχία Γοτθίας ἡ ὁ Οὐρογούρων <A püspökség Krímhez tartozik.>²⁶⁰

HMKial 181

Ezeken kívül még egy fontos adatunk van az onogurokra vonatkozólag. Ez Agathon diakonustól származik, ki a moesiai bolgárokat 713-i eseményekkel kapcsolatban . . . τῶν Οὐρογούρων Βουλγάρων . . . néven említi. A moesiai bolgárok tehát eredetük szerint onogurok (vagy *onoğundur*-ok < . . . >).²⁶¹ <Fontos adatot közöl Pseudo-Kallisthenes is.>²⁶²

A török *onoğur* 'tíz nyíl', 'tíz törzs' névből — mivel a törökben *o* hang rendszeren csak az első szótagban van — *onuğur* s ebből megint szabályosan *onğur* alak keletkezett. Ez az *onğur*²⁶³ alak az összslávban <*ogur*>^a-ra²⁶⁴ fejlődött (a második szótagbeli *u* kiesésére vö. török *abar* 'avar' ~ szláv. *obr*-). E szláv <alak volt> a görög Οὐγγροι <forrása> a latin *Ungri* s a többi euró-

²⁵⁷ Uo. 159.

²⁵⁸ s.v. *Ravennas Geographus*, Zweite Reihe, I : 1, 308. hasáb.

²⁵⁹ Pauly-Wissowa s.v. *Libanios*, XII, 2542. hasáb.

²⁶⁰ Vö. Gyóni: MNy XXXIV, 1938, 89.>

²⁶¹ Moravcsik Gyula: MNy XXVI, 1930. < . . . >

²⁶² Moravcsik: UJb X, 1930, 65.>

²⁶³ Az itt felsorolt adatok — *onuğur*, *onğur* — az *onoğur* fejleményei, nem rekonstruált formák, megtalálhatók bizánci forrásokban. Ld. Moravcsik, Byz-ture. II², 219—220, 226.>

²⁶⁴ Décsy: NyK LVII, 1956, 283.>

^a HMKial: *ogr*.

pai alakoké; a németben szabályosan *Ungar* alakot nyert a szó, francia területen pedig szókezdő *h*-t kapott (*hungarus, hongrois*). Természetesen a jelzett összsláv alakból fejlődtek az egyes szláv alakok (kivéve az orosz *venger*-t, mely az oroszban <valószínű XVI–XVII. századi>²⁶⁵ lengyel jövevényszó; az oroszban a szó alakja *ugr*-.²⁶⁶ <...>^a

4. SZABÍROK

Konstantinos Porphyrogenetos a *De administrando imperio* 38. fejezetében többek közt ezeket mondja a magyarokról: „Abban az időben [ti. a levédiai korszakban] nem hívták őket turkoknak, hanem *Σάβαροι ἄσφαροι*-nak, valami okból”. „Háború támadván a turkok és a ... bese nyók közt, a turkok tábora megveretett és két részre oszlott. Az egyik rész kelet felé, Perzsia vidékére telepedett le, és ezeket mai napig a turkok régi nevén *Σάβαροι ἄσφαροι*-nak nevezik.”

A magyaroknak itt található *szavardi* neve — amint ezt már a régebbi irodalom is megállapította, s amint bizonyítani fogjuk²⁶⁷ a török *sabir* népnévből származik.

A szabírokat Priskosnak egy fentebb részletesen tárgyalt tudósításában látjuk először megjeleníteni²⁶⁸ azzal az alkalommal, midőn <463 táján>^b kiűzik ősi nyugat-szibériai lakóhelyeikről az onogurokat, saragurokat és ogurokat, azaz a bolgárokat.

Hogy a Közép-Ázsiából jövő szabírok Nyugat-Szibériában hol telepedtek meg, illetőleg hogy hatalmi és kulturális szférájuk mennyire terjedt, arra nézve nagyon tanulságos Patkanov cikke az *Ethnográfia* XI., illetőleg a *Keleti Szemle* I. kötetében.²⁶⁹ Patkanov megállapítja, hogy a *T'āpar, Šabar*,

<²⁶⁵ Ld. Décsy: NyK LVII, 1956, 289.>

²⁶⁶ Darkó, Népevek 7 skk.; Hóman: TörtSzemle VI, 1917: A magyar nép neve a középkori latinságban; uő: MNy XIV, 1918, 64 skk.; Németh: KCsA I, 1921, 148 skk.; Melich: Arch. f. slav. Phil. XXXVIII, 1923, 244 skk.; Mezger: UJb 1922, II, 226; Czebe: Nyr LVI, 1927, 47 skk.; Eckhardt: MNy XXV, 1929, 9 skk.; <Pais: SztIstv-Eml. II, 609; Décsy: NyK LVII, 1956, 282 skk.>

<²⁶⁷ Ld. itt 155–156, 301–305.>

²⁶⁸ de Boor, Exc. de leg. 586., 7 skk. sorok.

²⁶⁹ A szabírok nemzetisége. Über das Volk der Sabiren. Vö. még Munkácsi: Ethn V, 1894, 11 skk.; <Gunda: Anthropos XXXII, 1017 (kny.); Zsirai: NyK XLVII, 1928–1930, 451 skk.>

^a Az ősi magyarság és az onogurok közti szoros kapcsolatról szóló bekezdések kimaradtak.

^b HMKial: 461 és 465 között.

Šaber, Šoper, Saber név, mely az osztják nyelv hangtörvényei szerint egy régi *Sabar* (*Saber, S'abar, Sapar*) alakra megy vissza, többször előforduló földrajzi név a Tobolszki kormányzóságban, így elsősorban az alsó Irtis vidékén, s az osztják népköltészeti hagyományban is szerepel. Mindez szerte amellet szól, hogy ez a név északnyugati Szibéria egykori lakóinak neve volt, s hogy az osztjakok és a vogulok ezzel a néppel közelebbi érintkezésben voltak. Az osztják hagyomány nagy tisztelettel és alázattal szól a szabírokról mint magasabb rendű fajról.

Nyugaton, a turinszki kerületben, a vogulok főhelyén is többször találjuk a *szabír* szót mint földrajzi nevet. Érdekes, hogy itt a mai vogulok *sápër*-nek nevezik az oroszokat, tehát régi uraik nevét átvitték mai uraikra.²⁷⁰ Több nyoma van e névnek északon, a berjozovi kerületben is. Ezek alapján Patkanov a szabírok területét az Obi-öböl, az Urál hegység, a Tura folyó és az isimi kerület határa között, esetleg a déli határt még lejjebb gondolja.²⁷¹ Megjegyzendő még, hogy a *szabír* név megfelelői a voguloknál és az északi osztjakoknál több kifejezésben előfordulnak, mint bizonyos fajtát jelentő jelzők. Végül, mint különösen fontos dolgot, meg kell említenünk Patkanov cikkéből, hogy a tobolszki kerület déli részén lakó tatárok *sibir, sivr* névvel jelzik az ország őslakóit, s nekik tulajdonítanak csaknem minden fennmaradt régiséget.

A mai tatár *sibir* a *sabir* névből keletkezett, a > i hangváltozással, mely a törökben meglehetősen gyakori.²⁷²

Továbbmenve, abban sem lehet kételkedni, hogy Szibéria neve ezzel a névvel függ össze,²⁷³ bár történeti adataink a névre csak a mongol korszakkal kezdődnek.

A mongol korszakban mohamedán forrásokban, pl. Rašideddinnél, *Sibir* (*Ibir-Sibir*) a neve egy területnek Nyugat-Szibériában, az Irtis vidékén.²⁷⁴

²⁷⁰ Munkácsi: Ethn XX, 1909, 127.

²⁷¹ KSz I, 1900, 267.

²⁷² Altaji *qaya* 'szikla' ~ kzk. *q̄ya* | altaji *yalan̄aş* 'meztelen' ~ urjanhaj *ȳlan̄aş* | oszm. *yarıl-* ~ *yırıl-* 'széthasadni' | csag. *qaq* 'száraz' ~ oszm. *kık* | szag. *qarlagas* 'feeske' ~ oszm. *kırlan̄ıç* | oszm. *tapa* ~ *tıpa* 'dugó' <(?)> | kzk. *tartıl-* ~ *tirtıl-* 'összehúzódni' | csag. *tarmaş-* 'felkúszni' ~ oszm. *tırmaş-* | ujugur *taş* 'külső' ~ csag. *tiş* | oszm. *davar* 'jószág' ~ kazáni *tıvar* | csag. stb. *tart-* 'húzni' ~ urjanhaj *tirt-* | ujugur stb. *tap-* 'találni' ~ urjanhaj *tıp-* | csag. stb. *tara-* 'fésülni' ~ urjanhaj *tıra-* | oszm. stb. *yat-* 'feküdni' ~ urjanhaj *çit-* stb. (Munkácsi: KSz V, 1904, 154, Katanov után) | kojbal *qarba* 'balenyv' ~ szagáj stb. *qırba* 'enyv' (Marquart: KSz XI, 1910, 11; Németh: NyK XLIII, 1914, 287–289.) | török *sığır* 'tehén', eredetileg 'fejt' a *saj-* 'fejni' igéből.

²⁷³ Vö. Markwart: UJb IV, 1924, 273.

²⁷⁴ Ld. Barthold: Enz. d. Isl., s.v.; Markwart: UJb IV, 1924, 273.

Fontos adatokat találunk Schiltbergernél²⁷⁵ és a Mongolok Titkos Történetében.²⁷⁶

A XIV. században alakult nyugat-szibériai Tatár Birodalom székhelyévé a XVI. század elején *Sibir* (más néven *Isker*)²⁷⁷ nevű város lesz.²⁷⁸

Wiklund az Ebert-féle Reallexikonban²⁷⁹ így foglalja össze ide vonatkozó ismereteinket: „Úgy látszik, hogy különösen nagy hatással voltak az osztjákokra a szabírok, kik valószínűleg az első, Nyugat-Szibériába vándorló törökök közé tartoztak; központjuk Tobolszk körül az Irtisnél volt, hol később *Sibir*, a róluk nevezett Tatár Birodalom keletkezett.”

Mindezeket csupán azért mondtam el ilyen részletesen, mivel ezzel is világossá kívántam tenni, hogy a szabírok valaha Nyugat-Szibériában, Tobolszk környékén laktak. Ide, mint láttuk, <463 k.>^a költöztek.²⁸⁰

A szabírok (illetőleg valószínűleg csak egy részük) nem sok idő, talán egy félszázad múlva, Marquart²⁸¹ szerint valószínűleg 515 előtt, valószínűleg ugyanazon az úton, mint a bolgárok, szintén levonulnak a Kaukázus vidékére, ahol 558-ig, az avaroktól szenvedett vereség idejéig visznek jelentős szerepet.²⁸²

A Kaukázus vidékén eleinte talán a Volga felé eső részekben laktak,²⁸³ később nyugaton, a Kubán vidékén találjuk őket.²⁸⁴

Itteni, körülbelül félszáz éves történetükről egyes harcokon kívül mást nemigen tudunk. Harcolnak „a hunokkal”, a Bizánci Birodalommal és a perzsákkal, részint szövetségben velük, részint ellenük.²⁸⁵

Számukat nemigen tudjuk. Malalas²⁸⁶ szerint Boa szabír királynőnek 100 000 katonája volt, de bizonyos, hogy számuk a törzsszövetségükbe tartozó népek száma szerint ingadozott.

²⁷⁵ Schiltberger, ed. Langmantel 62., 2. j.: „Ibir-Sibir . . . , wie das land zwischen Jenissei und der unteren Tunguska auf der lapieschen(!) karte von «Asien im beginn des 13. jahrh.» bezeichnet ist (d'Ohsson, Geschichte der mongolen II)”; Schiltberger: *Ibissibir* ld. ed. Langmantel, index.

²⁷⁶ Haenisch, GGM 205: *Sibir*.

²⁷⁷ Zsirai: NyK XLVII, 1928–1930, 436., j.)

²⁷⁸ Kannisto: FUF XVII, 1925, 212.

²⁷⁹ III, 376.

²⁸⁰ Vö. még: Munkácsi, Vog. Népk. Gyűjt. II, 0171 skk.

²⁸¹ Streifzüge, XXIII., 1. j.; <Moravesik: UJb X, 1930, 61.>

²⁸² Menandros, ed. de Boor, 443.; <Moravesik: UJb X, 1930, 76.>

²⁸³ Marquart, Streifzüge 58.

²⁸⁴ Prokopios BP II. 29, ed. Bonn, 288; ed. Haury, I, 292; Dieterich, Byz. Quellen, I, 53; Carl Wolff, Histor. Atlas, No 1; Fehér: KSz XIX, 1921, 46 skk., 70; <Darkó: KCsA I, 1921–1925, 294.>

²⁸⁵ Fehér: KSz 1921, XIX, 46–48; Herzfeld: Der Islam XI, 1921, 118–119.

²⁸⁶ XVIII, ed. Bonn 430–431.

^a Ld. itt 149., b.

Fő foglalkozásuk a háború. Hadi kultúrájuk fejlett; kiválóan értettek hadi gépek készítéséhez.²⁸⁷

A szabírok etnikai hovatartozásáról több elmélet van.

A hun-bolgár népekhez sorolja, tehát törököknek tartja a szabírokat Zeuss,²⁸⁸ a hunokkal rokon népnek Schafarik;²⁸⁹ szlávoknak tartja őket Florinskij,²⁹⁰ mongoloknak Munkácsi,²⁹¹ finnugoroknak, a magyarok, vogulok, osztjákok közeli rokonainak Patkanov²⁹² és egyenesen magyaroknak Fehér Géza.²⁹³

Ez elméletek közül meggyőző érveléssel megalapozva egyik sincs; Zeussé sem, amelyik igaznak bizonyul. Ő bizonyos sokatmondó, de az etnikai hovatartozás kérdésében nem feltétlenül döntő momentumokra alapítja véleményét. Ilyen momentumok: a) a történeti források a szabírokat hunoknak nevezik; b) a szabírok hunok, bolgárok társaságában jelennek meg; c) karakterüket ismerve, leginkább törököknek gondolhatjuk őket.

Zeussnak azonban kétségtelenül igaza van, amint ez a szabír nyelvmaradványok vizsgálatából is kitűnik.

A. A SZABÍROK NYELVE

Lássuk először a nevüket!

Nevük, a *szabír*, nem idegen név; maguk használták, mint a nyugat-szibériai, tehát régi lakóhelyükön található *Šabar* stb. helynevek bizonyítják.

E népnév alakjai a következők. A VI. századból való szír Anonymusnál *sab(i)r* alakot találunk,²⁹⁴ bizánci íróknál *σάβιροι* (*σάβειροι*) alakot, mely valószínűleg *savirnak* (esetleg *sabirnak*) olvasandó; Jordanesnél: *saviri*-t,²⁹⁵ örmény forrásban *savir*-t,²⁹⁶ Masūdínál *سبیر* = *s(a)bir*-t.²⁹⁷ A vogulban és az osztjákban található alakok Patkanov szerint egy régi **sab(p)ar* (**saber*), *s'abar*, *soper*-féle alakra mutatnak.²⁹⁸ A szír forrásban, Masūdínál és

²⁸⁷ Prokopios, BG IV, 11, 14; ed. Bonn, 510–511, 528; ed. Haury, II, 538 skk., 558–559; Fehér: KSz XIX, 1921, 50–51.

²⁸⁸ Die Deutschen und die Nachbarstämme 711–712, 722.

²⁸⁹ Slav. Alt. I, 331 sk.

²⁹⁰ Ld. Patkanov: KSz I, 1900, 268.

²⁹¹ Ethn VI, 1895, 138.

²⁹² KSz I, 1900, 268 skk.

²⁹³ KSz XIX.

²⁹⁴ Marquart, Streifzüge 356. <...>

²⁹⁵ C. 5.

²⁹⁶ Marquart, Streifzüge 58.

²⁹⁷ Kitāb at tanbih, ed. de Goeje, BGA VIII, 83; Kuun Géza gróf: KSz II, 1901, 265.

²⁹⁸ KSz I, 1900, 266.

a szibériai területen tehát egy török **sabir ~ sabar* alak mutatkozik, míg a többiekben: *savir*. Itt tehát török *b > v* változással van dolgunk, mint például a *teve* szóban. Ennek régi török alakja **tübä*, ebből fejlődött a bolgár-török **tävü*, s ennek a megfelelője a magyar szó.

Mivel itt minden valószínűség szerint török népnévről van szó, megkísérelhetjük e név eredetének megállapítását.

Katanov török tulajdonnévjegyzékében²⁹⁹ találunk egy török személynévet, mely *Sabar*-nak vagy *Sabir*-nak hangzik (*Ay-Sabar* és *Kün-Sabar*, *Ay-Sabir* és *Kün-Sabir*; *ay* 'hold', *kün* 'nap'). Ez a név azonos a mi népnévünkkel.

De mi ez a *sabar ~ sabir*? Mint az alakja mutatja, *-r* képzős nomen verbale, amilyen az oszmánliban a *yatar ~ yatır*, *brakar ~ brakır*, *kılar ~ kılr*, *deyer ~ deyür*: a *yat-* 'feküdni', *brak-* 'hagyni', *kıl-* 'tenni', *dey-* 'elérni' igékből.³⁰⁰

Ezeknek megfelelőleg a *sabar ~ sabir* alapszava nem lehet más, mint a kazak, kun, kazáni, oszmánli *sap-* ige, amelynek jelentése 'az útról letérni, eltévedni, tévelyegni, valamivel felhagyni, megőrülni'. Eredeti alakja tehát *sapar*, ebből fejlődött a *sabar*, ugyanúgy, ahogyan az oszmánliban ugyanezen ige egy másik származékából a **sapık* alakból *sabık* ('eltévedt') fejlődött.³⁰¹

A név szabályos hangtani fejlődése a törökben a következő: *sapır ~ sapar > sabir ~ sabar > savir ~ savar*.

A *sabar ~ sabir* eredeti jelentése e szerint 'az útról letérő, eltévedő, tévelygő, bolyongó'. A jelentésből azonnal világos, hogy a név magyarázatában jó nyomon járunk, mivel e név a török népnévek egy sajátos csoportjába tartozik, abba a csoportba, melyet a 'költöző, kóborló, vándor, eltévedt' jelentésű török népnévek alkotnak.³⁰²

A *szabır* népnév tehát, melynek 'eltévedő, bolyongó' jelentése a középszerű hazából való kivándorlásra vonatkozik, török eredetű népnév, s mivel a szabíroknak saját nevük, a szabírok török voltát bizonyítja.

De maradtak ránk a szabíroktól más nyelvi emlékek is, ti. személynévek.

Legszebb ezek között egy királynőnek a neve: *Βωαρήξ*. Ez a *szabır* királynő arról nevezetes, hogy 527—528-ban Justinianos császárral szövetség-

HMKial 189

HMKial 190

²⁹⁹ Alfav. ukaz. II, 67.

³⁰⁰ Vö. Deny, Grammaire de la langue turque, § 615.

³⁰¹ A *p > b > v* fejlődésre más példák: oszm. *kap-* 'megragadni' ~ *kavra-* ua.; ujj. csag. kaz. stb. *tap-* 'finden, erhalten, erwerben' ~ ujj. alt. stb. *tabar* 'Waare, Besitz' ~ ujj. oszm. csag. *tavar* 'Waare, Habe; die Haustiere, das Vieh, hauptsächlich die Schafe'. A *tap-* 'tisztelni' igéből származik a *tabgač* népnév, melynek *taugač* alakja is élt. Thomsen: MSFOu V, 139.; (Vö. még: **Čapış > čabış > čavuš > cauš* (Pelliot: T'oung Pao XXVI, 1928—1929, 237.))

<³⁰² Ld. itt 93—94.>

get köt a perzsák ellen. Nevének változatait Moravcsik Gyula gyűjtötte össze és adta ki a Szinnyi-Emlékkönyvben.³⁰³

E név elemzésével egy régi török fejedelemtől név bontakozik ki előttünk.

Először is le kell választanunk a szóvégi *s*-et, mely görög nominativusi végzet, mint ahogyan görög nominativusi *-s* van a *Yayiq ~ D'žayiq* szónak, az Urál folyó nevének, Ptolemaiosnál feljegyzett *Δαΐς* (genitivusa *Δαΐκος*) alakjában.³⁰⁴

Marad tehát *Boarik*. E név két részre osztandó; második része világosan a török *arığ* 'tisza, szép, erényes' szó, mely török nőnevekben második részként gyakran szerepel.

Így Katanov tulajdonnévjegyzékében találjuk a következő női neveket: *Entai Ariğ, Töñ Azin Ariğ, Tüzämir Ariğ, Üyän Ariğ, Utyän Ariğ*. Ujgur női név az *Ariğ tängirim*,³⁰⁵ Katanovnál az *Ariğ* maga is megvan mint női név.

HMKial 191

A név előrése: *bo* egyenlő az oszmánli *boğ* 'parancsnok, úr, vezér' szóval (a magyar régiségben Mikes *baş-boğ* 'fő-vezető' címéből ismeretes). Ez kétségtől régi török szó,³⁰⁶ és semmi köze sincs a szláv *bog* 'isten' szóhoz, ahogyan a szótárak állítják. A szóvégi, illetőleg magánhangzóközi *ğ* eltűnésén, különösen névben, nem csodálkozhatunk.

A *Bo-Ariğ* név tehát török, s azt jelenti, hogy 'Erényes-vezér'; eszerint párja a *Qan arığ* névnek, mely a minuszinszki tatároknál fordul elő, s annyit jelent, hogy 'tisza, erényes, szép vezér, erényes fejedelem'.³⁰⁷ Hasonló név a szabír kori (kaukázusi) *Aqqağan* név, egy fejedelemné neve, melynek jelentése 'Fehér-fejedelem'.³⁰⁸

Fennmaradt *Boariğ* férjének neve is, aki még 520 körül meghalt. Nevének alakváltozatait Moravcsik említett cikkében láthatjuk: e név eredeti alakja *Baláç*. Ez megint török név;³⁰⁹ a *malak* szó az oszmánliban 'bivalyborjú'-t jelent, s a török *bala* 'gyermek' szó származéka.³¹⁰ Tudjuk, hogy állatnevek s állatok kicsinyeinek nevei a törökben gyakran szerepelnek

³⁰³ MNy XXIII, 1927, 262.

³⁰⁴ Tomaschek, Kritik d. ält. Nachr. II, 39.

³⁰⁵ Müller, Zwei Pfahlschriften II.

³⁰⁶ Rásonyi: MNy XXXVI, 1940, 293; Tarama Sözlüğü II: *başbuğ*; Bang-von Gabain, TT I, 23.)

³⁰⁷ Radloff, Proben II, 220; Wb s.v. *qan*.

³⁰⁸ Rásonyi Nagy László megfejtése; Menandros, Exc. de leg., ed. de Boor, 204: τῆς ... Ἀρκάδας ...; (Togan, IF 269.)

³⁰⁹ Ld. Rásonyi: MNy XXVIII, 1932, 103.)

³¹⁰ Vö. Pais: MNy XXIV, 1928, 170; Rásonyi Nagy: NyK LI, 1941–1943, 102; Eren, İkiz kelimeler (kny.) 286;)

személynevekkül. Ilyenek: *Tay* 'Csikó';³¹¹ *Tay-bäg*;³¹² *It-balla* 'Kutyafia';³¹³ *It-küčüdžük* 'Kis-kutya', Özbeg leánya;³¹⁴ *Čodžuq-bōri* 'Fiafarkas';³¹⁵ *Qulun* 'Kis-csikó', *Čabaja* 'Nagy-csikó',³¹⁶ *Buzaǵu* 'Borjú'.³¹⁷

A *bala* alapszó van meg a *Bala-xan* személynévben.³¹⁸

HMKial 192

Harmadik, világosan megfejtendő szabír név az *Ἰλιγερ*.³¹⁹ Első része a török (ujgur stb.) *ilig* 'fejedelem' szó,³²⁰ második része a török *er* 'férfi'. Az *Iliger* név jelentése tehát 'Fejedelem-férfi'; jelentéstani magyarázatot hozzáfűzni felesleges.³²¹

A szabírok tehát e nevek tanúsága szerint is törökök.

Arra a kérdésre, hogy vajon a törökségnek nem a bolgár ágához tartoznak-e a szabírok, határozottan nemmel felelhetünk. Világos ez először is abból a körülményből, hogy a szabírok a régi törökség keleti területéről valók. Azonkívül, mint látni fogjuk, a szabírok azonosak a kazárokkal.

Ezek után visszatérhetünk a magyarok *σάβαρτοι* nevének megfejtésére. E név, mint mondtuk, azonos a *savir* népnévvel.

Hogy a magyarság egy török nép nevét viseli, abban semmi sajtáságos nincsen, hiszen a magyarság másik két régi neve, az *on(o)gur* és a *türk* eredetileg szintén török népnév:

<...>^a

Hangtanilag, illetőleg alaktanilag a *savir* és *σάβαρτοι* megfelelése kifogástalan. A *σάβαρτοι* szabályosan *szavárdi*-nak olvasandó, s ebben a *-d* az *apród*, *szád* szavainkban ma is meglevő képző, melyet a régi magyar nyelv igen gyakran használt.³²² Ez van például *Árpád* nevében vagy az Ómagyar Mária-siralom *uodum* 'uracsám' és *fiodum* 'fiacsám' szavaiban. Különbösen régi magyar nevekben gyakori. (*Páld*, *Istvánd*, *Péterd*, *Tivánd* stb.)³²³

HMKial 193

³¹¹ R. Nagy L.: NyK XLVI, 1923–1927, 127.

³¹² Radloff, Uig. Sprachdenkm. ed. Malov 67. darab.

³¹³ Kirgiz; Almássy: KSz II, 1901, 118.

³¹⁴ Ibn Battūta, ed. Defrémery, II, 383, 389, 396.

³¹⁵ Houtsma jegyzékében.

³¹⁶ Kacsinc; Katanov, Otčet o poezdke: Uč. Zap. Kaz. Univ. 1897, 93.

³¹⁷ Von Gabain, TT IX, 106. sor.)

³¹⁸ Bartol'd, Turkestan 444. <...>

³¹⁹ Agathias, III. 17.

³²⁰ Turan: Türkiyat Mecmuası VII–VIII, 1942, 192; von Gabain: Der Islam XXIX, 1949, 32.)

³²¹ Vö. Gombocz: MNy XXII, 1926, 11–12.

³²² Vö. MNy XXXII, 1936, 225.)

³²³ Melich: MNy X, 1914, 151; *Numuolohod* = *Nemvalód*, Melich: MNy XIII, 1917, 52.

^a A szabírok és magyarok „kétségtelen” történeti kapcsolatáról szóló bekezdés ki-marad.

Népnév végén a magyar régiségben más esetben is látunk kicsinyítő képzőt: ilyenek a *Kozárom*, *Bolgárom*, *Kozárd*³²⁴ helynevek, s ilyen, amint ezt más helyen³²⁵ bővebben kifejtem, a baskíriai magyarok *bašgird* neve.

A második szótag *a*-ja vagy a török *sabar* > *savar* alakból magyarázandó (erről az alakpárról fent szóltam), vagy a török *sabır* > *savır* alakból olyan formán, mint *sajt*, *gyalom*, *kanyaró* szavaink első szótagbeli *a*-ja, mely török *i*-nak felel meg,³²⁶ továbbá *Alap* és *Altabarsz* személyneveink második s *Gyalán* személynevünk első szótagbeli *a*-ja, melyek szintén török *i*-val állanak szemben.³²⁷

5. TÜRKÖK

Már fentebb meg kellett említenem a türkök nevét,³²⁸ hogy nevet tudjak adni a hunok nyelvének, bár a hunok nyelvileg és történetileg több évszázaddal a türkök előtt szerepelnek. A *türk* név csak 550 körül keletkezett. De ez vált 550 után az egész törökül beszélő világ nevévé, s ha visszamegyek a legrégibb hunokig, már azokat is töröknek kell neveznem. (Tévednek tehát azok a kutatók, akik a *türk* nevet már a hunoknál keresik, illetőleg a törökség időszámításunk előtti ősi nevének gondolják. A törökség ősi neve, véleményem szerint, a *qun* ~ *xun* 'ember' szó.) Ez a névmagyarázat történetileg fontos kérdés.

A *türk* szó jelentése az ótörök nyelvben F. W. K. Müller megállapítása szerint 'erő',³²⁹ mint népnév — ismétlem —³³⁰ politikai név, amilyen sok van a régi törökségben.³³¹

A Türk Birodalomnak volt egy keleti ága, a Bajkál tótól délre (552), egy nyugati, a Balkas tó környékén (gondoljunk a mai Taskentre) és egy harmadik, egy európai ág, a Volga torkolata,

³²⁴ Melich: MNy XXI, 1925, 126.

³²⁵ Ld. 298 skk.

³²⁶ Gombocz: MSFOu XXX, 151.

³²⁷ Gombocz, Árpádkori török személyneveink, index.

³²⁸ Ld. 84 sk.

³²⁹ Von Gabain, Alttürk. Gram. 'mächtig'; DTS s.v.

³³⁰ Ld. itt 84 sk.

³³¹ Az irodalmat és a név törvényszerűségeinek feltárását ld. Németh: KCsA II, 1927, 275—281; HMKial 49 és itt 84 sk.; Doerfer, TMEN II, 483—495 (§ 888). A nagy kérdést nem akarom minden részletével újra tárgyalni. Nyomatékosan utalok Doerfer idézett helyére. (Sir Gerard Clauson fenntartja régi nézetét: EtDiet 542b.) A más véleményen lévőkkel szemben hangsúlyozom, hogy itt minden finom spekuláció ellenére a legegyszerűbb „grammatika” dönt: a jelentéstannak a népnivekről szóló fejezete. S ebben az esetben a *türk* név elterjedése is nyomon követhető.

az Alsó-Don és a Kaukázus gerince között, amely kazár néven szerepel, és 575 táján keletkezett.³³²

A keleti türkök ága Kínához kapcsolódott, a közép-ázsiai, erős iráni hatás alatt állott, a harmadik, a kazárok, a Volga és a Fekete-tenger bizánci, szláv és magyar területeivel folytatott hol békés, hol háborús érintkezést.

A főhatalom a keleti türkök uralkodójának, a kagánnak a kezében volt, de a nyugati türkök uralkodója, a jabgu, sokszor teljesen függetlenül uralkodott.

E kettősség már a türkök legrégebb korszakában megvan. A birodalom alapítója T'u-men (nevét csak kínai forrásból ismerjük), ki 552-ben verte le északi Közép-Ázsia akkori urait, az ázsiai avarokat. Testvére, Ištemi,³³³ a nyugati türkökön uralkodott, meglehetősen önállóan.

T'u-men 552-ben halt meg; fia és második utódja Mu-han, ki 553-tól 572-ig uralkodott, Ištemivel (meghalt 575/76-ban) együtt óriási hódításokat tett, mely hódítások T'u-men harmadik fia, Mu-han utódja, T'o-po alatt is folytatódtak. A birodalom keleti határa a mai Mandzsúriánál volt, nyugaton a Bizánci Birodalom krími részeinél. E hódítások egyik legnevezetesebb momentuma volt az Oxus vidékén (s ettől délre és keletre nagy területen) uralkodó, hatalmas heftaliták leverése 563 és 567 között.³³⁴

Ištemi fia és utódja, Tardu, T'o-po halála (581) után teljesen függetleníti magát a Keleti Türk Birodalomtól. A két részre bomlott birodalom nem tud a kínai erőnek és ravaszságnak ellenállni: 630-ban a keleti türkök kínai fennhatóság alá kerülnek s <657>^a-ben a nyugati türkök is.³³⁵

680—682 körül a régi dinasztia egy tagjának, Elteriš kagánnak (= Qutluğ) sikerül a keleti türkök régi függetlenségét és hatalmát visszaállítani. <Qap-gan idejében> a nyugati türkök is visszaszerzik függetlenségüket.

Elteriš után Qap-gan kagán (= Mo-č'o) uralkodik (<691>^b—716),³³⁶ majd Bilge kagán, ki 734-ben hal meg, s utána mintegy tíz évre, 745-ben, az ujgurok végképp megdöntik a Türk Birodalmat.³³⁷

³³² A *kazár* név eredeti alakja *k'azar*, mint főleg a bizánci, magyar, orosz, arab, perzsa, héber stb. alakok tömege bizonyítja; -r végű nomen verbale, mely a türk kori török népevek jelentéstana alapján magyarázandó. Ld. 94, 168.

³³³ A feliratok és Theophanes Simokattes Ištemit is kagánnak nevezik.>

³³⁴ Czeglédy: MNy L, 1954, 143.>

³³⁵ Vö. Minorsky, *Hudūd* 264.>

³³⁶ Pelliot: T'oung Pao XXVI, 1928—1929, 205., 7. j.>

³³⁷ Thomsen: ZDMG LXXVIII NF III, 1924, 121 skk.; Chavannes, *Documents* 219 skk.; Thomsen: MSFOu V, 57 skk.; uo. 57: irodalom; Jakinf [Bičurin], *Sobranie svědění o narodah obitavših v Srednej Azii v drevnie vremena*. 3 časti. Pbg. 1851.

^a HMKial: 659-ben.

^b A HMKial-ban a 691 utáni kérdőjel törölve.

A türk állam a világtörténetnek s a magyar őstörténetnek is egyik legfontosabb tényezője. Származásuk szerint a türkök a hunokhoz és avarokhoz tartoznak.

A három türk birodalomnak egymáshoz és más népekhez való viszonyáról, e viszonyok bonyolult és változatos történetéről sokat írtak, a minket különösen érdeklő kazárokról is.

Két területet azonban kiemelek, mert ezek közvetlenül érintik a magyarság kulturális fejlődését.

Élt Belső-Ázsiában a türkökkel egy időben egy iráni nép, a szogdok, kiváló kereskedők, gyarmatosítók, vallások, írás, irodalom és egyéb műveltségi jelenségek közvetítői. Az újkor angoljaihoz hasonlíthatnám őket. Hazájuk az ókorban az Oxus és Jaxartes között, a mai Szamarkandtól délre volt, de érdekszférájuk kiterjedt a Volga torkolatától Kína északkeleti határvidékéig. Közvetítettek a türkök és Bizánc között. Hatásuk rendkívüli és ismereteink bővülésével egyre nagyobbak tűnik fel.

Két szovjet orientalista, S. G. Kljaštornyj és V. A. Livšic az *Acta Orientalia* c. folyóiratban, 1972-ben, *The Sogdian Inscription of Bugut Revised* címen³³⁸ ismertette az egyik újabb szogd feliratot, mely a Keleti Türk Birodalom VI. századi történetének második feléből közöl rendkívül fontos történeti és gazdasági adatokat. Személynevei a türk művelődéstörténet leg szebb adalékai közé tartoznak. A felirat Mongóliában van, a cécêrlégi múzeumban. Egy türk kagán temetési maradványához tartozik.

Hogy bemutassam, milyen szerepet játszottak a szogdok Kínában és a közelben élő türkök között, idézek az említett két kutató ismertetéséből egy részt: „In 607 *P'ei Chü* who had been the viceroy of the Western Territory (East Turkestan) and by all means encouraged Sogdian trade, became a central figure in the inner politics of China. In Mongolia, however, the Sogdians themselves became his most dangerous political adversaries. Having failed in his efforts to rouse civil dissension among the Turks, *P'ei Chü* complained to the emperor: «The Turks themselves are simple-minded and short-sighted and dissension may have been roused among them. Unfortunately, many Sogdians live among them who are cunning and insidious; they teach and instruct the Turks».”³³⁹ (Bibliográfia a cikk végén.)

³³⁸ *Acta OrientHung* XXVI, 1972, 69–102.

³³⁹ I. m. 91.

A másik dolog, amit kiemelek a törökök kapcsán a magyarság török környezetének a jellemzésére: a török nomád népek rovásírása.³⁴⁰ Ez a magyar őstörténetet különösképpen érdekli, mert a török rovásírást a magyarok is átvették.³⁴¹ De ennek a területnek a kutatása lassan és kritikai tekintetben nehézkesen megy. 1932-ben kiadtam a bécsi nagyszentmiklósi kincs rovásfeliratainak a megfejtését.³⁴²

Az Acta Linguistica XXI. kötetében ismertettem a kazár rovásírás emlékeit is, melyet szovjet tudósok nagy szorgalommal gyűjtenek. Megfejtésük még nem sikerült. Egy kazár írással írt pálcá a nyugati törököknél (Taskent környékén) is előkerült.³⁴³

A közép-ázsiai törökség, mégpedig annak egy később felbukkanó ága, a kipszakok továbbra is fontos szerepet játszott a magyarság életében. (Ez azonban már egy egészen más világ. Árpád honfoglalása után a magyarság szuverénvé válik.)

〈A három Türk Birodalom legtovább élő ága a kazároké volt. Birodalmuk〉 türk fennhatóság alatt, türk vezetéssel és türk haderő hozzájárulásával jött <...> létre 560–570 körül, 〈de — mint látni fogjuk³⁴⁴ —〉 még 627-ben is a Türk Birodalomhoz tartoznak.³⁴⁵

HMKial 200

Ennek azután természetes következménye, hogy a kazárok a türk nevet is viselik. Ezzel a névvel nevezik őket a kazár név mellett, görög, arab és szír források.³⁴⁶ Egy kínai forrás, a T'ang-szu a kazárokat (a VIII. század közepére vonatkozólag) *T'u-kiüe ho-sa* 〈és *t'u kiüe k'o-sa*〉 = *türk-qazar*-nak nevezi.³⁴⁷

E név a VIII. század után — úgy látszik — nemigen volt használatos, kiszorította a *qazar* név.

³⁴⁰ Erről bővebben írok a Levédiről szóló fejezetben, a kazár–magyar érintkezés kapcsán.

³⁴¹ Ld. 230 sk.

³⁴² J. Németh, Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Mit zwei Anhängen: I. Die Sprache der Petschenegen und Komanen, II. Die ungarische Kerschrift. Budapest–Leipzig. Majd második, bővített és átdolgozott kiadásként angolul: J. Németh, The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe. ALingu XXI, 1971, 1–52.

³⁴³ Így épült és épül az utóbbi évtizedekben a türk filológia. Bizonyos, hogy még nagyobb lesz a haladás a következő évtizedekben, s ez a haladás érinteni fogja a magyar őstörténetet is.

³⁴⁴ Ld. itt 162 skk.

³⁴⁵ A türk uralom megdöntéséhez vö. Halasi Kun: MÖst 82.)

³⁴⁶ d'Ohsson, Des peuples du Caucase 201; Marquart, Streifzüge 304; Kmoskó: KCsA I, 1921–1925, 359–360.

³⁴⁷ Chavannes, Documents 145, 170; 〈Togan, IF 269.〉

Hangsúlyozzuk tehát, hogy a *türk* név a türk hódítás következtében került a kazárokhoz, s e név eredetének minden más magyarázata lehetetlen.

De *türk* nevet visel a kazárok egyik hűbérese, a magyarság is. A magyarok nem beszéltek ugyan törökül, sohasem voltak Ázsiában, a Volga és Káma mellől jöttek, de akik „türk”-ök voltak, mert a „türk” politikai nevet kapták, mikor 840 körül a Kazár Birodalom hűbéresei lettek. Így nevezték őket a bizánciak, a mohamedánok, a Kaukázus örményei, szóval az egész érdekelt politikai világ; és vannak források, melyek a magyarokat „nyugati türkök”-nek, a kazárokat „keleti türkök”-nek nevezik.³⁴⁸

HMKial 196

Mohamedán íróknál, Ibn Rusta, Gardīzī, al Bakrī közös szövegrészében található a magyarok türk voltáról szóló első világos említés. Ez Ibn Rustánál a következő alakban maradt meg: „A magyarok <pedig a törököknek egy fajtája.>”³⁴⁹ Gardīzīnél³⁵⁰ ugyanígy, bár erős szövegromlással.

Al Balhī — Ištahī — Ibn Ḥauqal a basdzirtokról (= magyarokról) szólva megemlíti: „Ezek és a besenyők törökök.”³⁵¹

Ibn Fadlān (921–922) több helyen török fajúnak mondja a baskíriai magyarokat,³⁵² Masūdī a Pontus-vidékieket.³⁵³

Több arab forrás egyenesen *türk* néven említi a magyarokat.

Így egy régi, 850 előtti tudósítás, mely al-Bakrínál és a tévesen Masūdī-nak tulajdonított Kitāb al adžā’ib c. műben őrződött meg. E tudósítás, mely szerint³⁵⁴ még a dunai bolgárok (*burdžān*) pogányok, azt mondja, hogy a dunai bolgárok harcban állnak a bizánciakkal, szlávokkal, kazárokkal és türkökkel. Ezek a türkök csak a magyarok lehetnek.³⁵⁵

HMKial 197

Említettük, hogy Masūdī türk fajúnak mondja a magyarokat; majd arról szól, hogy a türkök Konstantinápolytól Spanyolországig kalandoznak — itt a *türk* név csak a magyarokra vonatkozhatik.³⁵⁶ Egy másik helyen Prágáról

³⁴⁸ Ld. HMKial 201–202; itt 161–162.

³⁴⁹ Vö. MHK 167; <MEH megfelelő részével.>

³⁵⁰ I. h.

³⁵¹ Hvolson, Izvēstija Ibn Dasta 105; MHK 240.

³⁵² MHK 199.

³⁵³ Murūdž, ed. Paris, I, 262: „la mer des Bulgares, des Russes, des Bedjna, des Bedjenek et des Badjghourd, dont les trois derniers sont des races turques, est la même que la mer Nitas.”

³⁵⁴ Al-Bakrī: Kunik-Rosen, Izvēstija Al Bekri 45, 65.

³⁵⁵ Marquart, Streifzüge 29–30, 204–205; Al-Bakrī, i. h.; L’abrégé des merveilles, oeuvre attribué à Maçoudi, trad. par Carra de Vaux, 123.

³⁵⁶ Masūdī, Murūdž, ed. Paris, II, 58–64; d’Ohsson, Des peuples du Caucase 259; Marquart, Streifzüge 60 skk.

beszélve azt mondja, hogy „e szláv királyhoz [= országhoz] legközelebb a türkök [= magyarok] országa van.”³⁵⁷

Azután türknek nevezi a magyarokat Ibrāhim ben Yaqūb, a X. század második felének az elején.³⁵⁸ Ez a tudósítás is a szlávokkal van összefüggésben; arról van szó ti., hogy a Prágától Krakkóig terjedő szláv ország határos a magyarok (= *etrāk*, a *türk* arab többese) országával.

Muṭahhar ibn Tāhir al Maqdisī a X. század közepén írt történeti művében³⁵⁹ azt mondja, hogy a türkök Andalus ellen viseltek portyázó hadjáratot, s hogy az ottani arabok a portyázók közül néhányat elfogtak, de senki nyelvüket megérteni nem volt képes. Ezek a türkök is magyarok.³⁶⁰

A bizánci források közül <György barát krónikájának folytatója 837 tájára vonatkozóan említi türk néven a magyarokat.> Böles Leó császár (886–912) <is türknek hívja> a magyarokat taktikai művének XVIII. fejezetében, majd <Nikolaos Mystikos, ázután Böles Leó> fia Konstantinos Porphyrogennetos s utánuk a bizánci írók egész sora.³⁶¹

Két alkalommal turknak nevezi a magyarokat egy nyugati író, a Bizáncban járt Liudprand is.³⁶²

<...>^a

Hogy a türk név a magyarokra <...>^b a türk–kazár–magyar kapcsolat révén szállt, azt bizonyítja Nikolaos Mystikos bizánci patriarkának³⁶³ egy 924–925-ből való levele is, mely egy helyen „türk”, egy helyen „nyugati türk” névvel jelöli a magyarokat.³⁶⁴ A „nyugati” jelző azt tételezteti fel velünk, hogy a pátriárka egy „keleti” türk népről is tud, mely nem lehet más, mint a kazár. Viszont Theophanes (megh. 817) a kazárokat nevezi „keleti türk”-öknek.³⁶⁵ Ez a kifejezés egy „nyugati türk” népre enged következtetni, s ez nem lehet más mint a magyar.³⁶⁶

³⁵⁷ Masūdī e fejezetét javítva közli Marquart, Streifzüge 96 skk.; a szóban levő helyet ld. 100, 102, továbbá 144.

³⁵⁸ Tudósítása al-Bakrínál: Kunik-Rosen, Izvēstija Al Bekri 35, 49; Marquart, Streifzüge 192.

³⁵⁹ Ed. Huart, IV, 65.

³⁶⁰ Kmoskó Mihály közlése.

³⁶¹ Darkó, Népnevek 4, 33 skk., Leóra nézve: 34.; <Macartney, The Magyars 124 skk.>

³⁶² Antapodosis, II. könyv 4. és 26. c.

<³⁶³ Ld. itt fentebb.>

³⁶⁴ Migne, Patrologia Graeca CXI. k. 151 és 153; Moravcsik: KCsA I, 1921–1925, 156–157.

³⁶⁵ Ed. Bonn, 485.

³⁶⁶ Darkó, Népnevek 44; vö. Czebe: KCsA I, 1921–1925, 306–310.

^a HMKial 198. lap 3. bekezdésétől a 199. l. végéig az egész rész kimarad.

^b HMKial: „a türk hódítás és”.

⟨És hogy a fenti adatoknál nem alkalmi, esetleges népnévhasználattal állunk szemben, azt bizonyítja, hogy⟩ ezeket az adatokat szépen egészíti ki a következő ⟨adat⟩, mely egy 1105-ig terjedő bizánci krónikában fordul elő: „... οὐγγρίας ἦν καὶ ἐσπερίον τουρκῶν καλοῦσι (= Magyarországé, melyet nyugati Turkianak is neveznek)”.³⁶⁷

⟨...⟩^a

6. KAZÁROK

A kazárokról szóló ismereteinket az eddigi történeti kutatások alapján³⁶⁸ — némi nyelvészeti észrevételekkel kiegészítve — a következőkben foglalhatjuk össze.

HMKial 203

A kazárok első nyomaira a történelemben — mint már említettük —³⁶⁹ a szabírok eltűnése (558) utáni korszakban a Kaukázus északi vidékén bukkantunk. I. Chosrau Anōšarvān alatt (531 és 578 között) már harcolnak a kazárok a perzsák ellen,³⁷⁰ s 586-ban már ismeretes a kazárok neve a Római Birodalomban.³⁷¹

³⁶⁷ Cod. Vatic. gr. 1889. fol 32^r.

³⁶⁸ Irodalomra ld. Moravesik, Byz-turc. I², 81—86; Czeglédy, A korai kazár történelem forrásainak kritikájához: MTA I OK XV, 1959, 107—128.

³⁶⁹ Ld. itt 156—157.

³⁷⁰ Nöldeke, Gesch. d. Perser und Araber 166.

³⁷¹ Marquart: WZKM XII, 1898, 198—199; Streifzüge 46; ⟨Minorsky, Hudūd 450; Halasi Kun: MŐst 87—88; Gombocz: MNy XVII, 1921, 17. Mint egyfajta lehetőséget említettem itt a jegyzetben, hogy⟩ a kazárok eredetére ⟨talán⟩ Masūdī egy adata s a szabír népnév megfejtése vet világot.

HMKial 204

Tudjuk, hogy a szabírok egy része talán a VI. század elején vagy még az V. században, Irtis-vidéki hazájából tovább vándorolt a Kaukázus felett elterülő vidékekre. 558-ban letűnnek, s nemsokára ezután a türkök fennhatósága alatt megalakul a Kazár Birodalom. (Ld. Marquart, Streifzüge 58 és 46.) A szabírok és a kazárok viszonyára vonatkozólag Masūdī (Kitāb at tanbih, ed. de Goeje 83 BGA VIII.) azt mondja, hogy a kazárokat törökül szabíroknak, perzsául *qazar*-oknak nevezik. ⟨...⟩ Ebből azt következtethetjük, hogy a *qazar* a szabír népnek egy másik neve. Tomaschek ezt ki is mondotta, ilyenformán: (ld. Pauly-Wissowa, s.v. Bulgaroi, 1041. hasáb.) a szabírok később kazár néven jelennek meg. (Vö. még Kuun Géza gróf: KSz II, 1901, 265., 3. j.; Maçoudi, Le livre de l'avertissement, trad. Carra de Vaux 120. j.; de Goeje jegyzete a *sabir* szóhoz (BGA VIII, 83): Itaque Hunni-Sabir et Chazari idem populus sunt; cfr. Nöldeke, Beitr. zur Gesch. des Alexander romans. p. 31. (Denkschr. AWWien Bd. XXXVIII.).”

Ha mármost figyelembe vesszük, hogy a *sabir* népnév jelentése valóban azonos a *qazar* név jelentésével, akkor Masūdī adatának helyes volta nyilvánvalóvá válik, s a szabír-kazár azonosságot is valószínűnek kell gondolnunk. (Másképp Marquart: WZKM XII, 1898, 192—193.)

^a HMKial 202. lap 2. bekezdése és a 203. lap 2. bekezdése közti rész, mely a magyarországi törökös jellegéről szól, kimarad. Jó része másutt kerül tárgyalásra.

Eszerint a Kazár Birodalom lényegében a Kaukázus felett lakó bolgárokból s az ezekre rátelepedett szabírokból alakult. Később, a türk hódítás idején, jött még hozzá némi, de valószínűleg igen kevés türk elem.

Történetük első korszakában a kazárok a Türk Birodalomhoz tartoznak, még 627-ben is.³⁷² <Jelentősebb szerepet csak Herakleios (610–641) idejében kezdenek játszani.>³⁷³

HMKial 205

A VIII. század második felének közepe tájáig vegyesen *türk* és *xazar* néven szerepelnek a bizánciaknál és a keleti forrásokban.

A kazárok birodalma a többi török birodalmak között kiválik kulturális színvonalával, virágzó földművelésével és különösen kereskedelmével.

„A kazárok tartományában szántóföldek és sok kert találtatik,³⁷⁴ s ez a föld az életnek sok kényelmét nyújtja; méhek is nagy számmal vannak és jó viaszt visznek innen ki”, írja Gardízi.³⁷⁵

Ibn Faḍlān a kazároknak liszttel, mézzel, viasszal, bársonnyal, vidra- és másféle bőrökkel való kereskedéséről beszél.³⁷⁶

„A [kazár] kincstár jövedelmi forrásai vámokból és a kereskedők tizedeiből állnak, amelyek a szárazföldi, tengeri s folyami útvonalakra megállapítottak.”³⁷⁷

Masūdī szerint a kazároknak sok hajójuk van.³⁷⁸

A török népekre jellemző harcokat csak 800-ig folytatnak, különösen a szászánidák és abbászidák birodalma ellen.³⁷⁹ Később zsoldos katonaságuk van.³⁸⁰

A kagán és a lakosság egy része zsidó vallású, többi része mohamedán, keresztény vagy pogány.³⁸¹

Ibn Rusta és Gardízi³⁸² a kazárok vallásáról azt mondja, hogy a kagán és a sad, a kazárok két királya, zsidó vallású a főemberekkel együtt, s a lakosság többi részének vallása a türkökéhez hasonló; pár sorral lejjebb arról beszél, hogy a fővárosnak mohamedán lakossága is van. Ezt megerősíti Ibn Faḍlān és Masūdī.³⁸³

HMKial 206

³⁷² Marquart, Streifzüge 47, 498; Barthold: *Enz. d. Isl.* I. 820 <... Togan, IF 269.>

<³⁷³ Vö. Moravesik: *UJb* X, 1930, 83.>

<³⁷⁴ A kertek számát ld. Germanus: *KSz* IX, 1908, 96.>

³⁷⁵ MHK 157, 158.

<³⁷⁶ Vö. Telegdi: *IMIT* 1940, 256.>

³⁷⁷ *Iṣṭahrī*: MHK 225.

³⁷⁸ MHK 260.

³⁷⁹ Marquart, *Streifzüge* 5–6.

³⁸⁰ Masūdī: MHK 256 skk.

³⁸¹ <Hvolson, *Izvēstija Ibn Dasta* 56;> Marquart, *Streifzüge* XIV, XLIII., 1. j.

³⁸² MHK 153–155.

³⁸³ MHK 216, 254–255.

Iṣṭahri és Ibn Ḥauqal szerint a kazár király zsidó vallású; alattvalói moszlimok, keresztények,³⁸⁴ zsidók és bálványimádók; számra nézve legkevesebb a zsidó s legtöbb a moszlim meg a keresztény; a király és előkelők zsidó valláson vannak.³⁸⁵

Állítólag már 677–703 között térítenek köztük a kereszténységre,³⁸⁶ s a kagán és az előkelőbb osztály Ḥārūn ar Rašid (786–809) idején tér át a zsidó vallásra.³⁸⁷ Konstantin 860 táján térít a kazároknál,³⁸⁸ s még két tudósításunk van iszlámra való térítésről.³⁸⁹

Ibn al Faḡih tudósítása, mely szerint a kazárok mind zsidók, a többi tudósításokkal szemben nem lehet hiteles,³⁹⁰ Marquart, i. m. 270; ugyanígy nem vehető figyelembe a XIV. századi Dimašqi tudósítása, mely arról szól, hogy 868 körül az egész kazárság mohamedánná lett.³⁹¹

Szemenderben mecsetek, keresztény templomok és zsinagógák voltak.³⁹²

A vallásokkal együtt jöttek természetesen írások is. Kétségtelen, hogy a Kazár Birodalomban ismerték a héber írást,³⁹³ az arab írást és a görög írást, s ismerték a türk írást, melynek mind a Keleti, mind a Nyugati Türk Birodalomból maradtak emlékei; An Nadīm arról tudósít bennünket, hogy a Kaukázus vidékén élt egy rovásírás, melynél nemigen lehet másra, mint a türk írásra gondolni.³⁹⁴ Egy XIII. század eleji író, Faḡruddīn Mubārak šāh meg arról értesít bennünket, hogy a kazároknál, illetőleg inkább csak a kazár zsidóknál ismeretes egy ábécé, melyet az oroszoktól vettek át, s melyet egy, a közelükben lakó, *rūm-rūs* nevű bizánci nép is használ; az írást balról jobbra olvassák, 21 (22) betűből áll; ez kétségtelenül a cirill írás.³⁹⁵

„Sajátságos dolog, hogy bár ennyi írásuk volt a kazároknak, írott emlék egyetlen egy sem maradt ránk tőlük.” <— írtam még 1930-ban.³⁹⁶ Azóta

<³⁸⁴ Moravcsik: SztIstv-Eml. I, 201–202.>

³⁸⁵ MHK 224.

³⁸⁶ Barthold: Enz. d. Isl. II, 1003; <Telegdi: IMIT 1940, 268.>

³⁸⁷ Masūdi: MHK 255; Marquart, Streifzüge, XIV, 5 skk. <Togan, IF 302, 313.,

2. j.>

³⁸⁸ Marquart, Streifzüge 13 skk.; MHK 348 skk.

³⁸⁹ Barthold: Enz. d. Isl. II, 1004.

<³⁹⁰ Másképp Telegdi: IMIT 1940, 260 sk.; Halasi Kun: MŰst 93.>

³⁹¹ MHK 245–246.

³⁹² Ibn Ḥauqal 282.

³⁹³ Erre van történeti adat is, a X. századi Ibn Abū Yaḡūb An Nadīmtól, vö. Marquart: WZKM XII, 1898, 170.

³⁹⁴ Sebestyén, MRHE 156; [Harkavy] Garkavy Skazanija musul'manskih pisatelej o slavjanah i russkih 240.

³⁹⁵ Tarīx-i Faxrud-Dīn Mubārak šāh, ed. Denison Ross, XI, §7; Ligeti: MNy XXIII, 1927, 473 skk.

³⁹⁶ Ld. HMKial 207.

bizonyos leletek kerültek elő, s a helyzet teljesen megváltozott. Kiderült, hogy volt a kazároknak saját (ma még olvashatatlan) rovásírásuk, melynek gyér, de világosan beszélő emlékei maradtak ránk.)

A birodalom legfontosabb része a Kaukázus gerincétől északra, a Káspi-tó (vidékén) van; itt van két nevezetes város, a nagyszámú lakossággal és négyezer³⁹⁷ kerttel bíró *Semender*,³⁹⁸ továbbá a VIII. század első negyedéig virágzó főváros, *Balandžar*,³⁹⁹ (mely később az araboké lesz.⁴⁰⁰ Ezek a mai Dagesztán területén voltak, a *Sulak* folyó vidékén.) (E két név eredetileg törzsnév.)⁴⁰¹

A Volga mellett volt *Sarįđšin*⁴⁰² 'Fehér(város)', arabul *Al-Baiđa*,⁴⁰³ melynek keleti részét *Hazar(ān)*-nak, nyugati részét, melyben a kagán lakott, *Itil*-nek vagy *Hanbalıđ*-nak⁴⁰⁴ is nevezték. E város már 729-ben a kazárok fővárosa.⁴⁰⁵

A Kazár Birodalom területe általában az a nagyjában háromszögforma terület, melyet a Kaukázus hegység északi széle, azután a Don folyó az Azovi-tengerrel, végül a Volga a Káspi-tóval együtt alkot; e terület legészakibb pontja tehát az, ahol a Don és a Volga legközelebb vannak egymáshoz. Ez a terület természetesen (a történelem folyamán alakult ki és) gyakran változott, s a szomszédos népek gyakran voltak többé-kevésbé szoros viszonyban a kazárokkal.

(A Kubán-vidék eleinte talán nem tartozott a kazárokhoz.)

Így a VII. században a kazárok uralma Perzsiának bizonyos északi, kaukázusi területeire is kiterjedt;⁴⁰⁶ (Herakleios korában (610–641) erős birodalom van a Maeotis–Kubán vidékén, de 698 körül kazár helytartó székel a krími Bosporos városában és a Maeotis keleti partján levő Phana-

³⁹⁷ Vö. Hvolson, *Izvēstija Ibn Dasta* 62.)

³⁹⁸ Ibn Hurradādbih: MHK 244; *Ištahri*, Ibn Hauqal: MHK 231–234; Masūdī: MHK 254; (Marquart, Streifzüge 16: سَمَنْدَرُ nem világos, hogy honnan veszi Marquart a vokalizációt, vö. 500. l.: ahol **Sumundur* alakot vesz fel; Minorsky, *Ĥudūd* 452; Togan, IF 298–299., j.; Balhī: Hvolson, *Izvēstija Ibn Dasta* 61.)

³⁹⁹ Ibn Hurradādbih: MHK 243–244; Minorsky, *Ĥudūd* 452–454.

⁴⁰⁰ Hvolson, *Izvēstija Ibn Dasta* 52.)

⁴⁰¹ Marquart, Streifzüge 16, 500; (Hvolson, i. m. 52–53; a *Balandžar* név eredetéről: Togan, IF 191.)

⁴⁰² Vö. Togan, IF 303; *Barğāšin*.)

⁴⁰³ Ld. Czeglédy: MNy XLVIII, 1952, 81.)

⁴⁰⁴ *Ĥamlīh*-nak?, vö. MHK 244; Ibn Hurradādbih.

⁴⁰⁵ Ibn Rusta: MHK 154; Ibn Hurradādbih: MHK 243; Ibn Hauqal: MHK 223; Masūdī: MHK 254; Ibn Fađlān: MHK 212; Marquart: WZKM XII, 1898, 194; uő, Streifzüge 18; Kaun Géza gróf: MHK 155., j., 230 és 2. j.; Barthold: *Enz. d. Isl.* I, 820; II, 1003; (Vö. Minorsky, *Ĥudūd* 451 skk.)

⁴⁰⁶ Barthold: *Enz. d. Isl.* II, 1003; (Thúry: *Századok* 1896, 687; Smirnov, *Drevn. ist. čuv.* 19 szerint az alánok képezik Kazária lakosságának az alapját.)

goriában;)>⁴⁰⁷ a kazárok meghódították a krími gótokat,⁴⁰⁸ s általában a Krím egy része többször⁴⁰⁹ tartozott hozzájuk; a X. században adót fizettek nekik a burtászok⁴¹⁰ és a Dnyeper vidékétől az Oka vidékéig lakó szlávok, a poljánok, sěverek és vjatičik,⁴¹¹ a IX. században Kijev is hozzájuk tartozott,⁴¹² sőt a X. században a volgai bolgárok is adófizetőik voltak,⁴¹³ <a mordvinok is adóznak nekik.>⁴¹⁴

A Kazár Birodalom a XI. század első felében pusztul el; történetének utolsó korszakára és végére vonatkozólag nincsenek világos adataink.⁴¹⁵ Maḥmūd Kāšgarī 1066-ban nem említi a kazárokat, de Fahrūddīn Mubārak šāh 1206-ban még beszél róluk.⁴¹⁶ Krím még századokig viseli a *Kazaria* nevet.

IV. Ince pápa 1253-ban az „... in terris Saracenorum ... Bulgarorum, Cumanorum ... G a z a r o r u m ... Tartarorum ... Ungarorum maioris Ungariae ...” kifejezéseket használja.⁴¹⁷

A. A KAZÁROK NYELVE

A kazárok nyelvéről egymásnak ellentmondó tudósításaink vannak.⁴¹⁸

Al-Balḥī (megh. 934-ben) szerint a kazárok nyelve a türkökéhez hasonló.⁴¹⁹ Ibn Faḍlān arról tudósít bennünket, hogy a kazárok nyelve különbözik a türkökétől és perzsákétól, és semmi más népnek a nyelve nem egyezik vele.⁴²⁰ Ezt a mondatot ismétli Ištahri⁴²¹ és Ibn Ḥauqal,⁴²² de az utóbbi

<⁴⁰⁷ Moravesik: UJb X, 1930, 83.>

⁴⁰⁸ Zeuss, Die Deutschen und die Nachbarstämme 431, 742.

<⁴⁰⁹ Vö. Barthold, 12 Vorlesungen 66.>

<⁴¹⁰ Vö. Hvolson, Izvēstija Ibn Dasta 18.>

⁴¹¹ Lētop. po Lavr. sp. 18; Barthold: Enz. d. Isl. I, 823.

⁴¹² Barthold, i. m. II, 1005.

⁴¹³ Markwart: UJb IX, 1929, 76., 4. j.; <Togan, IF § 77.>

<⁴¹⁴ Halasi Kun: MÖst 89.>

⁴¹⁵ Barthold: Enz. d. Isl. II, 1005; Pauler, MNTörtSztIstv 93; Marquart, Komanen 55—56 és 56., 3. j. — A kazárok történetéhez ld. még: M. Palló: UJb II, 1922, 157 skk.; Kmoskó: KCsA I, 1921—1925, 141 skk.

⁴¹⁶ Ed. Denison Ross X, 12, 17.

⁴¹⁷ Gyárfás, A jász-kunok története II. 407; <Több ilyen oklevél is van, vö. Bendefy, Kaukázusi őshaza 445 skk.>

<⁴¹⁸ Fentebb már volt szó Masūdī értesítéséről, hogy a kazárok és szabírok azonosak.>

⁴¹⁹ Thúry: Századok 1896, 786., 1. j. <Telegdi: IMIT 1940, 250; vö. Hvolson, Izvēstija Ibn Dasta 73.>

⁴²⁰ MHK 216.

⁴²¹ BGA I, 222.

⁴²² BGA II, 281.

egy figyelemreméltó megtoldással, így: „Az igazi kazárok⁴²³ nyelve különbözik a türkökétől és perzsákétól...” Hogy kiket ért Ibn H̄auqal igazi kazárokon, az nem világos, de annyi bizonyos, hogy e tudósítás a Kazár Birodalom többnyelvűségére utal. Ibn H̄auqalnak tudomása volt arról, hogy a kazárok egy részének nyelvére nem illik rá az a megállapítás, hogy sem a türkhöz, sem a perzsához, sem más nyelvhez nincs köze.⁴²⁴

Iṣṭah̄rīnāl⁴²⁵ és Ibn H̄auqalnal⁴²⁶ azonban még egy másik tudósítást is találunk a kazár nyelvre vonatkozólag. Eszerint „Bulgár nyelve olyan, mint a kazárok nyelve”.⁴²⁷ E tudósítást nem szabad az előző tudósítás kiegészítésének tekintenünk, mert az Ibn Faḍlānra visszamenő tudósítás azt mondja, hogy a kazár nyelv egy nyelvhez sem hasonló. Tehát Iṣṭah̄rī — Ibn H̄auqal két tudósítása a kazár nyelvről egymást kizárja, egymástól független.

⟨Bīrūnī szerint a bolgárok és a szuvarok a türkből és kazárból összetett keverék nyelven beszélnek.⟩⁴²⁸

Végül érdekes Muqaddasīnak, a geográfusnak⁴²⁹ ide vonatkozó megjegyzése: „al-Hazar nyelve nagyon homályos”.⁴³⁰

Ezekből a tudósításokból és egyéb ismereteinkből⁴³¹ tehát az derül ki, hogy a Kazár Birodalomban:

1. beszéltek egy nyelvet, mely nem hasonlított az ismeretes nyelvekhez (itt aligha gondolhatunk másra, mint a magyarra),⁴³²

HMKIal 211

⟨⁴²³ Togan, IF 217.⟩

⁴²⁴ A MHK-ben e fontos megtoldás nincs figyelembe véve a fordításban; az arab szöveg helyesen van; fordítás: 230, Iṣṭah̄rī szövege: 227, Ibn H̄auqal szövege: 231.

⁴²⁵ BGA I, 225.

⁴²⁶ BGA II, 285.

⁴²⁷ MHK 239; ⟨Togan, IF 200.⟩

⟨⁴²⁸ Zeki Valīdī Togan szerint ez úgy értendő, hogy a Bīrūnī által kazárnak mondott nyelv egy csuvas-féle nyelv. KCsA III, 1941–1943, 46.⟩

⁴²⁹ BGA III, 368.

⁴³⁰ Ez adatok és sok más arab-perzsa adat összegyűjtésében nagy segítségemre volt Kmorskó Mihálynak „Góg és Mágóg” c. kéziratosa műve.

⁴³¹ Gombocz: MsFOu XXX, 197 skk.

⟨⁴³² Nem módosítom ugyan ezen a helyen azt, amit 1930-ban feltevészerűleg megfogalmaztam a magyar nyelv Kazár Birodalomban való használatát illetően, mert szükségszerűen volt egy olyan időszak, amikor beszéltek magyarul a kazároknál, de világosan kell látnunk, hogy ez nem lehetett jelentékeny nyelvhasználat. Maguk a magyarok Kazária peremvidékén laktak, és nem voltak jelentős népelem a birodalom egészéhez viszonyítva. Togan kutatásai alapján figyelembe vehető itt esetleg még a mongol nyelv is.⟩

2. beszéltek a bolgár nyelvet (melyet ebben az időben a türkök még megértettek),⁴³³

3. beszéltek a türk és szabír nyelvet (melyek nemigen különböztek egymástól),

4. esetleg egyes töredékek beszéltek más nyelveket.⁴³⁴

E többnyelvűség egészen természetes.

A volgai Bolgár Birodalom sem egynyelvű; a bulgari feliratok török nyelvű szövegdarabjainak egy része y-török nyelven, más része bolgár-török nyelven van írva.⁴³⁵

⟨A kazár nyelvet, leegyszerűsítve, azonosították már a bolgárral.⟩⁴³⁶

Ezeket az eredményeket megerősítik a kazár nyelvből való maradványok és történeti ismereteink is.

Türk típusú nyelvből való a *q'azar* népnév,⁴³⁷ továbbá a قازار *qara q'azar* 'fekete kazár'⁴³⁸ megjelölés.⁴³⁹

Ugyanilyen a pogány kazárok főistenének neve: *t'engri-xan*, mely egy örmény forrásban, K'atankatwac'i Mózesnél maradt fenn.⁴⁴⁰ E kifejezés ma is megvan a szibériai törökségben *tengere xan* alakban;⁴⁴¹ a szagájban *qan tegir*, a sorban *qan tegre* 'der Himmel', ⟨a jakutban,⁴⁴² és megvan már az uigurbán is: *tenri qan*.⁴⁴³⟩

Ilyen a volgai főváros neve: *Sariğšīn*.⁴⁴⁴

⟨⁴³³ Nem valószínű, hogy a „bolgár nyelv” kifejezés a Bolgáriában beszélt y-török türk-féle nyelvre vonatkoznék. Ld. Halasi Kun: MÓst 34.⟩

⟨⁴³⁴ Gondolhatunk pl. a szláv (orosz) nyelvre. Vö. Togan, IF 295 skk.⟩

⁴³⁵ Munkácsi: Ethn XIV, 1903, 261–262.

⟨⁴³⁶ Minorsky, Hudūd 451, no.: ld. a faji különbségről.⟩

⁴³⁷ Gombocz: MSFOu XXX, 198; ⟨Joki, LwSs 168; vö. grúz *xazar*, Istvánovits: Ethn LXXIV, 1963, 108.⟩

⟨⁴³⁸ Ligeti: NyK XLIX, 1935, 206.⟩

⁴³⁹ Ibn Faḍlān: MHK 214; Ibn Ḥauqal: MHK 234.

⁴⁴⁰ Manandian, Beitr. zur alban. Gesch. Leipzig, 1897, 31.; Marquart, Streifzüge 15; uő, Komanen 33–34; ⟨Pelliot: T'oung Pao XXXVII, 1944, 172.⟩

⁴⁴¹ Vámbéry, Das Türkenvolk 117.

⟨⁴⁴² Böhlingk, Über die Sprache der Jakuten 88, 89.⟩

⟨⁴⁴³ Bang—von Gabain, TT I, 183 sor, 27., j.⟩

⁴⁴⁴ E városnév a forrásokban سارغش *sariğšīn* (Ibn Rusta, ed. de Goeje 139) سارغش *sariğšīn* (Gardizi, MHK 153; ugyanígy a cambridge-i kéziratban) alakban maradt fenn; ezt Vámbéry (A magyarok eredete 94) s később Marquart *Sariğ-šār* 'sárga város'-ra emendálta (WZKM XII, 1898 194; Streifzüge 1). Erre az ⟨emendálásra⟩ nincs szükség. A név *Sariğšīn*nek olvasandó; jelentése 'sárgás', esetleg 'fehéres', vö. oszm. *sariğ* 'blond, schön vom Aussern' (-*šin* képzővel a *sari* 'sárga' ~ csuvas *šurā* 'fehér' ~ uigur *sariğ* 'sárga' szóból). Arab források e várost al-Baiḍā' 'a fehér'-nek nevezik. E városnév szókezdő *s*-e miatt csak nem-bolgár török nyelvből való lehet. (Hasonló név *Caricyn* neve, melyet egy keleti forrás, a Tavārih-i Bulgariya ساریچین *Saričīn* alakban ír. Ebben tehát a *sari* melléknév a -*čīn* kicsinyítő képzővel van ellátva. Berezin,

Türk eredetűek a kazár méltóságnevek (a kétéseket vagy azokat, melyekhez megfejtetlen problémák⁴⁴⁵ fűződnek, nem említem):

q'aqan: خاقان,⁴⁴⁶ χαγάνος,⁴⁴⁷ <Kndr-hāqān>⁴⁴⁸

bek: βέκ,⁴⁴⁹ بك⁴⁵⁰

yilik a kazár *-bek* másik címe,⁴⁵¹ az *ilk* 'első', *ilig* 'fejedelem' szóból; figyelemreméltó a szókezdő *y*-magánhangzós szókezdettel szemben, mely jelenlétének igen gyakori a törökségben:⁴⁵² <yabǧu,⁴⁵³ šad,⁴⁵⁴ tarxan,⁴⁵⁵ tudun,⁴⁵⁶ <τξιτ-ξάχιον⁴⁵⁷>.

HMKial 213

Találunk azután a Kazár Birodalom területén bolgár-török nyelvmaradványokat is, így pl. Semender közelében.

Georginál⁴⁵⁸ olvassuk a következő mondatot: „Tarku hat einen Schamchal oder Chan und etwa 1200 Familien. Hier ist der reiche Salzsee Turuly...”. Ez a *Turu(a?)li* a török *tuzlu* 'sós' szónak bolgár megfelelője (**turlu*), mely a mai csuvasban *tävarlä* alakban van meg.

Az Elton-tótól keletre van egy *Torlo-qum* 'sós homok' nevű sós mocsár, mely nyáron részben egészen kiszárad; tőle délre, közvetlen közelségben, homokdombok vannak.⁴⁵⁹ Itt ugyancsak a *y*-török *tuzlu* 'sós' szó bolgár-török alakja van előttünk.⁴⁶⁰

Die innere Einrichtung der Goldenen Orda, Archiv f. wiss. Kunde v. Russland, XI, 1852, 180–181.

<⁴⁴⁵ Vö. Pais: MNy XXVII, 1931, 170.>

⁴⁴⁶ Ibn Faḍlān: MHK 215, Ibn Ḥauqal: MHK 235 skk. stb.

⁴⁴⁷ Konstantinos Porphyrogennetos: MHK 120 skk.

<⁴⁴⁸ Ibn Faḍlān § 94, vö. még Togannal uo. *Hāqān-bh.*>

⁴⁴⁹ Konstantinos, De adm. imp. 42. fej.

⁴⁵⁰ Ištahri — Ibn Ḥauqal: MHK 223.

<⁴⁵¹ Itt a *Yäläk* tűnik helyesebb alaknak.>

⁴⁵² Ibn Faḍlān: MHK 212–213; Ištahri — Ibn Ḥauqal: MHK 223: ياك : و ياك <Ide tartozik Konstantin császár magy. *'Iélex* adata. Ld. Moravesik, Byz-ture. II², 136–137.>

<⁴⁵³ Togan, IF 269–270; Marquart, Streifzüge 394.>

⁴⁵⁴ Thüry: KSz IV, 1903, 1 skk.; Marquart: WZKM XII, 1898, 194., 1. j.; uő, Streifzüge 394., 2. j.; Munkácsi: FUF XII, 1912, 98 skk.; <Togan, IF 256–257;>

<⁴⁵⁵ Minorsky, Hudūd 451.>

⁴⁵⁶ Τοῦδοῦνον δὲ ἀρχοῦτα Χερσῶνος ... Theophanes, ed. Bonn, 578, ed. de Boor, 378, vö. Zeuss, Die Deutschen u. die Nachbarstämme 739., j.; Gombocz: MNy XII, 1916, 98 skk. ~ volgai bolgár *turun* (Munkácsi: Ethn XIV, 1903, 72) ~ ? *Beg-tuzun* (Barthold, Turkestan, GibbMS, index).

<⁴⁵⁷ Németh: NyK XLVIII, 1931–1934, 145; Moravesik: SemKond IV, 1931, 69–76.>

⁴⁵⁸ Beschr. d. Russ. Reichs, II. Teil, 974 (1799).

⁴⁵⁹ Göbel, Reise in die Steppen des südl. Russlands, Dorpat, 1838, I, 86; vö. uo. Göbel és Kruse térképét.

<⁴⁶⁰ Számos további példát is említettem a HMKial-214. lapján.>

Bolgár-török Σάγκελ = Šarkel⁴⁶¹ a Don melletti kazár erősség neve, melyről Konstantinos Porphyrogennetos azt mondja, hogy ἄσπρον ὁσπίτιον 'fehér szállás' a jelentése.

csuvas šurā 'fehér', šap šar 'egészen fehér' (az -ā eltűnésére vö. még csuv. sar-xurt 'hereméh', sarā-xurt (Novoe Jakušskino) 'poszméh; wilde Biene, Hummel', vö. oszm. sarica 'wilde Biene' (Paasonen);⁴⁶²

csuvas kil 'ház' (Paasonen); 'város, falu' (ld. Ramstedt: JSFOu XXXVIII: 1, 13. j.; az Eskil⁴⁶³ városnév itt található magyarázata aligha helyes, e név eredetileg törzsnév, nem lehet tehát „Nagy-város”-nak magyarázni.)⁴⁶⁴ E szó különben, <más török nyelvjárásokban is megvan.> Várna környékén (Kestrič) jegyeztem fel ezt az adatot: Ivan-gilden = Ivannardan 'Ivanéktól'; egy szivászi embertől hallottam ezt: Osman ā gilden geliyorum 'Osman agáéktól jövök'.⁴⁶⁵ Vö. Poppe: KCsA II, 1926–1932, 82; <Samojlovič, O slove „gil” — 'dom, sem'ja' v narečijah peredneaziatskih turkov. Jafetičeskij sbornik, 1924, 99–102; Dmitriev: Dokl. AN SSSR XIII, 1926, 102.>

A bolgár-török nyelv emléke a Volga és a Kuma között lakó oğur-ok, továbbá a Kubán-Maeotis-vidéki onoğur-ok neve is; ezek kétségtől a Kazár Birodalom népei voltak.⁴⁶⁶ <...>

Nem sok mindent kellett módosítanom azon, amit a kazárokról 1930-ban leírtam.

Nagy vesztesége a magyar őstörténeti kutatásnak, hogy nincsen kazár történetírás. Ennek a hatalmas, művelt, gazdag országnak sem történetírói, sem írásos, sem ránk maradt szóbeli hagyománya nincsen. Mennyi minden történt abban az ötven évben, míg a magyarok a kazárok hűbéresei voltak, de nem írtak róla, és ez az oka, hogy sok esetben mégiscsak visszatérünk képzelt elgondolásaink rossz útjaira. Ismétlem itt is: sokat várhatunk az új kutatásoktól, mindenekelőtt a szovjet archeológiai kutatásoktól.

Gyakran hangsúlyozom, de itt a kazárokról írt áttekintés után sem mulaszthatom el, hogy kiemeljem, a régi török birodalmak szervezet tekintetében nagyon különböznek egymástól.

<⁴⁶¹ Czeglédy: MNy XLVIII, 1952, 79; József kagán levelében: ? Šr-kil, Togan IF 200; Minorsky, Hudūd 453., 4. j.>

<⁴⁶² Vö. Melich: MNy XX, 1924, 114.>

<⁴⁶³ Czeglédy: MNy XLIX, 1953, 175; uo. 178.>

<⁴⁶⁴ Ligeti: MNy XXXII, 1936, 45; Németh: NyK XLVIII, 471.>

<⁴⁶⁵ Munkácsi: KSz VI, 1905, 184; Pröhle: KSz XIII, 1912–1913, 214.>

⁴⁶⁶ Ld. itt 132.

A török birodalmak a nomád pásztorállam hagyományai mellett a környezet kulturális hatása alatt egymástól nagyon eltérőleg alakultak. Egészen más a Türk Birodalom szervezete, egészen más az ujguroké, a besenyőké és így tovább. A kazárok állam-szervezete is sajátos képződmény.

Láttuk, a Kazár Birodalmat egy türk származású, zsidó val-lású udvar kormányozza, türk hagyományokkal, sajátos módon kialakult udvari élettel, egy szent királlyal, gazdagsággal, zsoldos hadsereggel. Itt nincs Kül Tegin királyfi, mint a Jenyiszej mellett, aki felül legendás lovára, mindent el-söprő rohammal lecsap az ellenségre, és mindig győz. Itt pénz van és politika. Sok pénz és okos politika, a birodalom fennáll egy fél-ezred évig — biztonságban, hatalomban, jólétben, gazdagságban.

Ezt az alapszemléletet kell érvényesíteni a magyar—kazár viszony megítélésében is. A magyarok — nomád alakulat, némi földműveléssel és állattenyésztéssel, melyre elsősorban a X. szá-zad rablóhadjáratai jellemzők. Ekkor még nincs a kazárokéhoz mérhető gazdasági alapjuk, céltudatos politikájuk. A honfoglalás előtt a magyar csak a Kazár Birodalom segédnépe.

7. KIPCSAKOK

Kelet-Európában bizonyos finnugor nyelvek (gondoljunk a magyarra is) erős bolgár-török (= csuvas) nyelvi hatást mutat-nak, ehhez járul a kaukázusi és balkáni bolgár-törökség jelenléte. Ellenben nincsen nyoma Európában annak a török nyelvnek, melyet Priskos Attila udvarában feljegyzett. Ez a nyelv Attila halálával, Attila törzse kötelékeinek meglazulásával eltűnt.

Annál erősebben virágzott Attila török rokonságának Belső-Ázsiában maradt nyelve. Ez az orhoni feliratok nyelve, amely politikai változások révén az „ujgur” névhez kapcsolódott és az ujgur néven ismert nagy műveltséggel és nagy (vallásos) iroda-lommal bíró ujgur birodalom nyelve.⁴⁶⁷

Az első évezred második felében a törökség történetének új kor-szaka kezdődik. Vége van az ótörök kornak, melynek kialakulá-sát i. e. 2000 körüli időre tehetjük.

A történeti feljegyzések szerint három nyelv mutatkozik:

1. Az orhoni és jenyiszeji feliratok nyelve; 2. Attila udvarának

⁴⁶⁷ A főbb irodalomról jó áttekintést találunk Sinor és Menges bibliográfiáiban.

nyelve; 3. A bolgár-török nyelv. Mindhárom nyelvterületet feljegyzések képviselik.

A IX. század körül új fejlődés kezdődik. 500 és 1000 között fokozatosan megerősödnek a kipc sakok és pedig rendkívüli módon, az Irtis és a Volga között.

A második évezredet szinte egészében a középtörökség korának nevezném. A IX. századtól lassan, de mindent átfogva terjed az iszlám, a XIII. század elejétől fogva megerősödik a mongolság, s az ázsiai nagy kultúrákon keresztül halad Atatürk és az 1917-i dátum felé.

Egységes képet a kipc sakokról nem tudok adni, de hogy erről a fontos népről vázlatunk legyen, kiemelem néhány fontos vonásukat.

Kialakulásukban döntő szerepük volt a besenyőknek (VIII. sz.?) és a kunoknak (XII. sz.). Erős iráni kapcsolataik voltak. Magam is foglalkoztam ezekkel a kapcsolatokkal, és bizonyítottam⁴⁶⁸ a besenyők és szászánidák IX. század körüli művészeti kapcsolatait.

Különös nyomatékka l emelem ki egyes ősi neveiket:

Qipčaq: 'ein altes Türkengeschlecht od. Staatswesen', mtü. *Qifčaq* 'der bekannte Türkstamm', 'ein Ort bei Kāšgar', KB. sag. *qipčaq*, (sag.) 'zornig, jähzornig' — Räsänen, EtWb 265a.⁴⁶⁹

Ezt a nevet viseli a mongol kor kezdetétől fogva évszázadokig a délorosz síkság, a kipc sakok birodalma.

Másik águk a VIII. század közepe táján a szászánida birodalom északi részéhez közel lakik és közel a kazárokhoz is. A nevük bolgár-törökül *bečeneŋ*, a régi magyarban *besenyeu*. Ez a név egy ötörök *bačīnaq* 'Sógor' szó származéka. A név eredeti jelentése tehát 'A Sógor Törzse'.⁴⁷⁰

A 'Sógor Törzse' hadi és politikai szempontból jellegzetes ötörök törzsnév.⁴⁷¹

889 táján a besenyők megverik a magyarokat, innen kezdve évszázadokig küzdenek velük, és nagy szerepet játszanak a magyar politikai életben.

⁴⁶⁸ Ld. a nagyszentmiklósi kincséről írt cikkeimet.

⁴⁶⁹ Vö. még: HMKial 36; DTS: *Qifčaq*, *Qipčaq*, *qiv(w)čaq* (440, 445, 449).

⁴⁷⁰ Vö. Ramstedt, KWb 37: *baz* 'Schwager, verschwägert' (so nennen sich die Männer zweier Schwestern), 'svojak'. Itt, valamint Egorov, *ĖtSičuvJaz* 168 (*pušana* alatt) ld. a megfelelő török adatokat.

⁴⁷¹ Bang: *Túrán* I, 1918, 436—437.

1239-ben mongol nyomásra egy új nagy kipszak nép, a kunok vonulnak be Magyarországra, sok emléket hagyva maguk után, melynek szintén óriási irodalma van.

A kipszakok tehát az első évezred második felében kezdik meg nyugatra vonulásukat, de csak a mongol kortól jutnak uralomra, a XVI. század közepétől pedig beolvadnak az Orosz Birodalomba. Egy részük a mongolok elől kiköltözik Egyiptomba.

Neves nyelvemlékeik vannak. Legjelesebb a Codex Cumanicus,⁴⁷² az újabb évtizedekben nagy irodalom látott napvilágot az örmény-kipszak emlékekről.

Ezek közismert dolgok, de itt meg kell róluk emlékezni, fel kell eleveníteni kipszak ismereteinket, mikor a magyarok elhagyják Baskíriát, s helyükbe a kipszak baskírok költöznek.

A. BASKÍROK

Majd látni fogjuk, hogy a magyarok őshazája a mai Baskíria nyugati fele, és a magyarok zöme csak 840 felé hagyta el Baskíriát. Ezután szivárogtak ide, a magyarok helyére a kipszak baskírok, keletről és délről. E szivárgás részleteit még nem ismerjük, de a sokat ígérő újabb baskír történeti kutatás itt bizonyos világosságot fog deríteni a beszivárgó kipszakok és a 840 után Baskíriában maradt magyarok együttélésének egyes művelődéstörténeti részleteire is. Erről ma még majdnem semmit sem tudunk. Mondottam, hogy a baskírok a kipszak törökségbe tartoznak. A Bjelaja folyó vidékén élnek, vagy másfél millióan.⁴⁷³ Régibb és újabb bevezetések, monográfiák is bőven foglalkoznak velük.

Ami lényegeset és újat tudok róluk mondani, az a nevükre vonatkozik.^{474 a}

A megoldás nagyon egyszerű. A név régi alakja **bašqurt*, jelentése 'fő-farkas, vezető farkas'. Totemikus név, a baskírok nyugatra szivárgásának első korszakából (850—1000). Döntőnek látom itt baskír tudósok újabb kutatásait a farkas szerepé-

⁴⁷² Kiváló bibliográfiát nyújt: Vladimir Drimba, *Syntaxe Comane*. București—Leiden 1973.

⁴⁷³ Leírásukat bő bibliográfiával N. A. Baskakov adja: *Vvedenie**, Moskva 1969.

⁴⁷⁴ Ezen sokat törtük a fejünket korábban — most úgy látom, feleslegesen. Vö. HMKial 309 skk.

^a Németh régi véleménye — ld. így már *Beiträge . . .*, hrsg. Mzik Leipzig—Wien 1929, p. 92. — szerint a *baskír* népnév eredetibb alakja a *bašgür* volt, és ez egy még korábbi **bāš(o)gür* 'öt ogur, öt törzs' jelentésű névből magyarázandó.

ról a baskír folklórban és a totemikus török, mongol népnevekre vonatkozó újabb kutatásokat.⁴⁷⁵

B. ÚJABB KUTATÁSOK A BASKÍROKRÓL

1957-ben egy mű jelent meg Ufában, Baskíria fővárosában, mely a magyar őstörténet szempontjából alapvető jelentőségű.⁴⁷⁶

E mű alapján az Élet és Tudomány 1966-i kötetében⁴⁷⁷ közöltem először, hogy az ősmagyar törzsnevek, a *Hét Magyar* nevei, a *Nyék*, *Megyer*, *Kürtgyarmat*, *Tarján*, *Jenő*, *Kér*, *Keszi* nevek többsége és a *Hét Magyar*on kívül álló *Gyula nép* neve hangtörténetileg pontosan egyező formában, *Nägmän*, *Mišar*, *Yurmatī*, *Yänäy*, *Kese*, *Yulaman* alakban megvan a mai Baskíriában, s nem lehet kételkedni, hogy a magyarság egyik őshazája Baskíriában volt.⁴⁷⁸

Ugyancsak 1957-ben jelent meg R. G. Kuzeev egy másik dolgozata,⁴⁷⁹ mely magyar szempontból kevésbé jelentős, de nem érdektelen munka.

Rendkívül fontos Kuzeev baskír családfákról írt, 1960-ban megjelent könyve.⁴⁸⁰

Ez a könyv 25 baskír nemzetség kommentált családfájának kiadása, Kuzeev legfontosabb műve. Itt csak röviden említem, de később ez lesz tárgyalásunk egyik alapja.

1971-ben, Leningrádban jelent meg T. M. Garipov és R. G. Kuzeev közös dolgozata,⁴⁸¹ melyről rendkívüli fontosságának megfelelően fentebb már szóltam.⁴⁸²

⁴⁷⁵ Arheologija i etnografija Baškirii. IV. Ufa 1971; Vö. Bibliografija po baškirskomu jazykoznaniju (1917–1967). Ufa 1969; Gordeev, O proishozhdenii etnonima „baškír”; Ilimbetov, Kul't volka u baškír (k etimologizacii etnonima „baškort”); Németh: NytudÉrt 70. sz. 1970, 232.

⁴⁷⁶ R. [G.] Kuzeev, Očerki istoričeskoj etnografii baškír. Cast' 1. (Rodo-plemennye organizacii baškír v XVII–XVIII. vv.)

⁴⁷⁷ 13. sz. 596–599.

⁴⁷⁸ Részletesen tárgyaltam a kérdést magyarul a Nyelvtudományi Közleményekben: LXVIII, 1966, 35–50; németül Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren címen: ALingu XVI, 1966, 1–21; oroszul: Arheologija i Etnografija Baškirii IV, Ufa 1971, 249–262.

⁴⁷⁹ Baškirskie šezere o prisoedinenii Baškirii k Russkomu Gosudarstvu: SÉ 1957 : 1, 3–12.

⁴⁸⁰ Baškirskie šezere. Ufa.

⁴⁸¹ Baškirskie rodo-plemennye nazvanija i ih altajskie paralleli: Problema obščnosti altajskih jazykov. 214–220.

⁴⁸² Id. itt 54. skk.

Kuzeev tovább folytatja munkásságát, sajnos túlságos szorgalommal publikál. Legújabbán, 1974-ben jelent meg egy könyve,⁴⁸³ amely részletesen tárgyalja a baskírföldi magyar törzsnevek kérdését is, bár nem azon a módszertani alapon, amelyet a hun nyelvről írva kifejtettem.⁴⁸⁴

Kuzeev, aki a könyv első részében történeti-néprajzi alapokról beszél, áttekinti a nagy szovjet és a magyar irodalmat — nem egészen szerves összefüggésben, igaz, ez túl nagy feladat volna.

Munkája második részének címe: A baskír törzsek etnikai története (88—375). Ez a következő fejezetekből áll: 1. A baskírok földrajzi csoportjai a XVII—XIX. században; 2. (ezek a kötet 4—7. fejezetei) A délkeleti, északkeleti, délnyugati, északnyugati baskírok.

A harmadik rész: A baskírok eredete és a baskír népiség kialakulása. A hangsúly tehát az újabb időkön van, s az újabb időkből való bizonyító eszközökön (népneveken és más történeti feljegyzéseken). Ez azonban Kuzeev előadásában keveredik a régi források és az újabb tudományos feldolgozások téziseivel.⁴⁸⁵

Arra nem is gondolhatunk, hogy Kuzeev munkásságáról teljes kritikai képet adjunk. Ami pedig azt illeti, hogy az újabb baskír irodalom mit módosított korábbi megállapításaimon, itt először egy negatívumot kell kiemelnem.

A magyar *Nyék* törzsnevet a baskír *Näjmän* nemzetségnévvvel egyeztettem.⁴⁸⁶ A *-män* népnevekben is gyakori képző (pl. *türk—türkmen*),⁴⁸⁷ a *näj* szabályos kipszak alakja a magyar *Nyék* (ómagy. *neki*) névnek. Az egykori *-i* eltűnése is szabályos. Ezzel szemben Garipov és Kuzeev a baskír *Näjmän* nevet a mongol →

⁴⁸³ Proishozdenie baškirkogo naroda — étničeskij sostav, istorija rasselenija. Moskva.

⁴⁸⁴ Ld. itt 111 skk.

⁴⁸⁵ Egy példa meg fogja világítani, hogy miről van szó. A legfontosabb baskír törzsek egyike a *Tabin*. A név eredete világos: mongol számnév *tabun* 'öt', 'öt törzs'; vö. Mostaert, *Ordosica* 39: *Dolöt, t'avuyt*: respecti vement un pluriel de *Dolö* 'sept' et de *t'avuy* 'cinq'. Ezt a tételt Kuzeev jól ismeri (255), idézi Róna-Tasnak a nomádokról szóló művét (Po sledam kočevnikov. 1964), de azután úgy folytatja: „Bármennyire csábító is a *tabin*-kérdés megoldásának ez az útja, nem tekinthető helyesnek.” Kuzeev az ötörök *tabin-*, *tapin-*, bask. *tabinju* 'szolgál, tisztel; imádkozik valakihez' szóra gondol, és hivatkozik a Kül Tegin felirat *Tatabi* nevére. Én a *tabun* 'öt törzs'-féle magyarázathoz ragaszkodom, s azt hiszem, hogy ez az egyetlen módszeres megoldás.

⁴⁸⁶ NyK LXVIII, 1966, 42.

⁴⁸⁷ Vö. itt 99, 102.

török *Nayman* ethnonymussal egyeztetik.⁴⁸⁸ Ez nem lehetséges: nem egyezik a vokalizmus és a mongol -y-nek nem felelhet meg baskír -j-. A magyar *Nyék* és a baskír *Näj-män* egyeztetés kifogástalan.

Megemlítem még a *Gyarmat* törzsnevet is. Sajnálatos, hogy ennek a törzsnévnek a magyarázataiban sem én, sem Ligeti Lajos, sem R. G. Kuzeev nem értünk egyet. (Mintha ez lenne a leg-hatalmasabb baskíriai magyar törzs!) Igaza lesz Ligetinek, amikor bizonyos nyomatékkal emlegeti a *Gyarmat* nevet. Ki kell emelni ti., hogy a *Gyarmat* név hangtanilag sokatmondó: magyarul a legrégebbi időben egy **Gyormot*-féle alak mutatkozik,^a R. Kuzeev *Yurmatī*, *Yurmat* etc.⁴⁸⁹ alakról beszél, de úgy látszik, hogy a név összes alakjával nincs tisztában. Alighanem egy ősi baskír ~ [bolgár-]magyar **jorm.t.* alakkal kell számolni, mely egy **jor-* ige származéka lehet. Ez azonban csak feltevés, én csupán az első szótag magánhangzójára akarom felhívni a figyelmet, tökéletes magyarázattal — sajnos — nem szolgálhatok.⁴⁹⁰

Tekintettel fontosságukra, külön is szólni kell magukról a baskír családfákról.

C. A BASKÍR CSALÁDFÁK

A baskír *šežerék*, magyarul *családfák*, általában nem nagy terjedelmű, XV–XX. századi hagyományon alapuló történeti források. Voltaképpen nem igazi családfák ezek, inkább csak családfa jellegű források, melyek az adott közösséget, főként törzset Mohamed prófétától, Dzsingisz kántól vagy valami más őstől származtatják, „családfát” adnak, bőven merítve a bibliai, illetőleg mohamedán és török hagyományból, de eseményeket is

⁴⁸⁸ Ld. Probl. obšč. 217.

⁴⁸⁹ Kuzeev, Proischozdenie 318.

⁴⁹⁰ Az mindenesetre fontos, hogy a baskír *Yurmatī* törzsnévnek van *Yurma* ~ *Yurmī* változata is, és — mint Kuzeev tudósít róla (ld. Baškirske šezere 120 sk.) — nemrégiben megtalálták a *Yurmatī* és *Yurma* ~ *Yurmī* nép közös családfáját. Annak már aligha van túlzott jelentősége, hogy e nevek baskír hegy- és folyónevekben is szerepelnek. Ez gyakori jelenség a baskírban.

^a Nemesak a *Gyarmat*, de többi törzsnevünk esetében is megfigyelhető, hogy N. Gy. a kézirat egyes helyein többféle, egymással nem következetesen egyező, ill. egyeztetett „kiinduló”, „legrégebbi” stb. alakról beszél. Ezeket az ellentmondásokat nem volt szándékunkban „kiigazítani”,

tárgyalnak, háborúkat, vándorlásokat; különösen sok gazdasági feljegyzést tartalmaznak. Leírják a törzs struktúráját, belső életét, a részek egymáshoz való viszonyát.

Mai formájukban nem túl régiek: igen sok köztük a XIX. századi átdolgozás. (Ennek az okát mindjárt látni fogjuk.)

Eredetileg arab nyelvűek, később törökök („turki”), de orosz nyelvű is akad.⁴⁹¹ Az arab és turki nyelvű családfákban vannak baskír és orosz elemek is.

Maga a *šežere* szó a baskír *šäžärä* oroszos formája, a baskír *šäžärä* alak pontos jelentése 'genealógia, családfa; nemzedékrend; család-, családtörténeti, nemzetség-'.⁴⁹² Eredetét tekintve ez egy arab szó: *šağara*.⁴⁹³

Sajátos történeti források a šežerék: a gyakorlati szükség hozta létre őket. Régen éppen gyakorlati okok miatt voltak jelentősek. Többször is átdolgozták őket, hogy jogi érvényességüket megújítsák. Ezért sok a kései, XIX. századi átdolgozás. Az egyes variánsokban természetesen igen sok az eltérés.⁴⁹⁴ Furcsa források ezek a mi szemünkben, egészen mások, mint pl. a mi nyugati forrásaink. Van olyan baskír šežere, amelyet 1959 júliusában másolt le egy baskír diák.⁴⁹⁵ Ebben vannak részletek az epikus költészetből.

Jellemzésül idézem Kuzeev munkájának egy helyét⁴⁹⁶ az *Äyle* törzs családfájáról: „Ezt a variánst 1957-ben találták Yağšimbetovo faluban, a Quyurgazı területben, Džani Berdin kolhoz-tagnál. A családfa füzetlapokra van másolva, amelyek össze vannak varrva egy füzetbe a Yurmatı családfával és más feljegyzésekkel. Figyelemre méltó, hogy északi baskír törzsek családfája előkerül délen a Quyurgazı területben. Ezt nyilvánvalóan azzal lehet magyarázni, hogy a családfát Tadžeddin Yalčıgıulov írta, aki annak idején meglehetősen népszerű tényező volt a mollák és a vallásos emberek között, nem nagyszámú művei átdolgozva kézzől kézre jártak, és ismeretesek voltak egész Baskıriában.”

E források feltárása tulajdonképpen még csak most folyik. Kíváncsinos volna az egész anyag kiadása, ebből esetleg további

⁴⁹¹ Kuzeev, Baškirkie šežere 217., 1. j.

⁴⁹² BaškRusskSlov 1958: *šäžärä* 'rodoslovnaja, rodoslovie; rodoslovnij'.

⁴⁹³ Vö. Wehr: *šağara* 'Baum, Strauch', *š. an-nasab* 'Stammbaum'.

⁴⁹⁴ A krónikák korszerűsítő átdolgozása a magyar krónikakutatásnak is fontos fogalma.

⁴⁹⁵ Kuzeev, Baškirkie šežere 207.

⁴⁹⁶ Uo. 218., 1. j.

haszna lenne a magyar őstörténeti tudománynak is. Eddig vagy 60 baskír családfa került elő, s ebből Kuzeev huszonötöt adott ki.

Magyar nyelven is van kiadva baskír családfa, éspedig Mészáros Gyula *Magna Ungaria* (A baskír—magyar kérdés) c. munkájában.⁴⁹⁷ Mészáros 1909-ben járt a baskíroknál, és ennek az útnak az eredménye az idézett munka, amelyben tudományosan használható adatok is bőven vannak.⁴⁹⁸ A 87. lapon kezdődik egy fejezet: A baskír történelem nemzeti kútffői. Ebben ezt olvasuk (közlöm több okból, — mindenesetre bővíti Kuzeev előadását, és kutatástörténeti szempontból sem jelentéktelen): „Idéztük néhányszor tárgyalásunk folyamán a tupaki annalest [ez egy šežere], mint a baskírok történetének eredeti baskír nyelven [?] fennmaradt nemzeti kútforrását. Tupak az orenburgi kormányzóság verkhnyeuralyszki kerületében van, ebben a faluban találtam meg kéziratban ezeket a feljegyzéseket egy öreg baskírnál. A kézirat a baskír nép történetét tartalmazza évszamos adatokkal, nemzetségi és történelmi személynevekkel. A keltezés ideje az 1869-ik esztendő, írója (jobban mondva másolója) Kőštő baj ben Šefi molla. E kézirat minden valószínűség szerint [kétségtelenül — N. Gy.] egy régebbinek a másolata, mert egy csaknem megegyező változatát Nazarov orosz tudós is közli. Ámbár a nyelvezete már újabb, oszmán-török irodalmi elemekkel kevert tatáros nyelv, amely a XIX. században, sőt még előbb is széltében el volt terjedve a Volga-vidéken, főképp a tudákos mollák nyelvében, maga az annales eredeti tartalma kétségtelenül régebbi feljegyzéseken alapulhatott, erre vall legalábbis az a sok évszám, helynév, személy- és nemzetségnév, amellyel lépten-nyomon találkozunk benne. De mivel sokszoros másolásnak volt kitéve, az újabb tudálékoskodó leírók a nyelvezetét is folyton rontották a divatos török zsargon szerint, meg az évszámait is átszámíthatták a hidsrai évekről orosz keresztyén időszámításra, és az utóbbi adatok benne mind jobban és jobban romlottak, úgyhogy maga a szöveg chronologiai szempontból teljesen megbízhatatlanná vált. De az események elbeszélése figyelemre méltó. És amennyiben egyes részleteit, mint pl. az iszlám elterjedését a baskírok között, különböző vidékeken talált, sőt egy tatár történetírónál is lejegyzett nemzeti hagyományok is erősítik, bizonyos kritikával belevonhatjuk a baskírok

⁴⁹⁷ Budapest 1910.

⁴⁹⁸ Vö. Gombocz: NyK XL, 1910—1911, 347.

történetéről szóló kútforrások közé.” Azután közli Mészáros a török szöveget (arab írással) és a fordítását.

Külön nagy feladat lesz a šežerék kiadása, kritikai szempontok szerint történő feldolgozásuk. Nincs bennük kevesebb probléma, mint a mi krónikáinkban, éppúgy a társadalmi harc eszközei, mint nálunk a krónikák. Szerzőik társadalmi csoportok érdekeit képviselik.⁴⁹⁹ Ez azonban — mint Kuzeev kiemeli — nem csökkenti a bennük levő rengeteg történeti anyag értékét. Ugyanakkor lényegesen más forrásfajta ez, mint a mi krónikáink, gyakran egyes faluknak megvan a családfája, viszont vannak nagy területre kiterjedő, összefoglaló családfák.⁵⁰⁰ Sajátságos jelleget biztosít nekik, hogy nem egyéni alkotások. (Csak négy olyan — Kuzeev által kiadott — šežerét ismerünk, melynek tudjuk, hogy ki a szerzője. Ilyen a Gyarmatoké!) De abban az esetben is, ha a šežerék összeállítói ismereteseek, ez nem azt jelenti, hogy ők az egyetlen szerzői ezeknek a kéziratoknak. Egy-egy fontosabb régi családfának igen sok leirata van. Helyesebb ezeket csak a šežere új leiratainak tekinteni, mivelhogy az általuk közölt szövegek azokra a tényekre és tudósításokra mennek mindenekelőtt vissza, melyek a šežere korábbi elődeiben is megvoltak. Ezeket persze kiegészíthetik a leiratok újabb összeállítói más, főként szóbeli, de néha írásos információkkal is. Az új šežere azután ezeket a tényeket és tudósításokat többé-kevésbé rendszeres formában adja elő, közelítően az irodalmi nyelvhez. Tadžeddin Yalčigulov hangsúlyozza a šežerében, hogy az általa leírt történeti hagyományokat ő egy asztrahányi öregembertől tudja. A szerzők csak azokat az eseményeket toldják a šežeréhez, amelyeket mint kortársak átéltek, illetőleg amelyeknek tanúi voltak. Sokszor felhasználják természetesen az (adohányozási) okleveleket is.⁵⁰¹

A Baškirkie šežerében kiadott családfákat Kuzeev különleges szempontok alapján válogatta meg.⁵⁰²

Első nála a Gyarmat törzs^a šežeréje, utána jön a *Min*, a *Burzjan*, *Kypčak* (*Kunrak*), *Usergan* [= *Üč-Ergän* 'Há-

⁴⁹⁹ Kuzeev, i. m. 189b.

⁵⁰⁰ Uo. 194., 1. j.

⁵⁰¹ Uo. 94.

⁵⁰² Uo. 21.

^a Természetesen a baskír *Yurmatı* törzsről van szó, de megtartottam a *Gyarmat* alakot, mert N. Gy.-nál ez szerepel.

rom Vitéz'], *Tam'jan*, *Tabyn* és *Ajle*, tehát Kelet-Baskíria legnagyobb törzsi szervezetei, melyek egy időben összetartoztak.⁵⁰³

Kiemelem Abulgazi hívai kán közismert műveit, a Šejere-i Türk és a Šejere-i Terakimét, melyek idetartoznak. Kuzeev méltatja A. N. Kononov leningrádi professzornak 1958-ban megjelent nagy szövegkritikai gonddal, bőséges és kitűnő kommentárokkal ellátott munkáját, mely Rodoslovnaja Turkmen [A türkmének családfája] címen a Šejere-i Terakimét tartalmazza. Kuzeev sok módszertani elvben követi is Kononov feldolgozását.

A *Gyarmat* (*Yurmati*) családfáját nagy gonddal dolgozza fel, tekintettel a törzs fontosságára. Van tudomása a törzs magyar kapcsolatáról, és idézi Juliánt is.

A šezere tudósításokat tartalmaz a gyarmatok szervezetéről, történetéről, belső struktúrájáról. A gyarmatok nagy területen laknak a Bjelaja középső folyásánál és mellékfolyójánál, az Askadarnál Szterlitamaktól délnyugatra.

Említésre méltó, hogy a gyarmatoknál volt valami földművelés. Ezt többször emlegetik.⁵⁰⁴ Talán a Zaj folyó vidékéről⁵⁰⁵ hozták, mondja Kuzeev, ahol erősen érintkeztek a bolgárokkal.

Ennek az egyszerű megjegyzésnek alighanem fontos magyar őstörténeti háttere van. A *Zäy* és *Šišmä* folyók⁵⁰⁶ vidéke, ahol a családfa szerint a gyarmatok régebben éltek, nem azon a területen van, ahol a magyar törzseket képviselő baskír törzsek ma élnek. A gyarmatok és keszik Ufától délre, a jenők a Káma és a Bjelaja torkolatától északra (a középső Kámától és Szarapultól nyugatra), keletre, nyugatra és délre; a Megyer-Gyarmat két sziget, a gyarmatoktól északkeletre, illetőleg délnyugatra, a gyulák egy sziget Belebejtől északkeletre és Ufától délnyugatra. Valószínűleg itt laktak már Julián magyarjai is. De azt hiszem, az ősi településhelyük nem itt volt, hanem mint a gyarmatok családfája mondja, egy nyugatibb területen, közelebb a volgai bolgárokhoz a *Zäy* és *Šišmä* folyó vidékén. Ezek az Alsó-Káma déli mellékfolyói, a Bjelaja torkolata és Bolgari város romjai között (persze itt meglehetősen távolságokról van szó).

Itt volna hát a magyarok kámai őshazája, a bolgár-török – magyar érintkezés közelebbi színhelye, amelyet ez a fentebb

⁵⁰³ Uo. 194–195.

⁵⁰⁴ Uo. 180., 15. j.

⁵⁰⁵ Uo. 27.

⁵⁰⁶ BaškRusskSlov 1958: *šišmä* 'rodnik, ključ, istočnik, ručej, ruček' (<česme).

tárgyalt adat és több közvetett mellékkörülmény támogat. Itt van pl. Julián, de Julián nem mondja meg, hogy milyen kis folyókat, milyen falukat látott, csak azt, hogy a volgai bolgárok közelében magyar faluk voltak. Nem hipotézis, hanem kétségtelen tény, hogy az itteni csuvasok bolgár-törökül beszéltek, s az is bizonyos, hogy a magyar tele van bolgár-török jövevényszóval. A Hét Magyarból ötnek a neve megvan Baskíriában, s mint nemzetségnév él itt az erdélyi Gyulák népének a neve, tehát tulajdonképpen hat magyar törzsnév él Baskíriában ma is.

A XV—XVI. században egész Dél-Baskíriában nagy szerepet játszottak. A XVII—XVIII. században nagy területet foglaltak el a Bjelaja, Askadar folyóknál és délre egészen le a Szakmaráig és Jajikig.⁵⁰⁷ Itt, délen volt, a besenyők és oguzok ellen, határvédő törzsük, a *Nyék—Nägmän*. Úgy látszik, hogy a gyarmatok ennek a területnek az eredeti lakói, akik harcot folytattak a nogaj hűbérurakkal, a murzákkal.⁵⁰⁸

Aligha kétséges, hogy a *Hét Magyar* nem később Onogurban, hanem még Magna Ungáriában alakult ki.⁵⁰⁹

⁵⁰⁷ Kuzeev, i. m. 180., 11. j.

⁵⁰⁸ Uo.

⁵⁰⁹ Lásd a baskíriai magyar törzsek elhelyezkedését mutató térképet a kötet végén.

A MAGYAR TÖRZSSZÖVETSEG MEGALAKULÁSA

1. A HÉT MAGYAR BASKÍRIÁBAN

Amit eddig előadtunk, az egy turkológiai bevezetés a magyarok őstörténetéhez. Ez egy egység: lejön Attilától egészen Juliánig, megszakítani nem lehetett. Most azonban be kell kapcsolni a magyarokat, és vissza kell menni az Attila halála utáni századok hun-bolgár népeihez.

Egy nagy számú, erős finnugor lovas nép, a magyar, az első évezred közepe táján, amikor már régen elszakadt finnugor rokonaitól, a Volga folyónak a Kámával való egyesülése környékén lakott.¹

Ennek a népnek egy hun-bolgár néppel való egyesüléséről van szó. Valószínű, hogy a magyarok voltak a terület régi lakói, s a hun-bolgárok nem Attila halála után, Pannóniából költöztek ide. Ez Kubrat kaukázusi hun-bolgár birodalmának felbomlása után, a VI. században történhetett.²

Továbbra is fő szempontom, hogy mit fejlődött a kutatás 1930, a HMKial megjelenése óta, s különös tekintettel leszek az egyes baskíriai magyar törzsnevekre, illetőleg a baskír tudományos irodalom eddig még figyelembe nem vett megjegyzéseire.

Kuzeevnél³ ezt olvassuk: „A bugulmai fennsík központi kerületében a VIII. században és a IX. század elején alakul meg a bolgár-török-magyar törzsi csoport, amely bolgár vagy bolgárrá vált török törzseknek ugor törzsekkel, főleg ómagyar törzsekkel való összetett jellegű szintézisét mutatja — az ótörök bolgár komponens uralkodó szerepével (jurmaty, jurmi, enej, gajnatarhan, kese, buljar, mišar, nagman, julaman, imes, jurman).” További részletekben, ahol Aral-vidéki, nyugat-szibériai eltörökösödött ugorokról és esetleges szamojédokról, akik a volga—

¹ Gombocz, ÖM II : 1, 86, 88.

² Gombocz: MNy XVII, 1921, 15—21; vö. Németh, Gombocz Zoltán. Bp. 1972, 65 skk.

³ Proishozhdenie 508.

uráli vidékre költöztek, van szó, adatok hiányában — nem követhetem Kuzeevet.

A volga—kámai *Hét Magyar*ról keveset tudunk, de tudunk valami nagyon fontosat: ismerjük a szervezeti felépítését és a szervezet legfontosabb neveit. Ezt egy későbbi korban, 950 körül írta le Konstantin bizánci császár, akkor, amikor a magyarok már a Duna—Tisza vidékén laktak. De nincsen semmi kétség az iránt, hogy ez a 950 körüli jegyzék nem tér el lényegesen a VII. század körül keletkezett volga—kámai törzsnévjegyzéktől. (Mert volt jegyzék már akkor is, de ez írásban nem maradt ránk.) Ma is élnek a *Hét Magyar törzsei Magyarországon* mint helynevek, és ma is élnek Árpád törzsi elnevezései Baskíriában, mint baskír törzsnevek. Mindezt hiteles történeti emlékek bizonyítják, melyek közül a legfontosabbak a magyar nyelv hun-bolgár jövevényszavai.

Kronológiai tekintetben valószínű, hogy a *Hét Magyar* a VII—VIII. században állt össze. (Nem olyan sötét korról van szó, melyről semmit sem mondhatnánk.)

A részletek ismeretlenek, de a magyar nyelv bolgár—török jövevényszavai sokat mondanak, s beszéltem már arról, hogy Kuzeev sejtelméi egy bolgár—török—magyar földművelésről a Káma, Zaj és Csesma vidékén⁴ talán nem alaptalanok.

A magyarságnak nagy szerencséje volt. A jóval magasabb műveltségű hun-bolgárok beszervezték birodalmukba az itt lakó magyarokat, természetesen *Magyar* néven. Ehhez a nagy finnugor törzshöz azután hun-bolgár módra hozzájött még hat törzs — finnugor és bolgár elemekből. Így jött létre 600—700 körül a Káma és Bjelaja vidékén a magyarság magja, a *Hét Magyar* nép.

Hangsúlyozni szükséges, hogy a Hét Magyar törzsnevei minden valószínűség szerint kivétel nélkül Baskíriában keletkeztek, a Hét Magyar törzsrendszere — úgy, ahogy Konstantin császár 950 körül feljegyezte — nem a magyarok vándorlásai idején, alkalmoszerűen alakult ki, hanem a Bolgár—török Birodalom keretében, a bolgár—török fejedelmek részéről adminisztrációs és katonai alapon mesterségesen állítódott össze.⁵

Mindezt az alábbiak bizonyítják:

a) Első a *Védőtörzs* (a *Nyék* az eredeti állapotot bizonyítja: elől megy a védőcsapat);

⁴ Ld. itt 180.

⁵ Emlékszünk rá, hogy a besenyő törzsrendszer teljesen mesterségesen összeállított alakulat.

b) Második a *Vezértörzs* (a *Megyer*), tulajdonképpen az első törzs;

c) Harmadik (a *Kürttel* együtt) a leghatalmasabbnak látszó bolgár-török-magyar törzs, a *Gyarmat*;

d) Utolsó törzs pedig a *Kesző* '(a rendszerhez hozzásapott) maradvány', egy inkább csak megtűrt keverék, de lehet egy nagy törzs egységes ága;

e) Van még egy törzs, a későbbi erdélyi vajdák bolgár-török törzse, a *Gyula*, ez teljesen külön áll. Ez fejedelmi törzs, viszont a 890 körül a *Hét Magyarhoz* csatlakozott *kovárok*, a *Nyékkel* egyenrangú védőtörzs. Itt persze még mindig nincs lezárva a folyamat: még ezután jön a *Székelyek* hada, a *Varsányoké*, a *Tárkányoké*, a *Kunoké*. De a kunokkal valóban lezárul a nomád jellegű csatlakozások világa, bár a törzs mint magának privilégiumokat vindikáló sajátos alakulat, összefügg a nemzetséggel. De ez már nem az én területem.

2. A HÉT MAGYAR ELNEVEZÉSEI

A HMKial első kiadásában (1930) *Árpád* nagyfejedelem *Hét Magyar* népének eredetét a IV. fejezetben⁶ A magyar törzrendszer címen adom elő. Amit ott mondok a magyar törzsi elnevezésekről, azt itt némi rövidítéssel s a szükséges módosításokkal ismétlem meg.

Mindenekelőtt lássuk azonban azt az áttekintést, melyet a törzrendszer egyes tagjai elnevezéseinek magyarázata elé 1930-ban írtam.

Az 1930 utáni kutatástörténeti fejleményekről — ott, ahol van ilyen — a megfelelő törzsnévnél adok számot.

HMKial 221

Bölcs Leó görög császár hadi taktikájának XVIII. fejezetében⁷ azt mondja a magyarokról, hogy nemzetségek és ágak szerint elszéledve legeltetik lovaikat.⁸

Konstantinos Porphyrogenetos a *De administrando imperio* 40. fejezetében közli a honfoglalás kori magyar nemzetségek, illetve törzsek nevét is.

⁶ Ld. ott 221—277.

⁷ 44. §. skk.; MHK 33 skk.

⁸ 52. §; κατά γένη καὶ φυλὰς; (a kérdéses hely átvétel Maurikios VI. századi munkájából.)

E hely a következő:

„*Περὶ τῶν γενεῶν τῶν Καβάρων καὶ Τούρκων. Πρώτη ἡ παρὰ τῶν Χαζάρων ἀποσπασθεῖσα αὕτη ἢ προσηθεῖσα τῶν Καβάρων γενεά, δευτέρα τοῦ Νέκη, τρίτη τοῦ Μεγέρη, τετάρτη Κορσουργεμάτου, πέμπτη τοῦ Ταριάνου, ἕκτη Γενάχ, ἑβδόμη Κασή, ὀγδόη Κασή...*”

Magyarul: „A kabarok és a turkok nemzetségeiről. Az első a kabaroknak a kazároktól elszakadt és imént említett nemzetsége, a második a Neki, a harmadik a Mejeri, a negyedik a Kurtu-Jermatu, az ötödik a Tarjanu nemzetsége, a hatodik a Jenach, a hetedik a Kari, a nyolcadik a Kaszi.”⁹

E törzsnevek olvasataiban semmi kétség, semmiféle lényeges probléma nincsen: e nevek Magyarországon ma nagy számban, egy-egy esetben 40-50-szer fordulnak elő s a történeti forrásokban hangtani fejlődésük is biztosítva van.¹⁰

A magyar törzsrendszer emléke a Krónikában és Anonymusnál is megörződött. E két forrás természetesen független Bölc Leótól és Konstantinos-tól s a bennünket érdeklő részben független egymástól is.

Azonkívül Konstantinos és a magyar tudósítások közt egy nagy különbség van: Konstantinos a törzsek neveit közli, s nem közli a törzsek vezéreinek nevét (amit pl. a besenyőknél megtesz), a magyar tudósítások pedig csupán a vezérek nevét közlik.

Abban megegyezik a két magyar forrás, hogy hét fejedelmi személyről, hét törzs fejről, tud. Ez bizonyosan a hét régi törzs, az újabban csatlakozott kovárok nélkül.¹¹

A fejedelmi személyek neveiben azonban eltérést találunk köztük, s ez az eltérés nagyon fontos és érdekes, amint erre már Szabó Károly¹² rámutatott.

Anonymus szerint a hét fejedelmi személy a következő: Álmos, Árpád apja; Előd, Szabolcs apja; Kend, Korszán apja; Ond, Ete apja; Tas, Léla apja; Huba; Töhötöm, Horka apja, Gyula és Zombor nagyapja. (6. fejezet.) Kézai Simonnál viszont a következő 'kapitányokat' talál-

⁹ MHK 124—125; Jakubovich—Pais, Ó-magy. Olv. 8—9; (Moravesik: NyK L, 1936, 288;) a törzsneveket igyekeztem nagyjában úgy olvasni, ahogyan azokat egy X. századi bizánci ember olvashatta; egészen más kérdés természetesen, hogy az, aki a neveket leírta, milyen hangokat akart az illető görög betűkkel jelölni.

¹⁰ Ld. részletesen az egyes nevek magyarozatánál.

(¹¹ Ld. itt 186, 261 skk.)

¹² Kis. tört. munk.² I, 143.

juk: Árpád, Szabolcs, Gyula, Örs, Kend, Lélt, Bulesú. (II. k. I. f. 2, 4–11. §.)

A mi szempontunkból itt voltaképpen csak az a fontos, hogy a hét régi magyar törzs emléke ezekben a forrásokban is megőrződött, de különösen fontos ez a két feljegyzés egy általánosabb szempontból. Kiderül belőle, hogy a magyarságnál a vezérek koráról több hiteles hagyomány volt (itt előttünk van kettő). Az első jegyzékben (Anonymus) szereplő vezérek fiai közül hármat, Árpádot, Szabolcsot és Lélt s egynek unokáját, Gyulát megtaláljuk a második jegyzékben (Krónika), s mindkét jegyzékben megvan a Kend, amely talán nem annyira személy-, mint inkább méltóságnév. Anonymus tehát egy régebbi, a krónika egy újabb, húsz-harminc évvel későbbi állapotot leíró forrás alapján dolgozott.¹³

A magyar források tehát hét törzsről, hét fejedelmi személyről beszélnek. De szerepel a magyar forrásokban a nyolcadik magyar törzs, a Kovár is, csak hogy nem ezen, hanem egy más néven. Hogy más néven szerepel, az nem feltűnő; török néprészek két-három nevet használnak egyszerre, s a kovárok esetében különösen meggondolandó, hogy sem a *kovár*, sem a *kazár* nem eredeti nevük. <...>

Konstantinos megírja, hogy a kovárok Kelet-Európában csatlakoztak a magyarokhoz. Anonymus 10. szakasza szerint Kijev alatt hét kun vezér népével együtt csatlakozott a magyarokhoz, s e csatlakozás leírása után Anonymus a 11. és a 12. szakaszban, midőn a magyarság összességéről beszél, a hét magyar mellé odateszi a hét kun vezért és népét, ami kétségtelenné teszi, hogy Anonymus szerint a honfoglaló magyarság hét magyar törzsből s egy csatlakozott „kun” törzsből állott. Ebből világosan adódik a hét kun vezér népének a kovárokkal való azonossága.¹⁴

A krónikákban még találunk valamit, ami a régi magyar törzrendszernek — s általában a török-fajta törzrendszereknek — egy lényeges vonását őrizte meg. A Krónika¹⁵ szerint a magyarok hét seregbe oszlottak. Ez a hét sereg, „septem exercitus” kifejezés onnan származik, illetőleg annak az emléket őrzi, hogy a törzrendszer elsősorban hadi szervezet.¹⁶

Feltűnik egy sajátságos körülmény, mégpedig az, hogy a törzsnevek a Krónika és Anonymus forrásaiban nem voltak meg, vagy ha megvoltak is, a krónikások nem tartották érdemesnek őket feljegyezni. Ez világosan bizonyítja, hogy a törzsnevek kevésbé voltak fontosak, mint a vezérek nevei,

¹³ Másképp Pauler, MNTörtSztIstv 208 skk.

¹⁴ A kovárok csatlakozásának nyoma megvan a Krónikában is; ezt a székelykérdéssel kapcsolatban lehetne kifejteni. Vö. Pais, Magyar Anonymus 124, 139–140.

¹⁵ Kézai Simon II. k. I. fejj. 2. §; Képes Krónika 12. fejj.

¹⁶ Másképp Pauler, MNTörtSztIstv 208.

talán már a vezérek korában, de mindenesetre már a XI. században. Nem lehet a krónikások hallgatását a törzsnevekről másképpen megérteni, mint hogy ezek az ő korokban minden jelentőségüket elvesztve feledésbe merültek.

Pauler¹⁷ szerint a törzsrendszer a X. század alatt teljesen felbomlott, kivéve Erdélyt, „... a nemi, ági kötelék még fennmaradt, s hatását érezte a birtoklásban, bíraskodásban...”

„Természetes..., hogy az oly erőteljes fejedelmi akarat, aminő Gézában nyilvánult, nem tűrheté meg ama ziláltságot és széthúzást, mely a hosszas kalandozások közben [Árpád erős személyes hatalma után] új életre ébredő törzsrendszert jellemzé, s mely mindennél inkább akadályozná az egységes kormányzás érvényesülését. Helyesen ítél egyik legkitűnőbb, újkori történetírónk, midőn Géza nagy tettei között a legnagyobbat abban ismeri fel, hogy a törzsek és ágak által jobbára még közösen használt területekből, örök birtokul földet és azon alattvalókat adományozott a szabad vitézeknek, őket ennek fejében hadiszolgálatra kötelezván a fejedelemért és utódaiért. Békés lakossá lett ekként az addig még jórészt nomád magyar, s a fejedelem az ő személyéhez kötött katonaságra tett szert. Ahová tehát Géza intézkedései elhatottak, önmagában szétmállott a törzsrendszer.”¹⁸

HMKial 225

A törzsrendszer tehát, mely még 950 körül megvolt, mint a haladást legfőképpen gátló, tehát gyökerestül kiirtandó hadi és politikai tagozódás, Géza és Szent István idejében egyszerre, szinte nyom nélkül eltűnik.¹⁹

Hogy a törzsnevek Géza és István idejében kimentek a használatból, azt bizonyítja egy másik körülmény is.

Láttuk a török népalakulásokról és népnevekről szóló részben, hogy a török népnév és törzsnév nagyon gyakran szerepel személynévként. Ezzel szemben a magyaroknál azt tapasztaljuk, hogy a törzsnevek ritkán fordulnak elő személynévként. „Feltűnő..., hogy a honfoglaláskori törzsek nevei nálunk nem váltak személynevekké” — írja Pais.²⁰ 1165-ben, a nyéki várnépek kiváltságlevelében (Nyék, Csallóköz) van egy *Nichw* = *Nyék* nevű ember (és egy *Nichw* [?]).²¹

1231-ben találunk egy *Necku* (*Nyék*) személynevet.²² A XII. század végén szerepel egy *Tarján*,²³ 1138/1329-ben *Keseudi*,²⁴ 1211-ben három *Kesző*.²⁵ Ez

HMKial 226

¹⁷ Uo. 98.

¹⁸ Kállay Béni: Akad. Értes. VII, 1896, 302–303; vö. Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 21.

¹⁹ Vö. Belitzky tanulmányát a SztIstv-Eml. I. kötetében.)

²⁰ MNy XVIII, 1922, 100.

²¹ Jakubovich—Pais, Ó-magy. Olv. 44.

²² Wenzel, Árpádkori új Okmt. I, 291. <...>

²³ 1181, Dl. 22, Orsz. Levéltár. <...>

²⁴ Knauz, Mon. Strig. I, 93.

²⁵ Pannonh. Rendtört. X, 414, 504, 505. <...>

— legalábbis részint — azért van, hogy akkor, mikor a magyar neveket már nagyobb mennyiségben kezdik feljegyezni, a magyar törzsek nevei nem éltek.

A törzsneveknek e hirtelen letűnése természetes, mivel „a törzs önkényesen létrehozott szövetkezésen alapuló másodlagos alakulat . . ., jogvédelmi célokat is szolgáló, de elsősorban katonai célzatú, mesterséges politikai képződmény.”²⁶

Láttuk, hogy Bölcös Leó a törzsek mellett megemlíti az albeosztást, a nemzetségeket is. Konstantinos csak a törzsekről beszél; a besenyőknél megemlíti a nemzetségek számát, a magyaroknál nem.

⟨. . .⟩

Sajnos a részneveket nem ismerjük. A források megmondják, hogy 108 nemzetségre oszlott a 7 (8?) honfoglaló magyar törzs, neveik — legalább részben — bizonyára élnek ma is helynevekben, de hogy melyek azok, azt nem tudjuk.

HMKial 226

Ez a szám bizonyos időre vonatkoztatva, kétségtől nem alap nélküli, bár meg kell gondolnunk, hogy a nemzetségek száma nagyon rövid idő alatt változik, amint hogy például a mai ⟨kazakok⟩ vagy őzbegek leírásaiban sem kapunk pontos, egymással egyező nemzetségszámjegyzékeket.

MHKial 227

Ez a 108-as szám mindenféle számolási spekulációra adott alkalmat.²⁷ Ezeknek természetesen semmi értelmük sincs; egy törzs vagy egy törzsszövetség annyi nemzetségből áll, amennyi véletlenül hozzátartozik. Ez és más hasonló dolgok bírtak arra, hogy a török népalakulatokról szóló általános fejezetet könyvem elejére tegyem, s ebben olyan dolgokat is elmondjak, amelyek némelyek előtt talán magától értetődőnek tetszenek.

Sajátságos, hogy a magyar törzsneveket nemigen találjuk meg későbbi nemzetségnevekben; várjobbágynemzetségek nevei közt van egy kétes *Kürt*, egy *Kér*, egy *Magyar*.²⁸

E jelenség okát sem kereshetjük másban, mint a törzsi szervezet hirtelen és gyökeres megszűnésében.

A magyar törzsneveket már Thunmann próbálta magyarázni.

Ő e neveket így olvassa: *Neki*, *Megeri*, *Kurty-germatu*, *Tarianu*, *Genach*, *Kari*, *Kasi* s a *Kurtygermatu* nevet összeveti a *Kutrigur* névvel.²⁹

²⁶ Hóman: MNyK I : 7, 17.

²⁷ Vö. Tagányi: Népélet I–II, 1923–1924, 129–133.

²⁸ Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 20, 21, 23. (vö. Kniezsa: SztIstv-Eml. II, 371.)

²⁹ A *Tarianuról* a következőket mondja: „Bei den Tarianu, darf ich wohl nicht an die Tarniach denken, die um das Jahr 598 aus den Gegenden jenseits der Wolga nach Europa kamen, und sich mit den Avarn, die damals noch bis an die Mäotis herrschten, vereinigten.” Untersuchungen über die Gesch. d. östl. europ. Völker, Leipzig 1774, 41, 142–144. Vö. Gebhardi, Gesch. d. Reichs Hungarn I (1778), 376 skk.

A magyar tudomány több mint száz év óta foglalkozik e törzsnevekkel. Horváth Ádám³⁰ és Somogyi Cs.[izmazia] Sándor³¹ különféle idegen nevekkel egyeztetik a magyar törzsneveket.³²

Dankovszky³³ azt bizonyítja, hogy e törzsnevek voltaképpen magyar közszavak, s az egyes törzsek a seregben való szerepüktől vették nevüket.

A *Nézη* törzsnév Dankovszky szerint annyi, mint „Neki!”, mely név arra utal, hogy e törzs mint az előző Kovár törzs elől ment a harcba. A *Μεγέση* név 'Mejerő',³⁴ a *Κορυτορυεματόν* 'kürtő(l) jármat, ad castra movenda signum dat' (a kürtől és a jár igéből teljesen kalandosan és érthetetlenül magyarázva), a *Τατιάον* 'tárgyan, ad metam' (szintén érthetetlenül, azzal a magyarázattal, hogy e törzs feladata külső őrszolgálat teljesítése volt), a *Γεράχ* 'jó nyak', a *Καρή* 'kari, brachialis', a *Κασή* 'kézi, manualis'.

HMKial 229

Jerney is magyarázta e neveket. Az ő magyarázatai³⁵ sokban egyeznek Dankovszky magyarázataival. Jerney szerint e törzsnevek testrésznevek, melyek a k ü r t alakú tábor egyes részeinek megjelölésére vonatkoznak. Szerinte a *Κάβαροι* voltaképpen *kővári* (az etelközi tartózkodás idejéből; vö. a *Kovarlui* vagy *Kohorlui* kerületet Moldva alsó részén), *Nézη* = *Nyaka*, *Μεγέση* = *Mejj-ere* (*ere* 'vena, vis'), *Κορυτορυεματόν* = *Kürt gyomra*, *Τατιάον* = *Tarja*, *Γεράχ* = *Könyök*, *Καρή* = *Karja*, *Κασή* = *Keze*.

A törzsnevek tudományos vizsgálata Szabó Károllyal kezdődik.³⁶ Szabó Károly fő érdeme e kérdés kutatásában az, hogy a törzsnevek közül a *Nézη*, *Μεγέση*, *Κορυτορυεματόν*, *Τατιάον*, *Γεράχ* neveknek a *Nyék*, *Mejyer*, *Kürt*, *Gyarmat*, *Tarján*, *Jenő* helynevekkel való egyezésére rámutatott, s ezzel a nevek olvasásának és magyarázásának alapját megvetette.³⁷ Ő

³⁰ A' Magyar Magóg Pátriarkhátul fogva I. István királyig. Pest 1817, 291 skk.

³¹ Dentu mogerek, vagy a' Magyaroknak Ós-elei, Buda 1826, 80 skk.

³² Mutatványul idézem Somogyi *Nyék*-magyarázatát (80. l.): „Harmadik Nemzetiség Porphyrogenneta elnevezése szerint a' Neke. Ezen Nemzetségnek nagy tekintetben kellet állani, mert még az egész Népnak nevet adó Megerek előtt említettik. Plin. Hist. Nat. Libr. VI. cap. XXIII. az Indiákra hajókázást adván elő, a' több kikötőhelyek között említi a' Nekaridák hasznos kikötőjét, mellynek neve Békare. Hérodót említi Melpomenéjében, hogy a' Fenitziiaiak Neko parantsolattjára hajóztak legelőször e'tájakra: e'nek neve ment-é által a' lakosokra, én nem vitatom . . . , tsak azt említtem még meg, hogy Japánban most is Negi nevet viselnek a' Darro Főpap után templomban szolgáló papi személyek.”

³³ Hungariae gentis avitum cognomen . . . Posonii 1825, 16—18.

³⁴ „Pectoris robur”.

³⁵ Kel. ut. I, 80—88.

³⁶ A hét magyar nemzetségről. Új Magyar Muzeum. 1851—1852. I. k. Kis. tört. munk.² I, 141—181.

³⁷ A *Nyék*, *Kürt*, *Gyarmat* és *Tarján* törzsnevek helynevekkel való egyezésére már Jerney is rámutatott: Kel. ut. I, 87. Igaz, ez nála tulajdonképpen mint mellékes ötlet szerepel.)

egyébként a törzsneveket nemigen magyarázza, s ha magyarázza, nem áll szilárd alapon, ami nyelvészeti kérdésekben az ötvenes évek elején jól érthető. A *κάρδοι*-t *kóboroknak* magyarázza, a *Γυρματόν* a *gyermekkel* hozza összefüggésbe, a *Καρή* nevet *Kar*, *Kara*-nak olvassa, s a magyar *korom* és török *kara* 'fekete' szókat, továbbá a kiskunsági *Kara* puszta, a Bács megye felső részén levő *Gara* helység, a Bodroghközön egymáshoz közel található *Karád*, *Karos* és (a Pozsony megyében is tizenkét község nevében meglevő) *Karcsa* helységek nevét egyezteteti vele; a *Κασή* nevet *Kaza* ~ *Kasza*-nak olvassa, s összefüggésbe hozza vele a *Kaza*, *Kazinc*, *Kaszon*, *Kaszaháza* helyneveket s a *Kasza* nevű nemes család nevét.

Sajátságosan kalandos módon, kelta alapon magyarázta a magyar törzsneveket Wilhelm Obermüller *Die Abstammung der Magyaren* c. művében.³⁸

Tartalmaznak még használható gondolatokat, de nagyrészt elavultak már Nagy Gyula,³⁹ Salamon Ferenc,⁴⁰ Botka Tivadar⁴¹ és Komáromy András⁴² cikkei, melyek — legalább részben — a törzsszervezet általános kérdéseivel foglalkoznak.

Salamon cikkében⁴³ van egy érdekes egyeztetés: „A magyar Tarján nemzetségnév igen közel állhat a kozárok Tarchánjához, s a bolgárok Tarchán nevű boérjához.” Ez az egyeztetés — mint látni fogjuk — helyes.

A magyarok eredete c. munkájában Vámbéry is foglalkozott röviden a törzsnevekkel.⁴⁴ Egy pár kalandos magyarázatot ad, ahogyan ezt ő sokszor teszi, magyar és török szavak találomra való hasonlítása alapján: *Kurtigermatu* = török *kurt germeti* 'a farkas nem nyomult be', *Kari* = 'régi', *Kazi* = 'lózsír', *Jenax* = 'győző'.

Munkácsi Bernát⁴⁵ a *Jenő* törzsnevet a vogul *Jänax* családnévvel egyeztette.

Kuun Géza gróf is tett kísérletet a törzsnevek magyarázatára *Relationum ... historia* c. művében.⁴⁶ A *Curtu (ger) mat* törzsnév szerinte a

³⁸ Wien 1872; II. fejezet: Die acht Stämme der Ungarn. Szerinte *Kabar*, „*Kabardiner*” = 'Reiter', a *cabh* vagy *cabal* 'Gaul, Pferd' és az *air* 'Leute' szavakból. „Die *Neke* sind die Nogaier, abgekürzt aus *neo-gead*, kein Pflugland, *nogeadag*, Leute, die keinen abgetheilten Grund und Boden besitzen, sondern nomadisieren; *gead ist* Streifen Land, deutsch Scheide, Schichte.” „Die *Kare* sind die heutigen Kara-Nogaier...” és így tovább.

³⁹ A magyar nemzetségekről: Századok, 1870.

⁴⁰ A magyar hadi történethez a vezérek korában: Századok 1876.

⁴¹ Millenarium, vagyis a magyar nemzet államiségének ezer éves évfordulójára: Századok 1878.

⁴² A nemzetségekről. Turul V.

⁴³ Századok, 1876, 722.

⁴⁴ Vámbéry, A magyarok eredete 152–153.

⁴⁵ Ethn VII, 1896, 504.

⁴⁶ I. k. 137 skk. De septem generationibus Hungarorum.

besenyő Julia-törzs vezérének *Carcutannak* nevével látszik egyezni.⁴⁷ Más helyen azt mondja, hogy szerinte a „*Κορυττογεγάτ*” név helyes alakja *Kuturgur-germat*, s össze van téve a kuturgur-bolgárok nevéből és a magyar *gyarmat* 'colonia' szóból.⁴⁸ A *Nyélről* így ír:⁴⁹ „*Kabaris exclusis in recensione Constantini prima Hungarorum generatio Neke (Νέκη) vocatur, quod vocabulum cum fennico-ugorico nêk [cfr. Budenz, MUSz p. 397.] 'pars anterior', 'p. protenta', 'nasus', idem esse videtur, quamobrem optime primam exercitus aciem significare potuit.*” A *Tarjánt* a *Tagridax* névvel egyezteteti,⁵⁰ mely egy, az avarokhoz menekült nép neve Theophylaktosnál, a *Jenő*-t⁵¹ a csagatáj *jengi* 'új, ifjú' szóval. Végül a *Kaqí*, *Kasí* nevekről ezt mondja:⁵² „*Kare Kaze* (pr. *Kari Kazî*) pro *Kara Kazar* scriptum unius eiusdemque gentis chazaricae nomen esse persvasum habeo.” Megjegyzendő még, hogy Kuun Géza gróf a törzsneveket különféle köz- és tulajdonnevekkel igen széles alapon egyezteteti.

HMKial 232

Fontos lépést jelent a törzsnevek kutatása történetében, midőn Nagy Géza 1892-ben rájött arra, hogy a *Kaqí* nevet *Kerinek* kell olvasni és a *Kér* helynévvel azonosítani,⁵³ majd midőn Sajó Sándor Hont megye leírásában⁵⁴ a *Kasí* törzsnevet illetőleg felveti azt a gondolatot, hogy e név *Keszi*-nek olvasandó. Ez olvasatok helyessége azóta bebizonyosodott; egyrészt *Kér* és *Keszi* helyneveink nagy száma, másrészt az a körülmény, hogy a bizánciak török és magyar szavakban a nyílt *e* hangot gyakran *a*-val írják,⁵⁵ világosan szól a *Keri* és *Keszi* olvasatok mellett.

A baskír—magyar rokonság képviselője, Pauler Gyula vette észre a magyar *Jenő* és *Gyarmat* törzsneveknek a baskír *Yänäy* és *Yurmatî* törzsnevekkel való egyezését.

A *Tarjánról* azt írja,⁵⁶ hogy nem merné a baskír *Tamyan* nemzetségnévvel azonosítani, mindazonáltal az ötletet — amint látszik — nem akarta leírás nélkül elvetni.

A *Κορυττογεγάτον*-t egyszerűen *Gyarmatnak* nevezi: „Konstantin császár . . . *Kürtgyarmatot* és *Jenőket* — így olvasom, többes számnak, a *γεγατ*-ot — ír, mintha e kettő csak valami töredék volna.”⁵⁷

HMKial 233

⁴⁷ Uo. 145.

⁴⁸ Uo. 152.

⁴⁹ Uo. 148.

⁵⁰ Uo. 153.

⁵¹ Uo. 154.

⁵² Uo. 156.

⁵³ Vö. Turul, XXVIII, 1910, 23. j.

⁵⁴ Osztr.-Magy. Mon., Magyarország, VI, 67.

⁵⁵ Ld. itt 116, 117, 209.

⁵⁶ MNTörtSztIstv 126.

⁵⁷ MNTörtSztIstv 131.

Foglalkoztatták a magyar törzsnevek Marquartot is. A Streifzüge 66. lapján próbálja elolvasni a neveket (*Neki, Magyar, Kurtyg-ermat, Tarjan, Jenach, Kary, Kasy*), s a *Kurtyg-ermathoz* megjegyzi, hogy talán a *Κουρτογ-ορματ* névvel vetendő össze.

A kutatásban lényeges haladás volt Nagy Géának a Turul XXVIII. kötetében (1910) megjelent cikke,⁵⁸ amely a törzsneveknek a helynevekkel való összefüggését tisztázza, a törzsnévből keletkezett helyneveket összegyűjti, és számos becses adatot s helyes gondolatot tartalmaz.

A *Kürt* törzsnevet *Kuvrat* ~ *Kurt* bolgár fejedelem nevéből magyarázza, a *Nyék* törzsnevet az osztják *jah* 'nép' szóval veti össze, s a *Nyék* törzsben látja az ősi finnugor elemet; mindez elfogadhatatlan.⁵⁹

Nagy Géa igyekszik a három kovár nemzetség nevét is megállapítani, s ezeket a Székely, Káloz és Varsány nevekben véli feltalálni.

Szabó Károllyal és Nagy Géával szemben Pais Dezső *Kurtunak* olvasta s a török *kurt* ~ *kurd* 'farkas' szóval egyeztette a *Κουρτογ* törzsnevet,⁶⁰ totemisztikus eredetűnek gondolva.

A. NYÉK

A 950 körüli bizánci törzsnévlistában Konstantin császár *Νέκη* alakban említi.⁶¹

HMKial 241

Legrégibb adatok: 1113: *Nec*,⁶² 1156: *Nek*,⁶³ 1165: *Nichw*,⁶⁴ 1193: *Necg*, *Gnec*.⁶⁵

Nagy Géa⁶⁶ 24-25 *Nyék* nevű helyet sorol fel, az ország legkülönbözőbb részeiben, Arad, Bács, Bihar, Borsod, Fejér, Hont, Komárom, Krassó, Pest, Pozsony, Sopron, Szerém, Szilágy, Tolna és Veszprém megyében.

<...>

HMKial 242

Egy régi adat a *nyék* szóra Oláh Miklós Hungaria . . . sive De Originibus Gentis (1536) c. művében⁶⁷ található: „Ad Septentrionem, Ferarium est

⁵⁸ A magyar nemzetségek.

⁵⁹ Vö. még: Nagy Géa: KSz I, 1900, 50 skk.; különösen: 52.

⁶⁰ MNy XVIII, 1922, 31.

⁶¹ Moravesik, Byz-turc. II², 210; Gyóni, A magy. nyelv gör. szórv. 96.

⁶² A zabori apátság javait megerősítő oklevélben, Fejérpataky, Kálmán kir. okl 58, 68.

⁶³ Knauz, Mon. Strig. I, 108.

⁶⁴ Személynév; ld. itt 187.

⁶⁵ Jakubovich—Pais, Ó-magy. Olv. 54, 58. (Vö. Mikos: MNy XXXI, 1935, 290; Pais: MNy LXIX, 1973, 127.)

⁶⁶ Turul XXVIII, 1910, 27—28.

⁶⁷ I. 5. fej. 5. szakasz. Tolnai: MNy IV, 1908, 82—84.

regis, cui nomen est *Nyék*.” A szó jelentésére vonatkozólag Tolnainál ezt olvassuk: „... Oláh Miklós szövegéből [n]em bizonyos, vajjon *vadaskert* és *nyék* csakugyan azonos jelentésű köznévi-e, vagy pedig *ennek* a *vadaskert*-nek volt-e a tulajdonneve *Nyék*, mint helynév, dűlőnév. Lehet, hogy bekerített, védett mivoltától kapta ezt a nevet, s akkor teljesen elesnék a *v a d a s k e r t* jelentés, s a szó értelme közel állana ahhoz, amelyet Herman Ottó fejtett ki [ld. lent]... Ilyesféle jelentést sejtett benne Révai is...” A Nyelvőrben található adatok szerint⁶⁸ *nyék* Szegeden folyó mellett fekvő erdőt, Sárközön berket jelent; Jánosi Gusztáv Torquato Tasso-fordításában⁶⁹ ’bekerített hely, cserény’ értelemben használja.⁷⁰

Herman Ottó a Magyar Nyelv I. évfolyamában⁷¹ külön cikket írt a *nyékről*, amelyben azt bizonyítja, hogy a *nyék* „leginkább lábasjóság befogadására szolgáló, mindig kerítésszerű és födetlen pásztoralkotmány”.⁷² Herman Ottó megállapítása nem fogadható el. Egyik fő bizonyítékáról, a *szárnyék* (*szár* + *nyék*) magyarázatáról nemrégiben mutatta ki Györffy István,⁷³ hogy tévedésen alapszik.⁷⁴ Értékes azonban Herman Ottó cikkében Lehr Albertnek négy népnyelvi adata, amelyekből kitűnik, hogy a *nyék* sövénnyel, árokkal bekerített helyet vagy magát a bekerítést (árkot) jelenti.

Lehr adatai a következők „... minden báránym megmaradt, egyet se emésztettek [így] a farkasok, jó *nyékjük* volt, meg jó komondorjaim”; „[a borjúknak] jó *nyékjük* van, nem tudnak kiugrani, nem húzkodhatják a szénát” (ez a kettő „dunántúli” adat); „sz’ jó *nyékje* van [a halastónak], minek az a nagy őrzés, meg a vidravasak?” (Igar, Fejérmegye); „valami *nyéket* csak kapnak, ha nagyon előstelednek” (kiskunmajsai ember mondta azoknak, kik ökröket vettek tőle s indulóban voltak hazafelé).

Ezek az adatok igazolják — ami eleve is valószínű —, hogy Oláh Miklós *nyék*-je nem tulajdonnév, hanem közszó.

Oláh Miklós „*nyék*”-jéről írt Révai: „Fuit *nyék* apud antiquos nostros *f e r a r i u m*”;⁷⁵ Oláh Miklóstól átvették a szót Garay és Arany, mint mind ezt Tolnai Vilmos kimutatta.⁷⁶ Ugyancsak Oláh Miklós után keresztelte el Döbrentei a Hűvösvölgy két felén elterülő dűlőt *Vadaskert-Nyék*-nek.⁷⁷

⁶⁸ XXX, 1901, 387; XXXII, 1903, 463.

⁶⁹ II, 86.

⁷⁰ Simonyi jegyzete: Nyr XXXII, 1903, 463.

⁷¹ Herman: MNy 1, 1905, 24–28.

⁷² Uo. 28.

⁷³ Népélet I–II, 1922–1924, 100 skk.

⁷⁴ Vö. már [Melich] Kemenes: MNy IV, 1908, 96; Simonyi: Nyr XXXVI, 1907, 478–479.

⁷⁵ Gram. III, 233.

⁷⁶ MNy IV, 1908, 82 skk.

⁷⁷ Tolnai: MNy IX, 1913, 455 skk.

Ellenben nem bizonyos — ha valószínű is —, hogy Oláh Miklós — Arany hatása alatt keletkezett Baksay e két sora: „Isaszeghi nyéktől — A váci vidékig”.⁷⁸

HMKial 244

Végül Madáchnál találunk egy sajátságos *nyéket*:

„Fent a légben délnek vándorlóí jőnek,
Kovályogva nyékén elhagyott fészkeknek.”⁷⁹

A szó jelentése tehát ezek szerint ez volna: „vadaskert; sövénnyel, árokkal bekerített hely; árok, korlát; erdő, berek.” (E jelentésekből egyik vagy másik lehet téves, de hogy mind az lenne, az valószínűtlen.)

1930 után egy ideig a *nyék* adatai némelyeknek kétesnek tűntek fel, de a kétségek egyre gyengültek és a TESz már nem tulajdonít nekik fontosságot, finnugor eredetűnek tartja a *nyéket*.⁸⁰

Ez tehát régi magyar szó, a Volga és Káma melletti hun-bolgár — magyar együttélés idejéből, de török az *ny-* miatt nem lehet. Magyar szó, de a hun-bolgár védelmi rendszer szava. Esetleg hun-bolgár hatás előtti magyar szó.

1930 óta bizonyossá vált, amit már 1930-ban hittem, hogy a török hadi élet elsősorban nevek rendszerén alapszik. A gondolatot továbbfejlesztve, felvetem a kérdést, rendszerbe tartozik-e a *Nyék* 'Bekerített-Védőhely' vagy magában áll? Annyi bizonyos, hogy az erősített helyeknek és nevüknek nagy szerepe van a törökben és a magyarban.

Akár török szó például a magyarban a *Gyepű* '(határ) erődítés' (leginkább ledöntött fákból), akár nem, jelentéstani párja a *Nyék*-nek.

A 'vár, erődítés' megjelölésére sok szó van a törökben és a magyarban, sok ezen a területen az idegenektől átvett szó is. Mindennek tárgyalására itt nem térhetünk ki.

Különös jelentősége van annak, hogy a Baskíriában is meglévő *Nāgmān* [= Nyék] törzs Magna Hungaria délkeleti szélén lakott,⁸¹ ott, ahol a besenyők és az oguzok az Aral-tó vidékéről

⁷⁸ Putnoky Imre: MNy XII, 1916, 336–337. „A Baksaynál előforduló *Nyék* lehet Baranya megyei elem a költő gyermekkori nyelvéből, de lehet az is, hogy későbbi életszakában a kiskunsági nyelvből szedte fel, s így megfelelhet Lehr idézett kiskunmajsai adatának.” Pais Dezső.

⁷⁹ Tolnai: MNy VIII, 1912, 266–267.

⁸⁰ TESz II, 1039ab.

⁸¹ Ld. itt 181.

állandóan nyugtalanították a leghatalmasabb — és a többi — baskíriai magyar törzset, elsősorban a *Gyarmatot*.⁸²

A baskíriai *Nyék* törzs keletkezését a határfolyó, az *Urá* mellett egy elemi szükséglet idézte fel. Kétszáz évvel később a Tisza és a Duna mellett több volt az örökölt formáság a törzsek (így a *Nyék*) életében, más volt a jogi helyzetük.⁸³

B. MEGYER

A harmadik magyar törzs neve Konstantinosnál *Μεγέση*, ennek szabályos olvasata: *Megyeri*.⁸⁴

HMKial 245

E törzsnév emlékét a *Megyer*, *Megyerics*, *Megyerő*, *Megyered*, *Megyerke* helynevek őrzik Arad, Bács, Baranya, Békés, Bihar, Győr, Komárom, Nógrád, Nyitra, Pest, Somogy, Sopron, Szabolcs, Temes, Zala és Zemplén megyében;⁸⁵ a *Megyer* a régiségben számos esetben a Magyar névvel váltokozva fordul elő,⁸⁶ világosan bizonyítva, hogy a *megyer* a *magyar* <ős> régi alakpárja; a *megyer* Gombocz szerint a **mogyer* szabályos változata.⁸⁷

HMKial 246

Az Anonymus 46. fejezetében szereplő *portus Moger* helyén „ma Békás-Megyer és Káposztás-Megyer helységek vannak”; „a Békés-megyei mai *Megyer* pusztá II. Endre 1214-i oklevelében a Körösön túl fekvő *predium Mager* néven van említve” stb.⁸⁸

A *magyar* név inkább az egész magyar népre és a magyar nyelvre, a *megyer* inkább a szóban forgó törzsre és a törzs által betelepített helyekre vonatkozott. A *megyer* alak helynevekben változatlanul megmaradt, s mint népnév kiveszett nyelvünkől.⁸⁹

A HMKial 246. lapjának közepén sorra vettem a *magyar* népnév legrégibb alakjaként 527–528-ból *Mogyeri* király nevét. Ez aligha fogadható el. Az adat kétes és kevés. Itt szólok az orosz

⁸² Ld. Kuzeev, Proishozdenie 15. Térkép.

⁸³ Vö. itt (243) a *Gyula* törzs esetét, vagy (187) a Hét Magyarra vonatkozó szabályt, hogy a törzsnevek személynévként nem voltak használatosak.

⁸⁴ Ld. Moravesik, Byz-turc. II², 186; Gyóni, A magy. nyelv gör. szórv. 90.)

⁸⁵ Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 23 skk.

⁸⁶ Vö. Szabó Károly, Kis. tört. munk.² I, 154–155; Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 23–26.

⁸⁷ **Mogyer* > *mëgyer*, MNy XXIII, 1927, 4.

⁸⁸ Szabó Károly, Kis. tört. munk.² I, 154.)

⁸⁹ Vö. A *magyar* ~ *mëgyer* változatokhoz: TESz II, 816b–817b és a MSzFE II, 415–417 és ezek bibliográfiáját.)

možerjan népnévről is. Úgy látom, hogy tekintettel kései voltára, ez magyar őstörténeti szempontból aligha értékesíthető.⁹⁰

Nem értékesíthető adatok továbbá: *Máξαγοι, Μάρξαγοι, Μοῦγες, Μοῦγελ*.⁹¹

Maḥmūd Kāšgari térképén van viszont egy *al-m^{ad}ž* népnév. Arab népnév ez, az *al* névelő, a *m^{ad}ž* voltaképpen alkalmas a *magy(ar)* népnév első felével való egyeztetésre, de további vizsgálatot igényel.⁹²

HMKial 246

Magyarországi adataink a XI. század végén kezdődnek: 1086–1095: *Mogurdi* személynév (*di* becézőképzővel), 1121/1420: *Mogioroi* helynév, 1164/1419: *Mogoroy* helynév (= *Magyari*), Anonymus: *moger, mogerij*.⁹³

Egy XII. századi bizánci eredetiből fordított szláv szövegben: *magyer*-alakot látunk.⁹⁴

HMKial 247

A régi *mogyeri* alak *magyeri, magyar* alakokon át *magyarrá* fejlődött.⁹⁵

A *magyar* név eredetét illetőleg minden kétségen felül áll Reguly gondolatának⁹⁶ a helyessége, mely szerint e név első része (*magy-*) a vogul *māñši, mañši* szóval egyezik, mely a vogulban a vogulok és osztjákok közös neve.⁹⁷ Ezt bizonyítja: 1) az a körülmény, hogy a *magy-* és *mañši* hangtanilag megfelel egymásnak (tudjuk pl., hogy *agyar* szavunknak a vogulban *aňšar* a megfelelője), 2) hogy a vogulok és az osztjákok nyelvileg a legközelebbi rokonai a magyaroknak, ősi egységük tehát — bármely formában legyen is az — tagadhatatlan, 3) hogy általában elszakadt néprészeknél az ősi név sokszor megmarad, 4) hogy a finnugor eredeten kívül a *magyar* névnel csak török eredetre gondolhatnánk, de ez a szókezdő *m* miatt már eleve teljesen valószínűtlen, s a névnek a törökből való magyarázata még mint feltevés is elvetendő.⁹⁸

Elmélet persze bőven akad. Megemlítendő, hogy Hvolson szerint egy eredeti *badžgard* forma változata a *magyar*.⁹⁹

⁹⁰ Melich: MNyK I : 6, 13 és 358; ld. még cikkemet Magyar und Mišer: Acta OrientHung XXV, 1972, 293–299.

⁹¹ Moravesik, Byz-ture. II², 184, 192–193.

⁹² Räsänen: Acta OrientHung XII, 1961, 75.

⁹³ Bővebben ld. Németh: MNy XXV, 1929, 8–9.

⁹⁴ Moravesik: MNy XXIII, 1927, 259.

⁹⁵ Melich: MNy VI, 1910, 153; VII, 1911, 240. ✓

⁹⁶ 1841-ből, ld. Hunfalvy, A' vogul föld és nép 47.

⁹⁷ E név alakjait Munkácsi és Kannisto feljegyzésében ld. Setälänél: JSFOu XLIII, 7.

⁹⁸ Vámbéry, A magyarok eredete 204 skk.

⁹⁹ Hvolson, Izvēstija Ibn Dasta 114.

Amit 1930-ban a *magyar* név eredetéről írtam, általánosan elfogadott tétel volt már 1930 előtt és az ma is. Közben felmerült ugyan egy új teória, de ez a fenti tételeket lényegében nem módosítja. 1938 körül V. N. Černecov és Wolfgang Steinitz kutatásai kiderítették, hogy az obi-ugorok két exogám frátriára oszlanak, az egyiknek a neve *moš*, a másiké *por*. A *moš* egyeztethető a magyar népnév alaprésszével.¹⁰⁰

Nincs itt lehetőség, s nem is érdemes minden 1930 utáni vonatkozó nézetet áttekinteni. A következőkben csak néhány nem lényegtelen megjegyzést teszek.

A kiváló finnugor nyelvész, H. Toivonen a név *megy*-alaprészét a finn *mies* 'ember' szóval egyezteti,¹⁰¹ véleményével a TESz nem foglalkozik. Nagy cikket szentelt a *magyar* népnév eredetének Moór Elemér.¹⁰²

Újabban felelevenítették Munkácsi régi egyeztetését, mely szerint a *magy*-elem a szanszkrit *manuša* 'ember' szóval egyeznék.¹⁰³

Változatlanul úgy látom, mint 1930-ban, hogy nem olyan világos a *magyar* név második részének a magyarázata. Akkor a következőket írtam:

Két magyarázatra gondolhatunk.

HMKial 247

Az első az, hogy a *mogyeri* név *eri* végzete képző, s azonos az *odor*, *lapor*, *kese-r-ű*-féle szavakban levő *-r* képzővel.¹⁰⁴ E magyarázat lehetséges, de meggondolandó, hogy ez esetben a név legrégibb alakjaiban is magánhangzó-harmóniát várnánk, tehát valami **mogyori*-féle alakot.

HMKial 248

Ezzel szemben valószínűbbnek tartok egy másik magyarázatot, mely szerint a *mogyeri* név összetett szó, s vége a török *eri*, *iri* 'embere', tkp. 'férfia', 'ember' szó, mely népnevekben gyakran előfordul.¹⁰⁵

A legrégibb török népnevek közé tartozik az *agačiri* „erdő embere”, 'erdei ember' népnév.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Ethnos III, 1938, 125–140.

¹⁰¹ Vö. Bárczi, SzófSz 195: „a szó eredeti jelentése 'ember' volt”.

¹⁰² NyK LIV, 1952, 75–95. További irodalmat ld. még Zsirai, Fgr. rok. 101–102; Ligeti: MNy LX, 1964, 390; a *manysi* névről: A. F. Balandin, O proischoždenii samonazvanija *maňši*: UčZapLgrGosPedInst 132, 1957, 65–68.

¹⁰³ Vö. Jacobsohn, Arier und Ugrofinnen.

¹⁰⁴ Színnyei, NyH⁷ 97; vö. Setälä: JSFOu XLIII, 11.

¹⁰⁵ Vö. Patrübány: EPhK VII, 1883, 953–969; Nagy Géza: Ethn I, 1890, 155–156.

¹⁰⁶ Ld. itt 58, 72.

A Houtsma kiadta glosszáriumában még a következő, *eri*-vel szerkesztett népnévek találhatók: *qum eri* 'homoki ember, sivatagi lakos', *türk eri* 'török ember', *rum eri* ',,(kelet-)római ember'', görög'.¹⁰⁷

A fenti példák közül különösen figyelemreméltó a *türk eri*, melyben az *eri* népnévhez járult, éppúgy, mint a *magyeriben*. Ugyancsak népnév (eredetileg országnév) a *rum eri* első része (vö. oszmánli *rum*, *urum* 'görög').

Az is különösebben kiemelendő, hogy az *eri*-vel alkotott nevek éppen a bolgár-törökségben gyakoriak.

<...>

HMKial 249

Ilyen név, mint ezek, a *mogyeri* is, amely tehát eredetileg 'mańši-ember'-t jelent, s mai összetett alakjában bolgár-török eredetű. A magyarságot a bolgárok szervezték meg törökös kultúrájú néppé, s a magyarság kétségkívül beletartozott egy bolgár törzsszövetségbe. Mint a szövetség tagjának **madž-eri* volt a bolgár neve, s ezt a nevet használták később maguk a magyarok is.

A *magyar* név eredetéről legújabban Setälä írt. (JSFOu XLIII, 7–11.) Szerinte a *megyeri* alak egyeztetendő a vogul alakokkal, mert ezek eredetileg magas hangúak. Kétségtelen azonban, hogy a *mogyeri* alak is régi, s ebből az alakból szabályosan keletkezett a magyarban egy *megyeri* alak. Viszont egy *megyeri* alakból a *mogyeri*-t nem lehet megérteni. Amennyiben tehát az ősi alak képviselőinek a mai vogul magas hangú alakokat kell fel fogunk, azt kell feltennünk, hogy a magas hangú alak mellett már az ugor (ősmagyar?) korban volt egy mély hangú alakváltozat (**megy-* ~ **mogy-*).

Setälä a nevet a vogul *mansin* 'fajdkakas' (~ finn *mettoi*) szóval egyeztet, eredeti 'hím, férfi, ember' jelentéssel.

Nincs lényeges előrehaladás 1930 óta. Azt, hogy az ősi **mońdž-eri* név második részét, az *-eri* végzetet illetőleg a közvélemény az én török magyarázatomat tévesnek tartja, s a finnugor magyarázatot fogadja el, nem tekintem pozitív fejleménynek.^a

C. KÜRT

HMKial 249

A magyarság negyedik törzse a Kürtgyarmat.

HMKial 250

A Kürtgyarmat (*Κουρτουγεματίον*) törzs — mint ez a Kürt és Gyarmat helynevekből következik (Kürtgyarmat helynevünk nincsen) — két

¹⁰⁷ Houtsma (Arab szöveg), 29–30.

^a A hagyatékban másutt (ld. 228) utalás van arra az újabb, de valószínűleg Setälä fentebb idézett elméletére épülő és Németh Gyula 1975-ben publikált cikkében (UAJb XLVII) jelentkező elképzelésre, hogy a *Megyer* törzsnév végső fokon totemikus eredetű lenne, és eredeti jelentése 'fajdkakas'.

törzsnek, a Kürtnek és Gyarmatnak összetételéből keletkezett. Gyakori eset a törökségben, hogy két törzs egyesül, s névül a két törzs egyesített nevét veszi fel.¹⁰⁸ A Kürt és Gyarmat törzsneveket tehát külön-külön kell tárgyalnunk.

A negyedik törzs első felének neve *Κουρτον*-, azaz *Kürtü*. Ez olvasat helyességét bizonyítják a *Kürt* helynevek s a helyneveken kívül a székel *Kürt* nemzetség neve; e nemzetség a *Kürt*-törzs töredéke.¹⁰⁹ Fent¹¹⁰ számos esetet láttunk, midőn egy nagyobb nép vagy néprész neve egy kisebb töredék nevében marad meg.

Legrégibb magyar adatok a *Kürt* névre: 1138/1329: *Kurtu*,¹¹¹ 1156: *Kurt*.¹¹² Később gyakran fordul elő *Kirth*, *Kurtu*, *Kyurth*-féle alakokban.¹¹³

Kürt helynevünk van Bács, Borsod, Heves, Jász-Nagy-Kun-Szolnok, Komárom, Nógrád, Nyitra, Pozsony, Temes (vagy Torontál?) megyében.¹¹⁴

A *Kürt* törzsnév — Kuzeev anyagában nem szerepel —, de 1930 óta sok új mondanivaló merült fel róla.

A magyar *Kürt* törzsnevet 1930-ban egy török *Kürt* 'hótorlasz' névvel egyeztettem és egyeztetem ma is.

E törzsnév legfontosabbnak látszó ótörök adata,¹¹⁵ melyet Radloff műveiből idéztem, azóta — főleg R. L. Kyzlasov kutatásai alapján tévesnek bizonyult.¹¹⁶

A török köznévi adatokat idéztem 1930 után 1969-ben is,¹¹⁷ Itt kiegészítésként a következőket fűzöm hozzá: Ramstedt, KWb 240b: *kör* 'dicker schnee, schneewehe'; Räsänen, EtWb 311ab: kzk. 'hochaufgestürmter Schnee', šor. *kürt* 'Lawine', tar kür. *kürt* 'frischgefallener Schnee' (> vog. TLW 135 *kßärt*), kaz. *kört* 'Schneehaufen' (> čuv. *kört* 'Schneewehe'; čer. TLČ 44 *kürt*, *kert*); uig. (Gab.) *körtük* 'Schneehaufen, Schneewüste', tel.

¹⁰⁸ Ld. itt 37.

¹⁰⁹ Szabó Károly, Kis. tört. munk.² I, 178.

¹¹⁰ Ld. itt 99.

¹¹¹ Knauz, Mon. Strig. I, 93.

¹¹² Knauz, Mon. Strig. I, 107.

¹¹³ Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 29—30; Melich: MNy VI, 1910, 152; <Melich: MNy XXVII, 1931, 89; Vö. EtSz Füred, fűz.>

¹¹⁴ Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 29—30.

¹¹⁵ Az illető felirat neve helyesen: elegešti, ld. Malov, Pamjatniki drevnetjurskoj pis'mennosti Mongolii i Kirgizii. 1959.

¹¹⁶ Vö. HMKial 250—251; Orkun, ETY III, 177; Kyzlasov: SA III, 1960 : 3, 107; uő: SÉ 1965: 2, 112; Malov, Enisejskaja pis'm. tjurk. 1952, 25; uő, Pamjatniki drevnetjurskoj pis'mennosti Mongolii i Kirgizii 70; Radloff, Alttürk. Inschr. 170.

¹¹⁷ ALingu XIX, 1969, 13—18.

körtük 'Schneehäufung', kzk. *kürtük* 'frischgefallener Schnee', soj. (Kat.) *körtük*, (P.) *xörtük* 'sugrob' (> kam. Joki 202 *körtük*), kkir. (Jud.) *kürtük*, *kürtkü*, ?jak. *küržük*.

Egorov csuvas etimológiai szótárában¹¹⁸ a *kërt* 'nametennyj v'jugoj sugrob, snežnyj zanos' ['hózivatarban összefúvott hótorlasz; hótorlasz'] címszó alatt a következőket olvassuk: „bašk., tat. *kert*, kazah., nog. *kürtik*, karač., kumyk., ojr. *kürt*, hak. *körtik*, tuv. *xor*, von Gabain *körtük* 'sugrob'; vö. mong. *xor cas* 'uplotnivšijsja sugrob'. A csuvas *kërt* köztörök [helyes szóhasználat] szónak látszik. Nem lehet egyetérteni Räsänennel, aki kiindulva a csuv. *kërt yttisem* 'mezőn vagy inkább fagyos havon futó és párzó kutyák' kifejezésből és a cser. *kürt* 'fagyos hófelület' és *kürdlaš* 'párosodik' szóból, ezt a cser. nyelvből származtatja (TLT 246).”

A török szó első szótagbeli magánhangzója *ü* ~ *ö*, az eredeti inkább *ü*, ezt mutatják az oguz alakok. Az oszmán-törökben gazdagon van képviselve a szó: *kürpecik*, *kürs*, *kürsüme*, *kürt*, *kürtük*, *kürtüm*, *kürtün*.¹¹⁹

A szó rendkívüli gazdagságban van meg az egész törökségben.¹²⁰

Ami a *Kürt* törzsnév magyarázatának jelentéstani részét illeti, 1930-ban így fogalmaztam:

HMKial 252

Sajátságos, hogy egy éppen ilyen jelentésű szó szerepel magyar törzsnév-ként, de hogy a dolog így van, abban nem kételkedhetünk, ha a török népneveknek azt a sajátságos csoportját figyelembe vesszük, amelyek hasonló jelentésűek, s amelyeket fent bővebben tárgyaltam;¹²¹ ilyen nevek: Eső-hó [= Havas-eső], Hótömeg, Havas-eső, Hóvihar, Havas, Erős-hóvi-har, Jégtömeg.

A származtatásnak tehát nincsen jelentéstani akadály, annak ellenére, hogy az 1930-as adatok közül törölnünk kellett a „Jenyiszej-vidéki *Kürt* népvét”. Külön is kiemelném viszont azt a *Kürt* névvel kapcsolatos, rendkívül fontos jelentéstani adatot, melyet a Bang által kiadott *Türkische Turfantexte*¹²² egyik

¹¹⁸ EtSlČuvJaz 108.

¹¹⁹ Söz Derleme Dergisi II., s.v.

¹²⁰ Az idézett adatokon kívül ld. még Joki, LwSs 202.

¹²¹ Ld. itt 87 skk.

¹²² TT VI, 115. j.

helyén találunk: *yoğurunčsuz uluğ öñ körtüküg yoğurup* 'áthatolva egy áthatolhatatlan hólatinán'.¹²³ Ugyanolyan név ez, mint a *Yula* 'fáklya, a nép fáklyája'.¹²⁴

A TESz nem tartja lehetetlennek a *Kürt* törzsnév *kürt* 'Horn' („a *kürt* mint törzsi jelvény”) szóval való kapcsolatát, mely „talán azonos a *tülök* főnévvel”.¹²⁵ Mindezt nem tudom elfogadni. Ragaszkodom a török–magyar törzsnévi rendszer keletkezésének és alakulásának tételeihez. Az a példa, melyet Bang szövegéből idéztem, sokat mond.

D. GYARMAT

A negyedik törzs másik részének Konstantinos szerint *γεγυμάτων*, azaz *Gyërmát(u)* a neve. Ez az alak egy *Gyormat* > *Gyarmat* szabályos változata, mely hasonló nevű helyneveinkben őrződött meg.

HMKial 253

Legrégibb adataink: 1153 körül:¹²⁶ *Gormot*; 1156: *Gurmot*; 1367: *Ger-math*.¹²⁸

Gyarmat nevű helyek vannak vagy voltak Arad, Bács, Bars, Békés, Esztergom, Győr, Hont, Nógrád, Nyitra, Pest, Somogy, Szatmár, Temes, Vas és Zala megyében.¹²⁹

Nem akarom megismételni azt, amit 1930-ban a *Gyarmat* törzsnév származtatásáról mondtam.^a

Ismereteink az elmúlt időben — főként Kuzeev munkáinak jóvoltából — lényegesen gyarapodtak ugyan, nevüket azonban még mindig nem tudom megfejteni.

Itt is megemlítem,¹³⁰ hogy a *Gyarmat* törzs jelentősége kiemelkedik mind a baskíroknál, mind a magyaroknál. A *Gyarmat* egykor a legerősebb törzsek közé tartozott és tartozik ma is Baskíriában,¹³¹ amennyiben a baskírok még tudatában van-

¹²³ Ld. DTS 385b: *öñ* III.

¹²⁴ Ld. itt 81–82.

¹²⁵ II, 393b–394a.

¹²⁶ Adalbert végrendelete, Pannonh. Rendtört. I. 602.

¹²⁷ Knauz, Mon Strig. I, 108.

¹²⁸ Kétszer; Magy. Nemz. Múz., Levéltár, Sibrik-levéltár. <...>

¹²⁹ Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 30.

¹³⁰ Ld. itt még 179–180.

¹³¹ Vö. Kuzeev, Baškirskie šezere 185., 7. és 9. j.; 186.

^a Németh 1975-ben (UAJb XLVII, 156) visszavonta a *Gyarmat* < **D'žormatī* ~ *Yormatī* 'Fáradhatatlan' magyarázatot, és ismeretlen eredetűnek mondja a *Gyarmat*-ot.

nak a törzsi mivoltuknak, és volt idő, mikor a Hét Magyarak is egyik legfontosabb törzse volt a *Gyarmat*.

Ősi **Yormatī* alakjához, sajátos hangtani jellegéhez kétség sem fér — csodálatos, hogy nem tudjuk megfejteni.

HMKial 255

Mai *gyarmat* 'colonia' szavunk a *Gyarmat* törzs-, illetve helynévből való nyelvújítási alkotás.¹³²

E. TARJÁN

HMKial 255

Az ötödik törzs neve *Tapidvov* = *Tarjan(u)* > *Tarján*.¹³³ A *Tarján*nak a régiségben *Tarian*, majd ebből fejlődött *Těrján* és *Torján* alakja van.¹³⁴ De a *Tarján* még tovább is fejlődött. Egy Nógrád megyei (Szanda-vár alatti) falu neve az Árpád-korban *Terian*; ez nem lehet más, mint a *Tarján* fent említett szabályos változata. Ugyanezt a falut 1802-ben Lipszky és 1846-ban Schedius térképe *Terjénnek* nevezi, ma a falu neve: *Terény*. A Hont megyei *Alsó-* vagy *Kis-* vagy *Házas-Terényt* <szlovákul> *Malé-Terany*nak vagy *Tereňany*nak, ugyanott *Felső-* vagy *Nagy-Terényt* <szlovákul> *Welké-Terany*nak nevezi Lipszky Repertoriuma. A <szlovák> név a régi magyar alakot mutatja. A fejlődés tehát: *Tarján* > *Těr(j)án* > *Ter(j)én* > *Terény*.¹³⁵ Továbbmenve — e hangfejlődés tanúságai alapján idevonhatjuk *Tarány* <és talán *Darány*> helyneveinket is. *Torjána* alakkal is találkozunk.¹³⁶ <*Terenye* helynevünk is van csupa ősi környezetben.>

HMKial 256

Helynevekben a *Tarján* törzsnév képviselve van Bács, Baranya, Bihar, Borsod, Csongrád, Győr, Heves, Komárom, Nógrád és Torontál megyében.¹³⁷

Régi magyarázatom, hogy itt a Hét Magyar *Tarján* törzsének a neve a török *Tarxan* méltóságnévből (nem egy *tarqan* ~ *tarxan* rend nevéből) származik, úgy látom, elfogadásra talált, s ez a megállapítás újabban erősödött Doerfer kitűnő tanulmányával,¹³⁸ mely szerint a méltóságnév régi alakja általában *tarxan*, a magyar *Tárkány* név tehát a névnek egy másik — újabb — változata, más jelentéssel.

¹³² Szily, A magyar nyelvújítás szótára 112, 468.

<¹³³ Moravesik, Byz-ture. II², 299; Gyóni, A magy. nyelv gör. szór. 129.>

¹³⁴ Czinár, Kovács: Index.

¹³⁵ Ld. Karácsonyi János: MNy IV, 1908, 128; <vö. még Bárczi, MHTört² 135.>

¹³⁶ Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 31.

¹³⁷ Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 31.

¹³⁸ Doerfer, TMEN II, 460–474 (§ 879).

A *Tarján* törzsnév a török <...>¹³⁹ *tarxan* méltóságnévből származik,¹³⁹ mely a régi törökségben 'alkirály'-t jelentett; később, a mongol korban már csak 'nemes ember'-t.¹⁴⁰

A *tarqan* ~ *tarxan* török és egyéb nyelvi alakváltozatait összegyűjtötte Gombocz Zoltán „Árpádkori török személyneveink” c. dolgozatában (49. l.), ahol a következő adatokat találjuk: „Menandros szerint a nyugati türkök kagánjának Sildžibunak, Bizánceba küldött követe tisztségére nézve *ταρχάν* volt (18. cap.); a türk feliratokban: *Boylu-Bağa-Tarqan*, *Taman-Tarqan* (Menandros idézett fejezetében: *ταρχὰ ταρχάν*), *Ač-bodun-Tarqan*, *Tarqan-Saḡun*, *Sabra-Tarqan* kapcsolatokban; a csagatájban (Pavet de Courteille) *tarxan*, a mongolban *darxan*, a perzsában *ترخان* vagy *طرخان* alakot találunk; végül a Kazáni, Szamarai és Szimbirszi kormányzóságokban Zolotnickij csuvas szótára szerint 32 *Torkan*, *Tarxan* nevű helység van.”

<...>

Az első kétségtelen adatot a *tarqan* méltóságnévre az avaroknál találjuk. Erről Simonyi Dezső írt 1968-ban,¹⁴¹ idézve a De Pippini regis victoria avarica c. VIII. század végéről származó költemény sorait.¹⁴²

Egy VIII. századi tibeti oklevélben *dar-čan* alakot találunk.¹⁴³

Az uigurban *tarxan* alakot látunk, mely Müllernek Zwei Pfahlschriften c. kiadványában (28. l.) fordul elő.¹⁴⁴

HMKial 257

Keleti forrásokból tudjuk, hogy a *tarxan* *طرخان* cím megvolt a kazárok-nál is, mégpedig valószínűleg alkirályt jelentett. Ennek a mi számunkra különös fontossága van — tekintettel a kazár—magyar kapcsolatra. (Muqaddasī, BGA III, 362: Al Wāsiq elküld egy csillagászt a *ṭarxān*-hoz, a kazárok királyához; Tabarī III, 647—648: a barmekida Faḍl menyasszonyát, a kazár kagán leányát, tarchanok kísérik.)¹⁴⁵

<¹³⁹ Ez a származtatás már Salamon Ferencnél (vö. HMKial 230—231.) szerepel: Századok X, 1876, 722.>

<¹⁴⁰ Vö. von Gabain, Alttürk. Gram. § 48; V. I. Abaev, Skifo-evropejskie izoglossy. M., 1965, 19; Pelliot: T'oung Pao XXXVII, 1944, 176., j.; Eberhard: Belleten IX, 1945, 323; Vladimircov, Obšč. stroj. mong. 50, 117; Ligeti: MNy XXXV, 1939, 61.>

¹⁴¹ MNy LXIV, 1968, 438.

¹⁴² Mon. Germ. Hist. Poetie Lat. I, 117.

¹⁴³ Uray: Acta OrientHung XII, 1961, 226; von Gabain: UAJb XXXIV, 1962, 172.

¹⁴⁴ Vö. még Hirth, Nachworte 55—56.

¹⁴⁵ Vö. Marquart, Streifzüge 5, 416—417.

* A *tarqan* alak kimarad.

Ibn Hurradādhbihnél Sallām útjának leírásában ezt olvassuk.¹⁴⁶

... a tarhānhoz, a kazárok királyához ...”¹⁴⁷

Megvolt e cím — *tarqan* alakban — a dunai bolgároknál is.¹⁴⁸

A *tarxan* eredetileg magasabb (de nem legmagasabb) méltóság. Ibn Hurradādhbih szerint Szamarkand királyának címe *tarhān*.¹⁴⁹

Később a mongol korban,¹⁵⁰ egyszerűen ’nemes ember’ a *tarxan*.¹⁵¹

⟨...⟩

⟨Fentebb¹⁵² láttuk a török ethnonymusok szemantikai csoportosításánál,⟩ hogy a török méltóságnevek gyakran lesznek törzsnevekké. A besenyőknél láttuk a *Čur*, *Yula*, *Kül-bāy*, *Bay*, *Tolmač*, *Q’apan* törzsneveket, a nyugati türköknél a *Yabğu*-t, sőt azt is láttuk, hogy Közép-Ázsiában maga a *tarxan* méltóságnév is megvan mint törzsnév, mégpedig ⟨három⟩ helyen: csagatáj területen, ⟨...⟩ a türkmeneknél¹⁵³ ⟨és a kizileknél.⟩¹⁵⁴

... A magyar *Tarján* és az ⟨előbb említettek⟩ között történeti összefüggés nincsen. ⟨...⟩

Ki kell még térnünk annak a magyarázatára, hogy hogyan függ össze a fent tárgyalt méltóságnévvel *Tárkány* helynevünk (Komárom, Tolna, Heves, Borsod, Zemplén és Bihar megyében). Gombocz, Árpádkori török személyneveink c. munkájában tárgyalja a *Tárkány* helynévnek a török *tarqan* méltóságnévvel való összefüggését.¹⁵⁵ „Feltűnő” — írja — „hogy a *Tárkány* személynévi használatára nincs adatunk, s ez a körülmény a mi *Tárkány* helynevünk török eredetét is kétségesse teszi.” (49. l.) Én azt gondolom, hogy a *Tárkány* török eredetében, illetőleg a *tarqan* török méltóságnévvel való azonosságában nem kételkedhetünk. Gombocz is említi Zolotnickij adatát, amely szerint Oroszország csuvas és tatár vidékein 32 *Torkan*, *Tarxan* nevű helység van. Ahogyan Oroszországban török népeknél a *tar-*

¹⁴⁶ Ed. de Goeje, BGA VI, 163.

¹⁴⁷ Kmoskó Mihálynak Góg és Mágóg c. kéziratosa művéből.

¹⁴⁸ Marquart, Chronologie 41–42., j.; Beševliev, Die griechische Sprache in den protobulgarischen Inschriften 408–409.

¹⁴⁹ Ed. de Goeje, BGA VI, 40. Uo. 41: a kisebb királyok melléknevei közt: *tarhān*.

⟨¹⁵⁰ Talán már előbb? Vö. Togan, IF 141, 221.⟩

¹⁵¹ Vö. Abu-l-gāzī, ed. Desmaisons p. 55, fordítás 58: „On appelle tarkhān un homme qui n’est soumis à aucun impôt, et qui a toujours libre accès auprès du khan; qui, en cas de délit, reste impuni et ne peut être poursuivi qu’après le neuvième délit. Les privilèges que donne ce titre sont héréditaires jusqu’à la neuvième génération.” (Barthold, 12 Vorlesungen 233.) Vö. még Chavannes, Documents 239., 2. j.; Pelliot: T’oung Pao XXVII, 1930, 32; (Laufer, Sino-Iranica 592 sk.)

⟨¹⁵² Ld. itt 81 skk.⟩

⟨¹⁵³ Ld. itt 83.⟩

⟨¹⁵⁴ Jarylov, Kyzyl’cy 38.⟩

⟨¹⁵⁵ Ld. még Pais: MNy LIII, 1957, 65; Simonyi: MNy LXIV, 1968, 438.⟩

gan méltóságnévből tömegesen keletkeztek helynevek, ugyanúgy keletkeztek ilyenek a török szervezetű és török népeket nagy tömegekben befogadó magyarságnál is.

Sőt úgy látom, meg lehet mondani azt is, hogyan keletkeztek *Tárkány* helyneveink.

A *tarqan* méltóságnévnek van a törökben egy párja, az *alpağut* méltóságnév. Erre a szóra a következő adataim vannak: kazáni, kun, karaim *alpaut*, toboli *alpağit*, csagatáj *albağut* 'nemes ember, birtokos', ujjur *albağut* 'hős', ujjur¹⁵⁶ *alpağut* 'Bezeichnung einer Würde', türk *alpağū* (Radloff) 'eine Würde', türk *yılpağut* 'eine Würde',¹⁵⁷ mongol *albağut* 'adófizető'. Hogy a *tarqan* és *alpağut* méltóságnevek valami közelebbi viszonyban vannak egymással, azt a két szó jelentésén kívül (a *tarqan* jelentése 'nemes ember, adót nem fizető', az *alpağut* szóé 'nemes ember, adófizető') az a körülmény is bizonyítja, hogy Müller fent említett ujjur kiadványában¹⁵⁸ egy felsorolásban a két méltóságnév egymás mellett fordul elő.

Mármost azt látjuk, hogy — mint *Tarkan* — *Alpaut* is tömegesen fordul elő helynévként éspedig azerbajdzsáni területen.¹⁵⁹

Annak a körülménynek, hogy *Tarkan* helynevek a Szovjetunióban és Magyarországon, *Alpaut* helynevek azerbajdzsáni területen tömegesen fordulnak elő, oka — különös tekintettel a *tarqan* és *alpağut* nevek kapcsolatára és jelentésére — csak az lehet, hogy itt (adózás vagy más tekintetében) kiváltságos helységekkel van dolgunk.¹⁶⁰

Hasonló jelenséget látunk más területeken is. Melich János a magyar *Volya*, *Voja* helynevek magyarázatánál¹⁶¹ kifejti, hogy e nevek a lengyel *wola*, ukrán *vol'a* 'Freigrund' szóból keletkeztek, „s eredetileg olyan kisorosz telepes községek nevei, amely községek bizonyos szolgálmányok alól való felmentés kikötésével, bizonyos szabadságjogokkal telepedtek le.” Hasonló jelentésűek és hasonló jogi helyzeten alapulnak a német *Freiung*, cseh *Lhota* („privilegium, freiheit”), <szlovák>-magyar *Lehota*, szláv → <román> → magyar *Ohába*, *Ohabica* („mentesség”) helynevek.¹⁶²

A tárkányság intézményét történeti forrásaink nem ismerik. Azt kell tehát gondolnunk, hogy ez az intézmény a magyarságnál vagy a vezérek korában volt meg, s Géza és Szent István alatt megsemmisült, vagy pedig

¹⁵⁶ Müller, *Zwei Pfahlschriften* 23, 32.

¹⁵⁷ Radloff, *Alttürk. Inschr.* NF 173.

¹⁵⁸ *Zwei Pfahlschriften* 23., 14.

¹⁵⁹ *Ld. Radloff, Wb.*

¹⁶⁰ *Vö. Gombocz, i. m.* 49.

¹⁶¹ *MNyK I* : 6, 164 sk.

¹⁶² Melich, *i. m.* 185, <369>.

hogy a név bolgár, oguz, besenyő vagy kun bevándorlóktól származik, kik tarkan voltukat — jogi következmények nélkül — legalább azon községek nevében kitüntették, melyeket alapítottak.

Mint említettem, a nyugati magyar és a szomszédos német területeken élő avaroknál is megvolt a *tarqan* méltóságnév.¹⁶³ Kérdéses, hogy volt-e ezeknek szerepe a magyar *Tárkány* helynevek keletkezésében?

Tárkány mint személynév is előfordul az Anjou-korban.¹⁶⁴

Tárkány helynevünk tehát más török nyelvjárásra és más helynévadási törvényekre megy vissza, mint *Tarján* helynevünk.

F. JENŐ

A hatodik törzs neve Konstantinosnál *Γενάχ* (olv.: *Jeney*),¹⁶⁵ régi magyar oklevelekben *Jeneu*, *Jenew*, *Jenu*,¹⁶⁶ a mai nyelvben *Jenő*.¹⁶⁷

Jenő nevű helyek voltak vagy vannak Arad, Bács, Baranya, Bihar, Csanád, Csík, Fejér, Krassó, Nógrád, Pest, Pozsony, Szolnok-Doboka, Temes, Veszprém és Zala megyében.¹⁶⁸

A magyar *Jenő* 'miniszter' ~ török **Inek* (*Ineğ*) egyeztetése 1930 óta megerősödött.

E törzsnév eredetileg török méltóságnév, mint a *Tarján*; megfelel neki a török *inaq* 'bizalmas, tanácsadó, miniszter' szó magas hangú **inäk* párjának bolgár-török **yänäx* (vö. mongol *yanäq*) alakja.

Van a törökben egy ige: szagaj *ina-* 'mondani, beszélni, kívánni'; ennek származéka a szagaj *inan-* 'kívánni, akarni', továbbá az oszmánli, QB stb. *inan-* 'hinni, bízni'. Ez az ige magas hangú vokalizmussal is előfordul a törökségben: kazáni *inäl-* 'nagyon kérni', ujjur *inüt-* 'nagyon kívánni, vágyakozni', kazáni *intik-* 'nagyon kívánni'. Ez igéknek számos névszói száрма-

¹⁶³ Ld. itt 203.

¹⁶⁴ 1327. Anjoukori Okmt. II. 340. Közvetlenül a Komárom megyei Tárkány vidékén szerepel. <...>

<¹⁶⁵ Moravesik, Byz-turc. II², 109; Gyóni, A magy. nyelv gör. szórv. 40 sk.>

¹⁶⁶ Vö. Czinár és Kovács indexeit; Melich: NyK XXXIV, 1904, 143; XLIV, 1915—1917, 359—360.

¹⁶⁷ *Jennő*, *Jenye*, *Jene*; Melich, i. h.

¹⁶⁸ Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 31—32.

zéka is van, így az oszmánli *inan* 'hit, bizalom', ujjur stb. *inanč* ua., (oszm.) „eine Autorität, die Glauben verdient”, (oszm.) 'biztos, megbízható', kun *inamlī* 'hűséges',¹⁶⁹ [*umuğ*] *inağ* '[Hoffnung und] Zuflucht',¹⁷⁰ csagatáj *inaq* ايناغ 'barát, bizalmas', kirgiz *inaq* 'pompás, szép', alt. *inaq* 'barát', kun *inağ* 'hűséges' és így tovább.

A felsorolt névszói származékok közül több s ezeken kívül az említett igék más származékai is gyakran szerepelnek a törökségben mint méltóságnevek. Az említett csagatáj *inaq* szónak 'tanácsadó, miniszter' jelentése is van.¹⁷¹ Radloff Vámbéry után idézi az *inağ* szót a csagatájából a következő jelentéssel: 'a tartománynak a kán után következő főparancsnoka, társuralkodó, a hívai kán öcsse', Budagov után idézi ezt: *inax* 'az özbeg törzsfők címe a káni méltóság életbe léptéig; Boharában a legmagasabb katonai rang a quš-begi után'. A *Qit-qon(q)rat* nevű özbeg törzs főnöke 1819-ben *Qutli Murad Inaq*.¹⁷²

Az *inanč* szó,¹⁷³ melyet fent 'hit, bizalom' jelentésben láttunk, mint cím is előfordul az ujjurban;¹⁷⁴ az *Ináncs* a magyarban is előfordul mint Árpád-kori személynév és helynév;¹⁷⁵ a türk feliratokban mint személy- vagy méltóságnév alkotórészét találjuk az *Inanču* szót; az ujjurban van *inal* méltóságnév;¹⁷⁶ a csagatájban *inal* 'fejedelem, kán', *inalčik* 'fejedelem, herceg'; ugyanez a szó magas hangú alakban: *inäl* [*qajan*].¹⁷⁷

E méltóságnevek eredeti jelentése 'akiben bízunk'.¹⁷⁸

<...>

Fontos új adatok találhatók Ramstedtnél,¹⁷⁹ sok becses adat van Doerfernél,¹⁸⁰ Kuzeevnél.¹⁸¹

¹⁶⁹ Vö. Brockelmann: ZDMG LXX, 1916, 189.

¹⁷⁰ Müller, Uig. II; Uig. III, pl. 9.

¹⁷¹ Thury: KSz V, 1904, 18: *inağ* 'háznagy, helyettes, nemes'.

¹⁷² Klaproth, Mém. rel. a l'Asie II. 326. (Vö. Barthold: Enz. d. Isl. II, 977.)

<¹⁷³ Von Gabain, Alttürk. Gram. § 125.>

¹⁷⁴ Pelliot: T'oung Pao XV, 1914, 263.

¹⁷⁵ Gombocz, Árpád-kori török személyneveink 31; uo. személynévi adatok a török *Inanč*-ra.

¹⁷⁶ Müller, Zwei Pfahlschriften 34; <von Gabain, Alttürk. Gram. § 17; Togan, IF § 28, 36., 4. j.>

¹⁷⁷ Thomsen: MSFOu XXXVII, 97–98.

¹⁷⁸ Az ujjur *irek* méltóságnév eredeti jelentése 'Stütze, Säule', Müller: Thomsen-Festschrift 212.

¹⁷⁹ KWb 208b: *inag* 'Freundschaft, Liebe; Freund, lieblich, Geliebter', mo. *ina-g* vgl. čag. *inağ*, *inax* 'Mitregent, Stammältester'.

¹⁸⁰ TMEN II, 217–219 (§ 668); 219–220 (§ 669).

¹⁸¹ Proischozdenie 418–419.

Az **inäk* alakhoz a bolgárban szókezdő *y-* járult; ez is rendes jelenség a törökben.¹⁸²

A karacsájban a szókezdő *e-* számos esetben *ye*-vel váltakozik: *egiz* ~ *yegiz* 'iker', *ek'i* ~ *yek'i* 'kettő', *el* ~ *yel* 'fal', *elek* ~ *yelek* 'szita', *endi* ~ *yendi* 'most', *er* ~ *yer* 'férfi', *esk'i* ~ *yesk'i* 'régí' stb.¹⁸³

A csagatáj stb. *örümdžek* 'pók' szónak a teleutban *yörgömöš* alak felel meg.

A csagatájban az *un* 'liszt' alak mellett van *yun* is, az *uzatmaq* 'nyújtani' mellett *yuzatmaq*, az *ešmek*, *išmek* 'fonni, szőni' mellett *yešmek*.¹⁸⁴

A dunai tatárok nyelvében a régebbi **eki* alakból *yeki* ('kettő'), az **ešit*-alakból *yešit*- ('hallani') fejlődött.¹⁸⁵ Sőt egy ilyen *y-* ebben a nyelvjárásban *dž*-vé lett: *džirag* 'messze', az oszmánliban *irak*.¹⁸⁶

Az oszmánli *yigirmi* '20' szónak, mely a többi nyelvjárásokban is *y*-vel kezdődik, első részében az *iki* 'kettő' szó (második részében a mongol *arban* '10' szó) van.¹⁸⁷ Ramstedt¹⁸⁸ a következő török alakpárokat idézi: *ağaç* ~ *yığaç* 'fa', *üye* ~ *yüye* 'tag', *üksäk* ~ *yüksäk* 'magas', *üzüm* ~ *yüzüm* 'szőlő', *üzük* ~ *yüzük* 'gyűrű'.

De különösen fontos, hogy ez a jelenség a csuvasban is megvan.¹⁸⁹ „Bisweilen wechselt das anl. *i* mit *yə*- mundartlich im Tschuwassischen.”¹⁹⁰ Ašmarinnál többek közt a következő eseteket látjuk a másodlagos csuvas *y-* re: oszm. *iz* 'nyom' ~ csuvas *yěr*, <...> kazáni *at* 'név' ~ csuvas *yat*, kazáni *izan* 'Grenzfurche' ~ csuvas *yāran*, kazáni *aq* 'folyóni' ~ csuvas *yux*-, oszm. *it* 'kutya' ~ csuvas *yāda*;¹⁹¹ *y*-török *üzängi*, *üzängä* 'kengyel' ~ csuvas *yārana*.¹⁹² Magának az *inäk* szócsaládjának is van *y*-vel kezdődő tagja: krími *yinaldır* 'betrüger, täuschen' (vö. oszm. *mandır* 'glauben machen') és a *z in al* méltóság név előfordul *y in al* alakban is.¹⁹³

Ez a *y-* a bolgárban régi, de nem ősi, mert nem vált *dž*-vé.¹⁹⁴

¹⁸² Ramstedt: KSz XVI, 1915–1916, 71–74.

¹⁸³ Pröhle: KSz X, 1909, 84, 100–102.

¹⁸⁴ Thury, Behdzset ül lugat 65–66.

¹⁸⁵ Kúnos: KSz V, 1904, 301, 303, 304.

¹⁸⁶ Kúnos, i. h. 298.

¹⁸⁷ Schott, Versuch 75.

¹⁸⁸ JSFOu XXIV : 1, 21.

¹⁸⁹ Ramstedt: JSFOu XXXVIII : 1, 14 skk.; Paasonen: NyK XLII, 1913, 60.)

¹⁹⁰ Räsänen: MSFOu XLVIII, 52.

¹⁹¹ Munkácsi: Ethn VI, 1895, 362.

¹⁹² Gombocz: KSz XIII, 1912–1913, 5.

¹⁹³ F. W. K. Müller, Ein Doppelblatt 11., 97. sor; vö. Gombocz, Árpádkori török személyneveink 48; (vö. még Togan, IF § 36 (az oguzoknál) és 257 (a bolgároknál).)

¹⁹⁴ Vö. mégis: a csuv. *y-t* & is képviselheti: csuv. *šavar* 'száj', Räsänen, Tschuw. Lw. Tsch. 198; uő, EtWb 8b.

E szókezdő *y-* a bolgárban hatással lehetett az utána következő magánhangzóra. A *y-török* *ik* ~ oszm. *iy* 'orsó' szónak a csuvasban *yav-* 'fonni' felel meg, mely ócsuvas **yäg-* alakra megy vissza.¹⁹⁵

HMKial 264

Ugyanígy keletkezett a bolgárban az **inäk*, illetőleg **inäx* mellett egy **yänäx* alak. Nem kapcsolható ehhez közvetlenül, de nagyon érdekes, hogy a mongolban van is ilyen alak a mély hangú sorban. Ez az alak: *yanăq* ~ *yänăq* ~ irodalmi *inäg* 'barát, kedves'.¹⁹⁶

A szóvégi bolgár *-äx*-nek a mai magyar *-ő* szabályos fejleménye.

<...>

A Hét Magyar szempontjából sokat mond, hogy a két 'államfő' jelentésű törzsnév (*Tarján* és *Jenő*) egymás mellett állnak és a különösen hatalmas összetett törzs, a *Kürtgyarmat* után következnek. Utánuk, úgy látszik, kevésbé jelentős törzsek következnek.

G. KÉR

A hetedik törzs neve *Kaḡı*, azaz *Kér(i)*.¹⁹⁷ Tudjuk, hogy magyar és török szavakban a bizánciak az *e* hangot gyakran *α*-val jelölik, mint ezt *Irnek* és *Ilek* (Ernák és Ellák) nevének magyarázatánál¹⁹⁸ kifejtettük.

HMKial 264

HMKial 265

E törzsnév *Kér* helyneveinkben maradt meg.

Legrégibb alakjai: Kálmán király 1113. évi zabori oklevele: *Ker*; 1156: *Ker*,¹⁹⁹ 1193: *Ker*.²⁰⁰

Kér helynevek vannak Abaúj, Arad, Bács, Bihar, régi Csanád, Fejér, Gömör, Heves, Hont, Nógrád, Nyitra, Pest, Somogy, Sopron, Szatmár, Temes, Tolna és Veszprém megyében.²⁰¹

Az a korszak, melyben a Hét Magyar a Káma—Volga vidékén összealakult, Attila halála után 200 évvel lehetett.²⁰²

¹⁹⁵ Hasonlóképp ld. csuv. *yal* 'falu'. Vö. Togan, IF 105—106.)

¹⁹⁶ Ld. Vladimircov, Sraun. gram. 189.

¹⁹⁷ Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 23., 1. j.; <Moravesik, Byz-turc. II², 154; Gyóni, A magy. nyelv gör. szór. 66.>

¹⁹⁸ Ld. itt 116, 117.)

¹⁹⁹ Knauz, Mon. Strig. I, 108.

²⁰⁰ Székesfehérvári keresztesek okl.; Jakubovich—Pais, Ó-magy. Olv. 54.

²⁰¹ Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 21—23.

²⁰² Ahogy másutt is mondom, ez a korszak nincs teljesen homályban, de félhomály-nál többet nem látok.

Ki tudná megmondani, hogy egy ilyen rövid szó, mint *Kér*, hogyan és milyen kulturális körülmények között keletkezett és mit jelent.²⁰³

Kér törzsnevünk történeti fejlődése nem ad magyar problémát, de annál nehezebb eredetének kérdése.^{204 a}

Az altaji (ojrot) és abakáni (hakasz) nyelvjárásokban állatnevek előtt használatos egy *ker* szó: *ker baliq* 'óriás hal', *ker quš* 'óriás madár, mely a gyermeket elviszi', *ker yılan* 'óriás kígyó', *yilandın kerī* 'a kígyók királya'.

Sem hangtani, sem jelentéstani szempontból nem volna akadálya az egyeztetésnek (jelentéstani szempontból a nagyságot, erőt kifejező nevekre gondolok, amelyek a törökségben gyakoriak),²⁰⁵ de van egy nagy baj: nem ismerjük a török szó eredetét.

A HMKial-ban idevontam a *Kerey* ethnonymust,²⁰⁶ de ennek a valószínűsége igen csekély. Van viszont egy *Kereš* (vö. *türk* — *türgeš*) ethnonymus, mely a sor törökök egyik nemzetségének a neve. Ez erősen egyeztetésünk mellett szólhat.

H. KESZI

HMKial 268

A nyolcadik törzs neve *Καρή* = *Keszi*.²⁰⁷

E törzs emlékét a *Kesz*, *Keszi*, *Kesző*, *Keszü* helynevek őrizték meg.²⁰⁸

A név leggyakoribb alakja ma *Keszi*, de ha *Keszi* helyneveinket végigvizsgáljuk, azt találjuk, hogy túlnyomó részben ezeknek is *Kesző* a régi alakja.

²⁰³ Aránylag könnyebb például az oguz törzsneveket magyarázni. A régi korszak törzsneveinek megmagyarázása különlegesen nehéz és az újabb nevek magyarázatához nem fogható. Ezt jól értjük meg.

²⁰⁴ A Hét Magyar törzsnevei közül a *Nyék* magyar, a *Megyer* ősi finnugor név, a *Kürt* és *Gyarmat* minden valószínűség szerint, a *Tarján*, *Jenő*, *Keszi* és a két önálló, félig független törzs neve, a *Gyula* és a *Kovár* pedig bizonyosan török. A *Kér* Konstantin felsorolása szerint is az utóbbi csoportba tartozik, török eredetűnek gondolom.

²⁰⁵ Ld. itt 91–92.

²⁰⁶ Ld. ott 266–268; vö. még cikkemet: UAJb XXXVI, 1965, 360–365.

²⁰⁷ Moravcsik, Byz-turc. II², 155; Gyóni, A magy. nyelv gör. szórv. 67 sk.)

²⁰⁸ Vö. Melich: MNy XXIV, 1928, 241 skk.

^a Mint lentebb látjuk, nincs nyoma a kéziratban annak, hogy N. Gy. (ld. UAJb XLVII, 156) 1975-ben visszavonta korábbi magyarázatát, és ismeretlen eredetűnek minősítette a *Kér* törzsnevet. Az is látható azonban, hogy a *Kér* etimológiáját illetően jóval óvatosabban fogalmaz, és kétségeinek is hangot ad.

Vegyük mindjárt a legelső megyét, mellyel Nagy Géza²⁰⁹ a Keszi helynevek felsorolását kezdi:

„Arad megye régi zarándi részében négy ilyen nevű hely volt egykor, úm. Békés-Gyulától keletre *Keszi* pusztá, a XV. században *Kezyeghaz* néven is, aztán Vadász és Apáti mellett délre *Váraskeszi* (Varaskesev, Varaskezu, -kezew, -kezy) . . . , ugyanitt *Csama-* vagy *Csunakeszi* (1344. Chanakezu, Chanakezew, 1515. Chwnakezy) és Csermőtől északra *Somoskesz* (1344. Samugkezew, 1461. Samul- vagy Samolkezy . . . Csánki, I. 729, 735, 743, 747.)”

HMKiai 269

Ugyanezt tapasztalnánk a <kb.> 50 *Kesz*, *Keszi*, *Kesző*, *Keszű* helyneveink legnagyobb részénél, ha végigvennők őket, ti. hogy a régiségben *Kesző* alakjuk van.

Olyan *Keszi* helyneveknél, melyek az emlékekben *Kesző* alakot nem mutatnak, gyakran idegen nyelvi alak tanúskodik arról, hogy az illető *Keszi*-nek régen *Kesző*, illetőleg még régebben **Keszeγ* volt a neve. Melich János a MNy XXIV. kötetében, „Ó-magyar szóvégi -γ tót helynevekben” című cikkében kimutatta, hogy *Keszi* helyneveink a <szlovákban> rendszeren *Kosihy* alakban vannak meg; ezek egy régi <szlovák> **Kosigy* alakból magyarázandók, mely egy régi magyar **Kesiγ* alaknak a <szlovák> többes nominativus jelével ellátott megfelelője. Bars megye lévai járásában van *Garamkeszi*. Reá vonatkozó régi adatot nem ismerünk, de <szlovák> *Kosihy* neve világosan megőrizte e helynév régi magyar alakját. Melich cikkéből még a példák egész sorát idézhetnők.

„Szilágymegye középszolnoki részében Tasnádtól nyugotra van Nemes-és Oláhkeszi (oláhul Chiseu) . . . (Csánki I, 558)”²¹⁰ Ennek tehát <román> neve tartotta meg régi magyar alakját.

Legrégibb emlékeinkben, a XI. és XII. században a *Keszi* név alakja rendszeren *Keszeγ*-féle alakban fordul elő.

1086/1094/XII. sz.:²¹¹ *Keseih* (o: *Kescih* olv.: *Kesziγ*);

1113 (zobori oklevél): *Kezu* (olv.: *Keszű*);

1156:²¹² *Kesceu* (olv.: *Keszeű*);

1164:²¹³ *Kesceu* (olv.: *Keszeű*);

1171:²¹⁴ *Kesceh* (olv.: *Keszeγ*);

HMKiai 270

²⁰⁹ Turul XXVIII, 1910, 52.

²¹⁰ Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 53.

²¹¹ Pannonh. Rendtört. VIII, 269.

²¹² Knauz, Mon. Strig. I, 107.

²¹³ Jakubovich: Levélt. Közl. II, 1924, 156.

²¹⁴ Benedek veszprémi comes végrendelete, Veszprém. Jakubovich—Pais, Ó-magy. Olv. 47; <Jakubovich: MNy XVIII, 1922, 164.>

1181:²¹⁵ in uilla *Kesvh* (olv.: *Keszűy*).²¹⁶

A XI–XII. századi alakok tehát: *Keszey*, *Keszeű* v. *Keszűű*, *Keszű* és *Keszűy*.

Mindezekből világosan következik, hogy a név régi magyar alakja *Keszey* > *Kesző*, melyből a *Keszi* alak úgy keletkezett, hogy a szóvégi *-ey* ~ *-ő*-t a nyelv kicsinyítő képzőnek fogta fel, s felcserélte egy másik képzővel, az *i*-vel. Hogy ez így van, azt bizonyítja a *Kesz* alak is, amelyből szintén el van vonva az *-ey* ~ *-ő* végzet, de nincs hozzátevé semmi más képző.

Hogy azonban a név magyarázatánál nem egy *Kesz* névből kell kiindulnunk, azt világosan bizonyítják a fent tárgyalt régi adatok, melyeknek bizonyossága szerint a név eredeti alakja a magyarban *Keszey*. Igaz, hogy a *Keszi* vagy talán *Kesz* alak is igen régi, mert már Konstantinosnál ezt találjuk.

A kicsinyítő képzők a régi magyarban ugyanazon névben gyakran váltakoznak, mint ezt egy más helyen²¹⁷ részletesen bizonyítjuk.

HM Kial 271

Kesz, *Keszi*, *Kesző* nevű községünk van Arad, Bács, Baranya, Bars, Békés, Bihar, Borsod, Esztergom, Fejér, Gömör, Hont, Komárom, Nyitra, Pest, Sáros, Somogy, Sopron, Szilággy, Temes, Tolna, Vas, Veszprém és Zala megyében.²¹⁸

Magyarázatunknál — mint láttuk — a *Keszey* alakból kell kiindulnunk. Ez a *Keszey* egy bolgár-török **kesey* szabályos megfelelője, melynek y-török képviselői: ujjur *kesek* 'rész, darab, ág', oszm. *kesik* 'elvágott, megcsonkított', teleut *kezik* 'rész', karaim *kesek* 'darab', kun *keseű* 'darabka', kazáni *kisük* 'darab, rész' (mindez a *kes*- 'vágni' igéből).²¹⁹

A magyar *Keszey* törzsnév török megfelelőjének jelentése tehát 'rész, darab, ág'.

E törzsnév a török törzsnevek egy gyakori jelentéstani csoportjába tartozik, azok közé a nevek közé, amelyeknek jelentése 'Darab, Töredék, Maradvány'.²²⁰

Különösen a *kes*- 'vágni' ige <származékai fordulnak elő gyakran ethnonymusként: *Kesir*, *Kese*, *Kesek*, *Kések*>.

Talán a név magyar változataiban is több török változat tűnik elő.²²¹

²¹⁵ A veszprémi egyház szabadosainak földet ad; Veszprém.

<²¹⁶ Ezeket az adatokat 1930-as munkám kiadásához Jakubovich Emiltől kaptam.>

<²¹⁷ Ld. itt 278, 281.>

²¹⁸ Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 52–54; Melich: MNy XXIV, 1928, 242 (a Békés megyei *Keszi*-re).

²¹⁹ <Ld. még Joki, LwSs 179.>

<²²⁰ Ld. itt 80–81.>

²²¹ Vö. Pais Dezső: MNy XXVI, 1930, 298–299; uő: MNy XXXI, 1935, 53–54.

A *Kesek*, *Kések* megvolt a nogajoknál, kirgizeknél, és Kuzeev anyaga értékes adalékokat szolgáltat a *kes*- ige származékainak ethnonymusként való használatára.²²²

3. A GYULÁK TÖRZSE

A. YULA A BASKÍROKNÁL

Kiemelkedő törzs a baskíroknál a *Yulaman* (*Gyula*). Ennek van a baskírban *Yulay* alakja is, éppúgy, mint ahogy a magyarban van több adattal igazolt *Gyulaj* alak.²²³ A -j képző megvan a magyarban is — a baskírban is.²²⁴ A két *Yulay* (*Julaj*), a baskír és a magyar, összefügghet, de lehet egymástól független alakulat is.

Ismert a baskírban a *Yulan* nemzetség²²⁵ is, ide vonhatósága valószínű, de nem látom még bizonyosnak.

A baskír *Yulay*²²⁶ nem lehetett sosem valamilyen jelentéktelen mellékalakulat, a szintén kimutatható baskír *Yulay-Tarxan* nemzetségnévből arra lehet következtetni, hogy egy jelentős, régi törzsi alakulattal állunk szemben.

A Yula ugyanakkor nem közönséges törzsnév. Mint lentebb a bolgár fejedelmi lajstromban való előfordulását tárgyaló részben²²⁷ látni fogjuk: a *Yula* ~ *Džula* Attila törzse, mely a világbirodalom bukása után több területen tovább uralkodott.

A *Yula* szókezdő *y*-jének váltakozását *dž*-vel és *ž*-vel további tárgyalásunk során is látni fogjuk. A kérdésnek nagy irodalma van, s különösen nevezetes, hogy sajtószerű módon kapcsolódik az egyébként is megfigyelhető *y* ~ *dž*- ingadozáshoz.

Pröhle baskír hangtanában²²⁸ — egy sajtószerűen fogalmazott mondatban ezt írja: „... eredeti *y*- helyett a török-tatár szavak elején: *džil* 'szél', *džer* = *yer* 'dal, ének', *džort* = *yort* 'lakás'. Megjegyzendő azonban, hogy a *y* és *dž* hangok váltakozása őseredeti szavakban épp oly kevésbé mozog biztos hatá-

²²² Vö. Proischozdenie, Index.

²²³ Németh: NyK LXVIII, 1966, 46.

²²⁴ Vö. Bálint Gábor, Kazáni-tatár nyelvtan 28 (25 § 23).

²²⁵ Kuzeev, Baškirkie šezere 99.

²²⁶ Kuzeev, i. m. 128, 161, 162.

²²⁷ Ld. itt 215.

²²⁸ KSz IV, 1903, 196.

rok között, mint az idegen eredetű szavak *dž*-jének *y*-vel való ejtése”.²²⁹

A baskíroknál kimutatható tehát a *Yula* (*D'žula*), a *Yulay*, a *Yulaman*,²³⁰ és nem kizárt, hogy ide tartozik a *Yulan* is.

B. YULA A BESENYŐKNÉL

A besenyők egyik törzse a IX. században a *Yula* nevet viselte. Ez közismert tény, magam is írtam róla, itt elégséges, ha csak említésükre szorítkozom.²³¹

C. DULA, AZ ALÁN KIRÁLY NEVE

A HMKial-ban már megírtam, hogy a magyar krónikás, Kézai Simon, Dula alán királyról beszél, kinek leányait Hunor és Magyar elrabolta és nőül vette.²³²

1930-ban nem gondoltam, hogy ez a *Dula* a török *Yula* megfelelője,²³³ nem gondoltam, hogy az erdélyi és dunai bolgár *Gyula* nevekhez tartozik. Most új megvilágításban látom a kérdést: a *Gyula* név — amint most bebizonyítva látom — Attila nemzetségének a neve, és semmi különös nincsen benne, hogy az alánoknál, akik a kaukázusi hun-bolgárok közvetlen szomszédságában, a hunokkal régi idők óta közvetlen kapcsolatban éltek, Attila nemzetségneve mint királynév, illetőleg mint dinasztianév, ne szerepelhessen.²³⁴

Az mindenesetre figyelmet érdemlő, hogy míg a baskíroknál és a besenyőknél a *Gyula* törzs-, ill. nemzetségnévként mutatható ki, az alánoknál egy nagyhatalmú uralkodónak a neve.

²²⁹ Vö. még Dmitriev: JA CCXII, 1928, 195.

²³⁰ A *-man* képzőről ld. fentebb 102. Itt is kiemelem, hogy a baskíroknál ethnonymusokban nem ritka jelenség e képző jelentkezése: ld. pl. *Törökmän*, *Äptelmän*, *Nägmän*.

²³¹ Ld. cikkemet: Die petschenegischen Stammesnamen. UJb X, 1930, 27–34; Újabb irodalom: Moravesik, Byz-turc. II², 115; Doerfer, TMEN III, 3–6 (§ 1022).

²³² HMKial 172 sk.

²³³ Vö. HMKial 173., 3. j., ahol elhárítom ennek a lehetőségét. — Kiegészítésként az ottani jegyzethez ld. Minorsky, *Ĥudūd* 457; Christensen adata (*Dula* alán név) Gaál László ismertetésében: KCsA I, 1925, 433, 434; Hóman, *Hun hagyomány* 53., 121. j.; Abaev: *Európa et Hungaria* (Congressus Ethnographicus in Hungaria. 16–20. X. 1963) Budapest 521.

²³⁴ Vö. itt is az előző jegyzetben említett irodalmat.

D. YULA SZIBÉRIÁBAN

A név Szibériában is előfordul. Rásonyi László személynévekről szóló készülő művében a *Yula* és *Džula* s z e m é l y n e v e k nagyon gyakran előfordulnak, különösen kazak területen. Kiemelem, hogy itt személynévekről van szó, a személynéveket pedig az ethnonymusoktól el kell választani.

Különösen a XIX. század első felében gyakori személynévek a kazak šežerékben: *Džulaman* (1825, 1836, 1837), *Žulaman*, *Yolaman*, *Džolaman* stb.²³⁵

E. DŽULA A DUNAI BOLGÁROKNÁL

A *Gyula* dinasztia történetének alapja a régi bolgár fejedelmi lajstrom. Kora nincs meghatározva.²³⁶

Ez a lajstrom így kezdődik: „Avitochol élt 300 évig a Doulo [*Džula*] törzsből való”,²³⁷ majd így folytatódik: „Irník [Attila kedves fia²³⁸] élt 150 évig; a Doulo törzsből való.”

Priskos *Hovax* neve azonos a lajstrom *Irník* nevével (s mint-hogy *Avitochol* is csak Attila nevének elferdítése lehet), s a lajstrom szerint világos, hogy *Irník* és *Irník* apja, *Attila* a *Gyula* dinasztiából valók.

Azután van még hat fejedelem a lajstromban a *Doulo* = *Džula* nemzetségből.

Mindezt hiteles forrás alapján bizonyítva látom.²³⁹ Világosan Attila törzséről van szó.

Amit itt rövid tájékoztatásként elmondottam, annak nagy irodalma van, — jó és rossz, és ami a magyar honfoglalás előtti vonatkozásokat illeti, összefoglalta Moravesik *Gyula*.²⁴⁰

F. A MAGYARSÁG GYULA DINASZTIÁJA

De volt a magyarságnak is egy Gyula dinasztiája, és volt a magyarságnak egy „Gyula népe”, Gyula törzse is. Ezek Árpád

²³⁵ Az adatokat Rásonyi Nagy László bocsájtotta rendelkezésemre. Vö. még: *Dscholaman* (Radloff, Proben III, 237); *Džolaman* (Tynyšpaev, Mat. 69).

²³⁶ Ld. Moravesik, Byz-turc. II², 352–354.

²³⁷ Nem kétséges, hogy Avitochol azonos Attilával, vö. Pritsak, Bulgarische Fürstenliste 38., 2. j.; Bazin, Les calendriers turcs anciens et médiévaux 798.

²³⁸ Vö. itt 117.

²³⁹ Vö. Hóman, Gesch. des ung. Mittelalters. Berlin 1940, I, 49.

²⁴⁰ Byz-turc. II², 353–354.

dinasztiájától, illetőleg a Hét Magyartól független alakulatok, és eredetük szerint a most tárgyalt balkáni bolgár Gyula dinasztiával vannak kapcsolatban.

Ezt nem tudom olyan egyszerűen dokumentálni, mint a Hét Magyart, vagy éppen a balkáni „Doulo” dinasztiát, de a következő pontok világosan mutatják, hogy így volt.

Vegyük figyelembe a következő tételeket:

A régi magyarban volt egy *Gyula* cím és név. 860–870 körüli mohamedán adat szerint a Gyula a ténylegesen uralkodó fejedelm címe.²⁴¹

Ismert ez a cím a honfoglalás után Erdélyben: Erdély fejedelmei a *gyulák*.²⁴²

A *Gyula* fejedelmi cím — mint az előbb láttuk — Attilától máig él, hol törzsnévként,²⁴³ hol dinasztianévként, hol egyszerűen személynévként a Volgától az Altajig.

Ennek a fejedelmi címnek az ősi alakja *Yula* (~ *Džula*), a jelentése 'Fáklya' volt.²⁴⁴

Az eredeti méltóságnév pedig több esetben — és itt is — metaforikus úton keletkezett. Ilyen méltóságnév pl. a *tirek*, eredetileg 'támasz' a jelentése, majd az ujuguroknál méltóságnévként jelentkezik.²⁴⁵

Hogy miféle cím is a *Yula*, szemantikai szempontból rávilágít erre a Qutadğu Bilig namangani kéziratából a következő sor: *gyula érdi halqqa qaraŋğu tūni* 'fáklya volt ő a nép számára annak sötét éjjelében'.²⁴⁶

Hangtani tekintetben a név östörök **y*- szókezdőt képvisel, mely a **y*- más képviselőivel (*dž*-vel, *š*-szel) és más szókezdőkkel váltakozik.²⁴⁷

²⁴¹ A *Gyula* fejedelmi címre több forrásunk van: az Ibn Rusta-féle forráscsoport; Konstantinos császár tudósítása; Thietmar értesítése. A forrásokban ránk maradt alakváltozatok közül fontos a *Jula* változat és jelentéktelen a *Gila* alak. Ezekről a kérdésekről még lentebb lesz szó.

²⁴² Az erdélyi Gyula fejedelmekről lentebb ld. 241 skk., 249 sk. lesz még szó. Itt elég-séges, ha a már ismert dolgokra, mindenekelőtt Melich János művére, 'A honfoglalaskori Magyarország (MNyK I: 6.) című munkára utalok.

²⁴³ A méltóságnév > ethnonymus változás nem ritka a törökségnél, ld. 81 skk.

²⁴⁴ Ld. Pais Dezső: MNy XXVII, 1931, 170–176.

²⁴⁵ Ld. Doerfer, TMEN II, 655 (§ 997), ahol szemantikai párhuzamként — helyesen — hivatkozást találunk a *tayaru* címre, ld. Doerfer, TMEN II, 651–652 (§ 994).

²⁴⁶ DTS 278a.

²⁴⁷ Räsänen, EtWb 210a.

Láttuk, hogy a magyar *Gyula-Jula* cím mint törzsnév jelentkezik Baskíriában, de jelentkezik az Árpád-korban is mint törzsnév, de nem az általánosan ismert Hét Magyar törzsei között, hanem mint különálló törzsi alakulat. Ugyanolyan gyakran fordul elő helynevekben, mint a Hét Magyar nevei, és azonos a régi magyar fejedelmi címmel, illetve az erdélyi vajdák címével.

Ez a két körülmény (a helynevekben való rendkívül gyakori előfordulás és a fejedelmi címmel való azonosság) bizonyítja, hogy a *Gyula* törzsnév.

Hogy ki szervezte meg először (hun-bolgár vezetés alatt) a Volga—Káma menti magyarságot és milyen körülmények között, arra vonatkozólag nincs adatunk. Az első ismert magyar fejedelem Levédi. Hogy mi volt az ő címe, kik voltak a társfejedelmek, miniszterei, nem tudjuk biztosan. Alighanem a Gyula ősi hun-bolgár törzsére, Attila utódaira kell gondolnunk.

Így viszonylik a magyarság a hunokhoz és a bolgárokhoz. A magyarság nem harcolt Catalaunumnál, nem volt Róma alatt, és a hunok utódaihoz és rokonaihoz csak Attila halála után kapcsolódott.

A BASKÍRIAI RÉGI HAZÁTÓL A DUNÁIG

1. LEVÉDI FEJEDELEMSÉGE

A. LEVÉDIÁBAN ÉS ONOGURBAN

A magyarság nagy része Baskíriából vonult ki 830—850 körül, egy fiatal fejedelem, Levédi vezér, egyik legnagyobb uralkodónk vezetésével a Don alsó folyása és a Duna alsó folyása közé eső területre. Országukat kiváló fejedelmükről Levédinek nevezték.¹

Hogy Baskíriából jöttek, azt láttuk, — csak onnan jöhettek, ahol a magyarság ősi törzsnevei megtalálhatók² és ahol a fejlődésükre döntő jelentőségű hun-bolgár műveltségi, illetőleg nyelvi hatáson keresztülmentek.

Levédi országának keleti határa az alsó Donnál volt, itt építették a kazárok — a tulajdonképpeni Kazária nyugati határán — 835 táján Šarkel várát egy új erős ellenség ellen.³

Bizonyításunkban kapitális szerepet játszik a Don, a Don neve. A magyar források több néven is említik a Dont.

Anonymus az ősmagyar történetet ezzel kezdi, illetőleg így jelöli a Fekete-tengeri Magyarország, Dentü-Mogyer 'az alsó Don melletti Magyarország' határait:⁴

„Scythia igitur maxima terra est, que Dentumoger dicitur versus orientem; finis cuius ab aquilonali parte extenditur usque ad nigrum pontum. A tergo autem habet flumen, quod dicitur Thanais, cum plaudibus magnis, ubi ultra modum habundanter inveniuntur zobolini, ita quod non solum nobiles et ignobiles vestiuntur inde, verum etiam bubulci et subbulci ac opiliones sua decorant vestimenta in terra illa.”

¹ Melich, HonfMo 6.

² Közvetlen ősmagyar nyomok a šežerékben nem mutatkoznak egyelőre. Az a baskír-nogaj élet, melyet a šežerék rajzolnak, már mohamedán jellegű. „Az egész déli és középső Baskíria, a mai Ufa területét is beleértve, a Nogaj Horda kötelékébe tartozott (ez a XV. század kezdetén alakult)”, mondja Kuzeev (Baškirskie šežere 180., 12. j.).

³ Ezek nem lehetnek a besenyők. A besenyők ekkor még az Urál folyótól keletre laktak.

⁴ Ld. Anonymus, MHK 393, 413 és Györffy fordítását MEH.

„... dulciores herbe sabolorum Olpar herbis Scythicorum idest Dentumoger, et aque Danubii si sint meliores aquis Thanaydis.”

Magyarul: „Szcítia tehát igen nagy föld, melyet Doni-magyarnak [Dentumoger] hívnak. Kelet felé határa az északi tájtól egészen a Fekete-tengerig terjed. Mögötte pedig ott van a Don [Thanais] nevű folyam nagy mocsaraival, ahol szerfölött bőven találni nyestet, úgyhogy nemcsak a nemesek és alrendűek ruházkodhatnak vele, hanem a gulyások, kanászok és juhászok szintén díszes ruházatot hordanak azon a földön.”

„... édesebb-e Alpár homokjának a füve a szcítiai tájaknak, azaz a Doni-magyarnak [Dentumoger] a fűvénél, s a Duna vize vajon jobb-e a Don vizénél.”

Anonymus tehát azonosítja Scythiát a magyar őshazával, Dentü-mogyerrel.⁵ A tudósítás részleteihez nem kell kommentár, nagy jelentőségű, hogy képet kapunk ide illesztve az Onogur föld prémkereskedéséről is.

Nemcsak *Thanais* és *Den*, hanem *Etél* néven is szerepel forrásainkban a Don. Az Etél-kérdést részletesen tárgyalja Melich.⁶ Kézai például világosan megmondja, hogy a Dont a magyarok *Etül*-nek hívják. Ennek a történeti hitelét Fehér és Gombocz kétségbe vonták, de azóta előkerültek olyan adatok,⁷ melyek szerint a törökök a Dont *Et(d)i(ü)l*-nek hívták.⁸

Levédi országának másik határa az Al-Dunánál volt. Megmondja Dzsajháni 870 körül, hogy a magyarok az Al-Dunánál a másik parton a keresztény bolgárokat látják.⁹

⁵ *Den-tü* 'Don-torkolat'(?), vö. Knieszsa: SztIstv-Eml. II, 462. Ilyen a *Vágtó*, *Zsütvató*.

⁶ A szükséges adatok felsorolásával ld. KCsA II, 1926–1932, 237; MNy XXII, 1926, 347.

⁷ A XV. századi Dhugosz (Opera X, 3, 21, 24) arról tanúskodik, hogy a tatárok *Edül*-nek hívják a Dont; Herberstein (1517) ugyanígy tudja: a folyó neve oroszul *Don*, tatáruul *Edül*; vö. Zsirai Miklós: MNy XXVI, 1928, 299.

⁸ Melichhel szemben (ld. KCsA II, 1926–1932, 238) azon a véleményen vagyok, hogy az *Etül* egykoron elsősorban csak a Dont jelölte.

⁹ A Dzsajhánira visszavezethető források közül, a magyarok országának két határfolyója nevét is őrzi Gardízi tudósítása. Gardízi így ír: „A tőlük balra levő folyónál [...] a szlávok közelében egy rómaiakhoz tartozó nép van, akik keresztények. *Nndr*-nak hívják őket. Többen vannak, mint a magyarok, de gyengébbek. A két folyó közül az egyiket *Atül*-nek hívják, a másikat *Dubának*. Ha a magyarok a folyó partján vannak, onnan látják a *nndr*-kat.” Ld. Czeglédy: MÖst 107.

A magyarok leköltözése a Fekete-tenger mellé jelentős esemény volt: vagy 60-70 ezer nomád kért helyet és életlehetőséget a Fekete-tenger mellett. A lehetőség megvolt, ha nem is a teljes szuverenitás formájában. Erről lentebb még beszélni fogunk.

Semmi bizonyíték nincs arra, hogy előzőleg a magyarok a Fekete-tenger vagy a Kaukázus vidékén jártak volna. Az első adat a *Contiunatio Georgi*nak nevezett bizánci forrásban van, 836—838 között. Ez az idő voltaképpen egybeesik Šarkel építésével.¹⁰

„Onogurok” már századok óta vannak a Donnál, a Don mellett, de ezt a nevet akkor még csak a bolgár-törökök viselték.

Megállapítható tehát, hogy honnan jöttek a magyarok, hol volt az új hazájuk és mikor telepedtek le az új hazába, Levédiába.

De egyelőre még vissza kell mennünk a Bjelaja mellé, Magna Ungariába.

Mikor és miért hagyta el a magyarság zöme Magna Ungariát?

Hogy mikor, erre a kérdésre már megfelleltünk: 830—835 táján.

Arra a kérdésre, hogy miért, csak találgatással felelhetünk. Talán gazdasági okok miatt; nagyon elszaporodtak, mondja a krónika; ez lehet közhely is, de gyakran nem az. Talán politikai okból, családi, személyi vagy tárgyi ellentétek miatt, egy véres belső (nem külső, mert ezt valószínűleg tudnánk) háború után. Ez nagyon lehetséges, bár nem valószínű, hiszen a túlnyomó többség hagyta el Baskíriát, és egy jelentéktelen kisebbség maradt otthon. De van még egy lehetőség: egy nagy fejedelmi személy ambíciójából, aki északról akar lejönni egy melegebb, fényesebb, gazdagabb, szebb, déli világba, Magna Ungariából a Kazár és a Bizánci Birodalom világába, a tenger mellé, ahol a föld is termékenyebb, több az arany és a selyem. A pompát a nomád népek és a magyarok is mindig szerették.

Meg is van írva a Dzsajháni-féle forrásban,¹¹ hogy mikor már lent vannak délen, „Meg-megrohanják a szlávokat, és addig mennek a parton a foglyokkal, amíg a rómaiak országának egy kikötőjébe nem érnek, amelynek *K.r.ĥ* [*Kerč*!^a] a neve . . . Ami-

¹⁰ Ld. Moravesik, *Byz-ture*. I², 131; Šarkelhez: vö. Czeglédy: MNy XLVIII, 1952, 79.

¹¹ Ld. Ibn Rusta szövegét: Czeglédy Károly: MNy XLI, 1945, 37.

* A HMKial 155—157. lapjain N. Gy. Ibn Rusta *K.r.ĥ* adatának *Kerč*-ként való értelmezését elutasítja, és úgy véli, hogy a *K.r.ĥ* egy Herodotosnál és Stephanos Byzantiosnál szereplő *Gerrh(os)* névvel azonosítható, mely egy folyó és vidék neve a Dnyepertől keletre.

kor a magyarok K.r.h.-be érkeznek a foglyokkal, a rómaiak ki-mennek eléjük és ott kötnek vásárt.”

Ez a tudósítás a magyarok bizánci kereskedelemmel való kapcsolatát jelenti. Bizonyos, hogy nemcsak foglyokat vagyis rabszolgákat adtak el, hanem pl. állati termékekkel is kereskedtek és nemcsak adtak, hanem vettek is.

Nem tudom, nem volt-e Levédi leköltözésében szándékosság. Ő mindenestre tudott a Fekete-tenger, a Káspi-tenger és az Aral világáról, hallomásból jól ismerhette Kazáriát, sok mindent tudhatott a szászánidákról, a Kaukázus vidékéről, a Fekete-tenger melléki kereskedelemről, Bizánc magasabb rendű „római” kultúrájáról. (A nyugati világról, a nyugati kereszténységről aligha nem csak gyér ismeretei voltak.)

Levédi leköltözése ugyanolyan, mint a későbbi nogaj és baskír leköltözések a Kaukázus vidékére.¹²

Maga a Kubán folyó is szerepel ezekben a leköltözésekben, a magyaroknál is, a baskír—nogaj leköltözésekben is. Hogy a baskír és nogaj leköltözéseknek súlyos polgárháborúk voltak a háttérben, az nem teremt egészen különleges helyzetet. Levédi esetében is szerepet játszhatott ilyen körülmény. Annyi bizonyos, hogy az északi hazából a déli hazába való leköltözés természetes volt: a déli haza gazdagsága vonzotta a nomádot. Talán már a magyaroknak a Volga—Káma mellé való levonulásában, az i. sz. első századokban megvolt ez a tényező, bár itt sok ismeretünk nincs, és számos egyéb történelmi tényező és körülmény játszhatott közre.¹³

Akár igaz ez a harmadik lehetőség, akár nem, annyi bizonyos, hogy Levédi hosszú uralkodásának fő jellemvonása a békére, jólétre, haladásra, belső erősödésre való törekvés volt. Azt is fel kell tennünk, hogy jó katona volt, különben aligha szövetkeztek volna vele a kazárok. Csinálhatta volna a nagyhatalmú Bulesú vezér korának magyar politikáját, és belepusztult volna, ahogy a besenyők és délnyugati oguzok belepusztultak ebbe a politikába.

Lehet, hogy több történelmi tényező összeolvadt a magyarságnak abban a korában, mely Levédi nevéhez fűződik, de én magának Levédinek a pozitív szerepét látom kiemelendőnek.

¹² Kuzeev, Baškirskie šezere 187., 10. j.

¹³ Aligha véletlen, hogy a második besenyő támadás alkalmával (896) sem északra, hanem délnyugatra vonultak a magyarok Etelközből.

A nép egy része otthon maradásának motívuma (Julián baskíriai magyarjai) szintén megvan a nogaj és baskír leköltözésekben.¹⁴

Levédiék leköltözése tehát egészen természetes jelenség.

Akár így volt, akár úgy: 830 után megjöttek a magyarok a Fekete-tenger mellé, és ahogyan azt Konstantin császár elbeszéli,¹⁵ fejedelmet választottak, országot szerveztek. Levédi lett a fejedelmük — „első vajdájuk”, ahogy a forrás mondja. Levédi összefogta őket, és az új országot az ő nevéől nevezték el. Ezt az országot én görögös nevével *Levédiának* nevezem, hogy a fejedelem nevétől megkülönböztessenem.¹⁶ Kétségtelenül vezérük volt Levédi már korábban is, a fejedelemmé választás előtt is, és bizonyára ő szervezte meg a leköltözést.

Levédiről a magyar őstörténetírás alig beszél, alig több neki egy sajátságos régi névnél, holott jelleme, hosszú ideig tartó, a magyarság jövőjét biztosító, bölcs kormányzása világosan megrajzolható.

Nevét és személyét a régi magyar történészek *Előd* nevével és személyével keverték össze,¹⁷ s ebben követte őket Pauler Gyula és Hóman Bálint is. Ez Levédi körül nagy zavarokat okozott.

Levédi nevét Jakubovich Emil fejtette meg 1918-ban:¹⁸ az *Előd* névhez¹⁹ semmi köze sincs, — a *lě-*: *lész* ige származéka. Nagyon fontos²⁰ tudnivaló, hogy nemcsak a magyarok első fejedelme viselte ezt a nevet. Előfordul egy 1138/1329-i oklevélben is ugyancsak *Levédi* (*Lewedi*) formában.²¹

Családja is van ennek a névnek: már Gombocz a *lenni* igéből származtatta a régi magyar *Lende*,²² *Levente*²³ neveket. Melichnek is ez volt a véleménye. Az oszmán-török eredetű, újabb *levente* szó viszont más, ez nem tartozik az Árpád-kori *Levente*

¹⁴ Kuzeev, Baškirskie šezere 188a.

¹⁵ Moravcsik Gyula fordításában: „A türkök [magyarok] népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevéől Levedianak neveznek, amely vajdát tulajdonneven Levedinek, méltóságánál fogva pedig, miként az utána való többit is, vajdának hívták.”

¹⁶ Vö. Melich, HonfMo 6–7.

¹⁷ Ld. Szabó Károly, Kis. tört. munk.² I, 129, 132.

¹⁸ MNy XIV, 229–230.; vö. Macartney, The Magyars 92.

¹⁹ Pais, Magyar Anonymus 113.

²⁰ Ezt már a HMKial-ban (281) is kiemelttem Jakubovich cikkéből.

²¹ Vö. Pais: MNy XVII, 1921, 160; Szabó Dénes: MNy XXXII, 1936, 131.

²² MNy XIII, 1917, 237.

²³ MNy XII, 1916, 385.

személynévhez. Ide tartoznak a török *bol-* 'lenni' ige személynévi származékai is (*Balmaz*).²⁴

Levédi ragaszkodott az egyszerű névhez: nagyfejedelem korában sem cserélte fel valami jobban csengő török névvel.

Történeti szempontból még egy — de sokatmondó — következtetést vonhatunk le a *Levédi* névből, azt, hogy tulajdonosa, egy Magna Hungaria-beli magyar nyelvű fejedelmi vagy arisztokrata ház sarja volt, egy ilyen beszélő név ugyanis csakis olyan környezetben keletkezhetett, ahol az anyanyelv magyar. Itt is hangsúlyozom, hogy a magyaroknál nagy török hatás van, semmi sem szól viszont amellett, hogy akár Magna Hungariában, akár később, egyetlen uralkodó török réteggel kellene számolnunk.

Levédinek rendkívüli uralkodói képességei voltak. 890—893 táján megmondja a kazár kagánnak, hogy nem óhajtja megújítani régi politikai szövetségüket, mert már nagyon öreg.²⁵ Húsz év körüli lehetett, ereje teljében volt, amikor 840 felé kihozta a magyarokat Baskiriából.

Hogy a hagyományos szokás szerint megszervezett (nem pedig történetesen összeállt) új birodalmat Levédiának nevezték, az egy nagy, új vezér politikai programjáért és személyéért való lelkesedést, kormányzásához való bizalmat jelent. Levédi félszáz évig tartó sikeres, zavartalan uralkodása is bölcsességének a bizonyítéka. A kazárok főhatalma alatt — de erős kézzel fogta össze a magyarságot, mely az ő uralkodása alatt történeti fejlődésének egyik legszebb korszakát élte.

Az új állam a Fekete-tenger északnyugati partvidékén alakult. Politikai és gazdasági szervezetét Levédi a Káma és Volga mellett tanult hun-bolgár szokások alapján megalkotta, a kormányzáshoz szükséges embereket helyükre állította. Az állam biztonságáról is gondoskodott, megvolt hozzá az ereje és az elképzelése.

De a nomád állam életében van egy jellemző vonás. Lényegében van a mozgás, a rablókaland, a hódítás. Ez így van Attila birodalmában és így van a kazak steppén a nagycsaládban²⁶ és így volt Levédi esetében is, akinek eleme volt a rajtaütés, a rablókaland, a hódítás.

²⁴ Természetesen itt csupán szemantikai összetartozásra kell gondolnunk.

²⁵ Ld. itt 227.

²⁶ Ld. itt 39 skk.; vö. von Gabain: *Acta OrientHung* XI, 1960, 161—165.

Nagy kedvére volt egy nomád törzsi egységnek — a legkisebbektől a legnagyobbakig — egy megszervezett nyugati rablókirándulás, a kisebbeken szerzett szláv rabszolgákat jó áron tudták eladni a Fekete-tenger kikötőiben bizánci és kaukázusi kereskedőknek.

A kazárokról fentebb is volt már szó.²⁷ Itt is meg kell azonban emlékeznünk róluk — ha röviden is —, hiszen nem közömbösek azok a gazdasági és műveltségi viszonyok sem, amelyek közé a Levédi vezette magyarok megérkeztek.

1930 óta nagy és értékes irodalom látott napvilágot a kazárokról,²⁸ de a régi kép lényegében nem változott.

550 után megalakult Belső-Ázsiában a két nagy Türk Birodalom, az egyik keleten, innen valók az orhoni feliratok, a másik nyugaton, a Balkas-tó környékén, innen valók a kisebb terjedelmű, de fontos talaszi feliratok, nem nagyon messze Taskent-től. Mindkét nomád birodalomnak erős kulturális kapcsolatai voltak.²⁹

A VI. század végén a türkök már a Fekete-tenger vidékén vannak s ebben az időben lerakódtak a Kazár Birodalom alapjai a Kaukázustól északra, főleg az Alsó-Volga vidékén. Magva e birodalomnak egy türk-kazár törökség, mely Belső-Ázsiából jött és az 560 után idejött, türk típusú nyelven beszélő szabírok. A 600-as években a kazár területen, az Azovi-tenger környékén, a Kubán alsó folyásánál egy erős hun-bolgár birodalom keletkezik, mely még abban a században meggyengül, szétesik, s a türk-kazárok uralma megnövekszik.

Ezt tudni kell, hogy lássuk, milyen hatalmi viszonyok közé érkezett 830 körül Levédi.

A magyarság anyagi és szellemi műveltségének megalapozói a volgai bolgárok voltak, Magna Ungáriában. Itt a Kazár Birodalomban, újabb, még magasabb műveltségi hatás alá kerültek a magyarok. Egy olyan birodalomba kerültek, amely politikailag, gazdaságilag és katonai tekintetben kiválóan meg volt szervezve, ahol ismeretes volt a zsidó, a mohamedán, a keresztény vallás, de más, ázsiai vallások is.

²⁷ Ld. itt 162 skk.

²⁸ Igen kitűnő bibliográfiák találhatók az alábbi helyeken: Moravesik, Byz-turo. I², 44—46; Czeglédy Károly, A korai kazár történelem forrásainak kritikájához: MTA I. OK XV, 1959, 107—128.

²⁹ Ld. itt 156 skk.

Bizánci kultúrával szaturált hun-bolgár terület ez, a neve *Onogur* (ebből való a *Hungarus*, de magyarok ekkor még itt nincsenek, más nép viseli itt 830 tájáig ezt a nevet).

Onogurba a magyarok Levédiából jöttek. Nem volt nyugat-szibériai őshaza, nem volt 830–840 előtti onogur–magyar közös haza, nem volt VII. századi onogur–magyar felköltözés a Kaukázusból a Volga–Kámához. A magyarok 840 táján jöttek Baskíriából Levédiába.

Az Alsó-Don és az Al-Duna közti területen, Levédiában kazár szuverenitás volt, de a kazárok nem látták szükségesnek, hogy a 840 táján ideérkezett magyarok ellen nagyobb fegyveres akciót indítsanak. Erősek voltak, de nem szerettek háborúskodni. Sajátságos politikát folytattak: nem ígázták le a szomszéd idegen népeket, csak adó vagy katonai segítség kellett nekik. Nem élezték ki a szuverenitás kérdését. A magyarok esetében is inkább arra törekedtek, hogy a nyugati, vagyis a szlávok feletti uralmukat a magyarok segítségével erősítsék.³⁰

Levédi jól látta és helyesen értékelte a helyzetet. A kazár kagánnak erős kormányja, szervezett hadserege, fizetett katonasága volt, meg is erősítette birodalma határát a Donnál, nem is hazai, hanem bizánci építésekkel megépíttette ott az erős Šarkel várát, mely — úgy látszik az archeológiai leletekből — egyébként is jelentős helyé fejlődött.³¹

Ilyen körülmények között a magyaroknak le kellett mondaniuk a Kazár Birodalom elleni kisebb vagy nagyobb háborús akciókról.

De a Kazár Birodalom nélkül nem volt élet Levédi számára a Fekete-tenger mellett, ha fegyverrel nem férhetett hozzá, nem zárkózott el a békés eszközöktől sem.

Nem történt semmi nevezetes. A kazár kagán kormányzata is, Levédi is a békés együttélés vonalán dolgozott. Ha valami jelentős, véres összeütközés lett volna, arról tudnánk, — nem volt. Egyszer azután történt egy fontos esemény, csendben, de annál nagyobb jelentőséggel: Levédi belépett a Kazár Birodalom szövetségébe.

A nomád államjog egyik legfontosabb jelenségéről van szó, melyet az ótörök nyelvemlékek az *ičik*-igével neveznek.³² Az

³⁰ Persze ezt a magyarok ingyen nem tették. Jól rajzolja meg ezt a helyzetet Pauler Gyula. Ld. MNTörtSztIstv 16 skk.

³¹ Ligeti: MNy XXXII, 1936, 45; Minorsky, *Ĥudūd* 453., 4. j.

³² Vö. V. Thomsen, SA III, 61; Doerfer, TMEN II, 13–14 (§ 425).

alapszó *ič* annyit jelent, mint 'belső rész, belső hely, belső'. Az *ičik-* ige szabályos képzés, van több ilyen, azt jelenti, hogy 'bemenni a birodalom keretébe; alávetni, megadni magát'.

A jogi kifejezés mögött helyváltoztatás is lehetséges.

Levédi és magyarjai tehát beálltak a kazár kagán szolgálataiba. Konstantinos bizánci császár így tudósít: „Együtt laktak a kazárokkal [egy részük be is költözött a Kazár Birodalomba] három esztendeig, s minden háborújukban együtt harcoltak a kazárokkal.”³³

Ismerték ők a politikai életnek ezt a fajtáját: régebben a volgai bolgárokkal laktak együtt. Talán — sőt némi valószínűséggel — előre meg is egyezett Levédi a kazár kagánnal. Erre mindjárt még visszatérek.

A kazár uralom idején (840—889) a kazár kagán volt, a magyarság fő ura, de a magyarság közvetlen vezére Levédi volt, és a magyarság politikai és szervezeti vezetői helyükön maradtak. Az egyes vezetők politikai súlyát egyéniségük adta. Levédi lehetett a fővajda, lehetett a kende, lehetett a gyula, egy bizonyos: ő uralkodott. Ő csatlakozik 840 táján a kazárokhoz, és ő megy ősz fejjel 889 után a kazár kagánhoz tárgyalni a kazár—magyar feudális viszony felújítása ügyében.

B. LEVÉDI HÁZASSÁGA

A Kazár Birodalomba való becsatlakozást szabályszerűen követte a kazár arisztokráciával való családi kapcsolat létesítése, mely hasonló esetekben a legtermészetesebb és legerősebb biztosíték az államvezetés számára.³⁴

Levédi esetében is látjuk ezt. Levédi bizonyára királyi hercegnőt kért a kagántól, de ezt nem kap. Ellenben a kagán maga ad neki feleséget, egy előkelő kazár hölgyet. A házassággal Levédi

³³ Konstantin császár hároméves kazár szolgálatról beszél, de ez nyilvánvalóan hibás szám. Én — krónológiám alapján — ötven évre gondolok. A bizánci udvarban járt magyarok „bemondásaiba” — egy számba! — könnyen csúszhatott be hiba s még könnyebben a feljegyzésbe. Ezt nem lehet filológiai eszközökkel jóvá tenni.

³⁴ Számos esetben olvasunk róla a turkológiai forrásokban, különösen a Kínai Birodalom történetének egyes fejezeteiben van erre számos példa. Volt idő, amikor Kína csak úgy szórta a hercegnőit a barbár fejedelmeknek feleségül. A Sógor-törzsek és más hasonló intézmények sok helyen mutatkoznak a török és mongol népeknél. A jól ismert *besenyő* név azt jelenti, hogy '[A] Sógorka [törzse]'. Az altaji népeknél mindez ősrégi jelenség.

rokonilag a kazár arisztokráciához csatlakozott, udvara kazár urakkal bővült, de — ahogy a szövetségesek is szerették volna — gyermek ebből a házasságból nem született.

Levédi egy fél századig hűségesen és sikerrel szolgálta a kazárokat. Nyolevanadik éve körül járt már, mikor a besenyők 889 táján kiűzték az Onogur-földről. Ő, népével együtt, nyugatra menekült, Kijev felé s a Szeret és a Dnyeper között, egy Etelköz 'Folyamköz' nevű helyen talált új földet magának. Hogy milyen feltételek mellett történt mindez, azt nem tudjuk.

Ebből az időből egy kedves és fontos történeti epizódot jegyzett fel Konstantin császár, mely nagyon jellemző Levédi politikai helyzetére, és ezt az epizódot én másként magyarázom, mint egyes kutatóink.

Az epizód a besenyő háború után történt, amikor Levédi már Etelközben lakott. A magyarok üzenetet kaptak a kagántól. Konstantin császár így örökítette meg az eseményt: „Kevés idő múlva az a kagán, Kazária fejedelme üzenetet küldött a türköknek [magyaroknak], hogy küldjék el hozzá első vajdájukat, Levédit. Levédi tehát megérkezvén Kazária kagánjához, tudakolta, hogy mi okból hívatta őt magához. A kagán azt mondta neki, hogy: «Azért hívatunk, hogy, mivel nemes származású, értelmes és vitéz vagy, és a türkök közt az első, nemzeded fejedelmévé emeljünk, és engedelmeskedj a mi szavunknak és parancsunknak.»” (Moravcsik Gyula fordítása.)

A történet önmagáért beszél, nehéz másként magyarázni: amint a vajda megérkezett Itilbe, a kagán azt javasolta neki, hogy az etelközi hazában is újítsák fel a régi hűbéri viszonyt. Egy ilyen hűséges és okos vazallus, mint amilyen Levédi volt, talán még fontosabb volt neki Etelközben, mint az Onogur-földön volt: ott a kaukázusi törzsek, itt a nyugaton és északon lakó szlávok kézben tartása volt a feladat. De a bölcs Levédi, aki akkoriban már 80 év körül járhatott, nem fogadta el a javaslatot, „nincs elég erőm” — mondotta, de adott tanácsot, ami többet ért mindennél: maga helyett Álmost, illetőleg Árpádot javasolta fejedelemnek.³⁵

³⁵ Levédi válaszát Konstantin ekként örökítette meg: „Nagyra veszem irántam való hajlandóságodat és jóindulatodat, és illő köszönetemet nyilvánítom neked, mint-hogy azonban nincs elég erőm ehhez a tisztséghez, nem fogadhatok szót neked, azonban van rajtam kívül egy másik vajda, akit Álmosnak neveznek, akinek fia is van, név szerint Árpád; ezek közül akár az az Álmos, akár a fia, Árpád legyen inkább a fejedelem, aki rendelkezésekre áll.”

Történeteink egy része egy nomád fejedelem részéről lehetetlennek tartja ezt a választ, szerintem Levédi esetében ez az egyetlen okos válasz: nagyon öreg volt már, nem volt gyermeke, s maga helyett — szokott politikai bölcsességével — két kiváló embert ajánlott.

Így éltek a magyarok Levédi uralkodása alatt körülbelül hatvan esztendeig.³⁶

C. MŰVELTSÉGI HATÁSOK A KAZÁR BIRODALOMBAN

A bolgár-török nyelvi hatás folytatódott. Új, fontos szók kerültek át az onogur-bolgár nyelvből, mely a Kubán folyó vidékén, annak torkolatától keletre volt honos, a régi Onogur-földön.

„Növényföldrajzi okok” — írja Gombocz 1930-as előadásai-ban³⁷ — „amelyeknek fontosságára először Zichy István utalt, szintén arra kényszerítenek, hogy a magyar—bolgár érintkezés színterét ne [kizárólag — N. Gy.] a Közép-Volga vidékén, hanem délebbre [is — N. Gy.] keressük. A *bor?* *csiger*, *szőlő*, *szűrni*, *seprő* török eredete, különösen az utóbbi három sajátos csuvasos hangalakja kétségtelenné teszi, hogy a magyarság a bortermeléssel, szőlőműveléssel török, pontosabban bolgár-török révén ismerkedett meg. Már pedig a szőlőkultúra északi határvonala Mohileven (a Dnyeszter mellett), Jekaterinoszlávon (a Dnyeper mellett) és Pjatyiszbjanszkaján (a Don mellett) vonul át s Szarepta városánál éri el a Volgát, tehát a 49° szélességi közt mindenütt északra hagyja. Hasonló értelemben vall a *kőrísfa* 'Fraxinus excelsior L.', amelynek keleti határa nem éri el a Volgát, s a *som* 'Cornus mas L.', amely csak délkeleti Oroszországban, a Krími félszigeten és a Kaukázusban fordul elő.”

Történeti szempontból a legfontosabb, hogy itt kapta a második nevét a magyar nép. Első, ősi neve, mely még az ugor korba megy vissza, a *magyar*; ez ősi totemikus név,^a finnugor eredetű, így nevezi ez a nép önmagát, s ezt a nevet az idegen népek nem ismerik. Az idegen népek az onogur név származékai-

³⁶ Vö. Pauler, MNTörtSztIstv 17.

³⁷ Ld. Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. Közzétette Ligeti Lajos. Bp. 1960, 29.

^a Ld. 198 másként. A mutatkozó ellentmondást, ragaszkodva a kéziratához, nem oldottam fel.

val nevezik a magyarokat (a *hungarus*, *ungar*-, *hongrois*, *venger* stb. mind ebből származik), ez meg a magyaroknál ismeretlen. Ez a név a Kubán torkolatvidékén lakó bolgár-török népek neve volt az ötödik század második fele óta, s a magyarok csak akkor kapták ezt a nevet, amikor a kazár kagán helyet adott nekik Onogur-földön.

Két bolgár-török — magyar érintkezéssel kell tehát számolni: az egyik 700—800 táján volt a Volga és a Káma vidékén, a másik az Onogur-földön körülbelül 840—889 táján, Levédi kaukázusi uralkodása idejében.

Gombocz kitűnő, nagy munkával átdolgozott 1930-i előadásában³⁸ törli a káma — volgai érintkezést (láttuk, hogy nem lehet) és csak a kaukázusit veszi fel, és a magyarokat — igaz, hogy rendkívül óvatosan — már a 463 körüli (tehát vagy 15 évvel Attila halála utáni) ismert népmegmozdulással,³⁹ a szabírokkal együtt leköltözteti a Kubán vidékére. Ez nem lehet, mert Levédi csak 840 táján hozza le a magyarokat délre.⁴⁰

Szóban forgó problémáink kutatásánál azonban egyre nagyon vigyázni kell: a kazárok és a magyarok között közvetlen nyelvi érintkezést nem tételezhetünk fel.

Onoguriától nem messze, keletibb vidékeken alánok (jászok, oszétok) éltek, egy kereskedelembe, iparban jártas, régi műveltségű iráni nép, akik már évszázadokkal Attila előtt élénk kapcsolatban voltak a Don — Volga-vidék törökjeivel s később a kazárokkal, magyarokkal.

Tőlük került át bolgár-török közvetítéssel a magyarokhoz a *vásár*,⁴¹ közvetlenül az alánoktól a *vám*, *híd*, — a kereskedelmi élet fontos szavai s egy jelentős fegyvernév, a *vért*, amely eredetileg pajzsot jelent. Bárczi Géza szerint⁴² alighanem alán eredetű a magyarban a *gazdag*, *verem*, *zöld*, *méreg*, *üveg*, *rég*, *húg*, *egész*.⁴³

Különös súlya van az *asszony*⁴⁴ < *Ohsun* régen 'királynő, fejedelemlő, úrnő' szónak, mely az alán *achsin* 'úrnő, fejedelemlő' szóból származik.

³⁸ Szerk. Ligeti, 20 skk.

³⁹ Ld. itt 138.

⁴⁰ Ld. Moravcsik, Byz-turc. I², 67—68.

⁴¹ Ligeti: Acta OrientHung IV, 1955, 112.

⁴² MSzók² 1958, 53.

⁴³ Ezek közül egyik-másik biztos alán eredetű. Vö. a TESz megfelelő címszavait.

⁴⁴ Ld. Bárczi, i. m. 53.

Nem közönséges jövevényszó ez: mögötte a fejedelmi házak összeházasodásának kultúrája van, akkor is, ha hozzánk mint devalválódott cím jött át.

Ha mindezt végiggondoljuk, lehetetlen alap nélküli mesének tartanunk Kézai tudósítását arról, hogy Hunor⁴⁵ és *Mogor* (*Mogyor?*) *Belár*,⁴⁶ illetőleg *Dula*⁴⁷ alán fejedelem leányait elrabolják. Ez egy történeti hagyomány, népmonda formájában. Ez egy igen gyakori motívum: népek összeházasodásának emléke nőrablás formájában marad meg. Alapja az exogámia.

A nagyszentmiklósi kincs rovásírásos feliratairól írt, 1971-es cikkemben⁴⁸ kifejtettem, hogy az a török írás, melynek legismertebb fajtája az orhoni rovásírás, nem egy néhány helyen felbukkanó kuriózum, hanem szerves alkotórésze a nomád törökség kultúrájának, lényege nem a betűk alakja, hanem az írás technikája, a fába vésett betű. Fába vésett betűkkel leveleztek a régi magyarok — erről mindjárt lesz még szó, török nyelvű a nagyszentmiklósi kincs rovásírása, megfejtés előtt áll a gazdag leletekkel képviselt, török típusú kazár rovásírás, s a Taskenttől északkeletre levő talasz-völgyi feliratokról kiderült, hogy kazár anyagot is tartalmaznak. Egy összefüggő írásterület van tehát a Bajkál-tótól Nikolsburgig.

Mindebből a mi számunkra az következik, hogy mi is ennek a területnek egy központjából kaptuk a rovásírást.⁴⁹

Itilben, a kazár fővárosban úgy ismerték az ázsiai türk írást mint — mutatis mutandis — ma Budapesten a görög írást.

Átvették hát a magyarok is a türk írást. Ez a magyar filológia történetének egyik legragyogóbb fejezete. Gondoljunk bele: az átvett türk írás 15 jele jelentéseivel együtt megvan a magyarban is. A török nyelvben azonban nem volt *f* hang, nem volt *h* sem, így természetesen nem volt szükség *f* és *h* betűre sem. A magyar nyelvben viszont minden fonetikai helyzetben számtalan *f* és *h* hang, illetőleg *h*-féle (*x* stb.) hang van, ezeknek a jelölésére feltétlenül szükség volt. Így ezt a két jelet átvették a görög ábécéből.⁵⁰

⁴⁵ Nem alap nélküli, de kitalált név.

⁴⁶ Ez a *Bulgar* név adatokkal igazolható alakváltozata.

⁴⁷ Ld. itt 214.

⁴⁸ The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe: *ALingu* XXI, 1–52.

⁴⁹ A székely írás nem speciálisan székely, csak ott maradt meg. Maga az írás viszont megvolt már Levédiában, Erdélyben már nem volt a törkökkel kapcsolat.

⁵⁰ Ld. itt 314 l. a táblázatot.

A magyar *h* (*x* stb.) és a magyar *f* jele pontosan egyezik a megfelelő görög betűkkel. Vigyázzunk: nem az egyezés fontos, hanem két olyan betű egyezése, melyet a törökből nem lehetett átvenni, mert nem volt meg a törökben.⁵¹

Különösen fontos a magánhangzók jeleinek története. A magyar írásban feltétlenül szükség volt az *a* és *o* írásjelére. Ezeket a szláv glagolita írásból vették át a magyarok, volt olyan ember Onogurban, aki ezt az írást is ismerte. A magyarban az *ö* és *ü* hangok is külön jelet követeltek. Mivel a zárt *e* hang jelölésére a türk írásnak külön betűje volt, ezt is átvették. A türkben is, a magyarban is nagy szerepet játszott a zárt *e* hang.

A magyarok mind a kilenc magánhangzóra külön jelet csináltak.

Mi köze volt Levédi magyarjainak az íráskultúrához? A fejedelemszöny sokszor láthatott héber könyvet, talán volt is neki erekleje jellegű héber vallásos irata, még az sincs kizárva, hogy olvasni tudta. A vele jött kazár urak közt feltétlenül voltak írástudók, bizonyára volt a fejedelemszönynek kazár műveltségű barátnője is, zsidó nyelvű vallásos kultúra mellett mindezt nem lehet másként elképzelni, s a türk írás Levédi udvarában nem volt ismeretlen, olvasni és bizonyára írni is tudtak a fejedelmi kancelláriában (a *tolmács* török szó).

De mintha emlékei is mutatkoznának ezen a területen a magyar rovásírásnak. Az Onogur északi határvidékén épült Šarkelben a szovjet régészek néhány évtizeddel ezelőtt cserepeken magyar rovásjeleket találtak.

A šarkeli rovásjelek értékét nem ismerjük, de a magyar rovásjelekkel való egyezésük világos.

Jusupov közölt olyan rovásfeliratokat cserepeken, mint amelyenek a šarkeli edények feliratai.⁵²

Onogurban nem volt ismeretlen a tudomány. Rút tévedés azt gondolni, hogy a nomád sohasem lát könyvet. Bizánci püspökség is volt itt,⁵³ minden műveltebb kazár, türk és magyar ember ismerte (persze inkább csak hallomásból) az orhoni türk írást — hiszen a kazárok, azaz a türkök tízezrével onnan jöttek, ahol tömegével volt a rovásírást kömlék és a fapálcába vésett levél.

⁵¹ A görög betűk átvételének döntő filológiai jelentőségét helyesen látja Knieszsa István: SztIstv-Eml. 441; hasonlóan Lederer, MoTört I², 90.

⁵² Vvedenie v bulg-tat. épigrafiku 45.

⁵³ Moravesik, Byz-turc. I², 66.

Így folyt az élet Onogurban s ha tovább folyik, ma a Kaukázusban, a Kubán felső folyásánál, nagy hegyek közt laknánk.

De jött az oguz—kazár—besenyő háború 889-ben, s a magyarok a besenyők elöl elmenekültek Onogurból is, Levédiából is.

Mint fentebb már említettem,⁵⁴ egyelőre Kijevtől délre húzták meg magukat, Etelközben, a Dnyepertől a Szeretig, meglehetősen északi területen, de újabb bonyodalmak a besenyőkkel tovább szorították őket a Dunához és a Tiszához.

2. LEVÉDI URALKODÁSA UTÁN

A magyarság őstörténetének vázlatában eljutottunk Levédi hosszú uralkodásának végéig. Levédi törzsét nem ismerjük, csak azt, hogy sem gyermeke nem volt, sem uralkodásra alkalmas hozzátartozója. Kiválasztotta hát a Hét Magyar egyik vezérét, Álmost, illetőleg ennek kiváló fiát, Árpádot, s a kazár kagán és a magyar törzsfők támogatásával ezt ültette a főfejedelmi székbe.

Álmos törzsét már ismerjük, ennek családja a Turul dinasztiából való volt (ez totemikus név).⁵⁵

Árpád fényesen megfelelt annak a nehéz feladatnak, mely a következő 15-20 évben várt reá. Levédinek egész 50 évi uralkodása alatt megnyilvánuló politikai bölcsessége most is bevált: utódjául a legalkalmasabb embert választotta ki.

A fejedelmi székbe való ültetés nagy megtiszteltetés volt, de nagy kockázat: a besenyők megsemmisítéssel fenyegették a magyar népet.

Olyan nomád fejedelem, mint az Anonymus Árpádja, a valóságban sohasem volt.

Árpádot, Álmos fiát, Levédi és a kazár kagán tették fejedelemmé, és hogy ezzel a magyar nép is egyetértett, azt Álmos és Árpád politikai súlya, derekassága, vitézsége, bölcsessége, vagyona, családjának múltja, befolyása tette lehetővé. Ezzel biztosította Árpád a Hét Magyar, a gyulák és a kovárok feletti hatalmát örökös külső és belső harcok árán.

Levédi bizonyára még Etelközben meghalt. Álmos haláláról nincs mondanivalóm.

Árpád a 90-es évek elején átvette az uralmat, és új területre, Pannóniába, a Felvidékre, illetőleg a Duna és Ipoly közére, a

⁵⁴ Ld. itt 227.

⁵⁵ Ld. itt 273—274.

Tisza mellé és Erdélybe telepítette a magyarokat. Az erdélyi telepítést különösen kiemelem.⁵⁶

Minderről még bővebben lesz majd szó,⁵⁷ de már itt meg kell említenem.

A Tisza mentén — különösen délen, jó széles sávban, néhol egészen a Dunáig — már a magyarok bejövetele előtt bolgár-törökök éltek, ezekkel (Salán vezérrel) Árpádnak súlyos harca volt, s Gyula népe az Árpáddal jött bolgár-törökök (kik magyarokkal vegyesen jöttek ide, és aligha voltak nagy számmal) itt telepedtek le a régebben itt lakó bolgár-törökök földjén, illetve ennek a szomszédságában.

E telepítések személyi, helyi és időbeli részleteit megbízható forrásokból nem ismerjük.

Nem honfoglalásról van itt szó, hanem a besenyők előli menekülésről, bizonyára súlyos belső ellentétek között és az itt lakókkal való többé-kevésbé súlyos harcokról.

3. BOLGÁR-TÖRÖKÖK MAGYARORSZÁGON A HONFOGLALÁS ELŐTT

— Melich János A honfoglaláskori Magyarország c. művében,⁵⁸ a 6. §-ban, az a—f. pontok alatt összeszedi azokat a szétszórt történeti adatokat, melyek azt bizonyítják, „hogy hazánk szerémszegei, dunatiszaki, tiszántúli, tiszamarosközi és erdélyi részeiben 824—827-től a honfoglalás időpontjáig bolgár-török embereknek is kellett lakniuk, s hogy e területek ezen időben a bolgár, s így a bizánci birodalom érdekeltsége körébe tartoztak.”⁵⁹

Menjünk tovább, vizsgáljuk meg a szóba jöhető személyneveket!

A. KEÁN

A tiszai—maros—al-dunai bolgár-törökök neveinek elemzését a *Keán* névvel kell kezdeni, Melich fejtegetéseit véve alapul.⁶⁰

⁵⁶ Igen tanulságos Kniezsa István térképe, ld. SztIstv-Eml. II.

⁵⁷ Ld. itt 244—245.

⁵⁸ MNyK I: 6.

⁵⁹ Melich, i. m. 17.

⁶⁰ I. m. 37.

Melich három *Keánt* különböztet meg. Az első Keán *Salán* bolgár fejedelem elődje,⁶¹ egy magyar honfoglalás előtti, bolgár-török vezér, kit Árpád legyőz; a második Keánt a Képes Krónika *Kulánnal* és *Beliüddel* kapcsolatban emlegeti,⁶² mint Gézánál valószínűleg idősebb fejedelmi személyt, a harmadik az a Keán, kit István király győzött le.⁶³ „Ez a harmadik *Keán*” — írja Melich⁶⁴ — „Erdélyben afféle részfejedelem volt.”

A család azután a honfoglalás alkalmával *Keán* néven illeszkedik be a magyar főnemességbe, és Baranyában voltak birtokai, hol szabályosan fejlődött *Kán* helynév is van.⁶⁵ Sarolt apját Kán nemzetségűnek tartják.

Amit itt a Keán név kapcsán török és magyar nyelvtörténeti szempontból ki akarok emelni, az — és ez rendkívül fontos — a szabályos nyelvi fejlődés.⁶⁶ A törökök főuralkodójának a címe, mely devalválódhatik, a *qagan*. Ez régi szó, melynek bolgár-török alakja **qayan*, s ez a -y- a magyarban szabályosan eltűnik, *kahan*-féle alak keletkezik, ebből *kaan* és *kean*, *kán*. Fontos a név pontos hangtani fejlődése, a *Kán* helynév, és fontos a *Keán* családnak a régi magyar történetben való szereplése. Ezek kétségbe vonhatatlan tények.

B. SALÁN

A *Salán* név magyarázatát aligha lehet elválasztani a *Keán*-tól. Ez is bolgár típusú névnek látszik, és annak ellenére, hogy többféleképpen is lehet magyarázni, nem választható el a kétségtelen hitelű *Keántól*.⁶⁷

⁶¹ Anonymus 11, 12 §§.

⁶² Ld. Képes Krónika.

⁶³ Ld. Kézai tudósítását.

⁶⁴ I. m. 38.

⁶⁵ Pauler, MNTörtSztIstv 186.

⁶⁶ Melichnek Keánról való felfogásában lehetnek túlzások, hibák, de a túlzások mögött kétségtelen tények vannak.

⁶⁷ A *Salán* nyelvi magyarázatát illetően azt tartom valószínűnek, hogy egy török *Čalan* ~ *Čaljan* alakból kell kiindulni, mely a *čal* 'levág, leüt, rácsap, lecsap' származéka. Jelentése 'Ráütő, Lecsapó' stb. lehetett. Vö. Radloff szótárában: sor, szagáj *čaljan bas* 'engedetlen'. A magyar szókezdő s- a *Salán* szóban világosan bolgár-török eredetre mutat, éppúgy, mint a *Sur* vagy a *Sombor* szókezdője. — A magy. *csalán* közszó talán nem is bolgár-török, hanem kipesak; azt nem hiszem, hogy kazár lenne.

A *Salán* történeti hiteléhez, bár csak Anonymusnál fordul elő,⁶⁸ Melich szerint nem fér kétség. Melich *Salán* hitelességének a bizonyítékát abban látja,⁶⁹ hogy Salán országában Anonymus szerint bolgárok és szlávok éltek, ez pedig bizonyítható. „Ha így áll a dolog” — írja Melich⁷⁰ —, „akkor eleve is valószínű, hogy a bolgár-törökökre vonatkozó tudósításnak is történeti alappal kell bírnia.” Az ellenkező véleményen van Györffy György:⁷¹ „A X. század végén a Csongrád megyében és Alpáron birtokos és a nemzetségnek nevet adó *Kalán* (*Chalan*) szolgáltatott alapot Anonymusnak arra, hogy egy Alpáron székelő *Salan* nevű honfoglalás előtti vezért konstruáljon. [Én ritkítom — N. Gy.]”

Melich véleményén vagyok: azt hiszem, hogy Salanus hiteles bolgár-török név, ha nem is tudom olyan világosan magyarázni sem történetileg, sem nyelvészetileg, mint a Keánt. Bizonyos, hogy Keán egy szikla, melyre a magyar őstörténet egy fejezetét lehet építeni. Ami Salánt illeti: a Maros—Duna vidékén kellett lenni Árpád idejében egy bolgár fejedelemnek (különben tagadnunk kellene, hogy ez bolgár impérium volt). Igaz tehát, hogy a Maros—Duna vidékén Árpádnak győztes csatája volt Salanus felett, melynek emlékét a hagyomány fenntartotta.⁷²

Ezek az egykori bolgár-török fejedelmi ház nevei Erdélyben. Ezek a nevek — amelyek az élő nyelvből valók — azt mutatják, hogy az erdélyi udvar nyelve elsősorban bolgár-török volt.

4. A MAGYAR HONFOGLALÁS

A honfoglalás közvetlen oka a 896-os besenyő támadás.⁷³

Sokan és sokszor szoltak már a honfoglalásról, mégis rendkívüli a bizonytalanság, ami a honfoglalás leírása körül az egyes szerzőknél (Hóman, Pauler, Kniezsa, Melich, Györffy stb.) mutatkozik.

⁶⁸ A név alakja: *Salanus*; ld. Melich: MNy XX, 1924, 44.

⁶⁹ I. m. 16—17.

⁷⁰ Uo. 17.

⁷¹ TanMÁE 99., 22. j.

⁷² Úgy vélem, hogy *Labore* sem kitalálás. Ahol volt egy *Keán*, és ahol valószínűsíthető egy *Salán*, ott lehetett egy *Labore* < *Alp-Bars* is.

⁷³ Ld. Györffy György térképét: MEH 13.

A következőket hangsúlyoznám:

1. Bizonyos, hogy a magyarok a honfoglalás előtt Etelközben laktak, melynek területét ismerjük.⁷⁴

2. Bizonyos, hogy nem a Feszty Árpád körképének ragyogásával vonultak be, hanem egy nagy besenyő mészárlás és pusztítás után menekültek.

3. A legrövidebb úton, a Kárpátok keleti és déli hágóin keresztül nyomultak Erdélybe, ahol az ott lakó bolgár-törökökkel és szlávokkal való sikeres csaták, különösen Salán legyőzése után, a besenyőktől kevésbé zaklatva, összeszedték magukat, és már a IX. század utolsó éveiben kalandozó hadjáratokon voltak a hozzájuk legközelebb eső és leginkább gazdag földön Itáliában.

Óvakodom az alaptalan feltevésektől, de itt már nem alaptalan feltevésekről van szó. A marosi Magyarországot (úgy 895 és 902 táján) Konstantin császár feljegyzései is bizonyítják,⁷⁵ emellett szólnak az itáliai kalandok 900 körül, és Erdélynek István királyig — sőt tovább — tartó önállósága, és hogy Pannóniát a magyarok csak később foglalják el. A gyulákkal talán már ekkor megvoltak az ellentétek.

A Vereckei-hágón való diadalmas bevonulás tézise alaptalan, a krónikások gazdag fantáziáján alapszik, az Etelközből a Kárpátok déli, délkeleti szorosain való menekülés: nagyon valószínű feltevés.

4. A X. század első éveiben azután a magyarok átkeltek a Dunán és elfoglalták Pannóniát.

5. Mindez a még Levéditől és a kazár kagántól fejedelemmé tett Árpád vezetésével történt. Az áttelepítés óriási szervezési és hadi munka volt, részleteit nem ismerjük. Egy biztos: Árpád kiváló munkát végzett.

Itt egy rövid, de fontos kitérőt kell tennünk. Vagy két évtizeddel ezelőtt Györffy György megpróbálta, hogy egy reális epizódot Árpád küzdelmeiből megrajzoljon. Ez a kísérlet nagy feltűnést keltett.⁷⁶

Györffy György véleménye szerint a honfoglalás idején *Kuszan* (*Kurszan*, *Korcán*) fejedelem volt a magyar nemzet vezére, aki a *kündü* 'szakrális fejedelem' méltóságot viselte. Nyugati

⁷⁴ Ld. itt 227.

⁷⁵ Ld. itt 240.

⁷⁶ Ld. Élet és Tudomány XV, 1960, 259.

források elbeszélnek,⁷⁷ hogy *Kusal*⁷⁸ a magyarok vezére egészen addig, míg német barátai egy lakomán 904-ben nem végeznek vele.

Árpád — Györffy szerint — hatalom nélkül a *gyula* méltóságát (?) töltötte be, és csak akkor jutott hatalomhoz, mikor Kurszánnal végeztek. Míg Kurszánnal ilyen belső viszonyban voltak, a német források Árpádnak a nevét sem ismerik.

Hogy Árpád a honfoglalásban Konstantin császár feljegyzései és a magyar krónikák szerint olyan fontos szerepet játszik, azt Györffy György az Árpád-ház propagandájának tulajdonítja.

A császár forrása a Bizáncban tartózkodó Bulcsú volt. A nagy tekintélyű Bulcsúnak és kíséretjének Termacsu hercegnek, Árpád unokájának, az volt a törekvése a bizánci udvarban is, hogy emelje az Árpád-család tekintélyét, Árpádot helyezte előtérbe és elhallgatta Kurszán szerepét.

Természetesen Györffy Györgynek ez a nagy elmeéllel kifejtett teóriája csak abban az esetben világos, ha az ember a bizonyítás minden részletével tisztában van. Itt — sajnos — nem áll módomban részletekbe menően foglalkozni elméletével, de néhány megjegyzés ide kívánczik.

Az egyik az, hogy ahol a bizonyítandó tételről, Kurszán főfejedelemségéről sem miféle forrás nem beszél, ott nem lehet tiszta spekulációval bizonyítani. Györffy például még a kettős fejedelemség intézményét is bevonja bizonyításába. Ez nem lehetséges: a kettős fejedelemség intézményét nem lehet dogmatikusan kezelni, ez éppoly változó politikai forma, mint akár a mai politikai formák. Doerfer például egyszerűen elveti.

Egy politikai forma élhet évszázadokig és élhet három napig. Két tényező van előttünk: nomádjaink változékony politikai élete és a véletlenszerű feljegyzések. Nagy irodalma van például a szakrális fejedelemség intézményének. Ezt az alkotmány, a maga szigorú, de a körülmények szerint hosszabb vagy rövidebb ideig élő pontjaival előírhatja, de formája sokféle lehet. A magyaroknál a IX. század második felében *kündü* a szakrális fejedelem. Van azután *gyula*, aki kormányoz, és van harmadrangú fejedelem is különleges hivatással. De valakinek, egynek a főfejedelmek közül uralkodni kell, különben az állam a

⁷⁷ Annales Alemannici ad ann. 902; Annales Sangallenses Maiores ad ann. 902.

⁷⁸ A nyugati forrásokban mutatkozó alakváltozatok: *Chussal*, *Cussal*, *Cusa*.

legnagyobb zavaroknak, egy-egy néprész elválásának, lázadásoknak, felkeléseknek, gyengülésnek, szegénységnek, pusztulásnak lenne kitéve.

Forrásainkban is nyoma van az intézmények változásának. A IX. századra vonatkozó mohamedán források két magyar fejedelemről szólnak. Konstantin már más formáról tudósít.⁷⁹

Forrásaink esetlegesek. Levédi címét nem ismerjük: talán ő volt a gyula, de annyi biztos, hogy ő uralkodott.⁸⁰ Árpád egyszerűen főfejedelem, nem viseli a *gyula* címet. Vezérei közül *Tühütüm* volt a gyula,⁸¹ Tühütümnek a X. században két *gyula* utóda van feljegyezve. Ez nem egyszerű név (*Gyula*), ez a család törzsneve, mely méltóság-, illetőleg személynévként is használatos. A gulák a honfoglalás előtt „államfők”, a honfoglalás után pedig ők az erdélyi vajdák.⁸²

Másik megjegyzésem Györffy György szóban forgó feltevésére az, hogy a bizánci diplomácia ismerte a magyar honfoglalás történetét. Bulcsúék nem mondhattak erről Bizáncban a tényekkel ellenkező dolgokat. Még fontosabb az, hogy az Árpád családjának jegyzéke, mely a *De administrando imperio* 40. fejezetében ránk maradt, csodálatos egyezést mutat pannóniai helynevekkel. Ezek a helyek, mint ősi birtokok, csak Árpád és utódai adományozásai lehettek.

Az, hogy Árpád nevét nem ismerik a német források, nem súlyos érv. Pannónia elfoglalása előtt⁸³ a magyarok a kazár politikai szférába tartoztak, és a besenyőkkel, a balkáni bolgárokkal és a bizánciakkal voltak háborúik. Gyökeresen megváltozott a helyzet, amikor a magyarok Pannóniát elfoglalták (900 után). Addig a nyugatiakat nem érdekelte Árpád, bár ellenséges vagy baráti kapcsolataik lehettek a magyarokkal, mint amilyen a Kurszánnal való kaland volt, melynek hitelességét és történeti fontosságát kétségbe vonni természetesen nem lehet. Azt sem szabad elfelejteni, hogy Árpád már 907-ben, fiatalon meghalt.

⁷⁹ Konstantin császárnál ezt olvassuk: „Első fejük az Árpád nemzetségéből sorban következő fejedelem, és van két másik is, a jila és a karcha, akik bírói tisztséget viselnek.”

⁸⁰ Levédi *gyula* címére csak az enged következtetni, hogy ténylegesen ő uralkodott, és nem az volt a feladata, hogy ő tartsa a kapcsolatot az égiekkel. A szakrális fejedelemről viszont ezt várnánk.

⁸¹ Ld. itt 245 sk.

⁸² Ld. itt 241 skk.

⁸³ Vö. Melich, *Honf Mo* 14.

Győrffy Györgynek ezt a tételét tehát nem látom bebizonyítva, de az kétségtelen, hogy az az út, melyen ő őstörténetünk kutatásában elindult, máris rendkívül fontos eredményekhez vezetett.

6. Mikor a magyarok 900 után elfoglalják Pannóniát, Tétény és népe Árpádtól északnyugatra, Bécs irányában helyezkedik el, de nem marad itt: pár év múlva a besenyő határ védelmére Erdélybe vonult, és itt mint többé-kevésbé önálló fejedelemség él tovább.

Ugyanakkor Magyarország nyugati és északi részén az Árpádok uralkodnak. István király alatt azután az Árpádok és Tétény utódai között nagyon kiéleződnek az ellentétek, s István megszünteti Tétény utódainak az uralmát. Lehet, hogy a *Turul* és a *Gyula* dinasztia közötti ellentét még Árpád korára megy vissza. Tudjuk, hogy Árpád fejedelemmé választása kazár nyomásra, Levédi akaratából történt, aki több uralkodói képességet látott az Árpádokban, mint az akkori gyulákban.

7. A nyelvi viszonyokról, a gyulák fejedelemségének nyelveiről és Árpád birodalmának nyelveiről külön fejezetben beszélek.⁸⁴

8. Nem tartozik a honfoglaláshoz, de összefügg a tradíciókhoz való ragaszkodással és a dinasztia kérdésével Koppány lázadása, melyből Győrffy György fantáziája sem tudott lényegeset kihámozni.⁸⁵

5. A MAROSI MAGYARORSZÁG

A besenyők elől 896-ban Etelközből Erdélybe menekülő magyarokat a főfejedelem, Árpád vezeti. Nincs nyoma annak, hogy jelentékeny magyar csoportok maradtak volna a Maeotison túl.⁸⁶

A maros—al-dunai Magyarországról a magyar régiség egyik legnevezetesebb feljegyzése, Konstantinos Porphyrogennetos műve⁸⁷ ad számot. A császár munkája 950 körül keletkezett, de a minket érdeklő rész egy régebbi forrásból való, s ezt annak

⁸⁴ Ld. itt 245 skk., 285 skk.

⁸⁵ Ld. tanulmányát a Ligeti szerkesztette *Studia Turcica* c. kötetben. Bp. 1971, 175—211.

⁸⁶ Pauler, *MNTörtSztIstv* 133.

⁸⁷ Ld. Moravcsik fordításában *Bíborbanszületett Konstantin, A birodalom kormányzása*. Bp. 1950.

idején egy rendesen dolgozó ember készítette — közvetett vagy közvetlen forrás alapján.

Ha ez a feljegyzés 950 táján keletkezett volna, nem kezdődne Traján hídjával. A Marosról és az Aldunáról van itt szó, és nincsen szó Pannóniáról. 950-ben pedig Bizáncban nagyon jól tudták, hogy Magyarország legfontosabb része, a Turul-dinasztia székhelye: Pannónia. Hiszen Vér-Bulcsú és Termacsu, Konstantin tájékoztatói, maguk is pannóniai emberek.

A császár keletről nyugatra a Vaskaputól Belgrádig húzódó vonalat veszi alapnak. Olyan betét ez, mely kétségkívül 900 körülre vonatkozik, 950 körül ez már nem időszerű.

Nézzük, miről is szól Konstantin tudósítása:⁸⁸ „A türkök [magyarok] pedig a besenyőktől [Etelközből] elűzetve, elmentek és letelepedtek arra a földre, amelyen most laknak. Ezen a helyen vannak bizonyos régi emlékek: az első, ahol Turkia kezdődik, Trajanusz császár hídja, azután még három napi útra ettől a hídtól Belgrád, amelyben a szent Nagy Konstantin császár tornya is van, és ismét a folyó visszakanyarodásánál van az úgynevezett Szirmium Belgrádtól két napi útra ... Ezek az Isztrosz folyó menti emlékek és elnevezések, ami pedig ezektől felfelé esik [Erdély], ahol Turkia egész szállásterülete van [kiemelés tőlem — N. Gy.], azt mostanában az ott folyó folyók nevére nevezik el. A folyók ezek: első folyó a Temes, a második folyó a Tutisz[?], harmadik folyó a Maros, negyedik folyó a Körös, és ismét egy másik folyó a Tisza. A türkök közelében vannak keleti oldalon a bulgárok, ahol őket az Isztrosz folyó választja el, amelyet Dunának is neveznek, észak felé pedig a besenyők, nyugatabbra a frankok, dél felé pedig a horvátok.”

Minden van itt, csak Árpád településterülete nincs! Ez az a terület, ahol bolgár nyomok is mutatkoznak,⁸⁹ ahol *Onegavon* bolgár vezér elpusztult, ahol a bolgár *Salán* harcolt, ahol a bolgárul beszélő *gyulák* és az *Ajtonyok* uralkodtak, és hogy itt szó sincs Árpád legsajátabb, de később 900 után elfoglalt településterületeiről, Pannóniáról és a Duna—Ipoly folyamközéről, az egészen világos.

Ez tehát az első Magyarország, amelyet Salán és Árpád erős harca és Árpád győzelme után, a Maros—Tisza—Al-Duna vidékén,

⁸⁸ Bíborbanszületett Konstantin, 176 sk.

⁸⁹ Melich, HonfMo 219.

az Etelközből Erdélyen keresztül menekülő magyarság kialakított. A helyzet nem volt még szilárd, de 898-ban Itáliában járnak „tájékozódó” hadjáraton, s 900-ban megkezdődik Pannónia elfoglalása.⁹⁰

6. AZ ERDÉLYI FEJEDELMI HÁZ TÖRTÉNETE

A honfoglalás előtti bolgár-törökségről, Keánról, Salánról, Laborceről és harcukról Árpáddal már volt szó fentebb. Volt azonban egy másik csoportjuk is a marosi bolgár-törököknek. Ez a csoport Árpáddal együtt érkezett Erdélybe, és történetük — mint első csoportjuk története is — elsősorban Anonymus adatai alapján igen jól rekonstruálható.

Szólnom kell néhány szóban az alábbiak kutatástörténeti előzményeiről is.

1912-ben Gombocznak az volt a nézete, hogy a magyar nyelvben van vagy 200 bolgár-török jövevényszó, melyeket a Volgánál vettünk át.⁹¹

1915-ben Árpádkori török személynéveink c. dolgozatában megírja a türk, besenyő és kun nevek történetét. Változatlanul zárt egységként kezeli viszont bolgár-török jövevényszavainkat. Így van ez még 1930-as egyetemi előadásaiban is, egyedüli lényeges módosulást az jelent nála, hogy a 20-as években a kölcsönzés színterét átteszi a Kaukázusba.⁹²

A Gombocz által rajzolt kép már igen régóta korrekciókra szorul. 1925-ben Melich Jánosnak sikerült kimutatnia, hogy vannak bolgár-török eredetű személynéveink is. Melich bebizonyítja,⁹³ hogy az erdélyi Gyula-dinasztia négy tagja: *Gyula* (I. és II. Gyula, az első 950 felé, a második I. István alatt), *Karoldu* és *Sároltu* (a X. század utolsó harmadában) bolgár-török nevet visel, hogy Magyarországon a X. században, főként Erdélyben éltek emberek, akik ismerték a bolgár-török nyelvet.

Magam 1930-ban, a HMKial-ban három ősi magyar törzs, a nagyhatalmú *Gyarmat*, a *Jenő* és a *Kesző* nevének bolgár-török eredetét bizonyítottam.

⁹⁰ Pauler, MNTörtSztIstv 35, 40; Melich, HonfMo 15.

⁹¹ Ekkor Gombocz türk, besenyő, kun jövevényszavakról még nemigen beszél.

⁹² Ld. itt fentebb 228.

⁹³ Ld. itt 249–251.

Igazolódva látszott tehát, hogy nemcsak közszavaink között találni bolgár-török eredetűeket, és igazolódott, hogy a X. század második felében Magyarországon is keletkezhettek bolgár-török személynevek.

Hasonlóan nagy jelentőségű témánk szempontjából, hogy az 1930 utáni évtizedekben megjelentek Györffy György őstörténeti művei, amelyeket rendkívüli találékonyság jellemez.⁹⁴

Györffy számos munkája az eddigieknél szilárdabb alapot teremtett az erdélyi fejedelmi ház története számára is. Különösen kiemelkedik kutatásai közül mindaz, amit a honfoglaló magyarság települési rendjéről állapít meg. Györffynek sikerült új alapokra helyeznie eddigi ismereteinket, megállapította a nomád magyarok nyári és téli településhelyeit és az ezekkel kapcsolatos tavaszi és őszi vándorlások útját és rendszerét.⁹⁵

Az alábbiakban nyelvészeti eszközökkel igyekszem bizonyítani mindazt, amit Györffy történeti eszköztárral igyekezett megállapítani. Így mindenekelőtt az erdélyi bolgár-török dinasztia nagy szerepét Téténytől II. Gyuláig.

Kiderül, hogy az erdélyi fejedelmi ház nevei közt nemcsak a már ismertek (*Gyula*, *Karoldu* és *Sároltu*) bolgár-török eredetűek, hanem a nevek egy másik jó része is.

Kutatásaim arról győztek meg, hogy minden összefüggés azt mutatja, hogy Anonymus — mintegy 300 éves vezéri rendszere — vezérnévsorai hitelesek, felbecsülhetetlen történeti forrásértékük van.⁹⁶

Mindezek alapján úgy látom, világossá válik, hogy Magyarország voltaképpen két részből állott: a régi Hét Magyar országból, Árpád fejedelem vezetése alatt, és Erdélyből, ahol mint Árpád valamilyen vazallusa, egy kihaló félben lévő réteg, illetőleg egy bolgár-török dinasztia uralkodott a Gyula törzsből, egy lényegében magyarokból álló népen.

Nyelvészeti eszközökkel bizonyítok egy történeti tényről, azt, hogy Magyarországnak két dinasztíája volt, az Árpádoké és a Gyuláké.

Volt már említve, hogy a Hét Magyar törzsi szervezetét Géza fejedelem megszünteti, s a hét (illetőleg a Kürt-Gyarmat kettős

⁹⁴ Györffy munkásságát már fentebb — a maga helyén, ld. itt 16–17. — méltattam.

⁹⁵ ArchÉrt 97, 1970, 191–242.

⁹⁶ Mindez nem jelenti, hogy Anonymus minden tájékoztatása hiteles. A Tétény-nép Tisza-vidéki és szabolcsi hadműveletei Anonymus 21. fejezetében csak kitalálások lehetnek.

törzsi mivoltát tekintetbe véve nyolc) törzs neve ettől fogva helynevek alakjában él tovább.⁹⁷

De helyneveinkben nem nyolc hasonló jellegű törzsnévi csoport jelentkezik, hanem kilenc. Van egy kilencedik helynéves csoportunk, mely éppen olyan településtörténeti jelenség, mint a Hét Magyar nyolc törzse. Ez a kilencedik törzsnéves csoport a *Gyula* nevet viseli.

Az is világos ugyanakkor, hogy a Hét Magyar nyolc törzse és a kilencedik törzs, a Gyula népe között alapvető jogi különbség mutatkozik.

Ez már abban is megnyilvánul, hogy Konstantin császár a *Gyula* törzsről nem tesz említést, a *Gyula* törzset nem ismeri. Neki a Gyulákról más, nem alaptalan, de számomra (s talán az ő számára is) magyarázatra szoruló elképzelései vannak. Egy azonban bizonyos: a császár csak a Hét Magyar nyolc törzsét sorolja fel.

Itt tehát egy jogi vagy más rendkívüli jelentőségű elválasztó tényezőről van szó. És ha tovább vizsgáljuk az adatokat, még egy másik — most már minden kétséget kizáróan jogi — elválasztó momentumot is találunk a Hét Magyar és a Gyula törzs között.

Ez az elválasztó momentum a következő.

Ha áttekintjük azt a körülbelül 40 helynevet, amely a *Gyula* névre megy vissza, azt találjuk, hogy ezek a helynevek gyakran valami birtokszóval vannak kapcsolatban, ami a Hét Magyar törzsi neveinél csak egészen kivételesen fordul elő. A *Nyék*, *Megyer*, *Kürt* és *Gyarmat* stb. helyneveknek nincsenek olyan változatai, mint pl. *Nyékfalva*, *Megyerfalva*, *Kürtfalva*, *Gyarmatfalva*, a *Gyuláknál* ellenben főleg ilyenek vannak, mint *Gyulafalva*, *Gyulatelke*, *Gyulamonostora* stb.

Géza a Hét Magyar alkotmányát még a X. század végén megszüntette, ugyanezt az erdélyi gyulákkal — már feleségére, a Gyulától származó Sároltra való tekintettel — sem tehetette. Meg is lehet fordítani a gondolatot: Sárolnak megvolt a hatalma hozzá, hogy az erdélyi fejedelmi ház alkotmányát a Hét Magyar alkotmányával Géza össze ne olvassza. Ez az alkotmány megmaradt egészen Csanád háborújáig, amelynek súlyos okai voltak.

⁹⁷ Ld. itt 187 skk.

Nem lehet kétségbe vonni I. Gyula és utódai önálló külpolitikai kapcsolatait Bizánccal (946 körül) és Árpád-ház-ellenes politikáját egészen Csanádig, aki véget vet a Gyulák uralmának, és a Maros-vidéki gazdag területet a Turul-dinasztia területéhez kapcsolja. De a Gyula-dinasztia önállóságát nem I. Gyula alapozta meg — vissza kell menni Tétényig.

Tétény, Árpád kortársa, az erdélyi vajdák bolgár-török dinasztiájának az őse.

Tétény birtoka, a mai Tétény, Árpád birtokának szomszédságában, Csepel északi vidékétől nyugatra van.⁹⁸

A Fertőtől keletre van azután még Tétény és Maglóca⁹⁹ (a Maglód nem Tétény törzséhez tartozik), nyugatra Gyula és Horka,¹⁰⁰ Tétény két utódának birtoka, s a Fertőtől északnyugatra kissé távolabb van Tetendorf.

Itt voltak tehát Budától csaknem Bécsig Tétény családjának birtokai, melyeknek kiosztása a honfoglalással együtt történt vagy ennek következménye volt.

Az a körülmény, hogy Téténynek és utódainak birtokai itt együtt vannak, igazolja Anonymus származási adatainak a hitelességét. Az is fontos körülmény, hogy Tétény birtokai Árpád birtokai mellett vannak. A Turul-dinasztiabeli Árpáddal, a Hét Magyar urával együtt van Tétény, a másik dinasztiának a feje, aki a Gyula-dinasztiából, Attila törzséből való és egyben Árpád vazallusa.

Anonymus, műve 27. fejezetében így foglalja össze Tétény dinasztiájának történetét: „Mikor a föld lakosai [Doboka vidékén] látták uruk [Gyalu vezér] halálát . . . , urukká választották Tétényt, Horka apját . . . Tétény pedig onnantól fogva békével és szerencsével birtokolta ezt a földet, ivadéka meg egészen Szent István király idejéig tartotta meg. Tétény fia lett Horka, Horkáé meg Gyula és Zombor. Gyulának volt két leánya: egyiket Karoldunak, másikat Saroltnak hívták. Sarolt Szent István királynak az anyja volt, Zombornak pedig a fia a kisebbik Gyula, Bolya és Bonyha apja, kinek az idejében Szent István uralma alá vetette az erdőntúli földet . . .”¹⁰¹

⁹⁸ Ld. Györffy 15. térképét: ArchÉrt 97, 1970, 231.

⁹⁹ Györffy, i. h.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Vö. még a 17. fejezetben, a hét vezér felsorolásában az eredeti szöveget: „VII-us Tuhutum pater Horca, cuius filii fuerunt Gyula et Zombor, a quibus genus Moglout descendit . . .”

A további hiteles események során Tétény népe Erdélyben bukkan fel a történeti adatokban. Hogy ez az Erdélybe való visszaköltözés mikor történt, még Tétény életében vagy később, azt nem tudjuk. Visszamentek a marosi Magyarországra, és Tétény fia, I. Gyula már itt uralkodik. Talán a még mindig veszedelmes besenyők elleni keleti határvédelem tette szükségessé Erdély erősítését, talán még más okok is közrejátszottak,¹⁰² annyi bizonyos, hogy amit most mondtam, az nem okoskodáson alapszik, hanem egyrészt a pannóniai első birtokkiosztás hiteles emlékéen, másrészt az I. Gyula és utódai erdélyi uralkodásának tényein.

E hatalmas uralkodó dinasztíának a tagjai — mint látni fogjuk — magyar képzőkkal ellátott bolgár-török eredetű neveket viseltek. Sajnos, a dinasztia minden tagjának nem ismerjük a nevét. Mindenesetre eleget ismerünk a családtagok nevei közül ahhoz, hogy a dinasztia bolgár-török volta kiderüljön.

7. AZ ERDÉLYI FEJEDELMI HÁZ NEVEI

A. TÉTÉNY

A húszas évek elején, több mint 50 évvel ezelőtt támadt az a gondolatom, hogy *Tétény* a török *tigit* 'alkirály' szóból vette a nevét.¹⁰³

Világos volt a régi magyar *Tühüt* személynév, s ennek régibb *tügüt* ~ *tigit* alakból, török *Tigit* méltóság-, illetőleg személynévből való származása. Melich különös gonddal kutatta a magyar *-üm* > *-ény* becézőképző történetét és a magyar *Tét*, *Tétény* helyneveket, a *Tühütüm* név későbbi változatait.

¹⁰² Minden okot számba sem igen vehetünk. Más, hasonló átköltözésekre sem tudjuk gyakran a magyarázatot. Nagy kérdés például, hogy miért ment át a honfoglalás után mintegy öt évvel Erdélyből Pannóniába Árpád? Talán egyszerűen gazdagítani akarta a birodalmat, talán kicsi volt neki a maros-al-dunai Magyarország. Az is lehet, hogy nem érezte jól magát a bolgárokéval közös hazában. Tudjuk, hogy a Turul-dinasztiának sok baja volt a Gyula-dinasztiával, egészen István királyig, illetve a végső leszámolásig.

¹⁰³ Egyeztetésemet közöltem Melich Jánossal, aki mindig örült, ha egy magyar nevet nem szláv és nem germán alapon magyaráztunk, természetesen csak akkor, ha úgy gondolta, hogy a magyarázat valóban elfogadható.

Már a HMKial-ban is foglalkoztam a *Tétény* névvel,¹⁰⁴ s ott Melich Jánosra való hivatkozással rámutattam, hogy a régi magyarban *Tihitim* ~ *Tihitin* alakokkal lehet számolni.¹⁰⁵

E név fejlődése: * *Tihitim*(*n*) > *Tühütüm*(*n*), *Tétën* > *Tétény* > *Tétény*.

A régi magyar *Tühütüm* a közismert *Kül Tegin* név *Tegin* részével függ össze. Az ótörök *tegin* 'alkirály, herceg' jelentésű szónak van egy mongolos (altaji) többes száma: *tëgit* (*tigit*).¹⁰⁶

Rendkívül nagy terjedelemben, kilenc lapon, alaposan és világosan tárgyalja a *tegin* címet Doerfer.¹⁰⁷ Rendkívül sok adatot gyűjt össze,¹⁰⁸ kimutatja, hogy fontos szerepet játszik ez a nagy cím még a mohamedán korban is,¹⁰⁹ számos személynévben szerepel iráni forrásokban is: *Yultuz Bay Tegin*, *Qarā Tegīn*, *Alp Tegin* stb.¹¹⁰ Eredeti jelentése Doerfer szerint: 'a kán helyettese, a trónörökös'.¹¹¹ Később devalválódik.¹¹²

Eredete ismeretlen, talán török nomen verbale (de ez most mellékes kérdés).

Itt jegyzem meg, hogy Doerfer kitűnő feldolgozása után sem vesztette érvényét Melich Tétényre vonatkozó kutatása, mert Doerfer a magyar anyagot nem veszi figyelembe.

¹⁰⁴ HMKial 294–295: *Töhötöm*.

¹⁰⁵ Melich: MNy XXI, 1925, 126–127; uő: XIII, 1917, 18; MNyK I: 6, 217; különösen fontos továbbá: Melich: MNy XXVII, 1931, 221; helynévi adatokhoz ld. *Tatendorf*, 1312: *Tetendorf* (Györffy: ArchÉrt 97, 1970, 231.) *Tétény* és más vezérek és tények rajzában sok szabad elgondolás van Pais Dezsőnél a Szentpétery kiadásában megjelent *Scriptores*... turkológiai vonatkozású jegyzeteiben. Vö. MNy XXXI, 1935, 269. *Tétény* helynévről ld. még Moór: Balassa-Eml. 100.

¹⁰⁶ A DTS szerint a *tegin* szó voltaképpen a kán családja fiatalabb tagjainak nevéhez fűzött cím, 'herceg'. Le Coq: Thomsen-Festschrift, 146, 148; vö. László Ferenc: KCsa III, 1941–1943, 31. A többes számra vonatkozólag ld. Radloff, Alttürk. Inschr. NF 67; Ramstedt: JSFOu XXX: 3, 57; Ligeti: NyK XLIX, 1969, 269.

¹⁰⁷ TMEN II, 533–541 (§ 922).

¹⁰⁸ Ld. még a *bēk* címszó alatt is: TMEN II, 389–406 (§ 828).

¹⁰⁹ Azt mindenesetre megjegyzem, hogy a cím (név?) Ibn Faḍlān-nál nem előkelő már, vö. Togan, IF § 1, 17. j.

¹¹⁰ Ld. Doerfer, i. m. II, 534.

¹¹¹ Uo. 393.

¹¹² Uo. 536.

Anonymus 6. fejezetének végén, a hét vezér felsorolásában¹¹³ azt olvassuk, hogy „VII-us [a hetedik vezér] Tuhutum pater Horca, cuius filii fuerunt Gyyla et Zombor, a quibus genus Moglout descendit . . .”

Arról, hogy Anonymus itt és sok más helyen hiteles, és településtörténeti tények támogatják, már fentebb szóltam.¹¹⁴

Anonymus idézett helyét összevethetjük Konstantin császárnak a tudósításával. A *Horka* ugyanis előfordul a De administando imperióban is.¹¹⁵

Konstantin császár a 40. fejezetben arról beszél, hogy meglátogatta őt (950 körül) Bulcsú, Turkia harmadik fejedelme és karkhá-sza. (A karkhász a gyula és kende utáni harmadik méltóságnak számít.) Bulcsúval együtt ott volt a császárnál Termacsu is.¹¹⁶

A császár arról is értesít, hogy Bulcsú karkhász Kalé karkhásznak volt a fia, a Kalé pedig tulajdonnév, mondja, a karkhász meg méltóság.

A császárnál *karkhász* alakban szereplő alak megfelel a magyar *Horka* formának. Ez a *Ha(o)rka* forma hiteles, az is biztos, hogy méltoságnévként és személynévként is szerepelhetett.¹¹⁷

Mindenekelőtt felvetődik a kérdés, hogy hány Horkát ismerünk?

A császár szól *Kál horkáról* és *Kál horka fiáról*, *Bulcsúról*. Anonymus *Tétény fia Horkáról* beszél. Kál horkát és Bulcsú horkát azonban nemcsak Konstantin császár igazolja, hanem a településtörténeti adatok is. A Balaton északi partjának közepe táján volt Kál szállásterülete, a Balatontól nyugatra egy második és Savariától délnyugatra egy harmadik. Savariától északnyugatra volt Bulcsú szállásterülete.¹¹⁸

Fentebb viszont már láttuk, hogy a Tétény ivadékok — Anonymus adatai — is igazoltak.¹¹⁹

¹¹³ Vö. még Anonymus 17. és 27. fejezetét.

¹¹⁴ Ld. itt 242.

¹¹⁵ Vö. Moravcsik, Byz-ture. II², 155; Gyóni, A magy. nyelv gör. szórv. 66.

¹¹⁶ Már most megjegyzem, hogy Bulcsú a bolgár-török dinasztiát képviselte, míg Termacsu, Árpád dédunokája, az Árpádokat.

¹¹⁷ A magyar helynevek is megőrizték, vö. Rásonyi Nagy László cikkében: MNy XXV.

¹¹⁸ Ld. Györffy idézett dolgozatának 10. térképét, 223.

¹¹⁹ Ld. itt 244.

Kál apját nem ismerjük, azt azonban valószínűsíthetjük, hogy az Anonymus által *Tétény fiának mondott Horka*, sem nem Anonymus tévedése, sem nem egy devalválódott név. A *Horka*, amely egy magas hivatalt jelent, olyasmit, mint 'fejedelmi bíró', 'főügyész', egyúttal személynév vagy személynév alkotórésze is lehetett. Ebből a szempontból éppen olyan név ez, mint az imént tárgyalt *Tétény*.

Rendkívüli jelentősége van annak, hogy az erdélyi fejedelmi házban megtaláljuk a Horkát.

Pais Dezső sokat foglalkozott a *Horka* névvel,¹²⁰ fejtegetéseit azonban kritikával kell kezelni.¹²¹

A *Horka* szerintem is török szó, de eredetileg nem 'Keverő' a jelentése, hanem 'Vádoló'.¹²²

Úgy látom, hogy a Horkának a magyar forrásokban megállapítható jelentése a későbbi belügyminiszter feladatköréhez állt közel, s ezt látszanak erősíteni a *Horka* török szócsaládjának ide tartozó jelentései is. A *Horka* fő feladata az állam összehozása volt.

A magyar *Horka* a következő török szavak családjához tartozik: Radloff szótárában: tel., alt., sor., leb., szag., kacsá, kojb., küer., kazak, kirgiz stb. *qarğa*- 'verfluchen, böse Reden führen, beschimpfen, fluchen'.¹²³

A törökben mutatkozó jelentés a 'vádol, megvádol, átkoz, elátkoz' jól megvilágítja a *Horka* funkcióját, és nem véletlenül hangsúlyozza a császár, hogy a *horka* (vagy görögösített formája, a *karkhász*) voltaképpen fejedelmi méltóságot jelent.

C. BULCSÚ

Konstantin császár személyesen is ismerte az egyik nagy horkát, *Vér-Bulcsút*. Vér-Bulcsú 950 körül járt Bizáncban. Jól ismert a diplomáciai szerepe, kereszténységre való megtérése,

¹²⁰ Ld. KCsA II, 1926–1932, 357 skk.; vö. még TESz s.v. *harkály*.

¹²¹ Pais Dezső a *horka* szót a török *qar*- 'kever' igéből magyarázza, s *Vér-Bulcsú* horka Vér-Bulcsú nevét 'vérbocsátó, vérkeverő'-nek értelmezi. Hivatkozik Hómanra és Fehér Gézára. *Horka* bíró büntetett, kivégeztetett, csonkíttatott, s kegyetlensége miatt kapta a nevét, melyet Anonymus óta mindenki – régebben Pais is – így magyaráz.

¹²² Nem is illik a cím etimológiai magyarázatához a 'kever' jelentés.

¹²³ Ld. még Káshgari adatait a DTS alapján: *qarğa*- 'megátkoz, átok alá vesz; szid', *qarğal*-, *qarğan*-, *qarğas*-[*qırğas*-, *qarğat*-[*qırğat*-; *tānri qarğısı* 'az isten átka'; *qırğa*- 'szid, gyaláz, átkoz, kegyét megvonja'. Tarama Sözlüğü IV: *karış karmak* 'beddua etmek, lânet okumak', *karan*- 'küfretmek, kötű söylemek, lânet etmek'.

majd az is, hogy hazatérése után visszatért régi hitére. Erről megemlékeznek forrásaink, és hitelességükben nincs okunk kételkedni. Minket itt *Bulcsú* neve érdekel, így — az egyébként kiterjedt *Bulcsú*-kutatás részleteibe nem mélyedek el.¹²⁴

A *Bulcsú* névre vonatkozó főbb adatokat Melich János állította össze.¹²⁵ Így a magyarországi latinságban: *Bulsuu*, *Bulsu*, *Bulchu*, *Bulsuu* = *Verbulsu* (ahol a *Ver-* a magy. 'vér' szó). A magyarból került át a név görög forrásokba¹²⁶ és nyugati forrásokba, a germánba.¹²⁷

Megvan a szó közszóként is a magyarban: *bulcsú*. Ez a szó, mely ritkán még ma is használatos, az ómagyarban 'megengedés, elengedés' jelentésű volt. Vagyis jelentése éppen az ellentéte volt a *horka* jelentésének.

Bulcsú neve minden kétséget kizáróan bolgár-török. Végső forrása a török *boş* 'üres'¹²⁸ szó, illetve ennek képzett alakja a *boşuğ* 'elengedés, megengedés' szó. Jelentésénél fogva kiválóan alkalmas név arra, hogy egy *horka* neve legyen.¹²⁹

Neve alapján joggal tételezzük fel, hogy *Bulcsú* (*Vérbulcsú*) *horka* bolgár-török származású volt, és az erdélyi fejedelmi házhoz tartozott. Bizáncban is nyilván e ház érdekeit képviselte.

Ismerjük szomorú végét is 955-ben. Vele volt egy másik bolgár-török úr is, aki a *Súr* nevet viselte. Közép-Ázsiában ez *Čur*, és egy roppant magas méltóságot jelöl.

A társaságukban volt egy nagy mulattató, *Lél*, az országszerte ismert kürtös. Ez kivételesen magyar ember volt.

D. I. GYULA

Az erdélyi fejedelmi háznak, a Gyulák családjának következő ismert tagja, *Tétény* unokája, *Horka* fia *Gyula*, akit megkülönböztetésül a későbbi Gyulától, akit majd I. István ejt foglyul, I. Gyulának nevezhetünk.

¹²⁴ Itt említem meg, hogy a nemzeti történetnek egy ilyen nagy alakját, mint *Vérbulcsú*, már saját korában is legendák veszik körül, a modern kutatásban pedig számos kitalált teória tárgya. Ezekkel itt nem foglalkozom, ezek a folklór és a tudománytörténet körébe tartoznak.

¹²⁵ MNy IX, 1913, 326–327.

¹²⁶ Ld. Gyóni, A magy. nyelv. gör. szórv. 37.

¹²⁷ Pertz, MonGerm I, 79: 955-ös év: cum rege . . . nomine Pulszi . . .; Pertz, MonGerm VII, 428: 953-as év: rex Bulgii.

¹²⁸ A főbb adatokat ld. TESz *bocsút* címszáva alatt.

¹²⁹ Természetesen, egy ilyen esetben a méltóság örökletes voltát kell feltételezni.

Míg Tétényről csak annyi biztosat lehetett állítani, hogy a honfoglalás után Erdélyből átment Pannóniába és ott Árpád szomszédságában lakott,¹³⁰ addig biztosan állítható, hogy I. Gyula már ténylegesen Erdélyben uralkodott.

Nevéről, mely egyben törzs-, dinasztia- és méltóságnév is, már fentebb volt szó.¹³¹

Kiemelem, hogy roppant hatalom összpontosult a kezében. Ez idő tájt a tényleges uralom a Gyula-dinasztia kezében van. A 40-es, 50-es években a Turul-dinasztia (*Fajsz, Taksony*) jelentéktelen szerepet játszik. Ez a helyzet egészen egy házaspárig, a Turul-dinasztiabeli, de bolgár-török nevű *Gyécsáig* és a bolgár-török származású *Sároltig*.

Adataink helyenként hiányosak. Azt tudjuk, hogy I. Gyula 946 körül Bizáncban megkeresztelkedett,¹³² és püspököt vitt magával, aki azután vagy húsz évig[!] sikerrel működött.¹³³

Az ő személyi vezetése alatt nőtt fel Sárolt, I. István anyja.¹³⁴ Ebben az időben erősödött meg a magyarságnak Bizánchoz való kapcsolata.¹³⁵

Mindezt természetesen kell tartanunk. A X. század erdélyi vajdái bolgár-török eredetűek és műveltségűek, így a két keresztény világ közül csak a keletit választhatták.

Fontos szempontunkból, hogy az erdélyi fejedelmi házban van egy kisebbik Gyula is,¹³⁶ akit — mint említettem — Szent István legyőzött. A két Gyula név is egymást erősíti, s bár a név története egészében világos,¹³⁷ igazi történeti összefüggésébe, a bolgár-török fejedelmi együttesbe, Attila törzsébe, csak az itt együtt tárgyalt nevek állítják be.

¹³⁰ Azt csak valószínűsíteni lehet, hogy Tétény később visszaköltözött Erdélybe, sőt nem kizárt, hogy már ő is viselte a Gyula címet, ennek azonban semmi nyoma.

¹³¹ Ld. itt 215 skk.

¹³² Ld. Pauler, MNTörtSztIstv 75.: „... eljött Byzanczba a »nagy, hatalmas« Gyula, Tuhutum vagy Tétény unokája, az erdélyi föld vajdája.”

¹³³ Váczy Péter, Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában: SztIstv-Eml. I, 263.

¹³⁴ Ld. itt 251.

¹³⁵ Ld. Moravesik Gyula mintaszerű tanulmányát: Die byzantinische Kultur und das mittelalterliche Ungarn. Sitzungsberichte der DAW. 1956.

¹³⁶ *Geula minor*; vö. Anonymus 27. fejezet; Melich, HonfMo 247 — 248.

Eljutottunk ahhoz a két névhez, melyek döntő jelentőségűek a X. század magyar történelmének kutatásában.

E két névről szóló értekezését Melich János a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnöki megnyitójaként 1924. január 29-én adta elő.¹³⁷

Anonymus 27. fejezetében ezt olvassuk: „Horca genuit Geulam et Zubor, Geula genuit duas filias, quarum una vocabatur Caroldu et altera Saroltu et Sarolt fuit mater sancti regis Stephani.”

A szövegben szereplő Gyulának, akinek a neve világosan beszél,¹³⁸ a nagy hatalmú erdélyi vajdának a lányairól van itt szó. Nemcsak a nevük, de szerepük is fontos. Tudjuk, hogy István király anyja, Gyécsa felesége Sárolt, döntő tényezője volt a magyarság megkeresztelkedésének.

Melich azt bizonyította be, hogy a két női név, *Caroldu* és *Saroltu* bolgár-török eredetű, s eredeti jelentésük '[Barna] Fekete Hölgymenyét' és '[Szőke] Fehér Hölgymenyét'.

A két név közül az elsőben, a Karolduban nincsen bolgár-török nyelvi kritérium. A *Saroltu* szókezdő *s*-hangja azonban bolgár-török sajátosság. Szókészleti szempontok is a bolgár-török eredetre mutatnak. A köztörök nyelvekben a 'fehér' jelentésű szó *aq*, míg a bolgár-törökben nem, ld. a csuvasban *šurā*. A török *gara* 'fekete' és a **šar* 'fehér' ellentétes színeket jelentenek. A két leány neve így emlékeztet az *Edü* és *Edümen*,¹³⁹ valamint a *Bua* és *Buhna*¹⁴⁰ névpárokra.

Fenti interpretációnak [Barna] és [Szőke] ellentmond Thietmar adata, mely szerint a szlávok Fehér-Fejedelemnőnek (*Beleknegini*) nevezik Saroltot. Ez amellet szól, hogy a *Karoldu* név jelentése 'Sötét arcú Hölgymenyét', a *Saroltu*é (*Sároltu*é) 'Fehér arcú Hölgymenyét'.¹⁴¹

Ez a magyarázat lényegét, természetesen, nem érinti.¹⁴²

¹³⁷ MNy XX, 1924, 110. Közölte megfejtését a HoMo 45. lapján is.

¹³⁸ Bolgár-török *džula* > magy. *Gyula*.

¹³⁹ Ld. itt 267–268.

¹⁴⁰ Ld. itt 252 skk.

¹⁴¹ Vö. Pais: MNy XXXI, 1935, 270.

¹⁴² Ld. még Melich, i. h.; Németh Gyula, Nyelvtudományunk és a történetírás.

A magyar történetírás új útjai. Bp. 1931.

Ezt a kérdést, a *Bua* (*Buha*) és *Buhna* testvérek nevének kérdését lényegében már többen tisztázták. Én csak kiegészítő megjegyzéseket teszek.

Anonymus a két fivért Zumbor fiainak mondja.¹⁴³

A legfontosabb adatok összeállítását a magyar régiségből már Gombocz és Melich elvégezték.¹⁴⁴ Ezek szerint az alábbi főbb adatok állnak rendelkezésre: *Bua* (Anon.), *Bua* (et *Buhna*) szn. (Képes Krónika stb.); *Buádi* 1086/XIII. szd. szn.; *Buád*, *Bojád* helynév.¹⁴⁵

Györffy György *Bua*, *Buva* és *Buja* helynévi adatokat közöl Erdélyből.¹⁴⁶

Világos, hogy egy régi *Buğa* személynév származékairól van szó, s az is világos, hogy ez egy török szó, a *Boğa* 'Bika' név megfelelője.¹⁴⁷

A *buğa* ~ *buğa* ~ *boğa* 'bika' nagy rokonságával foglalkozott Joki,¹⁴⁸ Doerfer,¹⁴⁹ Ščerbak¹⁵⁰ és Räsänen.¹⁵¹

Az ide tartozó kérdések jó részét itt szükségtelen tárgyalni. Idézek azonban néhány jellemző adatot:¹⁵² oguz adatok: ötör. *buğa*; oszmánli (Redhouse 1968) *boğa* 'bull', uo.: *buğa* (a *boğa* változata);¹⁵³ türkmén (TurkmRusskSlov 1968) *buğa*; azeri *buğa* [ğ!]; kipszak adatok: OC *buğa*;¹⁵⁴ örmény-kipszak *buğa*;¹⁵⁵ (Houtsma) *boğa* 'junger und kräftiger Stier'; *buğay* 'taureau'.¹⁵⁶

Az ötörökben van *Buja* személynév.¹⁵⁷

¹⁴³ Ld. Anonymus 24. fejezetét.

¹⁴⁴ Gombocz—Melich, EtSz s.v. *Bua*.

¹⁴⁵ Jakubovich: MNy XXIII, 1927, 239.

¹⁴⁶ Ld. ArchÉrt 97, 1970, 225. Tanulmánya 11. számú térképén (226) a Kis-Küküllő mentén látunk két *Buja* települést. Az északkeleti Bujával szemben, a Kis-Küküllő bal partján van (a másik testvér nevét őrző) Bonyha (és ettől keletre, a Nagy-Küküllő mellett találunk egy *Sarolt* helynevet)!

¹⁴⁷ Pais, Magyar Anonymus 107.

¹⁴⁸ LwSs 105.

¹⁴⁹ TMEN II, 299—301 (§ 752).

¹⁵⁰ Nazvanija 99.

¹⁵¹ EtWb 86ab.

¹⁵² Ld. Doerfernél, i. h.

¹⁵³ A „szabályos” alak **bo(u)qa* volna.

¹⁵⁴ Ld. Tietze, Koman Riddles 124.

¹⁵⁵ E. Tryjarski, Dict. arm-kiptch. s.v.

¹⁵⁶ Deny, L'arm-com. 48.

¹⁵⁷ Ld. tuvai feliratban: *Buğa* sznév, uigur nyelvemlékben: *Buja Qan* sznév — ld. DTS 120a.

A szó mai elterjedésénél figyelembe kell venni, hogy számos kipesak nyelvben és a csuvasban az *ököz* szó, ill. ennek megfelelő alakja vette át a 'bika' jelentést,¹⁵⁸ bár néhol — ha némileg módosult jelentésben is — ma is él a szó. Így pl. tatár nyelvjárási *buğa* 'byk',¹⁵⁹ kazak (Katarinskij 1897) *buğa* 'tenyészbika', karacsáj-balkár (1965) *buğa*.

A török szó keletkezését tekintve azon a véleményen vagyok, hogy egy hangutánzó szóval van dolgunk.¹⁶⁰

Igen fontosak a szóközépi *-q*-val lévő alakok, melyek egy ótörök nyelvjárásban keletkeztek. A *-ğ*-vel meglévő adatok nem kipesakos alakulások egy eredeti *-q*-ból, hanem az ótörök sporadikus *-q* ~ *-ğ*-váltakozásnak az eredményei. Jól érthető ez különösen egy hangutánzó szó esetében. Ugyanígy magyarázhatjuk a vokalizmus szabálytalanságait, illetőleg a rendes történeti fejlődéstől való eltéréseit. Közrejátszanak itt a hangutánzástól független hangváltozások és a nyelvrendszerbe való illeszkedés is.

Egy-egy hangutánzó szócsoporthoz különösen alkalmas arra, hogy benne szóhasadással új szavak keletkezzenek.¹⁶¹

Szóhasadással keletkezett szó a török *buğu* 'szarvas'.¹⁶²

De ha valaki a hangutánzásra és a szóhasadásra vonatkozó nézeteimet nem fogadná el — én persze akkor is ragaszkodom hozzá¹⁶³ —, azzal sem veszítek az etimológia szempontjából sokat. Ezek a török szó fejlődését és alakjait érintik, de a *Buha* (és lentebb a *Buhna*) magyarázatát nem befolyásolják. Még megjegyzem, hogy Berneker már felvetette indoeurópai vonatkozásban ezt a gondolatot.¹⁶⁴

Végző fokon tehát Zsombor két fiának a neve azonos eredetű: *Buhna* a *Buha* (*Buja*) diminutív formája — a két név jelentése: 'Bika' és 'Kis-Bika'.

Hangtani szempontból helytálló, amit Gombocz és Melich megállapított róla.¹⁶⁵

¹⁵⁸ Így: kumük, tatár, baskír, nogaj stb., vö. Egorov, *EtSlČuv.Jaz* 48.

¹⁵⁹ *TatRusskSlov* s.v.

¹⁶⁰ Vö. a magy. *bika* szóról: Gombocz, *BTLw* 167; Gombocz — Melich, *EtSz* s.v.

¹⁶¹ A szóhasadás — és a vele rokon jelenségek — alapvető tényezői a török nyelvfejlődésnek. Fontos volna, ha egy kutató az ide tartozó jelenségeket részletesen, de óvatos kritikával feldolgozná.

¹⁶² Ld. Räsänen, *EtWb* 86ab; Ilyen lehet a *buğa* 'tevecsikó' is. Räsänen, *EtWb* 86a.

¹⁶³ Állatnevek magyarázatánál először mindig az állathívogatókra és a hangutánzásra kell gondolnunk.

¹⁶⁴ Ld. Joki. *LwSs* 106.

¹⁶⁵ Ld. *EtSz* *Bucna*.

Ez a jelenség — tudniillik, hogy Zsombor nagyobbik fia a török *Buğa* 'Bika', a kisebbik a *Buğna* 'Kis-Bika', 'Bikácska' nevet kapta — jól ismert. Ugyanezt a jelenséget tapasztaltuk a fentebb tárgyalt *Karoldu* és *Sárolt* nevek¹⁶⁶ esetében, de még jobb analógiát nyújtanak majd a kovár fejedelmek *Edü* 'Jó' és fia *Edümen* '[A]Kis-Jóságos' nevei, melyekről még lentebb lesz szó.¹⁶⁷ Ez a névadási szokás jól ismert a törökségben.

A *Bukna* névben mutatkozó *-na* kicsinyítő képző sem ismeretlen számunkra. Anyagunkból említtem a *Bečene -ne*¹⁶⁸ és a *Čepni -ni*¹⁶⁹ képzőjét, de számos egyéb példát is említhetnék.

Zsombor két fiának a neve tehát 'Bika' és 'Bikácska'. E nevek megfejtéséhez még némi kiegészítést is fűzhetek. Rásonyi László¹⁷⁰ egy igen nagy listát bocsájtott rendelkezésemre, melyből kiderült, hogy a *Buğa* név és változatai számtalan esetben szerepelnek törökökre és mongolokra vonatkozó forrásokban.¹⁷¹ A számos, XIII. századi *Bu(o)ğa* név előfordulások mellett Rásonyi László gyűjtésében találunk egy olyan névpárt is, ahol a névpár egyik tagja azt jelenti, hogy 'Nagy-Bika', a másik meg, hogy 'Kis-Bika'. Zsombor két fiának a nevét tehát nem az apa vagy az apa környezete találta ki, ez a módja a névadásnak általános szokás volt a törökségnél, mégpedig éppen az előkelőbb családoknál és éppen a *Bika* névvel kapcsolatban. Ilyen nevek: *Buğa el-sağır* és *Buğa el-kebır*, 'Kis-Bika' és 'Nagy-Bika'.¹⁷²

Megemlítem még az ide tartozó összetett nevek közül: *Tay-Buğa*, *Tele-Buğa*, *Tengiz-Buğa*, *Toğ-Buğa*, *Yel-Buğa*, *Qutlu-Buğa*, *Sarı-Buğa*, *Sevinč-Buğa*.

Míg a törököknél a *Buğa* név „egyike a leggyakoribb s legelőkelőbb személyneveknek, addig nálunk csak gyér és kétes nyomait találjuk” — írta Gombocz Zoltán.¹⁷³ Úgy látom, hogy ez szempon-
tunkból lényegtelen, a Gyula-dinasztia neveinek vizsgálatánál nem a magyar, hanem a török névadásra kell gondolnunk.

¹⁶⁶ Ld. itt 251.

¹⁶⁷ Ld. itt 267–268.

¹⁶⁸ Ld. itt 90.

¹⁶⁹ Ld. itt 74, 90, 103.

¹⁷⁰ Nyugalmazott kolozsvári, majd ankarai egyetemi tanár, aki 1917 óta foglalkozik a török népek személynévadásával. Több tízezer nevet gyűjtött össze, sok becses értekezést adott ki, s most is dolgozik régen készülő török személynévi kézikönyvén.

¹⁷¹ Vö. még L. Rásonyi, *Türk özel adlarmın kaynakları: Türkoloji Dergisi* I, 1964, 71–101.

¹⁷² *Fragmenta historicorum arabicorum*, ed. de Goeje [eum indicibus].

¹⁷³ Ld. Árpádkori török személynéveink 17.

Mivel ehhez a szóhoz tartozik, megemlítem *Bonyhád* város régi *Bohnyád* nevét. Itt kicsinyítő képzők halmozódását figyelhetjük meg. Már magában a török *Boğ-a* szóban az *-a* kicsinyítő képzőnek fogható fel, s mint ilyen el is hagyható,¹⁷⁴ megjelenik *-m*, *-n*, *-ny* képzővel,¹⁷⁵ majd *-d* képzőt is kap, és így alakul ki a város neve.

A két fiúnak, *Buhának* és *Buhnának* sikeresen megmagyarázhatjuk a nevét. Sajnos, magának *Zsombornak* a nevét nem tudom megfejtteni. Feltevésem itt is van, igazolni azonban nem tudom, így nem szólok róla.¹⁷⁶

G. AJTONY

Ajtonyról nincsen lényeges mondanivalóm azután az új kép után sem, melyet az erdélyi bolgár-török dinasztiáról rajzolni próbáltam. Kérdéses, hogy vajon a Gyula-dinasztiához tartozott-e? Esetleg besenyő volt? Nem tudom rá a választ.

Annak ellenére, hogy származását nem ismerjük, világosan látszik, hogy fontos szerepet tölt be, s minthogy II. Gyulával együtt uralkodott¹⁷⁷ Erdélyben, nem hagyhatjuk figyelmen kívül a Gyula-dinasztia vizsgálatánál.

Ajtonynak óriási birtokai voltak. Uralmának központja az alsó Marosnál volt, de Kolozsvár táján is volt egy *Ajtony* község.¹⁷⁸

Ajtony volt az, aki Erdélyt annyira szembeállította István királlyal, II. Gyula unokájával, hogy István hadat indított Erdély ellen. A Csanád vezette had II. Gyulát foglyul ejtette, és Ajtony életét vesztette.¹⁷⁹

Ajtony nevét még 1913-ban megfejtette Melich János.¹⁸⁰ Ez volt az első nagy lépés az erdélyi török eredetű magyar személynévek kutatásában.

Ajtony kétségtelenül török eredetű név, török alakja *Altun*, jelentése 'Arany'. Fejlődése a magyarban közismert: *Altun* > *Ohtun(m)* > *Aythun*.

¹⁷⁴ Vö. D. Bartha Katalin, A szóképzés története. Bp. 1958, 111.

¹⁷⁵ Ld. D. Bartha, i. m. 108.

¹⁷⁶ Megjegyzem viszont: *Zsombor* nevének szláv származtatását sem tudom kizárni.

¹⁷⁷ Lehetett a vazallusa is, de társuralkodóként vagy sógorfejedelemeként is lehetett

II. Gyula társa.

¹⁷⁸ Györffy: ArchÉrt 97, 1970, 243: *Ohthunth*, *Ohtun* (1320).

¹⁷⁹ Nemesak az erdélyi só és a kereszténység lehetett a nagy konfliktus oka. Régi rivalizálás lehet a háttérben.

¹⁸⁰ MNy IX, 352.

A török *altun* közszóként is jól adatolt, az ujjur fejedelmek pedig egymás után viselik az *Altun* nevet.¹⁸¹

Az *Ajtony* név törökségéhez nem férhet kétség. Az *-lt-* > *-jt-* változás megfigyelhető török eredetű *bojtorján* közszavunkban. E közszavunk bolgár-török eredetű, s nagyon valószínű, hogy az *Ajtony* is ebből a nyelvből származik.

8. BOLGÁR-TÖRÖK EREDETŰ SZEMÉLYNEVEK ERDÉLYEN KÍVÜL

Gombocz a magyar nyelv honfoglalás kori kapcsolatait kutatva két alapvető megállapítást tett. Az egyik arra vonatkozott, hogy volgai és kubáni átvételű bolgár-török elemeink többé-kevésbé zárt egységet alkotnak. A másik arra, hogy míg közszavaink között a régi oguz és kipszak átvételek jelentéktelenek, addig Árpád-kori török személyneveink kipszak nyelvekből, besenyőből és kunból, esetleg oguzból valók, és nincsen közöttük bolgár-török átvétel.

Már Melich rámutatott, hogy Gombocz második megállapítását korrigálni kell.

Az előző részben én is kimutattam, hogy IX–X. századi személyneveink között jócskán akadnak bolgár-törökök. Most azt fogom bizonyítani, hogy nemcsak Erdélyben, a Gyuladinasztiában, hanem Magyarország más részein is vannak bolgár-török eredetű nevek, és a bolgár-török nyelvi hatás 100–200 évig még nem szűnt meg. Bizonyítom Árpád vezértársa, *Szabolcs* és *Géza* fejedelem nevének bolgár-török eredetét, és valószínűsítom a *Súr* név bolgár-törökből való származását.

A. SZABOLCS

Szabolcs a legnevezetesebb honfoglaló vezérek közül való. Nemcsak Anonymus tanúsítja ezt, hanem történeti emléke is, ha nekem nem is világos az a tűzijátékszerű beállítás, melyet Györffy György legutóbbi, egyébként ragyogó ábrázolásában olvashatunk,¹⁸² mellyel szemben Pauler Gyula¹⁸³ vagy Melich János beállítása¹⁸⁴ szinte érthetetlen.

¹⁸¹ Török adatokat ld.: Thomsen, SA III, 59; Räsänen, EtWb 18b; DTS 40b.

¹⁸² ArchÉrt 97, 1970, 211 skk.

¹⁸³ MNTörtSztIstv 176.

¹⁸⁴ HonfMo 221.

Először megjegyzem, hogy a magyar nyelvben nincsen *szabolcs* közszo. Annál fontosabbak régi magyar *Szabolcs* személynevünk és az ebből keletkezett helynevek.

Anonymus XIV. fejezetében szerepel *Zoboleh* a „secundus capitaneus”, azaz Szabolcs, a második fejedelem. A régiségben többször előfordul a *Zobolsu* alak.¹⁸⁵ Györffy György adatai¹⁸⁶ közül említem: *Zobolch* (1290 k.), *Zobolsu* (1216/1550), *Zabolch* (1256), *Zabouch* (1302), *Zabolch* (1395), *Zabolch* (1326), *Sabowch* (1395).

Ez a régi magyar méltóságnév (*secundus capitaneus*: a nagyfejedelem utáni második fejedelemről van szó, ahogyan — valahogyan — Györffy György gondolja) a következő török szavak családjához tartozik:

Räsänen: **sā-*, **sāy-* 'sprechen, aufzählen, zählen', stb.,¹⁸⁷ ótörök *sal*,¹⁸⁸ Kāšgari *sav* 'Wort, Sprichwort, Geschichte, Botenschaft, Ruhm, Ruf';¹⁸⁹

Ebből a szóból való az ótör. *sabči* 'követ, próféta'.¹⁹⁰ Természetesen ide tartozik az *Qamsauči* 'Követ-Sámán'.¹⁹¹

Szabolcs nevünk bolgár-török eredetű, egy *sabidži* vagy talán *sabči* alakból származik. A bolgár-török eredeztetést mindenképpen az támogatja, hogy ismert egyéb bolgár-török elemeinkben az a sajátságos megfelelés, amikor egy török magánhangzó + spiráns (*w*, *γ*) + *č* (*čč*) hangsoportnak a magyarban (hosszú) magánhangzó + *cs* vagy *ls* hangsoport felel meg.¹⁹²

B. GÉZA

A Géza név magyarázatát a MNy XXIV. kötetében írtam meg,¹⁹³ majd közöltem 1930-ban is,¹⁹⁴ de újabb magyarázat jelent meg 1956-ban Czeglédy Károlytól.¹⁹⁵

¹⁸⁵ Scriptores 450.

¹⁸⁶ ArchÉrt 97, 1970, 210 skk.

¹⁸⁷ EtWb 390ab.

¹⁸⁸ DTS 478ab.

¹⁸⁹ Kāšg. (Brock.) 174.

¹⁹⁰ Ld. DTS 478b.; Ld. még Thomsen, SA III, 236: *sariğ allig sabči ... kätir 'a messenger comes upon a yellow horse'*.

¹⁹¹ Ld. itt 124.

¹⁹² Vö. pl. *bölcs*, *ács* (*ács*), *szatócs* stb. szavainkat.

¹⁹³ 147–150.

¹⁹⁴ HMKial 292–293.

¹⁹⁵ MNy LII, 325; ld. még Pais: MNy XXX, 1934, 109–110; Kniezsa: NyK LX. 1958, 482; Gombos F. Albin: SztIstv-Eml. III, 293., 6. j.; Zichy, Magyar őstörténet 28.

Czeglédy Károly először a név alakváltozatait vizsgálja. Ezek inkább szövegkritikai szempontból fontosak, és mindketten egyetértünk abban, hogy a név variánsai egy *Gyëücsa*-féle alak körül forognak. Az is világosnak látszik, hogy a név alapszava **ǰëü*, a *-csa* pedig magyar becézőképző, végül, hogy a névnek Magnus a latin megfelelője (ezek a latin és szláv megfelelőik jelentésánál az eredeti nevet tükrözik).

Az alapszó magyarázatában azonban eltér a véleményünk. Én a **ǰëü* alapszót a következő szókkal egyeztettem:¹⁹⁶ orhoni *yeg idi* 'főuralkodó',¹⁹⁷ *yeg* 'jobb, legjobb, felső, legfőbb';¹⁹⁸ uigur *yig qunčuy* 'főfeleség',¹⁹⁹ csagatáj *ig* 'nemes, nemes származású'²⁰⁰ stb.

Ezt az egyeztetést Czeglédy Károly nem fogadja el, mert a *yeg* szó csak összetett méltóságnevekben való használatra alkalmas (pl. *yég qunčuy*; ezt kiemeli már Thomsen), és a *yég* nem is fordul elő önálló méltóságnévként.²⁰¹

Ez igaz, a magyar *ǰëü*- nem azonos a török *yég qunčuy* kifejezés első tagjával; én csak eredeti „összefüggéséről” beszélek. Az ilyen jelentésű adatok valóban nem adnak elég alapot a magyar **Gyëü*- magyarázatához. De én egy másik jelentésre gondolok.

Annak idején nagyon kerestem olyasféle jelentésű adatokat, mint a csag. *ig* 'nemes, nemes származású' (Behdzet-ül-lugat), és hogy jó irányba mentem, mutatja az újabb gazdag irodalom.

Malov 1951-ben²⁰² egyszerűen 'horosij [jól]' jelentést ad a *yig* szónak, ilyenfelét ad ugyanott a *yäg* [*yég*] alaknak, és jelzi Radloff régi véleményének a kijavítását. Az 1968-ban megjelent türkmén szótár *ig* 'valódi, tiszta vérű (perzsákkal nem keveredett türkmén)' adatot ad.²⁰³

Van tehát olyan adatunk is, amelynek nincs fokozó értelme, és ezt a körülményt a szovjet irodalom egyértelműen kidomborítja.²⁰⁴

¹⁹⁶ Ld. HMKial 292.

¹⁹⁷ I S 4.

¹⁹⁸ Thomsen: MSFOu XXXVII, 20–21. j.

¹⁹⁹ Müller, Uig. II, 23: 19. sor.

²⁰⁰ Thúry, Behdzet ül lugat 37.

²⁰¹ Ld. Czeglédy: MNY LII, 1956, 330–331.

²⁰² Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti Mongolii i Kirgizii 387.

²⁰³ TurkmRusskSlov 344b.

²⁰⁴ Vö. még a DTS 252b *yeg*.

Figyelembe veszem még Géza latin nevét: a *Magnus* a *yég* 'felső' jelentésére vonatkozik, és nem látom akadályát annak, hogy a magyar **D'žëü-csa* alapszavát egy bolgár-török **džëg*, illetőleg mai csuvas *ši* 'főle valaminek, felület, felszín, (ház)tető, (hegy)tető' stb. (Paasonen, Sirotkin) ~ ó-oguz *yeg* 'jó, jobb' ~ csag. *ig* 'nemes, nemes származású' ~ türkmén *ig* 'nemes származású, tiszta vérű' szócsaláddal egyeztessem.²⁰⁵

Czeglédy Károlynak azonban más feltevése van: a legmagasabb méltóságok jelölői közül való *yabğu* méltoságnévvel²⁰⁶ egyezteteti a magyar *D'žëü-t*,²⁰⁷ illetőleg ennek örmény *džebu*, grúz *džibgo*, bizánci *ξίβιλ* változataival — a hangtani nehézségek gondos bemutatásával, illetőleg ezen nehézségek törekvő elhárításával.

Czeglédy adatait én nem látom elég világosan. Azután: azt várnám, hogy a *yabğu* a magyarban a *yabğu* formát tükröztesse, és ne örmény alakot kelljen segítségül hívni, s ami a legnagyobb nehézség: a *yabğu* nem név, hanem rangjelzés! A magyarok főméltóságait ismerjük: *yabğu* n e m v o l t a magyaroknál.

Megmaradok régebbi magyarázatomnál.

C. SÚR

Súr, annak a fejedelmi személynek a neve, akit a németek Regensburgnál Bulcsúval és Lélel együtt felakasztottak.²⁰⁸

Súr neve nem magyar és nem is szláv, hanem török eredetű, és egy *Čur* alak megfelelője. A *Čur* vagy *Čor* fontos török méltoságnév.²⁰⁹

Gombocz 1916-ban írt róla,²¹⁰ és már ő egyeztette e nevet és a török méltoságnévet a besenyő *Čur* törzsnévvvel.

Majd én foglalkoztam vele a besenyő törzsek rendszeréről írt cikkeimben.²¹¹

Mindenekelőtt lássuk a magyar adatokat: a) »*Sur*, *Suur*« hnév: [*Šūr*], mely ómagyar **Sūr* alakra megy vissza (nem *Sōr-ra*). Dvorzsák János, Magyarország helységnévtára 1886: *Suur* (1) (Veszprém m.), *Hegy-Súr* (Pozsony m.), *Nagy-* és *Nemes-Súr*

²⁰⁵ Vö. még Egorov, *ÉtSlČuvJaz* 210: *šēlēk*.

²⁰⁶ Ld. Doerfer, *TMEN* II, 396.

²⁰⁷ Ld. Czeglédy, i. m. 331.

²⁰⁸ Ld. itt 249.

²⁰⁹ Doerfer, *TMEN* II, 396.

²¹⁰ Ld. *MNy* XII, 282; valamint Turán I, 1918, 210 (németül).

²¹¹ *MNy* XVIII, 1922, 3; *KCsA* I, 1922, 220; *UJb* X, 1930, 27 skk.

(Pozsony m.), *Péntek-Súr* (Pozsony m.), *Valta-Súr* és *Varza-Súr* (Pozsony m.). Ide tartozik *Súrd* (Somogy m.), *Súrány*, *Suránka* (Nyitra, Bereg, Nógrád, Vas m.) és más becéző képzőkkel ellátott alakok. XIII. szd. első fele: »*Sur*, *Suur* (!)«.²¹²

Györffy György a török *čur* méltoságnévhez kapcsolja a következő helynévi adatokat: *Csúr* Komárom m. (1391. poss, Chur, Cs. III, 497.); *Csúr* Szabolcs m. (1220. Villa Sur VR. 266. l. 8. jegyz.; 1463 Chur, Cs. I, 512.; Lipszky Rep.); *Csúr* p. Veszprém m. (Lipszky, Rep.)²¹³ — majd megjegyzi, hogy *Súr* helyneveink és személynéveink idevonása nem egészen világos.²¹⁴ Én viszont úgy látom, hogy nincsen más megoldás.²¹⁵

Mint látjuk, a magyarban *Súr* ~ *Csúr* ingadozás figyelhető meg. Tudjuk róla, hogy a *Súr* ~ *Csúr* fejedelmi méltóság volt, láttuk, hogy számos birtoknévben fennmaradt (ezek ma helynevek), hogy mint fejedelmi méltoságnév minden valószínűség szerint török eredetű, abban nincs okunk kételkedni.

Az ótörök szótár az alábbi adatokat sorolja fel: személynévek és címek (*Elči* ?) *Čur*, *Čur Tegin*, *Beg Čur* szn., *İnanču Čur* szn., *İšbara Bilge Küli Čur*,²¹⁶ *Yam Čur Tu* sznév,²¹⁷ *Yegen Čur* sznév, *Küli Čur* sznév, *Külüğ Čur* 'Híres Čur' sznév, *Unagan Čur* sznév.

A *Čur* címre és személynévre elég sok adatunk van tehát a törököknél, de semmit sem tudunk arról, hogy ki volt, mi volt a *Čur* a magyaroknál. Az az egy biztos, hogy mindkét népnél fontos szerepet játszott. A besenyő törzsszendszerben a *Čur* törzs neve mindjárt az első törzs, a 'Hősiesség' jelentésű *Erdem* törzs neve után fordul elő. Ez sokat mond.

Ősiségéhez sem férhet kétség, már a türk korszakban megvolt, különösen sokszor előbukkan a kínai forrásokban.²¹⁸ Bizánci forrásokban való előfordulásait Moravcsik Gyula gyűjtötte össze.²¹⁹

Ezekhez az adatokhoz kapcsolhatjuk a fentebb idézett magyar adatokat. A magyar adatok szókezdő *cs-* ~ *s-* ingadozása

²¹² Gombocz: MNy XX, 1924, 24., j.

²¹³ Györffy: KCsA I. Kieg. köt., 1939, 440.

²¹⁴ Györffy utal rá, hogy a török *čur* méltoságnevet *Súr* helyneveinkkel összevetette már Szabó Károly.

²¹⁵ Vö. Györffy: ArchÉrt 97, 1970, 9. térkép.

²¹⁶ DTS 220.

²¹⁷ Uo. 230.

²¹⁸ Ld. Sir G. Clauson — E. Tryjarski: RO XXXIV: 1, 23 (*ch'o*).

²¹⁹ Byz-ture. II², 165.

két eltérő átvételre mutathat. *Súr*nak, a Bulcsúval együtt kivégzett fejedelmi személynek a neve szókezdő *s*- hangja miatt — valószínűleg bolgár-török eredetű.

9. A KOVÁROK

A Hét Magyar és a Gyulák törzse után Árpád harmadik népe a *Kovár*. A HMKial-ban²²⁰ elmondtam róluk, amit tudtam, de ehhez most hozzáfűzhetek néhány pótlást, olyat, mely azóta jelent meg, de olyat is, mely még egyáltalán nem jelent meg. Kiemelem a kovárok itteni, újbóli tárgyalásából a *kovár* név magyarázatát, a *kovár vezérnévsor* magyarázatát.

Felhívom a figyelmet az új és gazdag irodalomra. Különösen fontosnak látom az 1930 óta megjelent anyagból Kniezsa István lényeges megjegyzéseit a *Kovár* névhez.²²¹ Ezeket figyelembe kell venni. Lényegesek továbbá Moravcsik Gyula adatai.²²²

Miként 1930-ban, úgy ezúttal is Konstantin császár tudósításával kell kezdenem a kovárokról szóló fejezetet.

A császár művének 39. fejezete ezt mondja a kovárok (= Moravcsik Gyula fordításában *kabarok*) népéről:

„Tudnivaló, hogy az úgynevezett kabarok a kazárok nemzetiségéből valók. És úgy történt, hogy valami pártütés támadt közöttük a kormányzat ellen és belháború ütven ki, felülkerekedett az előbbi kormányzatuk, és közülük egyeseket lemeszároltak, mások pedig elmenekültek, és elmenvén letelepedtek a türkökkel együtt a besenyők földjén, összebarátkoztak egymással, és holmi kabaroknak nevezték el őket. Ennek következtében a kazárok nyelvére is megtanították ezeket a türköket, és mostanáig használják ezt a nyelvet, de tudják a türkök másik nyelvét is. Mivel pedig a háborúban legerősebbeknek és legbátrabbaknak mutatkoztak a nyolc törzs közül, és háborúban elől jártak, az első törzsek rangjára emelték őket. Egy fejedelem van náluk, azaz a kabarok három törzsében, aki máig is megvan.”

A császár tudósítása rendkívül becses és nagyon fontos forrás. Az idézett hely közismert. Régóta nyilvánvaló, hogy a császár

²²⁰ Ld. 233—241.

²²¹ SztIstv-Eml. II, 371., 6. j.

²²² Byz-turc. II², 144.

kovárokra vonatkozó megjegyzéseinek nem mindegyike fogadható el kritika nélkül.

HMKial 234

Hogy a kovárok nem azért járnak elől a háborúban, mert legbátrabbak és legvitézesebbek, mint ahogy Konstantinos mondja, hanem azért, mert nem egyenlő rangúak a többi törzsekkel, az világosan következik a törökös szervezetű népeknek abból a szokásából, hogy az újonnan csatlakozott vagy meghódított törzseket elől küldik a harcba.²²³

HMKial 235

De vannak a kovárok különleges helyzetére más bizonyítékaink is. <...> A Krónika és Anonymus hét magyarról, hét fejedelmi személyről, azaz hét törzsről tud, s az ő törzsrendszerükben bent nem levő nyolcadik törzs csak a Kovár lehet.²²⁴ A kovárokat e források *kun*, illetve *székely* néven, mint a magyar törzsszövetségen meglehetősen kívül álló néprészt ismerik.²²⁵

Másik bizonyítékunk a kovároknak a magyar törzsszövetséggel való lazább összefüggésére az a körülmény, hogy az Admonti Évkönyvekben — mint mindjárt látni fogjuk — külön népként szerepelnek.

Nagyon fontos a császár megjegyzése a magyarok és kovárok nyelvi viszonyáról. Sokszor és sokan hivatkoznak erre a helyre. Nem vitás: a kovároknak a magyarokhoz való csatlakozása után kétnyelvűség keletkezett Etelközben. A császár feljegyzését ugyanakkor nem szabad szó szerint venni, a kétnyelvűség nem volt olyan nagy mérvű: ennek nyoma maradt volna a magyar szókinszben.

Részletekre még lentebb visszatérünk, most lássuk a *kovár* név magyarázatát!

A. A KOVÁR NÉV MAGYARÁZATA

A név régi alakjai a következők: Az első Konstantinos *Káβαροι* alakja,²²⁶ melynek olvasatára rögtön visszatérek. A második adatunk az Admonti Évkönyvekben fordul elő „*cum Cowaris*” alakban.²²⁷

<²²³ Ld. itt 37–38.>

²²⁴ Nagy Gyula: Századok IV, 1870, 540.

<²²⁵ Ld. itt 186.>

²²⁶ Ld. Moravesik, Byz-ture. II², 144.

²²⁷ Idéztem én ezt az adatot már 1930-ban is, ld. HMKial 235., 4. j.: Ed. Klebel; Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde. 1921, 37: ad annum 881: „Primum bellum cum Vngaris ad Weniam. Secundum bellum cum Cowaris ad Culmite”. Schünemann: UJb II, 1922, 221.

Az Admonti Évkönyv adatának rendkívüli a jelentősége.²²⁸ Különösen az évszám (881) méltó a figyelmünkre. Sajnálatos, de jóformán semmilyen haladás nincs 1930 óta a „cum Cowaris” adattal kapcsolatban.²²⁹

Az Admonti Évkönyv adata mindenesetre arra mutat, hogy a kovárok és a magyarok között 881-ben már bizonyos hadi kapcsolat legalábbis létezett.

A kovárookra vonatkozó harmadik adatunk a magyar *Ková*r (régén *Kuar*)²³⁰ helynév, Hont megye keleti részén, öt-hat kilométerre Ipoly-Keszitől, körülbelül tizenöt kilométerre Kis- és Nagykértől, mintegy tíz kilométerre Nyéktől, négy-öt kilométerre Balassa-Gyarmattól, nyolc-kilenc kilométerre Kőkeszitől, amelyek — mint nevük mutatja — mind a törzsek korabeli települései, s nyolc kilométerre Ináncs pusztától, mely csak Árpád-kori török telep lehet.²³¹

HMKial 236

Előfordul a *kovár* népnév helységnévben Nyitra megyében is. Itt, a Nyitra völgyében s ennek környékén, szintén világosan látszik egy honfoglalás kori telep: lent vannak Tót-Megyer, Bánkeszi és Kis-Keszi, feljebb Nagy-Kér, Kis-Kér, Tarány (= Tarján); ez utóbbiaktól vagy tizenkét kilométerre keletre, már Bars megyében van Zsitva-Gyarmat; feljebb északra, újra Nyitrában, a Nyitrába ömlő Radosna völgyében van Assakürt, és ettől mintegy tizenöt kilométerre, a Nyitra völgyében van *Kovárc* (1280: *Koarch*). Ez a *Kovárc* <szlovák> végzettel megtoldott alak s a magyar *kovár* népnévből való. Régi<szlovák> alakja **Kovarci* (mai <szlovák> *Kovarce*), s ennek az átvétele a magyar *Kovárc*.²³²

Mindezeket az alakokat figyelembe véve és meggondolva, hogy az α bizánci adatainkban o-nak is olvasható,²³³ világos, hogy a név első szótagbeli magánhangzója o is lehet eredetileg,

²²⁸ Nem véletlenül emeli ki Moravcsik Gyula sem (Byz-turc. I. h.) Konrad Schünemann adatát, mint történetileg értékesíthető adatot.

²²⁹ Györffy György a MEH kronológiai táblázatában is mindössze annyit jegyez meg a 881-es évnél, hogy a „kabar és magyar sereg harca Bécs vidékén”. Ez egy vagy két rablóhadjárat lehetett? Nyolc évvel a besenyők háborúja előtt a kovárok már csatlakoztak a magyarokhoz?

²³⁰ Reiszig Ede: Turul, XXVII, 1909, 160; HazaiOkmt IV, 91; 76–77; Melich: MNy XXIV, 1928, 246; Vö. itt 304.

²³¹ Gombocz, Árpád-kori török személynéveink 31–32.

²³² Melich: MNy XXIV, 1928, 246; P[ais]: MNy XXIX, 1933, 56; Vö. még Kniezsa: SztIstv-Eml. II, 371., 6. j.

²³³ Gyóni, A magy. nyelv gör. szór. 160; Bárczi, MHTört² 43 sk.; uő: MNy LI, 1955, 211–213.

sőt a latin adat o-ja, ha nem magyar forrásból való, egyenesen az első szótagbeli o hang eredetisége mellett szól. Az ily módon jelentkező török *qovar* (nem *qavar*) népnév azután kifogástalanul megmagyarázható. Egyetértek Peter B. Golden kritikai észrevételeivel.²³⁴ Vámbéry régi magyarázata²³⁵ nem jó.

Mielőtt rátérnék a *kovár* név magyarázatára, vissza kell térnem a kovárok magyarországi helynevekben való tükröződésének kérdésére.

Már 1930-ban rámutattam, hogy a kovárok nemcsak *kovár* néven, hanem régebbi nevükön, a *kazár* (*kozár*) néven is szerepeltek.²³⁶

Anonymusnál azt olvassuk, hogy Mén-Marótnak a Tisza—Maros—Szamos vidékén lakó népe a *cozar* nevet viseli.²³⁷

HMKial 238

⟨Ennek az emléket⟩ tíznél több *Kazár*, *Kozár*, *Kozárd*, *Kozárom* helynév ⟨...⟩ örzi — Baranya, Fejér, Nógrád, Szatmár, Szolnok-Doboka, Valkó, Vas és Zala megyében.²³⁸

Kniezsa István a fenti jegyzetben idézett munkájában nem fogadja el mindazt, amit 1930-ban *Kovár* és *Kozár* helyneveinkről írtam. Sem a *Kovár*, sem a *Kozár* helynevet nem veszi fel a honfoglaló törzsek helynévi emlékei közé. A *Kovár* helynévnl azt kifogásolja, hogy csak kettő van belőle, *Kozár* helyneveknél pedig lehetségesnek tartja a szláv *kozar* 'kecskepásztor' szóból való magyarázatot is.

Kniezsa véleményét nem tudom elfogadni. Ragaszkodom régi álláspontomhoz. Lehetetlen feltenni, hogy a kovárok emléket egyetlen helynév sem őrizte meg, míg többi honfoglaló törzsünk neve 20-30 helynévben maradt ránk.²³⁹

²³⁴ TDAYB 1971, 153.

²³⁵ Magam is ezt vettem alapul 1930-ban, HMKial 237.

²³⁶ Ld. HMKial 238.

²³⁷ Cap. XI: „gentes qui dicuntur *Cozar*”.

²³⁸ Nagy Géza: Turul, XXVIII, 1910, 55 sk.; Tagányi: MNy IX, 1913, 263; Melich: MNy XXI, 1925, 126; Karácsonyi János: Századok 1908, 97—104; ⟨Kniezsa: SztIstv-Eml. II, 371., 6. j.⟩

²³⁹ Azt, hogy miért csak ilyen kevés helynév örzi a kovárok nevét, pontosan nem tudom, de sejtem. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a kovár nép frissen csatlakozott a magyarsághoz. Nem azonos a jogi helyzete a Hét Magyarhoz tartozó törzsekével. A Gyula népe ismertetésekor szintén hasonló jelenségre voltunk figyelemmel. Más államjogi helyzetük nemcsak a korabeli törzsek közötti viszonyokban, hanem

A *kovár* név használatára vonatkozólag nagyon fontos az Admonti Évkönyvek fentebb említett adata, s azt meg, hogy a *kazár* (*kozár*) név a magyar régiségben megvolt, sőt, hogy hazánk nagy területén, mégpedig jó nagy területén a honfoglalás idejében a *kazár* (*kozár*) nevet viselő nép lakott, azt minden kétséget kizáróan igazolja Anonymus.²⁴⁰

Ami a *kovár* név megfejtését illeti, úgy látom, hogy minden világos.²⁴¹

Alapszava a tör. *gop-* 'felkel, fellázad' ige, melyet a csagatájából ismerünk.²⁴² A *govar* név formailag imperativus, jelentése 'kelj fel!, lázadj fel!'.²⁴³

A név hangtani fejlődése szabályos,²⁴¹ olyan, mint a következő két népnév: *apar* > *abar* > *avar* 'Engedelmes'²⁴⁵ *sapür* > *sabür* > *savar* 'Kóbor'.²⁴⁶

Tipikus régi török népnév ez. Jelentéstani szempontból olyan, mint a *Bulgar*.²⁴⁷ Ugyanazt mondja a kovárokról a történeti forrás, a fentebb már idézett²⁴⁸ De adm. imp. 39. fejezetében, amit nevük etimológiája. A kovárok nevének magyarázatát a császár tudósítása igazolja, s egyben meg is erősíti: a kazárok ellen a kovárok fellázadtak, és e lázadás miatt nevezik őket holmi kovároknak.

Részeiknek <bizonyára> voltak neveik, de ezeket a neveket nem ismerjük, <vagy nem sikerült még azonosítanunk.>

HMKial 238

A részek száma sem egészen világos. Konstantinos három kovár törzsről beszél, Anonymus <— mint rögtön látjuk —> hét kun vezérről, azaz hét

emlékekben is tükröződnek. S azt sem szabad elfelejtenünk, hogy a kovárok szerepeltek törzseik és nagyobb nemzetségeik nevén is, csak ezeket még nem sikerült azonosítanunk.

²⁴⁰ Azt nem vonom viszont kétségbe, hogy *Kozár*, *Kozárom* stb. helyneveink némelyike származhatik a szláv 'kecskepásztor' jelentésű szóból is. Több mint tíz ilyen helynevünk van. Ez nem lesz mind 'Kecskepásztor'.

²⁴¹ A *qazar* név magyarázatát ld. itt 94.

²⁴² Radloff, Wb II, 651: *gop-* 'sich erheben, revoltieren'.

²⁴³ Vö. még Radloff, Wb II s.v. *qabar-*; Räsänen, Tschuw. Lw. Tsch. 156—157.

²⁴⁴ A szóközépi *p* > *b* > *v* változásról ld. Pelliot: T'oung Pao XXVI, 1928—1929, 237.

²⁴⁵ Ld. HMKial 105; itt 125; Moravesik, Byz-turc. II², 51.

²⁴⁶ Ld. HMKial 188; itt 153; Moravesik, Byz-turc. II², 262.

²⁴⁷ Ld. itt 130.

²⁴⁸ Ld. itt 261.

törzsről. Ebben nem kell okvetlenül ellentétet látnunk. Lehetséges, hogy a három kovár törzs hét nemzetségre oszlott <és e nemzetségek emlékét őrzi az Anonymusnál ránk maradt kovár vezérnévsor.>

B. A KOVÁR VEZÉRNÉVSOR

Mielőtt hozzákezek — a kérdés fontosságára való tekintettel — életemben immár másodszor²⁴⁹ a kovár vezérnévsor elemzéséhez, néhány megjegyzést kell fűznöm ahhoz a kételyhez, mely e vezérnévsorhoz kapcsolódik a szakirodalomban.

Györffy György család- és birtoktörténeti tények és főleg feltevések alapján majdnem egészében elveti a kovár vezérnévsort. Így ír: „... Anonymus ismerte a régi Gesta vezérnévsorát, és sajátja megszerkesztéséhez felhasználta azt. Mindenekelőtt átvette a hetes keretet, de mivel jóval több vezére volt, mint elődjének, egy második hetes keretet szerkesztett a kun vezérek számára²⁵⁰ — majd így folytatja — „... [Anonymus kapcsolatai] révén nyert ismeretei adtak alapot arra, hogy megírja a genealogia nobiliumot, összeállítsa a hét magyar és hét kun vezér listáját, megjelölje ősi birtokaikat és írásba foglalja hagyományaikat. Azáltal, hogy mindezt regényes keretbe öntötte, a nemzetségi hagyományok szinte elvesznek az író képzelete alkotta elbeszélésben.”²⁵¹

Nem tudom, hogyan képzei pontosan Györffy, amikor abból indul ki, hogy Anonymus a magyar vezérek hetes kerete mellett megszerkesztett egy második hetes keretet is, ezt a kun vagyis a kovár vezérek számára, és ezt azután megtöltötte. De ha én ezt az állítólag Anonymus által megszerkesztett névsort átnézem, nem talállok benne egyetlen magyar, szláv vagy német nevet sem: tipikus török nevekből áll a névsor.²⁵² És ne feledjük, Anonymus nem volt képzett filológus. Ő nem tudott egy kitalált keretet ilyen helyesen — csupa szép török nevekkal — megtölteni.

Nem tudom, hogyan és honnan jutott ez a névsor Anonymushoz, nem lehetetlen, hogy valahonnan kerítette. Azt azonban

²⁴⁹ Ld. HMKial 238 skk.

²⁵⁰ Krónikáink 122.

²⁵¹ Györffy, i. m. 123.

²⁵² Ezen még az sem változtat, ha nem tudom mindegyiket megfejteni.

bizonyosnak tartom, hogy ez egy hiteles névsor, mégpedig a kovár vezérek névsora!²⁵³

Az a tétel, melyet 1930-ban felállítottam,²⁵⁴ hogy a kovár vezérnévsor mind török név, de számos közülük a neveknek a magyarban használatos formáit mutatja, lényegében igaznak látszik.

Talán a jövő kutatás számára sem haszontalan, ha átnézzük a kovár névsort, 1930-hoz képest, több új, jó mondanivalóm van.

Anonymus kovár vezérnévsora (duces Cumanorum) művének 8. és 10. fejezetében a következő:²⁵⁵

„*Ed, Edum (Edumen), Etu, Bunger (Bunger pater Borsu), Ousad (Ousad pater Ursuuru) pater Ursuur, Boyta (Boyta a quo genus Brucsa descendit), Ketel (Kétel) pater Oluptulma.*”

Az első két név a török *Edü* és az *Edümen* név.²⁵⁶ Az *Edü* jelentése az ótörökben 'Jó', az *Edümen* az *Edü*-men kicsinyítő-képzővel ellátott alakja.²⁵⁷

Ezeknek a kovár neveknek számos tanulságuk van. Eredeti török alakjuk *Edgü*, illetve *Edgümen* volt.

Az ótörökből ismerjük ezeket a neveket: (*Birtäm*) *Edgü İnal*,²⁵⁸ *Edgü Toğrıl*.²⁵⁹

A török adatok összeállítása Räsänen szótárában²⁶⁰ jól mutatja, hogy a török nyelvekben milyen szabályos hangtani változások jelentkeznek.²⁶¹ A szó -*d*- hangja az egyes nyelvekben szabályosan -*đ*-re, -*z*-re, -*y*-re változott, a -*g*-, mint más szavakban is, szabályszerűen kiesett. Néhol a -*y*- hatására megváltozik a magánhangzó minősége: az oszmánliban *iyi*-t találunk.

Már ebből a két névből világos, hogy a kazár nyelv (vagy legalábbis annak kovár nyelvjárása) ótörök állapotot mutat a

²⁵³ Lehetségesnek tartom, hogy ez a névsor a kazár nyelv legfontosabb emléke. A Kazár Birodalom alapítóinak és uralkodó rétegének türk típusú Belső-Ázsiából magával hozott nyelvét tükrözi. De az is lehet, hogy az Aral–Káspi vidéki vazallusi alakulat nyelvét tükrözi.

²⁵⁴ Ld. HMKial 240.

²⁵⁵ A vezérnévsort a 8. fejezet alapján közlöm. Az ettől a 10. fejezetben eltérő alakokat zárójelben közlöm.

²⁵⁶ Vö. Györffy, Krónikáink 115.

²⁵⁷ Előfordulnak dativusban is Anonymus 17. fejezetében: „*Edunec et Edumerne*”.

²⁵⁸ Von Le Coq, Buddh. Spätantike III, 44.

²⁵⁹ DTS 163a.

²⁶⁰ EtWb 36.

²⁶¹ Räsänennek szemben azt nem merném magyarázni, hogy az *edgü* 'jó' képzett szó, de ez nem is tartozik ide.

-d- megőrzésével, ugyanakkor a -dg- kapcsolatból a -g- már kiesett. Mindez szabályos!²⁶²

A második név -men képzőjéhez nincsen új mondanivalóm, fentebb már volt róla szó.²⁶³

Az *Edü* és *Edümen* nevek két testvér, vagy — ami ebben az esetben kevésbé valószínű — apa és fiú nevei, egy névpár, olyan mint a *Karoldu* és *Sárolt*,²⁶⁴ vagy mint a *Buha* és *Buhna*.²⁶⁵

Mindezek jelentéstanilag az ótörök személynévadás legszebb példái közé tartoznak, magyarázatukban semmi kétség.

A harmadik kovár vezér neve *Etü*.²⁶⁶

A név egyeztethető az ótörök *éd, eð* 'dolog, birtok, gazdagság, tartós holmi' szóval;²⁶⁷ hangtani szempontból a magy. *kút* < tör. *qud-uq* nyújt párhuzamot.

A név ezek szerint azt jelentené, hogy 'Kincs, Vagyon' vagy 'Kincsünk', 'Birtokunk'.²⁶⁸

Különös támasza nincs a magyarázatomnak, de nagyon lehetségesnek látom. Természetes támaszai a névsor többi nevei, melyek nem kétesek. Így a harmadik vezér, *Etü* nevét is hitelesnek tartom.

A negyedik kovár vezér neve: *Bünger*.²⁶⁹

Az Anonymusnál *Bunger*-nek írt vezér nevének alakváltozatai: *Bumger* ~ *Buger*. Pais meg is magyarázza a nevet: „... a török *bün* ~ *mün* 'leves' szóhoz tartozó alaknak magyarázható ... denominális ... török -gar, -ger névszóképzővel.”²⁷⁰

Pais megoldását — úgy látom —, hogy nem kell cáfolni, de erős érvekkel támogatni sem tudom.²⁷¹

Az ötödik kovár vezér neve *Ousad*.²⁷²

²⁶² A török alapszóhoz vö. még TESz s.v. *egyház*; Ramstedt, KWb 117a.

²⁶³ Ld. itt 99, 102, 214, 267.

²⁶⁴ Ld. itt 251.

²⁶⁵ Ld. itt 252.

²⁶⁶ A név olvasásával nincs gond, az Anonymusnál *Etu* alakban szereplő vezér neve *Etü*. Vö. Gombocz—Melich, EtSz s.v. *Et*.

²⁶⁷ Ld. DTS 162b; Räsänen, EtWb 35b: *ad* I és II 'gegerbtes Leder'; Ramstedt, KWb 117: *eD* (szag. 'Ware, Habe').

²⁶⁸ Ti. 'ami nem vehető el'.

²⁶⁹ Így olvassa a nevet — nézetem szerint — helyesen Pais Dezső. Ld. Magyar Anonymus 109.

²⁷⁰ Pais: MNy XXXIII, 1937, 267 sk.

²⁷¹ Vö. Németh: MNy XXXIII, 1937, 219.

²⁷² Ő *Ursuuru* apja. *Ursuuru* = *Őrs-Űr*, egyike a legfontosabb és legvilágosabb magyarországi török neveknek, már 1930-ban is említettem, lentebb még bővebben beszélek róla.

Itt is apa és fia neve van előttünk. A fiú neve török, bizonyára török az apa neve is. Alapszavát a törökből könnyedén megmagyarázhatjuk. Ez a legtöbb török nyelvjárásban meglévő *oŋ* szó, melynek jelentése: 'jobb (kéz, irány)', 'jó, sikerült'.²⁷³ A különböző török nyelvekben a következő hangalakok jelentkeznek: *oŋ* (*uŋ*), *oĝ*, *uĝ*, *ow*, *ou*, *ũ*.

A török *oŋ*-nak a magyarban szabályosan felel meg a kovár vezér nevében Anonymus által jelzett *Ou*.²⁷⁴ Moór Elemér tévedett, amikor azt hitte,²⁷⁵ hogy finnugor hangtani alapon magyaráztam²⁷⁶ 1930-ban a török *oŋ* szóból az *Ousad* nevet.

A *-sad* magyar diminutív képző. A *-sa* egyike ősi magyar denominális képzőinknek,²⁷⁷ és jól ismert az ősi *-d* képző is.²⁷⁸ A *-sad* összetett képzőre nem tudok példát, de ez, ismerve a magyarban gyakori képzőhalmazt, a magyarázatot nem teszi lehetetlenné.

A hatodik kovár vezér neve: *Boyta*.

Nincs okom rá, hogy változtassak 1930-as magyarázatomon, némi módosítást csak a török alapszó, a *bay* jelentés megadása igényel.²⁷⁹ A *bay* szó 'gazdag' jelentésű.²⁸⁰

Kiemelem, hogy a *Boyta*, *Voyta* alak képzésére vonatkozó álláspontomat, miszerint a *-ta* kicsinyítő képző, elfogadja Bartha Katalin.²⁸¹

A hetedik kovár vezér neve: *Ketel* [*Kétel*]. Ehhez a névhez már a régebbi irodalomban több probléma kapcsolódik.

Lássuk először az összeállított magyar adatokat:²⁸² „1138/1329: *Kettil* (MNY XXXII, 133) [kétes: P.H.A.] Csánki, Mo-TörtFöldr. 1231: *Ketel* (Csánki II, 618), 1264: *Ketel* (Csánki III, 613), 1036: *Kethellaka*, 1036: *Kethelloca*, 1270: *Kethelaka*, 1322: *Kethelaka* stb. (Csánki, III, 238.)”

²⁷³ Radloff, Wb s.v.

²⁷⁴ Vö. Németh: BSz CCLVI, 1940: jan., 23; így felel meg a török *bun*-nak a magy. *bú*.

²⁷⁵ A honfoglaló magyarság megtelepülése 27.

²⁷⁶ Ld. HMKial 239.

²⁷⁷ Ld. D. Bartha Katalin, A szóképzés története 113. Itt találjuk az 1213-ból (VárReg. 169 §) idézett *Fehersa* példát.

²⁷⁸ Ld. D. Bartha, i. m. 104 sk.

²⁷⁹ Vö. HMKial 239: 'hős, vezér' jelentéssel.

²⁸⁰ Räsänen, EtWb 56a.

²⁸¹ Ld. D. Bartha, i. m. 117. Ugyanitt vö. még *Tümürte* < török eredetű 'vas' jelentésű alapszó *tümür* + *-te* kicsinyítő képző.

²⁸² P. Hídvégi: MNY LI, 1955, 21.

Anonymus 15. fejezet: *Ketelpotoca*. „Egy 1262-i oklevélben ez fluuius *Kutel*, közel Sárospatakhoz.”²⁸³

P. Hídvégi Andrea és Pais Dezső adataiból kiderül, hogy volt egy — a hetedik kovár vezér nevével egyező — ősi főnemesi név (nemzetség), melynek eredeti alakja *Kütel* volt. Ennek volt *Kötel*, *Ketel*, *Kétel* változata is.

Pais Dezső etimológiai kísérletét, miszerint ez a név a tör. *küt*- 'öriz' ige származéka²⁸⁴ nem tudom elfogadni.

Ezt a vezérnevet a török *kütöl* 'Handpferd' szóval egyeztettem. Így jártam már el 1930-ban is,²⁸⁵ s ezen most sem szükséges változtatni.

A kovár vezérnévsorban szereplő nevek még *Borsu*, *Ursu-uru* és *Olupulma*. Így nevezték *Bünger*, *Ousad* és *Kétel* fiát.

HMKial 239

Borsu neve a török eredetű magyar *bors* szóval egyezik.²⁸⁶

Ürsü ür <(*Örs-Ür*)> nevét megmagyarázta Gombocz Zoltán; ez a török <er>, *ir* 'férfi' szóból származik, az -s magyar kicsinyítő képző.²⁸⁷

A legvilágosabb kovár vezérnevek egyike *Alip-Tulma*, *Kötel* fiának a neve.²⁸⁸ A név magyarázatához értékes adalékokat adott újabban Györffy György.²⁸⁹

Említettem, hogy a kovár vezérnevek listáját a legfontosabb kazár nyelvemléknek tarthatjuk. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy e nevek Anonymusnál már nem eredeti kovár, hanem elmagyarosodott és éppen elmagyarosodó alakjaikban szerepelnek.

10. EGYÉB NÉPALAKULATOK

Minden, a magyarokéhoz hasonló törzsrendszer tele van új és különleges alakulatokkal.

Árpád népéhez is tartozik még néhány népalakulat, melyeket az eddig ismertetett rendszerekbe — adatok híján — nem tudunk beosztani. Ezek nem lehettek jelentéktelen népcsoportok, és a

²⁸³ Pais: MNy XXXI, 1935, 267.

²⁸⁴ Pais: MNy XXXI, 1935, 267.

²⁸⁵ HMKial 239. Ott idézett csag. *kötöl* 'vezeték, hátsó' adatomhoz ld. még: *kütöl*, Radloff, Wb. s.v.; Ramstedt, KWb 242a; Arat: *kötel* 'gecit, bel' Türkiyat Mecmuası VI, 1936—1939, 320. Vö. még Doerfer, TMEN I, 458—459 (§ 323), 459 (§ 324).

²⁸⁶ Vö. Joki, LwSs 95.)

²⁸⁷ MNy XXII, 1926, 6 skk.; <Pais: MNy LVIII, 1962, 133; uő: MNy LX, 1964, 285.>

²⁸⁸ Gombocz, Árpádkori török személynéveink 31.

²⁸⁹ MNy XLVII, 1951, 48.

magyar törzsszövetséghez éppúgy hozzátartoztak, mint a Hét Magyar valamelyik törzse.²⁹⁰

Az őstörténeti kutatás ezeket csak az újabb időben rendszerezi,²⁹¹ főleg Kniezsa István és Györffy György kutatásai alapján.

Kniezsa István²⁹² a Hét Magyar törzs neveihez csatolja a *Varsány* és *Tárkány* neveket. Kniezsánál 18 *Varsány* helynév szerepel.²⁹³ Bizonyára törzsnév ez vagy esetleg egy nagy magyar ág neve, de eredetéről semmi biztosat nem tudunk.²⁹⁴

Az eddigi magyarázatok csupán alaptalan feltevések.

A *Varsány* után Kniezsánál a *Tárkány* következik. Kniezsa kilenc *Tárkány* helynevet sorol fel. Ez nyelvileg világos: bizonyos, hogy a török *Tarqan* méltóságnévből származik,²⁹⁵ hogy hogyan, azt nem tudjuk. Az is bizonyos, hogy Árpád népei közé tartozik, és nem egy magyarországi régi török nép emléke.²⁹⁶

Györffy György²⁹⁷ 10-15 *Lád*, *Ladány* helynevet sorol fel. Alighanem törzsnevek, de közelebbit róluk nem tudunk.

Az említett *Varsányt*, *Tárkányt*, *Ládot*, illetve *Ladányt* Géza fejedelem előttinek gondolom, a Géza utániak már nem tartoznak a régi magyar törzsrendszerhez, hiszen ezt Géza megszüntette.

Bizonyos tekintetben talán a székely kérdés is ide tartozik. A székelyek egy kovár magból alakult törzs lehet. (Tehát nem régi, de még török eredetű a törzsrendszerük, török az írásuk, világosan hozzájuk kapcsolódik a *csigla*.)

Nagyon fontosak tehát ezek a törzsnevek (a *Varsány*, a *Tárkány*, a *Lád*, illetve *Ladány*), melyek egyik világos törzsi rendszerhez sem csatlakoznak, bár törzsnévi jellegük nyilvánvaló.

Egyetértek Györffy Györggyel abban, hogy ezek a nevek még lényegesen előrevihetik ismereteinket.

Egészen más kérdés a *Kék-kend* népé, ez a *kündü* népe. A soruk is más.²⁹⁸

²⁹⁰ Egyikük vagy másikuk esetleg még nagyobb is volt, mint a Hét Magyar egyes törzsei. Bizonyos adatok legalábbis erre engednek következtetni. Ld. pl. lentebb a *Varsány* nevű községek nagy számát.

²⁹¹ Vö. Nagy Géza: Turul XXVIII, 1910, 37.

²⁹² SztIstv-Eml. II, 460–461.

²⁹³ Ld. i. m. 460: *Wosyan*, *Wassan*, *Vazsánd*, *Varsány*.

²⁹⁴ Hogy a *Varsány* valóban törzsnév lehetett, nemcsak helynévi előfordulásainak nagy száma mutatja, de az is, hogy személynévként nem használatos.

²⁹⁵ Ld. a *tarqan* méltóságnévről fentebb írtakat: 205–206.

²⁹⁶ Ld. Simonyi: MNy LXIV, 1968, 438–445.

²⁹⁷ TanMÁÉ 59.

²⁹⁸ Györffy, TanMÁÉ 104–105.

11. A TURUL-DINASZTIA

A törökös nomád állam szervezetéről sokat tudunk, de bizonyos, hogy a jövő kutatások még sok mindenre fognak bennünket tanítani. Nem a nyelvész feladata megrajzolni ennek a szervezetnek a történeti kifejlődését, pontos felépítését, de ezúttal elmondok néhány, számunkra fontos dolgot, mindenekelőtt azért, mert enélkül nem lesznek világosak a magyarság kialakulásáról vallott elképzeléseim.

A IX. századi török típusú állami szervezetről van szó, ahogyan ez a legmagasabb fokon kifejlődve előttünk áll. Érintettem én már ezeket a kérdéseket 1930-ban is, de úgy látom, hogy most, amikor nyelvészeti fejtegetéseim megengedik, hogy lényegesen új adalékokat szolgáltatassak a honfoglaló magyarság politikai szervezéséhez, feltétlenül szükséges, hogy ideírjak egy fejezetet ennek a szervezetnek a vezetőiről, legelőször is Árpád dinasztiajáról.

Az előzőekben már láttuk, hogy miként jött létre hun-bolgár vezetés alatt a Hét Magyar törzsi állama.²⁹⁹ Ez még Baskíriában történt 700 táján. Ez a törzsi állam, ez a szervezet azután egészen Gézáig fennállt, s a törzsnevek még aztán is, mint egészen más intézmény nevei, mint helynevek, továbbéltek. Maga a Hét Magyar név, a törzseket összefoglaló név pedig Hét Magyar Vészér jelentést kapott — mint történeti emlékeknek tehát továbbra is értelme volt.³⁰⁰

Hatalmas erő volt a Baskíriában megszerveződött Hét Magyar, mely keletkezése idején a volgai Bolgár Birodalomhoz tartozott. E hatalom fejedelmi házát nem ismerjük. Levédi azután 840 felé lehozza őket a Fekete-tenger mellé, ahol a Kazár Birodalom kötelékeibe kerülnek. Minderről fentebb³⁰¹ már bőven esett szó. A már elmondottakat nem akarom megismételni. Itt csak azért kellett néhány szót szólnom ezekről a már ismert dolgokról, hogy felvillantsam az előzményeit és a hátterét annak a rendkívüli eseménynek, amely Levédi uralkodásának a végén bekövetkezett. Ez a rendkívüli esemény a dinasztia változása volt.

Levédinek nem volt gyermeke, és Árpád családját ajánlotta a fejedelmi trónra.³⁰²

²⁹⁹ Ld. itt 182 skk.

³⁰⁰ A „hét független Magyar”-ról ld. Mályusz Elemér, A Thuróczy-krónika 15.

³⁰¹ Ld. itt 218 skk.

³⁰² Ld. itt 227

Ez az esemény — mely ok nélkül — több kutató kételkedését is kiváltotta, alapvető fontosságú. Jól ismert a történeti forrásokból és nagy irodalma is van ennek, hogy a nomád birodalmakban milyen meghatározó jelentősége van az uralkodó fejedelemnek, illetve az uralkodó dinasztíának. Levédi nagyságához nem fér kétség. De mivel nem volt gyermeke, dinasztíát nem alapított. Családja totemikus hagyományáról semmit sem tudunk. Így lett — amint elbeszéltem —³⁰³ fejedelemmé Árpád, Levédi ajánlására, kazár jóváhagyással, és így alakult meg az Árpádok dinasztíája. Ez a dinasztia nem véletlenül ragadja magához a hatalmat. Kiemelkedő szerep jut ebben magának Árpádnak, a dinasztia-alapító főfejedelemnek,³⁰⁴ de egy másik hatalmas erő is működik közben, melynek fontosságát nem lehet eléggé hangsúlyozni: ez a totemikus erő varázsa.

Ez a két alapvető tényező az, amelyik a Hét Magyart a Turul-dinasztia hatalmi eszközévé teszi.

Mindenekelőtt nézzük meg, mit is tudunk Árpád dinasztíájáról! Itt is negatívummal kell kezdenem. Árpád népéről, pontosabban nemzetségről, családjáról, nincsenek megbízható információink. Nem tudjuk igazolni, hogy a Turul ténylegesen ősi arisztokrata család,³⁰⁵ azt, hogy gazdag család, vagy azt, hogy éppen csak a politikai viszonyok emelték fel a IX. században. Ez utóbbit kevésbé tartom valószínűnek, minthogy az sem képzelhető el könnyen, hogy a Turul-dinasztia totemikus mondája csak etelközi keltezésű volna.

Lássuk a főbb ismereteinket magára a Turul-dinasztia- vagy nemzetségnévre vonatkozóan!

Első tudományos tárgyalására Gombocz vállalkozott:³⁰⁶ „A *turul* madárnév nagy népszerűségét voltaképpen Kézai ismert helyének köszöni, amely szerint Attila címere a koronás *turul*-madár volt . . . Több adatunk a szó köznévi használatára nincs is, de annál gyakrabban találkozunk a *Turul* tulajdonnévvel.”

³⁰³ Ld. itt 232 skk.

³⁰⁴ Sajnálatos, hogy Árpád igazi bel- és külpolitikai problémáiról, belpolitikai helyzetéről nincsen pontos képünk. Annyit viszont tudunk, hogy az a jellemkép, melyet Anonymus és Anonymus óta a magyar közvélemény Árpádról rajzol, teljességgel hamis. Ebben a régi képben minden Árpád körül forog. Amit ez a kép ad, az nem élet, hanem az író és a művében szereplők érdekei szerinti mese. (A személyek és nemek neveit mindez természetesen nem érinti. Értékükhöz, hitelükhöz nem fér kétség.)

³⁰⁵ Figyelembe véve a dinasztia mintegy 400 éven át tartó szilárd erejét, persze, ebben aligha kételkedhetünk.

³⁰⁶ MNy X, 1914, 297.

A továbbiakban azután Gombocz gondosan tárgyalja a szó magyar és török megfelelőit.

Gombocz kutatásához újabb hasznos adalékokat szolgáltatott Pais Dezső.³⁰⁷ Adatai megerősítik Gombocz nézetét, hogy a *turul* a törökben és a magyarban eredetileg közszó, egy sólyomfajta neve.³⁰⁸

Amit itt kiemelek, az nem több, mint a *Turul* dinasztianév totemikus eredete. Magával a jelenséggel itt nem akarok hosszasan foglalkozni, a totemizmus lényegéről a török ethnonymusok szemantikai osztályozása során, a megfelelő helyen³⁰⁹ már szóltam.

A *Turullal*, a totemikus ősz nevével, mely a törökben *toğrul* alakú, magam is foglalkoztam, és azt állapíthattam meg, hogy az alighanem bolgár-török eredetű.³¹⁰

A *turul* eredetileg madárnév (jelentését tekintve 'szétdaraboló'), s ebből keletkezett a nemzetségnév is, s a régiségben felbukkanó személynév is. A két csoport — tapasztalatom szerint — független egymástól. Vannak madárnévi eredetű személynévek és madárnévi, totemikus eredetű nemzetségnevek, de totemikus eredetű személynévek nincsenek, vagy legalábbis ritkán fordulnak elő. Mások a személynévadás törvényei és mások a totemikus törzsi névadás kérdései.³¹¹

A Turul-dinasztia neve ugyan bolgár-török eredetű, de vizsgáljuk meg, hogy mit mondanak a kutatások Árpád őseinek és Árpádnak a nevééről!

12. A TURUL-DINASZTIA NEVEI

A. ÜGYEK

Árpád nagyapjának³¹² neve, az *Ügyek* már 1930-ban is foglalkoztatott.³¹³ E 750—850 táján élő törzsfeljedelem neve Anonymusnál *Ugek* és *Vgek* alakban maradt fenn.³¹⁴

³⁰⁷ Turul. Az Árpád nemzetség totem-madara: MNy XLV, 1949, 37—43.

³⁰⁸ Pais cikkének igen nagy értéke, hogy alapos szakirodalmi tájékoztatást is nyújt. Gazdag bibliográfiája a totemizmus elméletébe is jó bevezetés.

³⁰⁹ Ld. itt 65 skk.

³¹⁰ Ld. cikkemet: Studia Turcica, ed. Ligeti, Bp. 1971, 352.

³¹¹ Másképp Gombocz: MNy X, 1914, 246.

³¹² Anonymus szerint Ügyek Álmos apja, a Krónika szerint viszont Álmos nagyapja.

³¹³ Vö. HMKi 280.

³¹⁴ Pais, Magyar Anonymus 146; a Krónikában: *Ugeg*, Képes Krónika, ed Toldy, XIX; *Uger*, Kézai: MHK 485.

⟨Az⟩ *Űgyek* régi magyar név. ⟨Irányadó adatot nyújt⟩ Jakubovich Emil,³¹⁵ ⟨aki⟩ egy XIV. századi 1327/1363 emlékből ⟨bukkant rá a névre⟩ *vgech* alakban.

HMKial 280

Pais Dezső magyarázata szerint³¹⁶ a régi magyar *ügy* ~ *ëgy* stb. 'szent' szóból származik.^{317a}

Ezek szerint olyan név ez, mint a *Levédi*.³¹⁸ Ősi név, finnugor név, mely viszont még a XIV. században is megvan.

Ez a Pais-féle magyarázat valószínűbbnek látszik, mint egy újabb névmagyarázati kísérlet, mely Györffy György nevéhez fűződik. Györffy³¹⁹ az *Űgyek* nevet az ótörök *öge* 'bölc's' szóval egyezteteti.³²⁰ Az *öge* és az *ögel* méltóságnévként különösen ujjur emlékeinkben él, a kazár nyelvben nincs nyoma. (Köszösként 'bölc's' jelentéssel alighanem megvolt itt is.)

Űgyek nevünket változatlanul a magyar szókincsből vett, magyar becézőképzővel ellátott névnek tartom.

B. ÁLMOS

Árpád apja. Neve a magyar forrásokban *Almus* alakban maradt ránk, míg Konstantinos Porphyrogenetosnál³²¹ kétszer *Σαλμούτζης*, egyszer — mint accusativust — *Σαλμούτζη* alakot találunk.

HMKial 281

Kétségtelen, hogy a magyar hagyomány *Almus* alakja megbízható, és a magyarázatnál ebből kell kiindulnunk.

Az is világos, hogy az *Almus* és *Szalmucsi* közös *almu* része azonos. Mivel pedig a *Szalmucsi* szókezdő *sz*-ét sem hangtani, sem alaktani úton nem lehet megmagyarázni, ez nem lehet más íráshibánál. Újabban Moravcsik Gyula Konstantinos művének kéziratai alapján minden kétséget kizárólag be is bizonyította, hogy a *σ* tévedésből került a névbe.³²² Konstantinos tehát egy *Almucsi* alakot jegyzett fel.

HMKial 282

³¹⁵ MNy X, 1914, 428.

³¹⁶ Magyar Anonymus 146.

⟨³¹⁷ Vö. TESz I, 724b — 725a *egyház*.⟩

³¹⁸ Ld. itt 222 — 238.

³¹⁹ Krónikáink 40.

³²⁰ Ld. a bevonható adatok részletes tárgyalását, a török szó elemzését, az irodalmat: Doerfer, TMEN II, 157 — 159 (§ 614).

³²¹ De adm. imp. 38.

³²² MNy XXII, 1926, 82; a vatikáni kéziratban két helyen nincs is *σ*, a harmadik helyen van *λεγόμενος* után; a számba vehető párizsi kéziratban egyszer *λεγόμενος* után, egyszer *ἐκεῖνος ὁ ἀλμούτζης* helyett van *ἐκεῖνος σαλμούτζης*. Konstantin nyelvhasználata szempontjából az *ὁ* itt szükséges, s a harmadik helyen utólag van betoldva a *σ*. (Ld. még Moravcsik: MNy XXXIV, 1938, 286; Byz-ture. II², 63.)

^a Másként fentebb, ld. 145, 268.

Most már az a kérdés, hogy viszonylik ez az **Almucsi* vagy tövégi magánhangzó nélkül **Almucs* alak az *Almus*-hoz.³²³ Úgy viszonylik, ahogyan a régi magyar *Munkács* helynév viszonylik *Munkás* alakjához,³²⁴ vagy a régi magyar *Andich*, *Andyeh* (olv. *Andics*) személynév (1308, 1347) viszonylik *Andush* alakjához (1354); ez az *Andics* vagy *Andus* 1309-ben mint *András* szerepel, a két előző alak tehát ennek a névnek a becéző formája.³²⁵ Ugyanilyen alakpár a *Jutocsi* és *Jutas*, továbbá a *Termacsu* és *Tormás*.³²⁶ Árpádnak az az unokája, ki Konstantinos Porphyrogennetos idejében uralkodója volt a magyaroknak, a De adm. imp. 40. fejezetében³²⁷ egyszer *Φαλίτςι*, máskor *Φαλίς* néven szerepel: (*Fa(e)lics*, *Fa(e)lis*).

Álmos nevének két magyarázata lehetséges.³²⁸

Gombocz és Melich Kuun Géza grófnak, illetve Hvolsonnak egy régi egyeztetése alapján³²⁹ *Alm(ī, u)š* volgai bolgár fejedelem nevével azonosítja.³³⁰

⟨Ez a magyarázat bizonyára helyes.⟩³³¹

Azonban az is lehetséges, hogy a ⟨magyar nyelvben is volt egy *Álmos* név, melynek⟩ alapszava az *almu*, azaz 'álm' szó, s az *Almus* és *Almucsi* alakok ennek a ⟨képzős⟩ alakjai.³³²

C. ÁRPÁD

E név a magyar *árpa* szó származéka.³³³ Ha tudjuk azt, hogy Dzsingisz egy utódjának, egy perzsiai il-kánnak (1335/36—) *Arpa-xan* a neve,³³⁴ s hogy a -*d* képző régi magyar nevekben igen gyakori becézőképző, végül ha összevetjük e nevet a régi magyar *Búzád* névvel,³³⁵ a kirgiz *Budai* (= búza) *Bek* női névvel,³³⁶ a fenti magyarázatban nem kételkedhetünk.

⟨³²³ B. Lőrinczi: MNy LIII, 1957, 87.⟩

³²⁴ Melich: MNyK I: 6, 17. c. § — ⟨hasznoló a *Székács* és *Székás* viszonya.⟩

³²⁵ Wertner: MNy I, 1905, 232; Melich: MNy XV, 1919, 3; vö. még EtSz s.v. *András*; ⟨Pais: MNy XXX, 1934, 109.⟩

⟨³²⁶ Vö. EtSz s.v. *Gálos*.⟩

⟨³²⁷ Vö. Pais: MNy LII, 1956, 144.⟩

⟨³²⁸ Vö. még Kerényi: MNy XXVII, 1931, 106; Pais, Magyar Anonymus 103.⟩

³²⁹ Rel. I, 209; Izvēstija Ibn Dasta, 91.

³³⁰ EtSz s.v. *Álmos*, Gombocz: MNy XI, 1915, 146.

⟨³³¹ Togan, IF 107.⟩

³³² ⟨Szabó Dénes: MNy XXXII, 1936, 131;⟩ Hazai Okmt. V, 145: Nicolaus filius Almus de Pechel, 1364. ⟨...⟩

³³³ Gombocz—Melich, EtSz.

³³⁴ Zambaur, Manuel 244, 245, 255.

³³⁵ EtSz 2: *Búza*; ⟨Mikos: MNy XXXI, 1935, 163; vö. még Kerényi: MNy XXVII, 1931, 94.⟩

³³⁶ Radloff, Proben V, 22. ⟨...⟩

Kerényi³³⁷ szerint a név a magyar ősvallásnak azon a gondolatán alapszik, hogy a gyermek *m a g*.

Az Árpádok Fejér és Tolna megyei birtokairól való adatok összeállítása igen tanulságos szempontunkból.³³⁸

D. TARKACS(U)

Tarkacsu Árpád fia; nevét Konstantinos tartotta fenn.³³⁹ A név kétszer fordul elő, először (τὸν) Ταγκατσοῦν, másodszor (ὁ) Ταγκατσοῦς alakban. A σ és a ρ görög esetragok, az u tővégi magánhangzó. A cs-ről eleve valószínűnek tarthatjuk, hogy magyar becézőképző, s e feltevésünk be is bizonyosodik, ha a név eredetét vizsgáljuk.

HMKIal 285

E név a török *targan* méltóságnévből származik.³⁴⁰ Török méltóságnevek gyakran szerepelnek mint személynévek.

HMKIal 286

Alighanem ide tartozik az 1341-ben előforduló „possessio *Tarhus*”.³⁴¹

E. LIÜNDIK

Árpád egyik fiának, nagy valószínűség szerint *Tarkacsu*-nak egy másik neve.³⁴² Konstantinosnál maradt meg (τὸν) Λιούντιζα alakban. Finnugor eredetű név, a *lenni* ige származéka, s jelentése 'atyafi, ivadék' lehetett.³⁴³

HMKIal 286

F. ÉZELŐ ÉS JUTOCSA

E két nevet együtt tárgyaljuk, mert mint látni fogjuk, szorosan összetartoznak.

HMKIal 286

Ézelő Üllő fia, tehát Árpád unokája, Jutocsa Árpád harmadik fia.

³³⁷ MNy XXVII, 1931, 94 skk.

³³⁸ Mikos: MNy XXXI, 1935, 156; Szabó Dénes: MNy XL, 1944, 188–189.

³³⁹ De adm. imp. 40. fej.

³⁴⁰ <Tévesen> Vámbéry, A magyarok eredete 155: a *tarka*- 'szétszóródni' igéből denominális (!) -*či* képzővel.

³⁴¹ Hazai Oktl. 235. <...>; vö. még Pais, Magyar Anonymus, 143: *Tarras*. A török *targan* többese *targat*; eredetileg mongol többes szám; van *targá* alakváltozat is a szójában 'der Fürst, der Stammalteste' jelentéssel. Vö. még a *tarzan* alakváltozatot. <...> Ld. itt <202–206.>

³⁴² Pauler, MNTörtSztIstv 149; MHK 125; Moravesik: MNy XXII, 1926, 82.

³⁴³ Gombocz: MNy XII, 1916, 309–310; uő: MNy XIII, 1917, 237; Pais: MNy XVII, 1921, 159–160. — <Vö. itt 222–223.>

Az első név Konstantinosnál egyszer fordul elő (τὸν) Ἐζέλεχ alakban. E név olvasata nem lehet vita tárgya: csak *Ezeley*-nek olvasható, legfeljebb az első két *e* lehet kétséges, hogy melyik rövid, melyik hosszú.³⁴⁴

Mivel az első pillantásra látszik, hogy nem török név, ennél fogva magyar-nak kell lennie.

HM Kial 287

Ezeknek a meggondolásoknak az alapján e nevet *Ézeley*-nek kell olvasnunk s a régi magyar *ézel* 'ízlel, kóstol' ige származékának tartanunk. Az *Ézeley* > *Ézelő* név tehát eredetileg azt jelenti, hogy 'kóstolgotó, nyalánk, ínycse'.³⁴⁵

Ismeretes, hogy Árpád-kori személyneveink közt sok az *-ou*, *-eu* > *-ó*, *-ő* végű nomen verbale, mint *Adó*, *Látó*, *Kérő* stb.³⁴⁶ Jelentéstani szempontból az *Ézelő* nevet abba a csoportba oszthatjuk, melyet Pais Dezső „jellemnevek” cím alatt tárgyal.³⁴⁷ Ilyenek *Késő* 'aki késik', *Hamard* 'aki gyors', *Csodáló* (női név), *Tagadó*, *Bizó*, *Bizatlan*, *Nem-hisz*, *Nem-hű*, *Szerető* stb.

Az első pillantásra különösnek találhatja valaki, hogy egy uralkodóház gyermeke „Ínyenc” nevet kap. Nem sajtáságosan fog-e ez hangzani akkor, ha pl. az illető fejedelemmé lesz? Meg kell azonban gondolni azt, hogy a honfoglaló magyarsággal rokon kultúrájú népeknél azzal a szokással találkozunk, hogy a személynevek az ember kora vagy méltósága változásával szintén megváltoznak.

A türk sírfeliratokban gyakran találkozunk nevek előtt ezzel a kifejezéssel: *er atim* . . . 'az én férfinevem [ez és ez]’.

HM Kial 288

Ami mármost a Jutocsa nevet illeti, ez Konstantinosnál³⁴⁸ kétszer fordul elő, egyszer (ὁ) *Ιουτοτζάς*, másszor (τὸν) *Ἰουτοτζάν* alakban. Olvasata nemigen lehet más mint *Jutocsa*. A név végén levő *-a* becézőképző, amelyet ha elhagyunk, **Jutocs* vagy tövégi magánhangzóval **Jutocsi* alakot kapunk. E két alak úgy felel meg egymásnak, mint a régi magyar *Leventi* alak a *Leventi* alaknak,³⁴⁹ az *Ürsü* az *Ürsa*-nak, a *Budu* a *Buda*-nak.³⁵⁰

Ez a **Jutocsi* pedig török név (nem bolgár-török), az *Ézelő* név török fordítása. (Illetőleg mivel Jutocsa nagybátyja Ézelőnek, tehát valószínűleg

<³⁴⁴ Moravesik, Byz-turc. II², 121; Gyóni, A magy. nyelv gör. szórv. 48 sk.>

<³⁴⁵ Vö. Ligeti Lajos fordításában a MTT 46. szakaszának párhuzamot kínáló részét: „Kacsiu fiát Barulatajnak hívták, nagy darab ember volt és falánk az evésben; tőle valók a Barulasz-nembeliek.” és Ligeti jegyzetét: „A Barula, többese Barulasz 'falánk, nagyevő' értelmezésének egy ma közelebből nem ismert, ugyanilyen jelentésű régi mongol közszo az alapja.” 14., 143.>

³⁴⁶ Pais: MNy XVIII, 1922, 33.

³⁴⁷ MNy XVIII, 1922, 34.

<³⁴⁸ Moravesik, Byz-turc. II², 140; Gyóni, A magy. nyelv gör. szórv. 60 sk.>

³⁴⁹ Gombocz: MNy XII, 1916, 309.

³⁵⁰ Melich: MNyK I: 6, 207.

idősebb nála, az *Ézelő* a később keletkezett név.) Az oszmánliban *yutudžu* azt jelenti, hogy 'Feinschmecker, Schlucker' (Radloff, Wb), azaz 'ínyenc, nyelni szerető', a *yut-* 'nyelni' igéből.³⁵¹

A mai magyar alak valószínűleg **Jutacs* lenne (vö. lent *Jutas*), melyben a második szótag magánhangzóját a török *Alip* > magyar *Alap* (a régi nyelvben: *Olup*, *Olib*, *Olop*, *Alup*) megfelelés, illetve fejlődés magyarázza.³⁵²

Az *Ézelő* és *Jutocsa* egymáshoz való viszonyára még megjegyezhetjük, hogy a régi török és magyar családokban gyakorta előforduló jelenség az, hogy az egyik családtag neve hasonló a másik családtag nevéhez.³⁵³

<...>

Azt is látjuk,³⁵⁴ hogy a magyarságnál és a törökségnél gyakran neveznek el valakit olyan névvel, mely egy más nyelven való név fordítása. Ilyenek: török *Tas* = magyar *Keve*, török *Bolmaz* = magyar *Nemvaló*, arab *Bāqī* 'megmaradó' = török *Toxta* 'maradj meg'.³⁵⁵

Karácsonyi János a Csánki szerkesztette Árpád és az Árpádokban³⁵⁶ *Jutocsa* nevét a *Jutas* helynévvel azonosítja. Ez az azonosítás bizonyára helyes.³⁵⁷

HMKIal 290

HMKIal 290

G. ZOLTÁN

Árpád negyedik fiának, Zsoltnak a neve³⁵⁸ — mint Melich János³⁵⁹ kifejtette — az arab > török *sultān* 'szultán' méltóságnévből származik.

HMKIal 290

A *sultān* szó az arabban arameus eredetű; jelentése voltaképpen 'hatalom, uralkodás'. Konkrét jelentéséhez úgy jutott, mint a német *Majestät* vagy *Hoheit*, vagy a magyar *uraság*, *felség*. A régebbi munkák (d'Ohsson, Deguignes) azt tanítják, hogy Maḥmūd Ġaznevī, aki 997-ben jutott uralomra, s 1030-ban halt meg, volt az első, aki a *sultān* címet felvette. Ez azonban tévedés.³⁶⁰ August Müllernél olvassuk,³⁶¹ hogy egy Olaszországban kalandozó

<³⁵¹ Vö. Illésházy 7^{eb}: *yeic''i* 'vorax': Németh, Die türkische Sprache in Ungarn 206.>

³⁵² Gombocz, Árpádkori török személyneveink 43–44.

<³⁵³ Vö. itt 251, 252, 267.>

<³⁵⁴ Ld. itt 36, 278, 280.>

³⁵⁵ Németh: Klebelsberg-Emlékkönyv 141.

³⁵⁶ 143.

³⁵⁷ Vö. *Álmus* ~ *Álmucsi* stb. <Ld. 275–276.>

³⁵⁸ Konstantinos: *Zulta*. <ld. Moravcsik, Byz-ture. II², 129;> Anonymus: *Zulta*, *Zultu(s)*, Képes Krónika: *Zoltan*.

³⁵⁹ MNyK I: 6, 42 skk.

³⁶⁰ Vö. még Kramers: *Enz. d. Isl. s.v.*

³⁶¹ *Der Islam im Morgen- und Abendlande*, I, 556; <Seybold: ZDMG LXIII, 1909, 329; Doerfer: OLZ LX, 1965, 198.>

arab vezér a IX. század harmadik negyedében felveszi a *sultān* címet. Bizonys tehát, hogy ez a cím 850–900 között már ismeretes volt a mohamedán világban s ezzel együtt Kelet-Európában is, ahol már ekkor igen erős volt a mohamedán befolyás. 922-ben már mohamedánok a volgai bolgárok; áttérésüket bizonyára erős térítő munka előzte meg, amely valószínűleg nem korlátozódott az északibb területekre. 850 körül már a kazárok közül sokan mohamedánok voltak, s a X. század második tizedében a besenyők között erősen terjed az iszlám.³⁶²

A *sultān* (> török *sultan*) szó a törökben is megvan mint személynév. Inkább tiszteleti cím, mint név a derviseknél; Dželāleddīn Rūmī fiát, a mevlevi-dervisek harmadik sejkjét *Behāeddīn Sulṭān Vele*-nek hívták. A kaukázusi balkároknál van *Soltan* férfinév.³⁶³ Arab és török dinasztiákban gyakori személynév a *Sulṭān*.³⁶⁴ „*Sultan-baj* egy tó neve a belebeji kerületben a baskírok földjén; *Sultan-bajeva* ugyanott egy hegy neve.”³⁶⁵ Mindkettő feltétlenül személynévi eredetű” írja Rásonyi Nagy László a Magyar Nyelv XXII. kötetében.³⁶⁶

H. TAS

Árpád egyik unokájának neve. Török eredetű név = *taš* 'kő', amely szó a törökben mint személynév gyakran előfordul. Magyar fordítása a *Kő*, *Kév(e)* személynév.³⁶⁷

I. TERMACS(U)

Tevél fia, Árpád szépunokája. Nevét Konstantinos őrizte meg (ó) *Tequarζoús* alakban (<...).³⁶⁸ Karácsonyi János az Árpád és az Árpádokban közölt tanulmányában meggyőzően mutatja ki, hogy a *Termacsu* név a mai *Tormás* helynévvel egyezik.³⁶⁹

Az első szótagbeli *ē ~ o* (*Tērma ~ Torma*) vokalizmus mellett egy **Tarma* alakot is feltehetünk.

Ez a *Tarma*, illetőleg *Tarba* személynév megvan a törökben.³⁷⁰ Katanov jegyzékében (II) szerepel egy *Tarba Kindži* nevű hős (szagáj), a Radloff

³⁶² Marquart, Streifzüge 73.

³⁶³ Pröhle: KSz XV, 1904, 253.

³⁶⁴ Zambaur, Manuel, index.

³⁶⁵ Munkácsi: Ethn XIII, 1902, 168–169.

³⁶⁶ 348; Vö. még Melich: MNy XXII, 1926, 201; (Bárczi: MNy LI, 1955, 211.)

³⁶⁷ Gombocz, Árpádkori török személynéveink 21; (Pais: MNy XXXII, 1936, 125.)

³⁶⁸ Moravesik, Byz-turc. II², 306.)

³⁶⁹ Vö. fentebb 279.: *Jutocsa* – *Jutas*.)

³⁷⁰ Radloff, Wb s.v. 'varázsló' jelentésben.)

Proben-je IX. kötetében (index) egy *Kök Tarba* ('kék Tarba') nevű személy. Ezzel a névvel azonos egy régi török földrajzi név, amely az orhoni feliratokban fordul elő *Keqū-Tarban* és *Keqū-Tarman* alakban. E két alak viszonya megmagyarázza, miért van a magyarban a török *b* helyén *m*.

A *Termacs(u)* cs-je és a *Tormás s*-e magyar becézőképző.

J. VAJK

Vajk tudvalevőleg Szent Istvánnak másik, minden valószínűség szerint a keresztség előtti pogány neve, mely Thietmar krónikájában maradt fenn *Waic*³⁷¹ alakban.³⁷²

HMKia1 293

Eredetét legtöbb valószínűséggel ott kereshetjük, ahol a pogány Árpád-család személynevei jó részének eredetét megtaláltuk, ti. a török méltóságnevek között. S itt meg is találjuk.³⁷³

A *Vajk* k-ja becézőképző, mely a régi nyelvben gyakran szerepelt; így megvan pl. *Ügyek* nevében,³⁷⁴ továbbá Árpád egyik fiának, *Liündik*-nek nevében is,³⁷⁵ megvan az 1222-i *Ürk* névben³⁷⁶ s más személynevekben, pl. 1079–1080-ból: *Gyürkü György*-ből, *Ábránk Ábrahám*-ból, *Lack László*-ból;³⁷⁷ a mai nyelvben: *fark* — *far*-ból, *tövisk* — *tövis*-ből, *fészek* — a Halotti Beszédben előforduló, azonos jelentésű *fész* szóból, *lélek*, melynek régebbi alakja megvan *Lél* (helytelenül *Lehel*) vezér nevében.

A név alapszava tehát **Vaj*, mely azonos a török *bay* méltoságnévvel.³⁷⁸ A török *bay* 'gazdag; gazda; hős, vezér' török személynevek egyik leggyakoribb alkotórésze; megvan a méltoságnévből való besenyő törzsnévek között, s a magyarban részint eredeti, részint képzős alakjában, számos tulajdonnévben megvan.³⁷⁹ Gombocz³⁸⁰ a következő magyar neveket veti vele össze: *Baj*, *Bajka*, *Baja*, *Bajád*, *Bajon*,³⁸¹ *Baján*, *Bajánka*, *Bajcs*. R. Nagy Lászlónál még: *Bajcsa*. Ezek között egy **Bajk* egészen természetes.

HMKia1 294

³⁷¹ Pertz, MonGerm III. 784.

³⁷² Pauler, MNTörtSztIstv 191; Melich: MNy II, 1906, 53; (Döry: SztIstv-Eml. II, 568.)

<³⁷³ Ha szláv lenne mégis, ez lenne az egyetlen szláv eredetű név Árpád családjában. (A Gyula-dinasztia szláv nevei más eset.)>

<³⁷⁴ Ld. itt 274–275.>

<³⁷⁵ Ld. itt 277.>

³⁷⁶ Összefügg az *Örs*-sel, ld. Gombocz: MNy XXII, 1926, 8; (Melich: MNy LII, 1956, 138.)

³⁷⁷ Melich: MNy X, 1914, 150–151; Szinnyei, NyH⁷ 92; uő: MNy XXII, 1926, 245.

³⁷⁸ Vámbéry, A magyarok eredete 183.

³⁷⁹ Gombocz, Árpádkori török személyneveink 45–46; R[ásonyi] Nagy: NyK XLVI, 1923–1927, 131.

³⁸⁰ I. h.

<³⁸¹ Vö. Mikos: MNy XXXI, 1935, 161: *Boinca*.>

Thietmarnál azonban nem **Bajk*, hanem *Vajk* alak van.³⁸² Itt *b* > *v* változással van dolgunk, ami megvan az oszmánliban, mégpedig már ennek legrégebb korszakában, a következő példákban: *var*- 'menni' < *bar*-, *var* 'van' < *bar*, *ver*- 'adni' < *ber*-, meglehetősen tehát egy magyarországi, oguzféle török nyelvjárásban is.³⁸³ De hogy ez a változás Magyarországon egyáltalában megvan, arra kétségtelen példa a *Bezprim* > *Veszprém* fejlődés.³⁸⁴ De más esetek is vannak. Az egyik kun vezér neve Anonymusnál *Bojta* és *Vojta*. „A Sár mellett Fehér megye déli sarkában kapott földjének ugyan csak *Bojta*, ma *Vajta* a neve. A szóeleji *b*- és *v*-nek a váltakozására sok példa van a régi magyarban.”³⁸⁵

13. ÁRPÁD BIRODALMÁNAK RÉSZEI ÉS KORMÁNYZÁSUK

Abban semmi kétség nincsen, hogy a honfoglalás idején a magyar birodalomnak van egy főfejedelme, Árpád. A főfejedelem az állam élén áll. Ha erős, korlátlanul uralkodik. Ilyen főfejedelem volt már Levédi is és ilyen Árpád is. Ha gyenge a főfejedelem, nem sokba veszik.

A főfejedelem hadereje a Hét Magyar harci képessége. A Hét Magyarnek van hét (nyolc?) fejedelme vagy vajdája. Ha gyenge az uralkodó főfejedelem, különösen megnőhet a törzsfejedelmek hatalma.

A főfejedelem és dinasztíája, valamint a Hét Magyar alkotja az államszervezet alapját.

Az államhoz lazán tartozik a nem mindig barátságos kilencedik törzs, a honfoglalás idején Tétény törzse, mely eleinte Árpád mellett Pannóniában, majd azután Erdélyben uralkodik. E törzsnek, a Gyula-dinasztiának van három öröklött méltósága, melyek jogi hatalma áterjed a Gyula-dinasztián túli Hét Magyarra is. E három méltóság, melyekről keleti és nyugati források is szólnak, bár sokszor félreérthetően és meg tévesztő módon, a *kündü*, a *gyula* és a *horka* méltósága.

<³⁸² Vö. 1245-ben: *Martinus banus filius Waic*. (Pauler adata).>

³⁸³ Újabb *b* > *v* változások az oszmánliban: bolgár-szerb *Bdin* > oszmánli *Vidin*, bolgár *Bistrica* > oszmánli *Vistrica* (Melich, A honfoglaláskori Magyarország, MNyK I: 6, 195), oszmánli *varil* 'hordó' < francia *baril*.

³⁸⁴ Melich: MNy II, 1906, 51; <Mikos: MNy XXXI, 1935, 158; P. Hidvégi: MNy LI, 1955, 22–23>.

³⁸⁵ Pais, Magyar Anonymus 147; <uó: SztIstv-Eml. II, 638.>

Kettős hatalom uralkodik tehát. Az egyik hatalmat a főfejedelelem és dinasztiaja képviseli, míg a másik kormányzati szerv az erdélyi bolgár-török eredetű Gyula-dinasztia kezében van.

Ezek egyidejűleg uralkodnak: a főfejedelelem is ereje szerint és a Gyulák, illetve méltóságaik is erejük szerint. A honfoglalás idején az a helyzet, hogy Árpád, a főfejedelelem nagyon erős. Minden belső bajt legyőzve, azonban, sajnos nem sokáig uralkodik. Dinasztiajának erőtlén tagjai követik a főfejedelelem méltóságában, és így a tényleges hatalom a Gyulák kezébe kerül. Bulcsú idejében egyértelmű, hogy nem a főfejedelelem és az alája tartozó Hét Magyar, hanem a bolgár-török dinasztia kezében van a tényleges hatalom. Bulcsú azután katasztrófába sodorja magát és kis híján az egész országot.

Jól látjuk a kettős hatalom meglétét a Konstantin császárnál járt magyar követség eseténél is. Bizáncban voltaképpen két államot, két hatalmat képviselt a magyar követség. Termacsu a dinasztiaját, a Hét Magyar, Bulcsú pedig az ekkor ténylegesen uralmon lévő Gyulákat.

Több nyitott kérdést kell még az elkövetkező kutatásoknak megoldaniuk. Ezt a két birodalmi szervezetet és ezek keveredését azonban mindenképpen figyelembe kell vennünk, mert ellenkező esetben forrásaink adatait tévesen értelmezzük, „értelmetlennek”, „kuszának” mondjuk.

Ami a nyitott kérdéseket illeti, elégséges, ha csak néhány lényegre utalok.

Nem tisztázott, hogy milyen a viszony a honfoglalás előtti balkáni Gyula-dinasztia (hatalmuk kiterjesztése a Felső-Tisza vidékére mintegy 100 évvel a honfoglalás előtti) és az Árpád uralma alatt Etelközből a Hét Magyarra és a kovárokkal együtt jövő, al-duna—marosi bolgárok között.

Magam a nyelvi összefüggést e két csoport között világosan látom. Anonymus erdélyi bolgár-török neveinek tárgyalásánál igyekeztem a kronológiai szempontot érvényesíteni. A maga helyén tárgyaltam a *Keánt*,³⁸⁶ a *Salánt*,³⁸⁷ és említettem a *Laborcot*.³⁸⁸

Az erdélyi Gyula dinasztia tárgyalásánál³⁸⁹ azután világosan kiderült, hogy a két csoport között nincs nyelvi eltérés.

³⁸⁶ Ld. itt 233.

³⁸⁷ Ld. itt 234.

³⁸⁸ Ld. itt 235., 72. j.

³⁸⁹ Ld. itt 245—256.

Másik fontos kérdés az erdélyi bolgár-török dinasztia három öröklött méltóságának a szerepe, e funkciók pontos körülhatárolása stb. Az is nyilvánvaló, hogy a *kündün*, *gyulán* és *horkán* kívül is voltak még a hatalmi szervezetnek képviselői, ha nem is ilyen magas méltóságok. Nem ismerjük azonban ezeket,³⁹⁰ és még a magasabb méltóságokról is hézagos ismereteink vannak.

Több helyütt említettem már az erdélyi Gyulák három öröklött főméltóságát. Ez nagyon fontos tényező, hiszen a másik, a főfejedelem mellett uralkodó kormányzati szerv megtestesítője ez a három méltóság.

A *Gyula* 'a kancellár', akinek a szavára mindenki hallgat.³⁹¹ A címről ld. a fentebb³⁹² írtakat.³⁹³

Kevesebbet szoltam eddig a *Kündüről*.³⁹⁴ A *Kündü* 'az Égi [és földi] dolgok képviselője', valójában az állam és az ég közelebb-ről megfoghatatlan, erőtlen közvetítője, egyfajta árnyékkirály. Hogy ki lehetett a *Kündü* a honfoglalás idején, erről sajnos nem tudunk. A legfontosabb adatokat Pais Dezső állította össze.³⁹⁵

Egy *Kündü* szintelen jelenséggé válik egy nomád birodalomban. Egy nagy úr, aki elszíntelenedik, aki nem számít a rendkívüli gazdasági és hatalmi erők reális és végsőkéig menő küzdelmében.³⁹⁶

Egyetértek Ligeti Lajos magyarázatával³⁹⁷ a *Kündü* méltóság devalválódásáról.³⁹⁸ Sőt, én még többet is hiszek. Ismerve a méltóságnevek devalvációját, ide tartozónak gondolom *Káš-gari kündi* 'lezüllött; régi értékét veszett' szavát.³⁹⁹

³⁹⁰ Joggal kereshetjük például a honfoglalóknál a török *beg* méltóságnevet. A régi törökségnél ez az *úr* fogalmának legfontosabb jelölője. A török hódítás korából azután már jól ismerjük a *bég* 'kerületi parancsnok' címet. A honfoglalóknál nem nagyon találjuk azonban a *beg* szót. Az Árpád-korban azután sokszor előfordul a *Bő*, *Bód*, mely a török *beg* ~ *bey* méltóságnév megfelelője. Ld. Pais: MNy XXIV, 1928, 92.

³⁹¹ Történejszeink többségének véleményével szemben, a honfoglaláskor a Gyula nem azonos Árpáddal.

³⁹² Ld. itt 213–217.

³⁹³ Vö. még: Pais: MNy XXVII, 1931, 170; Melich: MNy XXXI, 1935, 53; Pais: MNy XXXI, 1935, 269; uő: KCsA I, 1924, 271; Thúry: Hadt. Közl. I, 1888, 600; Czegléd: MÖst 118.

³⁹⁴ Ld. fentebb 83, 236, 237, 271, 282.

³⁹⁵ MNy XXVII, 1931, 170 skk.

³⁹⁶ Nem szabad elfelednünk: egy nomád birodalomban nem állandó intézményekről és nem mindig hosszú ideig uralkodó emberekről van szó.

³⁹⁷ NyK XLVIII, 1931, 53.

³⁹⁸ Vö. Ramstedt, KWb I *kündü* 'Ehre', II *kündü* 'ein Polizeibeamter'.

³⁹⁹ Vö. Atalay: 'sözün arkası ahla gelmediği zaman söze yardım olarak kullanılır'; *kündi* 'elend, niedrig' (Brock.); *ol kündi kişi* 'on skvernyj čelovek' (DTS 327a).

A harmadik nagy méltóságról, a *Horkár*ról már fentebb⁴⁰⁰ részletesen beszéltem. Ő a 'Vádoló', a főbíró fejedelem, aki az államot — ha kell, véres kézzel összetartja.

14. ÁRPÁD BIRODALMÁNAK NYELVEI

A nyelv a nemzeti élet legfontosabb tényezője. Szeretnék a magyar nyelvnek a honfoglalásig való külső történetéről és a honfoglalás kori magyar birodalom nyelvi viszonyairól röviden fogalmat adni, ez történeti szempontból nem lényegtelen.

A magyar nép legrégibb korától fogva mindig azt a nyelvet beszélte, melyet vagy kétezer évvel ezelőtt a vogulok és osztjákok őseivel valahol az Urál északi táján — egy közös ősi hazában — beszélt. Ez a nyelv hangtani és nyelvtani tekintetben természetesen változott, szókincsében belső fejlődéssel és jövevényszavak átvételével állandóan gazdagodott, de nem ment keresztül semmi rendkívüli változásra.

Természetesnek kell tartanunk azt is, hogy nem lehet egy egységes nyelvről beszélni. Láttuk, hogy maga a honfoglalás kori magyar birodalom sem egységes.⁴⁰¹ Területileg sem az, etnikailag sem az. Sokat beszéltem a finnugor Hét Magyarorról,⁴⁰² az oguz török hármaskövéről,⁴⁰³ a bolgár-török Gyulákról,⁴⁰⁴ arról, hogy Erdélyben és Erdélyen kívül is voltak bolgár-török urak,⁴⁰⁵ és voltak egyéb néprészek is.⁴⁰⁶

Természetes tehát, hogy szó sem lehet Árpád birodalmának nyelvéről, csak nyelveiről.

Ezekkel a kérdésekkel, Árpád birodalmának a nyelveivel lényegében már 1930 előtt is tisztában voltunk. A HMKial-ban magam is szenteltem egy fejezetet⁴⁰⁷ mindennek, igaz, némileg más szempontból, mint ezúttal. Az is bizonyos, hogy néhány — úgy látom — nem jelentéktelen részlettel, szaporodtak is ismereteink 1930 óta.

⁴⁰⁰ Ld. itt 247—248.

⁴⁰¹ Ld. itt 242 skk.

⁴⁰² Ld. itt 182 skk., 272 skk.

⁴⁰³ Ld. itt 261—270.

⁴⁰⁴ Ld. itt 241—256.

⁴⁰⁵ Ld. itt 233 skk., 256 skk.

⁴⁰⁶ Ld. itt 270 skk.

⁴⁰⁷ Ld. művem V. fejezetét: A honfoglaló magyarság nyelve 278—298.

A legrégebbi idők emlékei a magyaroknak a magyar és idegen nyelvekben használt megnevezései: a *magyar* és az *onogur*. A *magyar* a vogulokkal és osztjákokkal való együttélés korából való ősi név.⁴⁰⁸ Az *onogur* (*hungarus, vengr, Ungar* stb.), ahogyan az idegenek nevezték és neveznek bennünket, eredetileg bolgár-török név,⁴⁰⁹ mely a Kubán folyó vidékén a IX. század közepén ragadt ránk, és — mint tudjuk — eredeti jelentése 'Tíz Törzs' volt. Azonos ez a dunai bolgárok *onogur* nevével.⁴¹⁰ Az *onogur* név ugyanakkor sohasem tartozott a magyar szókincsbe.

Nagyon régiek, a Volga—Káma mellett hun-bolgár vezetés alatt kialakult magyar törzsnevek.⁴¹¹

Ezek a VIII. század körül — egy történetileg sötét korban — alakultak ki. A törzsneveink nagy többsége török, bolgár-török eredetűnek látszik, bár nem mindegyiknél tudtunk megfajtást adni. Török név a *Kovár* néprész elnevezése is.⁴¹²

Rendkívüli jelentősége van annak, hogy vannak finnugor eredetű törzsneveink is. Ilyen a *Nyék*⁴¹³ és a *magyar* népnév alakpárja a *Megyer*.⁴¹⁴ Igaz ugyan, hogy a magyarság törzsnevei között alig van finnugor eredetű, azt azonban nem lehet gondolnunk, hogy a magyar nem finnugor, hanem török nép. Ahogyan ezt többször hangsúlyoztam, a magyar törzsrendszer a volga—kámái bolgár-török szövetségben készült mesterséges közigazgatási, politikai és hadi alkotás. Történeti értékét és hitelét rendkívüli mértékben növeli éppen a két finnugor eredetű név: a vezető *Megyer* (= magyar) törzs finnugor nevet visel. Igen elől van, idegen egy török törzsrendszerben. A *Nyék* pedig különleges alakulat, későbbi. A nemzeti nyelvből kapott nevet. Ez a két név a kiemelt körülményekkel s az uráli és török törzsrendszerekről szóló ismereteinket tekintetbe véve, alapvető nyelvi emléke a magyar őstörténetnek.

Ezen a ponton egy rövid kitérőt kell tennünk, és átmehetünk egy különleges kérdésre. Ez az ősi magyarság nyelvcsere-jének kérdése.

⁴⁰⁸ Ld. itt 197—198, 228, vö. TESz s.v.

⁴⁰⁹ Ld. itt 148—149.

⁴¹⁰ Moravcsik, Byz-ture. II², 219 sk.

⁴¹¹ Ld. itt 182 skk.

⁴¹² Ld. itt 262—265.

⁴¹³ Ld. itt 192—195.

⁴¹⁴ Ld. itt 195—198.

Dilettáns kísérletekben és a régi irodalomban gyakran találkozzunk ezzel a tétellel, de tudományos szinten és némi hatással képviselte ezt 1940 körül Zichy István, Akadémiánk akkori levelező tagja is. Ez még annak a régi ellenszenvnek a hatása, melyet Akadémiánk vezetősége a magyarság finnugor eredetének tétele iránt mindig is tanúsított. Magyar őstörténet c. kis munkájában⁴¹⁵ Zichy hangsúlyozza,⁴¹⁶ hogy eredetileg a balkáni bolgárok is, a magyarok is, onogur-bolgár „eredetű” nép (ez politikai szempontból igaz). A balkáni onogur-bolgárok a VII. század második felében, a magyar onogur-bolgárok 160 évvel később mai hazájukba költöztek, de itt bolgár-török nyelvüket elvesztették: a balkáni bolgárok átvettek egy szláv nyelvet (900 körül már csak szlávul beszéltek; — ez igaz), a magyar bolgárok pedig csak úgy Szent László koráig tartották meg régi török nyelvüket (ez nem igaz, ha igaz volna, egészen mások volnának Árpád-kori nyelvmaradványaink; itt különösen a nevek utalok). Arra a kérdésre, hogy hogyan jutottak a magyarok finnugor nyelvhez,⁴¹⁷ Zichy szolgál elképzeléssel, de adatokkal nem.

Zichy elképzelése teljességgel tarthatatlan. A honfoglaló magyarság nagy része, a Hét Magyar magyarul beszélt. Egyes — a honfoglalókkal érkezett — népcsoportok természetesen törökül beszéltek egy ideig: oguz (kazár) vagy kipcsak (besenyő, kun) nyelvjárásokat beszélők is voltak itt az Árpád-korban, és voltak természetesen bolgár-törökök is. Ez azonban mind a Hét Magyaron kívüli alakulat.

A Hét Magyar nyelvéről semmi különlegeset nem mondhatunk. Török kapcsolataik régóta tartóak, érthető, hogy ezek az érintkezések számottevő nyomot hagytak. Voltak kevésbé fontos, kevésbé intenzív érintkezéseik is. Ezekről már szövegtünk a maguk helyén. Emlékeztetőül: az Onogur földtől keletre lakó alánokkal folytatott érintkezés nyomot hagyott a magyarságnál, de semmiféle más kaukázusi hatásnak nincsen nyoma. A Fekete-tenger vidékén alighanem számolnunk kell némi keleti szláv hatással is. Ugyanakkor a magyar nyelvemlékek egyértelműen bizonyítják, hogy a magyarság megőrizte finnugor nyelvét, és ez volt az ősi nyelve.

⁴¹⁵ Bp. Magyar Szemle Társaság, 1939.

⁴¹⁶ Ld. 25—35: A nyelv kérdése.

⁴¹⁷ Ld. i. m. 32—34.

A magyar nyelv történeti emlékeinek első századaiból nagyon sok (hivatalos) feljegyzés maradt ránk, és ezek a régi magyar nyelv és műveltség ismeretének felbecsülhetetlen értékű forrásai. Kiemelem ezek között a magyar parasztok neveinek összeírásait, melyek a sok régi forrásból rendszeresen összegyűjthetők. Különösen becsesek Pais Dezső ide tartozó közleményei.

Ezeknek és megyéink kisebb településeinek, határrészeinek nevei régi nyelvünk és népünk történetének szempontjából kiemelkedő jelentőségűek. Ezek a nevek ugyanis minden kalandos nyelvészeti teóriát lehetetlenné tesznek (pl. nyelvcsere, kétnyelvűség stb.), és a kutatásban nagy jövőjük van.

Részletkérdésnek tűnik, de kiemelem, mert fontos részlet: 1965-ben megírtam az egyik legrégebben feljegyzett magyar szó, a görög *τζεργά* = magyar csorgó [-fürdő], a császár úti mosdója nevének magyarázatát.⁴¹⁸

A szó Konstantin császár *De Cerimoniis* c. művében⁴¹⁹ van feljegyezve *τζεργά* alakban, és a forrás szerint egy m a g y a r f ü r d ő t v a g y m o s d ó k é s z ü l é k e t jelent, nem sátrat, ahogyan tévesen és makacsul értelmezik,⁴²⁰ melyhez egy (felakasztható és csappal) ellátott bőr víztartó és egy vízmelegítő berendezés tartozik. Aki utazott Keleten, sokszor mosdott ilyen készülékkel. Régi magyar neve *csorgó*[fürdő], s ebből való a görög *τζεργά*. Ez a kölcsönzés művelődéstörténeti szempontból nem jelentéktelen. Azt mutatja, hogy a magyarság nem volt kizárólag passzív részese a bizánci—kazár kulturális világnak. Az persze kétségtelen, hogy a magyar mindenekelőtt befogadó és nem kölcsönadó nyelv volt az érintkezések során. Főleg a — már fentebb és itt is — többször említett török kapcsolatainkra vonatkoztatva látjuk e tétel igazát.

A teljesség igénye nélkül, néhány nem elhanyagolható megjegyzést e kapcsolatokhoz is hozzáfűzhetünk.

Ha az ember kezébe veszi Gombocz Zoltán könyvét,⁴²¹ sajátos gondolatai támadnak. A könyv főbb alaptételei ma, több

⁴¹⁸ Magyarul: Nyr LXXXIX, 231—234; németül: Ein ungarisches Lehnwort in Byzanz im 10. Jahrhundert: Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. Wolfgang Steinitz zum 60. Geburtstag am 28. Februar 1965 dargebracht (Veröffentlichungen der sprachwissenschaftlichen Kommission der DAdW, Nr. 5.) Berlin 291—294.

⁴¹⁹ Ed. Reiske I, 466 skk.

⁴²⁰ Moravcsik, Byz.-ture. II², 312.

⁴²¹ Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache: MSFOu XXX.

mint hatvan év után is szilárdan állnak, de részleteiben teljesen elavult,⁴²² olyan tömegű anyag gyűlt össze az elmúlt évtizedek alatt a török filológiában, és annyi értékes kutatás látott napvilágot. De bármennyire is értékesebb lesz egy tökéletesebb képet adó, készülő új kiadás, tökéletes az sem lesz: sohasem fogjuk ismerni a kölcsönzések lelki hátterét, a történeti idők folyamán kihalt sok bolgár-török elemet, azokat a bolgár-török kifejezéseket (és reális hátterüket), amelyek ezer évvel ezelőtt a magyarban használatosak voltak, a sok tükörfelfejezést (pl. *az írószer nem fog = törökül kalem tutmaz*); de fel lehet-e egyáltalán ilyen és ehhez hasonló kérdéseket tenni?

Egy nagy nyelvi hatás történetéről rajzolt képünk csak vázlatos lehet, s a nyelvi folyamatok mögötti életről csak nagy vonásokban ad képet.

Ezek jórészt közismert dolgok, de az ősi török—magyar művelődéstörténeti és nyelvi viszonyok megrajzolásában erősebben kell érvényesülniük, mint eddig. Értékes kísérletek történtek ebben az irányban, és most is visszatérek a turkológia egyik legfőbb feladatának hangsúlyozására: a török régiségtani lexikon rendszeres munkába vételére.

A magyar nyelvet ért török nyelvi hatások lényegéről igen sokat tanulhatunk a becézőképzős alakulatok tanulmányozásából.

Sokszor hangsúlyozzuk az ősmagyar műveltség kialakulásánál a török hatást. Törökös műveltségi alapjainkat a volga—kámai hun-bolgároktól kaptuk. Másik nagy török iskolánk a Fekete-tenger keleti partján, a Kazár Birodalom keretében volt, de ezek a hatások a magyar nyelv belső fejlődését a legcsekélyebb szempontból sem befolyásolták. Ellenkezőleg: azt tapasztaljuk, hogy a magyarok az átvett török szavakat, neveket is abszolút magyar elemeknek tekintették, és azzal kebelezték be igazán a magyar nyelvbe, hogy becézőképzőt tettek hozzá, vagy — ami még több — becézőképzőnek fogták fel a végét.

Ennek a kérdésnek nagy irodalma van, magam is többször és részletesen foglalkoztam⁴²³ vele, sok fontosat írtak róla azóta is.⁴²⁴

A jelenséget nagyon gyakran figyelhetjük meg a magyarba került, törökből átvett nevek és címek esetében. Jó példát mutat

⁴²² Ld. itt 133 sk.

⁴²³ Vö. HMKial 283—285.

⁴²⁴ Kniezsá: NyK LX, 1958, 481—482.

erre *Zoltán* nevünk néhány alakja.⁴²⁵ A IX. századi arab *Sultan* névben a magyarok, a szóvégi *-n-t* becézőképzőnek fogják fel, és így a magyarban *Szulta* alak keletkezik, azután az *-a* hanggal is ez történik, és *Szult* lesz a magyar alak.⁴²⁶

Majdnem minden átvett török névnél vannak hasonló jelenségek. Ez a magyarítás a *Gyécsa*,⁴²⁷ a *Vajk*,⁴²⁸ a *Tühütüm*⁴²⁹ és még számos további esetben megfigyelhető.

Tükörfordítások megfigyelésére is alkalmat ad a nevek vizsgálata: volt már szó az *Ézelő* ~ *Jutocsa*,⁴³⁰ a *Tas* ~ *Keve*⁴³¹ névpárokról. Az ilyenféle névpárok esetében természetesen gondolhatunk létező kétnyelvűségekre. Ennek a jelenségnek azonban nem szabad túlzott jelentőséget tulajdonítanunk.⁴³²

Meillet⁴³³ azt mondja, hogy ilyen szavak kölcsönzése, mint *hair*, *choisir*, *tarir*, *saisir*, *blanc*, *brun*, *bleu*, *blond* kétnyelvűsége mutat.

A magyarban ilyen jellegű bolgár-török szavak nagy számmal vannak. A magyarságnak lehetett olyan része, vagy lehettek olyan csoportjai, amelyek vagy amelyek a magyar mellett a bolgár-török nyelvet is beszélték.

Külön kell megemlékeznünk Erdély nyelveiről. A legfontosabb kérdés, melyet itt feltehetünk: milyen nyelveket beszéltek, és milyen nagy volt az egyes nyelvek beszélőinek számaránya Erdélyben és a hozzá tartozó részekben a X. század elején?⁴³⁴

Kniezsa idézett művében cáfolja Karácsonyi Jánosnak azt az elméletét, hogy Erdélyt a magyarok Szent István és Szent László idejében foglalták volna el: „... nem lehet figyelmen kívül hagyni a magyar krónikákban minden bizonnyal az ősgestából ránk maradt hagyományt, mely szerint Erdélyt a honfoglalók egy csoportja szállta meg.”⁴³⁵ De ugyanott a X. század második feléről is beszél.

⁴²⁵ Ld. itt 279–280.

⁴²⁶ Ld. itt 279., 358. j.

⁴²⁷ Ld. itt 257–259.

⁴²⁸ Ld. itt 281–282.

⁴²⁹ Ld. itt 245–246.

⁴³⁰ Ld. itt 277–279.

⁴³¹ Ld. itt 280.

⁴³² Már szóltam róla, hogy nem lehetséges abszolutizálni Konstantin császár tudósítását a kovár–magyar kétnyelvűséget illetően.

⁴³³ *Linguistique historique et linguistique générale* II, 93.

⁴³⁴ Kniezsa István, *Magyarország népei a XI. században*: SztIstv-Eml. II, 367–472.

⁴³⁵ Kniezsa, i. m. 390.

Kniezsa bizonyításában nagy szerepet játszanak a gyeputonalak, ezeknek a stratégiai háttere azonban nem világos.

Szerintem Erdély legrégibb történetének legfontosabb momentuma az, hogy itt Téténytől II. Gyuláig egy bolgár-török vazallus dinasztia uralkodik, amint ezt fentebb részletesen kifejtettem.⁴³⁶

Úgy látom, hogy kétségtelen, hogy a honfoglalás során, annak első szakaszában itt volt Erdélyben — legalábbis egy ideig — az egész magyar ság, mintegy százezer lélek.

Voltak itt bolgár-törökök — olyanok, akik már a magyarok előtt is itt laktak, és olyanok, akik a magyarokkal jöttek.

Voltak itt szlávok,⁴³⁷ kihalóban voltak, de voltak.

Az oguz-török típusú nyelven és magyarul is beszélő kovároknak talán csak később — határvédelmi célra — jöttek Erdélybe. Fontos ismeret, hogy 881-ben a kovárok Bécs körül valamilyen kalandos háborúban vettek részt; Árpád bizonyosan bevonta őket a honfoglaló harcokba, s helynévi nyoma van annak, hogy Gyécsa a Hét Magyar törzseivel együtt letelepítette őket.⁴³⁸ Eredeti kazár nyelvüket hamarosan elveszítették. Erről tanúskodik anonymusi vezérnévsoruk is, mely a kazár nyelv legfontosabb emlékeként fogható fel.⁴³⁹

Meg kell említenünk e felsorolás során a székeleyeket, akiknek törzse alighanem török, pontosabban kovár eredetű: nevük töröknek látszik, hagyományuk fenntartott egy fontos és világosan magyarázható oguz-török, illetőleg kazár-kovár szót, a *Csiglát*, megőrizték a török rovásírást. Tudjuk, hogy a székeleyek nem tartoztak a Hét Magyar törzsei közé. A törzsi rendszer megszüntetése után alakult ki az ő törzsi rendszerük, melyhez azután — mint határt védő, külön élő csoport — igen erősen ragaszkodtak.

⁴³⁶ Ld. itt 245—256.

⁴³⁷ E kérdésről viszonylag keveset beszéltek. Melich munkássága után és a *vajda*, a *Procui*, *Beleknegini* szavak és nevek ismeretében ebben nem lehet kételkedni. A szlavistákra még nagy feladatok várnak a részletek kidolgozását illetően.

⁴³⁸ Ld. HMKial 235 sk., itt 263—264.

⁴³⁹ Ld. itt 266—270.

A MAGYARSÁG KELETEN MARADT TÖREDEKEI ÉS KELETI NYOMAI

1. MAGNA UNGARIA^a

HMKial 299

A magyarság — mint láttuk — a honfoglalást megelőző időben török népek kötelékében él, török törzsszövetségek tagja. Ennek az állapotnak természetes következménye, hogy történetében, alakulásában mindazokkal a jelenségekkel találkozunk, amelyekkel török népek történetében, alakulásában találkozni szoktunk.

A török nomád birodalmat — mint mondtuk — elsősorban az állandóság hiánya, a gyakori változások jellemzik. Gyakran változik a birodalmak területe, változik a vezető, névadó törzs, de különösen nagyon változik a birodalomhoz tartozó kisebb és nagyobb néprészek száma.

Ez elvek figyelemmel tartásával fentebb kifejtettem, hogy a rendelkezésünkre álló történeti feljegyzések és főleg a törzsnevek tanúsága alapján hogyan gondolhatjuk a honfoglaló magyarság államának, törzsszövetségének kialakulását.

HMKial 300

Amint egy ilyen török — vagy mondjuk, ebben az esetben: t ö r ö k ö s — nomád állam folyton új néprészeket kapcsol magához, ugyanúgy folyton válnak ki belőle kisebb vagy nagyobb néprészek.

A magyarságnak két nagy elszakadt töredékéről tudunk: az egyik a baskíriai, Magna Ungariában, a másik a szavárdok, a Kaukázus fő gerincétől délre, Tiflisztől keletre. Szokás még beszélni más ősmagyar töredékekről is, mégpedig a kelet-európai és ázsiai *magyar* neveknek az alapján.¹

E töredékek közül először a baskíriai magyarokat fogjuk tárgyalni.

Ezekre vonatkozólag általában háromféle vélemény van.

Vámbéry² és Marquart³ azt gondolja, hogy Baskíriában magyarok sohasem voltak; Marquart szerint a keleti írók összetévesztették a török baskírokat a magyarokkal, s így keletkezett a baskíriai magyarságról szóló mese vagy „teória”, ahogy Marquart mondja.

¹ Vö. Fettich: Akad. Értes. XLVI, 1936, 152.>

² A magyarok eredete 487 skk.

³ Streifzüge 515.

^a Az első kiadásban a *Magna Hungaria* elnevezést olvashatjuk. A szókezdő *H*-t a kézirat egyik lapszéli megjegyzése szerint „kései” volta és „tudós használata” miatt a második kiadásban törölni kell.

Gombocz⁴ és Munkácsi⁵ azt hiszi, hogy Baskíriában magyarok valóban voltak. <A kérdés történetének kezdeti szakaszáról jó áttekintés található egyébként Gombocz idézett dolgozatában.>⁶

Végül Hvolson⁷ és Pauler Gyula⁸ szerint a magyarok eredetileg azonosak a baskírokkal; Pauler szerint a magyarság Baskíriából vándorolt le a Fekete-tenger vidékére; régi nyelvüket a déli magyarok tartották meg, a baskíriai magyarok eltörökösödtek.

Tizedik századi és későbbi tudósítások szerint a magyarságnak egy töredéke az Urál hegység nyugati oldalán, valahol az Orenburgi és Ufai Körmányaországban lakott, azon a területen vagy annak a területnek valamelyik részén, amelyen ma a baskírok zöme lakik.⁹

HMKial 301

Hogy az erről szóló, alább következő tudósításokat könnyebben megértessük, előre kell bocsájtanunk néhány dolgot.

A jelzett területnek,¹⁰ melyet Baskíriának <nevezünk>, a IX. század végéig (889-ig) a következő népek voltak a szomszédai: nyugaton a volgai bolgárok, délen és délkeleten a besenyők.¹¹

889-ben a déli és délkeleti szomszédság megváltozik. A besenyőket keletről megtámadják az oguzok (a kazárokkal szövetkezve), s a besenyők kénytelenek tovább vándorolni. Elmennek Levediába, ahonnan elűzik a magyarokat. A besenyők régi hazáját az oguzok foglalják el.¹² Baskíria déli és délkeleti szomszédjai ettől fogva tehát az oguzok.

Azt is előre kell még bocsájtanunk (ez világosan ki fog tűnni az alább következő tudósításokból), hogy a keleti források a magyarokat gyakran baskíroknak nevezik.

Ezeket tudva lássuk a tudósításokat!

Ibn Rusta (900 körül) ezt írja: „A besenyők országa és az eszkil-bolgárok országa között van a magyarok első határa” <...>¹³ Azután azt mondja Ibn Rusta,¹⁴ hogy a magyarok a Pontusnál, két folyó között laknak.

HMKial 302

⁴ NyK XLVI, 1923–1927, 1 skk.

⁵ Ethn XVI, 1905, 80 skk.

⁶ Ld. 29 skk.

⁷ Izvēstija Ibn Dasta 114.

⁸ MNTörtSztIstv (különösen) 241 skk.

⁹ Vö. Togan, IF § 37: Ibn Faḍlān tudósítása szerint a baskíroktól már az Embān való átkelés előtt tartani lehetett.)

¹⁰ Ld. itt 315, térkép.

¹¹ Gardīzi: MHK 150–151.

¹² Konstantinos, De adm. imp. 37; MHK 115.

¹³ Bibliotheca Geographorum Arabicorum, VII, 142; Hvolson, Izvēstija Ibn Dasta, 25; Marquart, Streifzüge 515; <— ld. még: Czeglédy: Századok LXXVII, 1943, 16 skk. (kny.)>

¹⁴ I. h.)

Gardizī a megfelelő helyen arról beszél, hogy a magyarok [a besenyők]¹⁵ és az eszkil-bolgárok között laknak. De azután ő is áttér a Pontus melletti haza leírására. Bakrī szerint a magyarok a besenyők és az eszkil-bolgárok közt laknak, de utána a bizánci szomszédságról beszél. Itt, mint látjuk, különféle szövegromlások vannak, annyi azonban világos, hogy egy magyar területről van szó, mely 889 előtti, amikor még a Volgától keletre laknak a besenyők.

⟨...⟩ E helyet többen úgy magyarázták, hogy a magyarok a Pontus mellett laktak, de hazájuk — hogy úgy mondjam, korridorszerűleg — felnyúlt a volgai bolgárok birodalmáig. Ez mindenképpen lehetetlen magyarázat ⟨közbeesik a burtászok igen nagy területe⟩, s hogy nincs rá szükség, világosan kiderül a következő tudósításból.¹⁶

E tudósítás¹⁷ Al-Balḥītól († 934) származik, s ránk maradt Ištahri és Ibn Hauqal átdolgozásában is:

„A basdzsirtokról. Ez kétfajta van, az egyik fajta a gúzok földjének szélén lakik, a bolgárok mögött. Azt mondják, hogy számuk vagy kétezer ember. Erdőik védelmében élnek, senki sem bírhatja le őket. A bolgárok alattvalói. A másik basdzsirtok (Ibn Haukál: a basdzsirtok legnagyobb része) a besenyőkkel határosak. Mind ők, mind a besenyők törökök és határosak a kelet-rómaiakkal.”¹⁸

Ibn Rusta és Al Balḥī tudósításának ugyanazon dologra való vonatkozása kétségtelen. Al Balḥī a magyarokat „belső bašdzírdok”-nak is nevezi.¹⁹

Al Balḥī a baskíriai magyarok helyét a 889 utáni helyzet szerint határozza meg, mikor a besenyők helyett már az oguzok voltak déli és délkeleti szomszédai a baskíriai magyaroknak. Fontos Ibn Hauqal kiegészítése, mely pontosságával minden kétséget kizár a tudósítás hitelével s a fenti értelmezéssel szemben. Hogy Al Balḥī tudósításában valóban magyarokról és nem

⟨¹⁵ Gardizīnél „bolgárok” van. Ez elírás.⟩

¹⁶ Helyes magyarázat Munkácsi Bernáthnál: Ethn XVI, 1905, 80—81; ⟨Macartney, The Magyars 60; Czeglédy: Századok LXXVII, 1943, 18 (kny.); Marquart, Streifzüge 515 sk.⟩

⟨¹⁷ A tudósítás a 889—896 közti időszakra vonatkozik, ld. Czeglédy, i. m. 4.⟩

¹⁸ Czeglédy: MŰst 109; uő: MNy XLI, 1945, 42; vö. Hvolson, Izvēstija Ibn Dasta, 105; BGA I, 225; II, 285.

¹⁹ Vö. HMKial 306; itt: 297; Hvolson, Izvēstija Ibn Dasta 83.

török nyelvű baskírokról van szó, azt világosan bizonyítja Ibn Rusta párhuzamos tudósításán kívül <a déli magyarok> besenyő és bizánci szomszédsága.²⁰

A besenyőkkel együtt a Bizánci Birodalom mellett baskírok sohasem laktak, itt csak a magyarokról lehet szó. <...>

Ezzel szemben Masūdī, midőn arról a betörésről szól, melyet a „törökök” 934-ben intéztek a Bizánci Birodalom ellen, badžgird névvel a Duna melletti magyarokat jelöli.²¹

Gardizī (1050–1052) a Pontus melletti magyarokat *modžger* néven ismeri; *bašdžirt*-ről a következőket mondja.²²

„Az a szláv főnök, ki a kirgizeket a monda szerint később megszervezte, gyilkosság miatt a szlávok országából a kazárokhoz menekül. A kazár kagán szívesen fogadja, de ennek halála után az új kagán nem tűri meg, mire a szláv főnök *B[a]šdž[i]r*thoz ment. Ez a Bašdžirt a kazárok előkelői közül való férfi volt [= a Kazár Birodalom fejedelmei közé tartozott], a kazárok és kimekek országa között lakott kétezer lovassal. Ezután a kazár kán a Bašdžirthez egy embert küldött, követelve, hogy űzze el a szlávot; ez megbeszélte a dolgot a szlávval; a szláv... [megfejtetlen név] ország felé elment.” Azután elbeszéli Gardizī, hogy ez a szláv főnök valahol Közép-Ázsiában nomád birodalmat alapít, s hogy hatalmát növelje, egy embert küld a Bašdžirthez, és szövetséget köt vele.

Ez a tudósítás érdekesen jellemzi a magyar-baskírok politikai helyzetét. Ištahrī és Ibn Hauqal idejében a bolgárok fennhatósága alá tartoznak; később, amint Gardizī tudósításából látszik, a kazárokkal vannak szorosabb viszonyban, sőt egy közép-ázsiai nomád birodalommal is szövetséget kötnek.

Gardizī új meghatározást ad Bašdžirt fekvésére vonatkozólag; azt mondja, hogy a Kazár Birodalom és az Irtis melletti, nyugat-szibériai kimekek országa közt fekszik. E meghatározás egyezik a fentiekkel; a kimekeket még fogjuk kapcsolatban látni Baskíria lakóival.

<²⁰ Macartney, The Magyars 37. szerint al Balhī tudósítása a 889 előtti helyzetet veszi e tudósítás alapjául. Ezt nem tudom elfogadni, különös tekintettel arra, hogy a szóban forgó magyar töredék lakóhelyét ma már — Ibn Faḍlān tudósításából pontosan tudjuk. Ez a terület csakis 889 után eshetett az oguzok és a volgai bolgárok közé.>

<²¹ Murūdž, ed. Paris, II, 58–64; Hvolson, i. m. 104 sk.; d’Ohsson, Des peuples du Caucase 258; Pauler, MNTörtSztIstv 170; Marquart, Streifzüge, 60 skk. Vö. még Murūdž, ed. Paris, I, 262, hol Masūdī a Pontust mint a *Burğar*, *Rös*, *Pačanà*, *Pačanāk* és *Badžgird* népek tengerét jelöli meg.>

²² Bartol’d, Otčet 85, 109.

Idrisi (1150 körül) *basdžirt* néven az Urálban lakó népet tárgyalja, s azt mondja róluk, hogy nyelvük eltér a besenyőkéétől.²³ Sallām tolmács útleírásának (842–844) reprodukciójában Idrisinél azt találjuk, hogy Sallām, miután a kazár tarxan székhelyéről elindult, 27 napig a basdžirtok [= a Pontus melletti magyarok] határának mentén utazott.²⁴

Yāqūt (1220) szerint Bašgird országa Konstantinápoly és Bulgār között van. Ezen valószínűleg Magyarországot érti. Mindjárt ezután – minden átmenet nélkül – közli Yāqūt Ibn Faḍlān leírását az uráli bašgirdokról.²⁵

Qazvinī – miután Yāqūt ide vonatkozó részét kivonatolta – elmondja, hogy a baskírok (*bašgirt*) népe igen nagy, és hogy nagyobb részük keresztény vallású. Azután arról a viszályról szól, mely a baskír király és az ország előkelői közt kitört (a király bizonyos hűbérjavakat elvett tőlük), továbbá a tatárjárásról. Kétségtelen, hogy Qazvinī, aki IV. Béla (1235–1270) kortársa, a baskír névvel a Duna melletti magyarokat jelzi.²⁶

Qazvinī ismeri a hetedik klímában, azaz az Urálban lakó baskírokat is.²⁷

A mongol hódításokról szóló tudósítások is használják a *bašgird*, *bašgird* nevet „magyar” értelemben.²⁸

Abu-l-fidānāl († 1331) megtaláljuk a *basdžirt*, *bašgurd*, *hunkar*, *modžger* neveket mind; ő azt hitte, hogy e nevek különböző népeket jelölnek.²⁹ Különösen figyelemreméltó, hogy ő³⁰ *madžgariyyah* néven Orenburg környékén említ egy népet: ezek csak a baskírok lehetnek.³¹

²³ Hvolson, i. m. 112, 106; <Vö. Macartney, The Magyars 37. Macartney szerint Idrisi „külső baskíriai” a mai baskírok, „belső baskíriai” pedig a Magna Ungariában lakó baskír-magyarok. Sajnos, az a helyzet, hogy Idrisi egyike a legkevésbé használható forrásoknak. De itt egyezni látszik Ibn Faḍlānnal.)

²⁴ Zichy: KCsA I, 1921–1925, 193.

²⁵ MHK 199.

²⁶ Qazvinī forrását is megmondja: adatai „egy baskír mohamedán törvénytudóstól” származnak. Az Árpád-korban magyar mohamedánok jártak arab főiskolákra; Yāqūt arról beszél, hogy Aleppóban Magyarországról való mohamedán baskírokkal beszélt, kik tanulmányi célból mentek Aleppóba. (Hvolson, i. m. 107 skk.) „Még arab könyv is került 1094-ben Magyarországból a (Weser melletti) corveyi bencés apátság birtokába. Ugyanezen apátságnak 1379-ben Bramburgi Joachim arab és héber könyveket ajándékozott, melyeket korábban egy magyarországi háborúban zsákmányoltak”, írja Jakubovich Emil és Pais Dezső az Ó-magyar Olvasókönyvben. (XXX; vö. Pannonh. Rendtört. I, 360)

²⁷ Hvolson, i. m. 109.

²⁸ Džuveinī, ed. Mirzá Muḥammad, I, 225; vö. Barthold: Enz. d. Isl. s.v. *Basdžirt*; d’Ohsson, Des peuples du Caucase 257; Yule-Cordier, Marco Polo II, 491–492., j.

²⁹ Hvolson, i. m. 111, 113.

³⁰ Ed. Schier 293 és 298.

³¹ Kmoskó Mihály Góg és Mágóg c. művének kézírata: jegyzet Ištahri 225. lapjának fordításához; Yule-Cordier, Marco Polo II, 489., j.; 491–492., j.

E tudósítások tehát — melyeket szaporítani lehetne —³² a magyarságnak két részéről beszélnek; az egyik Baskíriában élt, a másik a Pontusnál, később a mai Magyarországon. Egyszer mindkét részt modžgernek, máskor bašdzirdnak, azután a Pontus melletti részt egyszer badžgirdnak, máskor modžgernek, végül a Baskíriában élő részt egyszer bašdzirtnak, másszor modžgernek nevezik.

Al Balhī, Ištahri és Ibn Hauqal a magyarokat „belső bašdzirtok”-nak is nevezik.³³

〈Az 1230-as évek elején〉 4 dominikánus útnak indult abból a célból, hogy a keleti hazában maradt magyarokat felkeresse. Egyiknek közülük, Ottónak, Keleten „egy bizonyos pogány országban” sikerült magyarokkal beszélni és megtudni, hogy hol laknak a Keleten maradt magyarok. Azután Ottó visszatért Magyarországra, ahol egy hét múlva meghalt.

Munkáját egy másik dominikánus, Julián folytatta. Julián három másik dominikánussal 1235-ben indult útnak, megtalálta a keleti magyarokat (Magna Hungaria) Magna Bulgaria (= a volgai bolgárok) közelében, és az ott lakókkal magyarul beszélt.

HMKIal 307

Ez a „nagy” jelző 〈azt jelenti, hogy〉 ’eredeti, igazi, 〈régii [ti. haza]’): Nagy Bolgária, Nagy-Kunság, Nagy Törökország.³⁴

1236-ban Julián visszatért, de a következő esztendőben (1237) ismét keletre utazott, hogy pontos híreket hozzon a mongolokról, akik ebben az időben már Európát fenyegették. Erről az útról szóló tudósításában többek között azt olvashatjuk, hogy a mongolok elfoglalták Magna Ungariát.³⁵

Kétségtelen, hogy Julián azokat a magyarokat látogatta meg, akikről a keleti források mint baskíriai magyarokról emlékeznek meg.

〈³² Vö. Macartney, *The Magyars* 34.〉

³³ Thury: *Századok*, 1896, 801., 1. j.; Marquart, *Streifzüge* 517–518.

³⁴ Vö. Nagy Horda, mely nem a legnagyobb, de a többiek 〈a〉 legrégibbnek tekintik. Yule-Cordier, *Marco Polo II*, 286., j.; Nagy Géza: *Ethn XVIII*, 1907, 259–260; 〈[Zlatarski], *Gesch. d. Bulg.* 10; Minorsky, *Hudūd* 439., 2. j. A *Vetus Hungaria, Hungaria Maior, Hungaria Magna* kifejezések első előfordulásáról újabban Czeglédy Károly írt (*Századok LXXVII*, 1943, 280 skk). E nevek részben már Julián előtt előfordulnak nyugati forrásokban (Viterbói Gottfried Vincentius Bellovacensis—Orosiusra hivatkozva.) „Bár elképzelhető az is, hogy a nyugati krónikások a *Nagy (Régi)-Magyarország* kifejezést is maguk kovácsolták, helyesebb feltenni, hogy valamilyen magyar forrásból merítették” — írja Czeglédy (i. m. 282). A név keletkezésében valószínűleg szerepe volt a hun—magyar kapcsolat elméletének.〉

³⁵ Ottó útjának, valamint Julián első útjának leírását Julián egyik rendtársának, Richardusnak jelentésében találhatjuk meg, melyet a Vatikán levéltára őriz. Legjobb kiadása 〈Bendefy hasonmása〉. Az egész kérdést teljes bibliográfiával Gombocz Zoltán tárgyalta a *Nyelvtudományi Közleményekben*, XLVI, 1923–1927, 1–33. 〈Macartney, *The Magyars* 156.〉

Több nyugati forrás is megemlíti a baskíriai magyarokat.

Így pl. megtaláljuk a „major Ungaria” elnevezést IV. Béla egyik levelében, Plano Carpini-nál,³⁶ Rubruquis-nál,³⁷ a magyar krónikában³⁸ és más forrásokban.

HMKial 308

Mindezek az értesülések — legalábbis részben — a dominikánusok tudósításaira mennek vissza.³⁹

Másik emléke a baskíriai magyarságnak a *možerjan* népnév.

Egy 1539-i, Šack városában őrzött oklevél arról szól, hogy Kugušev fejedelemnek jog adatik „régí mód szerint bíróilag ítélettel sújtani és megkötözni a tarchanok, baskírok és možerjanok közül való tatárokat, kik Temnikovban laknak”.⁴⁰

Az e helyen a *baskír*ral együtt előforduló *možerjan* népnév a *magyar* név régi alakjának, a *mogyerinek* pontos megfelelője.⁴¹

<...>

Azt is láttuk már fentebb,⁴² hogy a baskírföldi magyarok emléke, a Hét Magyar törzseinek elnevezéseinek, illetve ezek baskíriai továbbélésén keresztül is dokumentálható.

HMKial 309

Vizsgáljuk meg most a *baskír* nevet!

E névnek a következő régi formái vannak:

bašdžird, *bašdžirt* (Balhī), *bašdžirt* (Ištahri, Ibn Hauqal), *bašgird*, *bašdžird*, *bašgird* (Yāqūt),⁴³ *badžgird* (Masūdī), *bašgirt* (Kāšgarī), *bašgird* (Abu-l-fidā) <*bašgird* (Ibn Fadlān).⁴⁴>

HMKial 310

Ezek között az adatok között Kāšgarī <és Ibn Fadlān> adata a legfontosabb: egy török népnév, melyet egy nyelvi adatok feljegyzésében gyakorlott török ember írt le. Az eredeti *bašgirt*, **bašgirt* alakból arab területen

³⁶ „Bascart, id est Hungaria magna.”

³⁷ ... De illa regione Pascatur exierunt Huni, qui postea Hungari, unde est ipsa Major Bulgaria.

³⁸ Már a tizenharmadik század második felében; *Barsatia* (1278), *Bascardia* (1330) stb. MHK 480; Marci Chronica de Gestis Hungarorum, ed. Toldy, V.

³⁹ Gombocz, i. h.; vö. még Paasonen: JSFOu XXI: 1, 4. <Sobolevskij szerint a *Pascatir* összetett szó, ld. HMKial 308., 1. j.>

⁴⁰ Smirnov, Mordva 61., j.; Munkácsi: Ethn 1895, VI, 140.

⁴¹ *Mogyer(i)* > török *možeri* > orosz *možeri*; a *-jan* orosz képző. — Šack és Temnikov a Tambovi kormányzóság északi nyúlványán vannak.

⁴² Ld. itt 182 skk.

⁴³ Ed. Wüstenfeld, I, 468.

⁴⁴ Togan, IF 40.>

bašdžirt lett.⁴⁵ Ebből a két élő alakból: *bašğirt(d)* és *bašdžirt(d)* kell a többi fennmaradt változatot magyarázni.

A második szótag kezdő hangja eredetileg kétségtől kizárólag <ğ>. Ez a ğ Yā-qūtnál és Abu-l-fidānánál, tehát a tizenharmadik században és Ibn Faḍlallāh al Umarínál⁴⁶ *q* alakban lép fel. (Ibn Faḍlallāh: *bašq. rd.*) Ugyanezt a hangot látjuk a nyugati alakokban is (*Bascart, Pascatur* stb.) és *k* van a mai alakokban is: *baskir, baškört* (a második szótag magánhangzója *o* és *u* közötti hang), miser-tatár *baškirt*,⁴⁷ csuvas *puškirt*.⁴⁸ A névben tehát egy ğ > q hangváltozás ment végbe, mégpedig — úgy látom — a török *bašqurt* 'fő-farkas', 'fő-féreg' népetimológiás hatása alatt, abban az időben, amikor megszorodtak Baskíriában a török elemek.

Ehhez a népetimológiához a baskírok különféle meséket költöttek hozzá.

Az egyik szerint a név eredetileg csúfnév, s a baskírok tolvajtermészetére vonatkozik; a baskírok e nevet a tőlük elvált nogajoktól kapták, s eredetileg nogajoknak hívták őket. A másik szerint a név annyit jelentene, mint 'vezető-féreg', s arra a mesés állatra vonatkoznék, mely a baskírokat egykor hazájukba vezette.⁴⁹

Egy másik változat szerint a farkas mohamedán misszionáriusokat vezetett Boharából a baskírokhoz, és ez okból viselik ezek a *bašqurt* nevet. E monda szerint a név <eredeti jelentése 'farkas-fej'>⁵⁰

Olyan hagyomány is van, hogy a *baš-qurd* 'fej-farkas' kifejezés arra a farkasfejre vonatkoznék, melyet régen a baskírok zászlójukon viseltek.⁵¹

A tudományos kutatás is ebben az irányban kereste a név etimológiáját. Klaproth szerint a név összetétel a *baš* 'fej' + *kurt* 'méh' szóból,⁵² „mivel a baskírok minden időben méhészettel foglalkoztak”. Vámbéry szerint⁵³ *baškir* = *baš* 'fej' + *kir* 'puszta', a név jelentése tehát 'fő-puszta'.

Vö. még Ferd. Heinr. Müller, *Der ugrische Volksstamm*, I: 1, 141–142. Ld. Vámbéry, *Das Türkenvolk* 512., l. j.: „Sommier állítólag magában az országban hallotta a *baš* = 'fej' és *ir* = 'férfi' etimológiát (olasz átírás sze-

HMKial 311

⁴⁵ Vö. a *burdžān* alakot, amely *bulgar*-ból lett, úgyszintén a *buldžar* alakot Ṭabari-nál, ld. Marquart, *Streifzüge* 490–491; <Harder, Arab. Gr.³ 4; Minorsky, *Ḥudūd* 3.>

⁴⁶ XIV. sz.; ld. Marquart, *Komanen* 158–159.

⁴⁷ Paasonen, *Csuvas szójegyzék*, s. v. *puškirt*.

⁴⁸ Šejx Sulejman esagatáj szótárában a következő sajátos, valószínűleg irodalmi alakot találjuk: *badžır*.

⁴⁹ Ryttschikov, *Orenburgische Topographie* 66; Mészáros, *Magna Hungaria* 47–49; Abdülkadir: *Türkiyat Mecmuası* II, 1928, 136–137, 137., j. Vö. még itt <173–174.>

⁵⁰ Budagov, *Sravn. Slov.* I, 228; a farkas mint vezető szerepel Oguz kán mondájában is, vö. Köprülüzade, *Türkiye tarihi* I, 55–56. <Vö. még: Togan, *IF* 35., j., 147.>

⁵¹ Abdülkadir: *Türkiyat Mecmuası* II, 1928, 136.

⁵² *Asia Polyglotta*² 220.

⁵³ A magyarok eredete 130–131.

rint ő *basc*-ot ír), megjegyzi azonban, hogy a *baskır* = 'vörösfej' magyarázat valószínűbb. Erman fordítása szerint *baskır* = *başkir-gamen* = 'nyírom a fejet', mivel a baskírok borotválják a fejüket(?). Youferow a török *baş* = 'fej' és *kurt* = 'féreg, tetű' szót akarja látni benne, mivel a baskírok éppen tisztátalanságukkal tűnnek föl." *Kurd* = 'Krieger': Cassel, *Magyarische Alterthümer* 152., j.

<...>

A $\dot{g} > q$ változáson kívül van egy másik körülmény is, amely magyarázatra szorul, az ti., hogy az orosz alakban a szó végén nincsen *t*, *d*. Ez a *t*, *d* az oroszban nem vesztetett el. Az oroszok a nevet valószínűleg a X. század táján a volgai bolgárok közvetítésével ismerték meg, bár a név — mint népnév — a régi orosz forrásokban nem fordul elő. A bolgár alak tehát **baş-ğır* lehetett, melyből — mivel $\dot{g}$ hangcsoport az oroszban nem volt — *başkir* alak keletkezett.⁵⁴

Akárhogy van is a dolog, annyi bizonyos, hogy az orosz változatban a szónak egy régi alakja őrződött meg.

Hogyan lehet hát a **başğır* és *başğird(t)* alakok viszonyát megmagyarázni?

A névnek a végén levő *d* (*t*) magyar kicsinyítő képző, melyet a *szavárd* szóban, a magyarok egy másik régi nevében is látunk, s melyről a *szavárd* tárgyalásánál részletesebben beszélek.⁵⁵

A *-d*, *-t* tehát megint a magyaroknak a baskírokkal való kapcsolatára utal.⁵⁶

<...>^a

⁵⁴ Ugyanezt az orosz $\dot{g} > \dot{s}$ változást tünteti fel a *Başkır''rt''* kun fejedelem neve: 1185; *Lëtöp. po Lavr. sp.* SPb 1872, 375., szöveg: 267; *Lëtöp. po Ipatsk. sp.* Pbg. 1871: *Başkord''*, 343, 355. <...>

⁵⁵ Vö. még Togan: *KCSA* III, 1941–1943, 73: *mizğar(t)*.

⁵⁶ Vö. Vámbéry, *A magyarok eredete* 130–131., 1. j.

^a A HMKial 313. lapjának következő bekezdése, melyben N. Gy. a *başğır* < *beş (o)ğır* 'öt ogur' etimológiai magyarázatot adja, kimarad. A kézipéldányban itt egy német nyelvű fogalmazvány betét található, melyben Németh áttekinti a baskır népnév etimológiájára vonatkozó kísérletek többségét, visszavonja saját korábbi magyarázatát, majd egy új magyarázatot kísérel meg. Ez az újabb magyarázat azonban nincs kifejtve. Némethnél az említett fogalmazványban ezt olvashatjuk: „... So steht die Sache der totemistischen Volks- bzw. Geschlechtsnamen bei den Türken und auf Grund des Gesagten möchte ich jetzt der Vermutung Ausdruck verleihen, dass auch der Volksname *başğurt* totemistischer Herkunft sein und mit einem Namen des Vielfrass (*obžora*, lat. *gulo*) zusammengestellt werden kann. Das Tier ist bei uns wenig bekannt, es ist ein besonders blutdürstiges wildes Tier der nördlichen Zonen, in der Grösse eines Wolfes. Es hat bei den verschiedenen nördlichen Völkern zahlreiche Namen, deren historische Kenntnis mit ihren tabu-artigen Beziehungen uns gewiss manches wichtiges

1930-ban úgy láttam, hogy a magyarok a volgai bolgárokkal együtt a Kaukázus vidékéről vándoroltak fel a baskíriai Magna Ungariába, és nagyon valószínűtlennek mondtam azt a lehetőséget, hogy Julián magyarjai őshazai maradvány volnának, és nem a Kaukázus vidékéről költöztek volna fel északi hazájukba.⁵⁷

Idé tartozó álláspontomat az új anyagok és az új irodalom, friss kutatásaim alapján megváltoztattam. Mint erről fentebb⁵⁸ részletesen beszélek, nem voltak magyarok a Kaukázusból felköltöző volgai bolgárok között, a magyarság Magna Ungariában alakult ki, és szakítanunk kell a kaukázusi őshaza gondolatának délibábjával.

2. ΣΑΒΑΡΤΟΙ ἈΣΦΑΛΟΙ

A De adm. imp. 38. fejezetében⁵⁹ a következő — részben már idézett — helyet olvassuk:

HMKial 315

„A besenyők . . . [889 felé] megtámadták a kazárokat, de legyőzettek, elvesztették földjüket és a turkok földjén [Levediában] voltak kénytelenek megszállani. Háború támadván a turkok és a . . . besenyők közt, a turkok tábora megveretett és két részre oszlott. Az egyik rész kelet felé Perzsia vidékére telepedett le, és ezeket mai napig a turkok régi nevén Σάβαρτοι ἄσφαλοι-nak nevezik. A másik rész pedig nyugat felé ment lakni vajdájával és fővezérével, Levedivel, az Etelküzünek nevezett vidékre . . .” „Ezek a nyugat felé lakó turkok mind a mai napig követeket küldenek a turkoknak imént említett, keleten, Perzsia vidékein lakó népéhez, szemmel tartják őket és gyakran választ is nyernek tőlük.”

HMKial 316

E szerint tehát a magyarok egy töredéke 889-ben [?] elszakad és Perzsia felé költözik, s megőrzi a magyarok régi *savardi* (*asfali*) nevét.

⁵⁷ Ld. HMKial 313–314.

⁵⁸ Ld. itt 182 skk., 218 skk.

⁵⁹ MHK 120–121, 123.

sagen würde. Für den Namen mit dem ich die Benennung *bašqurt* zusammenstelle, habe ich die folgenden Belege: „ . . . A fogalmazvány ezen a ponton megszakad. Az kétségtelen, hogy a fentieket Németh 1969-ben, Moszkvában írta, s ennél újabb az az álláspontja, melyet itt a 173–174. lapon láttunk, ahol a baskír népvét a 'Fő-Farkas' jelentésű *Baš-Qurt* alakból kívánja magyarázni. Ezt tekinthetjük N. Gy. utolsó véleményének. Annak ellenére, hogy e magyarázatnak ellentmondó részletek vannak a *baskír* népnévre vonatkozó korai adatok itteni értékelésében (ld. -*ğ*- elsődlegessége, szóvégi -*t*-*d* képző volta), megtartottuk a második kiadásban ezeket a részeket, mert N. Gy. sehol sem jelezte, hogy ki kívánja hagyni a kérdéses fejtegetéseket a második kiadásból. Igen kései pótlásai sem erről tanúskodnak.

〈Szavárdokról〉 Konstantinoson kívül arab és örmény források is szólnak.⁶⁰

Nézzük először megjelenésük idejét!

Menandros arról tudósít bennünket, hogy a bizánci hadsereg 576-ban szavírokat és albánokat telepített a Kur jobb partjára.⁶¹

Marquart⁶² idézi Balāḏūrī († 892) arab történetírónak egy adatát,⁶³ mely szerint ezek a szavárdok (*sāvrđi*) 750 és 760 közt jelentek meg⁶⁴ Örményországban.

Konstantinos azt mondja, hogy a szavárdok 889 után költöztek a perzsa részekre.

〈...〉

Menandros szavirjai lehetnek 〈ugyan〉 a szavárdok, de meg kell gondolnunk, hogy ő nem szavárdokról, hanem szavírokról beszél. 〈Az is igaz, hogy a szavárdok nevüket a szabíroktól (szavíroktól) kapták. Az is fontos,〉 hogy Menandros tudósítása és az első biztos tudósítások között kétszáz év van, mely alatt a szavárdokról nincs említés, ami egy ilyen harcias népnél mindenesetre feltűnő. . . .

Balāḏūrī tudósítása ellenben semmiképpen sem kifogásolható, így tehát a szavárdik Örményországban való megjelenését a 750 és 760 közti időre tehetjük.⁶⁵

HMKial 317

A szavárdik Tiflisz és Barda' a között, a Kur jobb partján, a Gökcse-tótól északra laktak,⁶⁶ vitéz és rettegett nép voltak; a perzsa csapatoknak bizonyosfajta csatabárdja az ő nevükről volt elnevezve.⁶⁷

〈A VIII. század közepétől a IX. század közepéig nem szerepelnek a forrásokban.〉 A IX. század közepén már keresztények.⁶⁸ A második évezred elején még 〈előfordul〉 a *Sevortik*, mint egy kerületnek a neve, azután nem esik többé szó a szavárdokról.⁶⁹

⁶⁰ Thúry: Századok, 1897, 317 skk., 391 skk.; 〈Macartney, The Magyars 37; Czeglédy: MNy LV, 1959, 373 skk.; uő: MNy LII, 1956, 120.〉

⁶¹ Fehér: KSz XIX, 1921, 48, 163; Exc. de leg., ed. de Boor, 201.

⁶² Streifzüge 36–37.

⁶³ Ed. de Goeje, 203.

⁶⁴ Marquart: „sich zusammenrotteten”, az arab szövegben. تَجَمَّعُوا

⁶⁵ Vö. Macartney, The Magyars 90.

⁶⁶ Thúry: Századok 1897, 321 skk.; Marquart, Streifzüge 38.

⁶⁷ Ištahri, ed. de Goeje, 191–192., j. (BGA I); Masūdi, Murūdž II, 75.

⁶⁸ Marquart, Streifzüge 497.

⁶⁹ Thúry: Századok 1897, 323. A szavárdok történeti szereplésére vonatkozólag ld. Thúry 〈idézett〉 cikkét.

Nevük, mint említettem, Balādūrīnál <és Dimašqīnál>⁷⁰ *sāv.rđī* alakban van meg; Ištahri s. *yāv. rđī* néven ismeri őket, ugyanígy Masūdi.

Az örményeknél *sevardik*, *savordik*, *seavordik* a nevük, melynek jelentése az örményben 'fekete fiúk'.⁷¹

HMKial 318

E név török alakja — mint láttuk — *sabar* ~ *sabir* > *savar* ~ *savir*. Ennek megfelelője a magyar *szavárdi*,⁷² amelyben a *-di* magyar képző. Egy magyar *szavárdi* alakból szabályosan **szovárdi* és **szēvárdi* lehet. A *szavárdi* alakot látjuk Konstantinos Porphyrogennetosnál és a IX. századi Balādūrīnál. A **szēvárdi* alakból magyarázható örmény népetimológiával a *sevardik* 'fekete fiúk' örmény forma. S ugyancsak egy 'fekete' jelentésű perzsa szóval, a *siyāh*-val összevegyülve jött létre az arab *siyāvvardī* alak.⁷³

Az örmény *sevardi* alak elkerült a görögbe is. Konstantinos a De caerimoniis c. művében⁷⁴ Σεβορτι/ων [= Σεβορτι-] néven említi a szavárdokat, s nevüket le is fordítja ilyenformán: Μαῦρα παιδία 'fekete fiúk'.⁷⁵

Hogy az örmény *sevardik*, *seavordik* 'fekete fiúk' s a perzsa *siyāv.rđī* 'fekete „ardi”' alak a magyarok egy bizonyos 'fekete' jelzővel ellátott nevének a hatása alatt jött volna létre (pl. *qara xazar*, *ugri černii*, <*nigri Ungri*>),⁷⁶ nem tartom valószínűnek. A nép neve m a g y a r u l *szēvárdi* volt, ebből minden további nélkül keletkezett az örmény *sevardi* 'fekete fiú' alak, népetimológias elváltozással.

A *szavárd* név a magyar hagyományban is fennmaradt, mégpedig a *Zuard* névben.

HMKial 319

E név Anonymusnál *Zuard* és *Zuardu* alakban fordul elő,⁷⁷ Kézainál *Zuard*,⁷⁸ a Képes Krónikában⁷⁹ szintén *Zuard* alakot látunk.

Zuard Anonymusnál Árpádnak, a Hun Krónikában Attilának egyik vezére; a Hun Krónika szerint *Zuard* Olaszországban harcol.

1283 és 1304 között szerepel Magister *Zuard*, a Bessenyei-család őse, s ettől fogva a *Zuard*, *Zoward*, *Zoward*-nemzetség.⁸⁰ A Váradi Regestromban találjuk ezt az adatot: Leonardi de genere *Zuord*.

⁷⁰ Macartney, The Magyars 175.)

⁷¹ Thury: Századok 1897, 396; Marquart, Streifzüge 36 skk.; a *-k* az örményben többes jel.

⁷² E m a g y a r alakról lejjebb szólok (ld. itt: 304; vö. Juhász: MNy XXXII, 1936, 225; Györke: MNy XXXIII, 1937, 244.)

⁷³ Marquart, Streifzüge 36., 3. j.

⁷⁴ II, 48; ed. Bonn 687.

⁷⁵ Marquart, Streifzüge 39.

⁷⁶ Thury: Századok 1897, 395 skk.

⁷⁷ Pais, Magyar Anonymus 142.

⁷⁸ MHK 486.

⁷⁹ MHK 504.

⁸⁰ Karácsonyi János, Magy. Nemzetségek III: 1, 149 skk.

Mindezen nevek körülbelül *Szo(u)(v)a(o)rd*-nak olvasandók.

A *szavárd* ~ *Zuard* megfelelés hangtani igazolására⁸¹ legyen szabad felhozni a következő <nég> példát:

1. Árpád egyik unokájának, Tarkacsu fiának neve *Τεβέλης*⁸² = *Teveli*.⁸³ E név helynevekben maradt meg. Legrégibb alakja magyar forrásban *Tuel*, a Szent Lászlónak tulajdonított bakonybéli összeírás első részében.⁸⁴ *Tuel* azonos a veszprém megyei *Tevel*-lél, Pápa és Bakonybél közt.⁸⁵ Egy másik *Tevel* Tolna megyében van.⁸⁶

HMKial 320

2. A *kovár* népnévre a legrégebb adatot az Admonti Évkönyvekben találjuk:⁸⁷ ad annum 881: „... cum *Cowaris*...” Konstantinos Porphyrogennetosnál *Κάβαροι* alakot látunk.⁸⁸ Ez a név is fennmaradt helynévben, mégpedig a Hont megyei *Kovár* helynévben, melynek régi alakja *Kuar*.⁸⁹

3. Harmadik vonatkozó példánk az ómagyar *Ruosti* = *Ravazd* alak.⁹⁰

4. Végül az ómagyar *Cuach* formát említjük analóg példaként.⁹¹

HMKial 320

A *szavárd* népnévnek a *Zuard*-dal való egyezése pusztán az alakok egyezése alapján is kétségtelen. Az szintén mellette szól, hogy személyneveink egyik leggyakoribb típusát a népnévből lett személynevek alkotják. De a *szavárd* és *Zuard* egyezésének történeti bizonyítéka is van.

Tudjuk, hogy Anonymus szerint⁹² *Zuard* hadat viselt a Balkánon, ott vett magának feleséget, „és az a nép, amelyet most Csaba-magyarjának mondanak, *Zuard* vezér halála után Görögországban maradt.” Világos nyoma ez a *szavárd*-ok történeti emlékének, azaz annak, hogy egy *zuard* (*szavárd*) nevű néprész (melynek nevéből a hagyomány <— amint az gyak-

<⁸¹ Vö. Petrovici: MNy LII, 1956, 6 skk.>

<⁸² Bárczi: MNy L, 1954, 375.>

<⁸³ Bárczi: MNy XLIII, 1943, 90.>

⁸⁴ Pannonh. Rendtört. VIII, 269; Jakubovich: MNy XX, 1924, 15; <Pais—Jakubovich: Ó-magy. Olv. 53; Mikos: MNy XXXI, 1935, 296.>

⁸⁵ Csánki, III, 256; [1240:] villa *Tevel*, [1366:] *Tevel*, [1488:] Kys *Thewel*. Pannonh. Rendtört. VIII, 287, 345, 538—539.

⁸⁶ Csánki, III, 454.

⁸⁷ Klebel: Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde, 1921, 37.

⁸⁸ MHK 124.

⁸⁹ Hazai Okmt. IV, 76—77, 91.

⁹⁰ Ld. Pais—Jakubovich, Ó-magy. Olv. 33.

⁹¹ Ld. Mikos: MNy XXXI, 1935, 167; Petrovici: MNy LII, 1956, 6 skk.

⁹² 45. fej.

ran megtörténik⁹³ —> személynevet csinált) a régi korban a magyarságtól elszakadt.⁹⁴ Viszont Konstantinos — mint az imént idéztük — arról tudósít bennünket, hogy a perzsa részek felé szakadt magyar töredéket „mai napig” *szavardi*-nak nevezik.

Szólni kell még a *σάβαροι* jelzőjéről, az *ἄσφαλοι*-ról. Ez a görög *ἀσφαλής* 'szilárd, megbízható' szó többes nominativusa s a *σάβαροι* jelzője.

HMKiál 321

Abban senki sem kételkedik, hogy a görög *ἀσφαλής* melléknévnek ebben az időben már volt *ἄσφαλοι* alakú vulgáris többes nominativusa.⁹⁵ Azt is bebizonyította Gyomlay Gyula, hogy Konstantinos idegen kifejezések megmagyarázásánál feltűnően gyakran használ vulgáris alakokat. Így *ἀμαξίτης* 'kocsiút' helyett *ἀμαξία*-t, *ὄρος* 'hegy' helyett *βουνός*-t, *ἦδη ἦν* 'már megvolt' helyett *ἀπάργτι ἦτο(ν)*-t és *ὕδωρ* 'víz' helyett *νερόν*-t ír.⁹⁶ Ez valószínűleg úgy magyarázandó, hogy a császár ilyen esetekben nem változtatott az embereitől hallott magyarázatokon, illetve görög szóalakokon; filológiai érzékének máskülönben is lépten-nyomon tanúságát adja idegen nyelvi feljegyzéseiben.

<...>

A görög *ἄσφαλοι* természetesen egy — sajnos — fel nem jegyzett magyar vagy török szó fordítása.

A magyarok *ἄσφαλοι* 'megbízható, rendületlen' nevét már Gyomlay párhuzamba állítja a besenyők *καγγα* 'nemes, bátor' nevével.⁹⁷

HMKiál 322

<...>^a

3. A MAGYAR NÉV KELET-EURÓPÁBAN ÉS ÁZSIÁBAN

Kelet-Európában és Ázsiában, a múltban és a jelenben egyformán, számos olyan hely-, személy- és népnevet találunk, mely a *magyar* névvel azonos vagy hozzá igen hasonló.

HMKiál 322

HMKiál 323

Ezeket a neveket gyakran úgy magyarázzák, hogy a honfoglalás előtti magyarsággal, illetőleg ennek töredékeivel vannak összefüggésben.

⁹³ Vagy még több valószínűséggel: a szavárdokról vagy egy régi Szavárd vezérről szóló hagyomány a honfoglalás kori Zuárd vezérhez kapcsolódott.

⁹⁴ Pais, Magyar Anonymus 81, 142.

⁹⁵ Vö. Pecz Vilmos: EPhK XX, 1896, 385 skk., 800 skk.; uő: EPhK XXII, 1898, 209 skk., Fiók Károly: Századok XXX, 1896, 607 skk., Gyomlay Gyula: EPhK XXII, 1898, 305 skk.

⁹⁶ EPhK XXII, 1898, 312–313.

⁹⁷ EPhK XXII, 1898, 308.

^a Németh törölte a második kiadásból a volgai bolgár *Suvar* városnév (eredetileg népnév) esetleges ide vonásának lehetőségét.

Ilyen nevek a következők (azokat a neveket, amelyek világosan a honfoglalás előtti magyarokra vonatkoznak, s amelyek más összefüggésbe tartoznak, természetesen nem említem):

Theophylaktos Simokattes (VII. század eleje) beszél egy „mačarov várá”-ról — [φρούρον τῶν] Ματζᾶρων⁹⁸ —, mely Bury szerint 587-ben szerepel, s Darkó szerint valószínűleg „azonos a már az ókorban is ismeretes Mazara helységgel, mely [Kelet-Kisázsziában, az Euphrates felső folyásánál] Melitenével átellenben, az Euphrates bal partjától nem messze feküdt”.⁹⁹

„A Tigris és Euphrates összeshakadásánál egy városnak a neve *Madsar* volt.”¹⁰⁰

Különösen sok szó esett a tudományos irodalomban arról a *Madžar* nevű városról, mely a Kuma mellett volt, ott, ahol a Bujvola a Kumába ömlik.¹⁰¹

Abu-l-fidā adja róla az első tudósítást 1321-ben.¹⁰² Ő كوماجر; *Kum-madž.r*-nak, Kuma melletti Madžar-nak nevezi a várost. (Ezzel az adattal körülbelül egykorú egy olasz minorita feljegyzése, melyben *Cummageria* alakban mutatkozik a név.)¹⁰³ Pár évtizeddel később Ibn Batťūta ad róla hírt لماجر *el-madž.r* néven.¹⁰⁴

HMKial 324

Az 1600 körül írott *Derbend-nāme* szerint e várost Anōšarvān perzsa király építette a VI. század első felében. (Ez állításnak természetesen semmi alapja sincs.)¹⁰⁵

Madžar a rendelkezésünkre álló adatok szerint jelentékeny város volt. A XIV. században (két) franciskánus kolostor is volt benne. Gmelin, midőn 1772-ben meglátogatja, terjedelmes, jó állapotban levő romokat talál, Klaproth 1807-ben már csak néhány épületet. Az épületek anyagát (közben) elhordták.¹⁰⁶ Feliratokat és pénzeket is találtak itt, ezek a XIV. századból valók, és mongol-mohamedán eredetűek.¹⁰⁷ (Sőt, maradt ránk két olyan érme is több példányban, melyet Madžarban vertek, illetőleg az egyiket *Madžar el-džedid*-ben, azaz 'Új-Magyarban'.¹⁰⁸ Ezek is a XIV. századból valók.)

⁹⁸ Ed. de Boor, 106.

⁹⁹ Darkó, Népnevek 56–58.

¹⁰⁰ Uo. 61.

¹⁰¹ Klaproth, *Reise in den Kaukasus* I, 402 skk.

¹⁰² *Géographie*, I, ۲۰۱, 8 = II, 1, 283; Marquart, *Streifzüge* 32., 1. j.

¹⁰³ Bendefy, *A magyarság kaukázusi őshazája* 179.)

¹⁰⁴ *Géographie*, II, 375–379; 382; Marquart, *Streifzüge* 32., 1. j.

¹⁰⁵ Vö. Togan: *KCsA* III, 1941–1943, 51.)

¹⁰⁶ Bendefy szerint (i. m. 333) Potemkin hordatta el.)

¹⁰⁷ Yule-Cordier, *Marco Polo* II, 491–492, j.

¹⁰⁸ Frähn, *Über die Münzen der Chane von Ulus Dschutschi's oder der Goldenen Horde*. SPb. u. Leipzig 1832, 21. Vö. Zambaur levelét Bendefy idézett munkájában: 242–244.)

Klaproth¹⁰⁹ szerint Madžar a Toqtamış († 1400) uralkodása utáni nyugtalan időkben pusztult el.¹¹⁰ Madžar több részből állott;¹¹¹ a Derbend-nāme *Kiči-Madžar*-t és *Ulu-Madžar*-t említ.¹¹²

E *Madžar* helynév második szótagbeli *a*-ját biztosítja az orosz alak.

Az olasz<országi latin> források (*Majeria*, *Mager*) *e*-vel írják ugyan, de itt a *g*-nek *dž* hangértéke miatt szerepel az *e*.¹¹³

Északra a Kumától van egy *Možar*-tó, oroszul *Možarskoe ozero*.¹¹⁴

*Možarsk*¹¹⁵ helység a Kuma alsó folyásánál, a torkolattól mintegy 80 kilométerre, a folyótól mintegy 10-12 kilométerrel északra, az Asztracháni kormányzóságban, a kormányzóság határán.

HMKIal 325

Számos ilyen, <a magyar népnévhez hasonló> név van <a mai Szovjetunió területén, a történeti> Kelet-Oroszország középső részén.¹¹⁶

Munkácsi¹¹⁷ Smirnov Mordva c. műve (61., j.) után a következőket mondja: „a volgai tatárok előnyomulása a XIII. század elején arra kényszerítette a Közép-Volga bal partján lakott *baskirokat* és *magyarokat*, hogy ősi hazájukat elhagyva a Volga jobb oldalára meneküljenek, hol egész sereg helynév őrizte meg letelepedésük nyomait. Ilyenek: a Kazáni kormányzóságban *Možarka* és *Možarki* falvak, *Možarovo* egyházas falu, *Možarka* folyócska a tetjuši kerületben, *Mažarka* folyó a csebokszári kerületben, a Szimbirszki kormányzóság kurmyši kerületében: *Mažarovskij Majdan* és *Mažar-Kasy* falvak, a Penzai kormányzóság két kerületében: *Možarovka* falu- és folyónevek, a Tambovi kormányzóságban *Možarovka*, *Možarovo*, *Možarovskaja* falvak, a Szaratovi kormányzóságban *Mažary* falu. A *megyer*-féle névváltozatot őrizték meg a Kazáni kormányzóság kozmodemjanszki kerületében *Mižar* és *Mižary* falvak, továbbá a civilszkiben *Mišer* falu és *Mišer-šjirma* folyónév. Hogy pedig e helyneveknek csakugyan népnév az alapja, az két-

¹⁰⁹ Reise in den Kaukasus I, 434.

¹¹⁰ Bendefy, i. m. 285 szerint Timur pusztította el 1396-ban.)

¹¹¹ Vö. Bendefy, i. m. 348.)

¹¹² Ed. Kazem-Beg, 6; *kīči* 'kicsi', *ulu* 'nagy'; <Romjai közelében ma is van *Madžar* nevű helység.)

¹¹³ Bretschneider: Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society, NS X, 1876, 165; Munkácsi [Vámbéry után], Árja és kaukázusi elemek 454; <Bendefy, A magyarság kaukázusi őshazája 179 skk.)

¹¹⁴ Munkácsi: KSz V, 1904, 306, *Madžarskoe ozero*-nak írja; én az orosz lexikonban a fenti alakban találtam.

¹¹⁵ *Mosharsk*, Stieler, Handatlas⁹, 49, 0 19.

¹¹⁶ Vö. pl. a Qazaq ádebiāti 1969. június 14-én megjelent 24 (958)-dik számában A. Abrahamov által említett, Kazahsztán északi részén található *Mad'yar* nevű hely- és nemzetségnéveket.)

¹¹⁷ Ethn VI, 1895, 140. <Vö. Jean N., Les populations finnoises des bassins de la Volga et de la Kama. I. Paris 1898. Publications de l'Ecole de Langues Orientales Vivantes. IVe série, volume VIII. 272.)

ségtelenül kiviláglik egy Šack városában őrzött 1539-es oklevélből, melyben *Kugušev* fejedelemnek jog adatik „régí mód szerint bíróilag ítélettel sújtani és megkötni a *tarchanok*, *baskírok* és *možerjanok* közül való tatárokat, kik Temnikovban laknak”... Egy 1483-ból való szerződésben is szerepel *Mačjarin* név.”

HMKial 326

Egy másik orosz kutató, éppen Možarovskij nevű, szintén foglalkozott e nevekkal. Legfontosabb adata, hogy a *možar* 1551-ben mint népnév előfordul Kazán vidékén, a csuvasokkal, cseremiszekkel, mordvákkel és tarhanokkal együtt.¹¹⁸

A Vjatkai kormányzóság malmyži, illetve orlovi kerületében van *Madjar*, illetve *Madjarovo* község.¹¹⁹

Reguly „Tschuwasschische heidnische Namen” c. kéziratos dolgozatában¹²⁰ *Modzsár* és *Matjár* neveket találunk, melyeket Munkácsi¹²¹ a *magyar* népnévvel egyeztetett.

Örményországban, éppen a szevordik földjének a tájékán, van egy völgy, amelynek neve *Mačarakajor* (*jor* 'völgy'), új-örmény nyelven *Mčrkajor*.¹²²

A Kaukázusban van *Madžara* folyó s *Madžariszkhali* folyó.

HMKial 327

Van egy tatár, illetve orosz község is, mely a *magyar* névvel függ össze. Ez a szó a krími tatár *madžar* 'szekér',¹²³ az oroszban:¹²⁴ *možára* 'grosser, tatarischer Karren'; *maža* [?] (Südrussl.) 'mit Ochsen bespannter Wagen',¹²⁵ *mažara* 'zweispänniger Kameelwagen (in der Krim)'. Ide tartozik még: *možarskaja kurica*, *možarskij pětuh* (prov.) 'der Fasan'.

Találkozunk a *Madžar* földrajzi névvel Ázsiában is.¹²⁶

<...> A Jenyiszeji kormányzóság minuszinszki kerületében, a felső Abakán vidékén, a kizil tatárok földjén találunk egy *Madžar* tavat és egy *Madžar* folyót.¹²⁷

A *Madžar* személynév is többször előfordul Ázsiában, mégpedig a mongolok történetében.¹²⁸

<¹¹⁸ További adatait is említettem 1930-ban: HMKial 326., 1. j.>

¹¹⁹ Nagy Géza: Századok XXX, 1896, 246., 1. j.; Munkácsi: Ethn V, 1894, 175.

¹²⁰ M. Tud. Akad., Reguly kéziratai, III. kötet, 4. sz.

¹²¹ Ethn IX, 1898, 169. Vö. még Mészáros: Ethn XXII, 1911, 283.

¹²² Thury: Századok XXXI, 1897, 324.

¹²³ 'Wagen', Radloff; Vámbéry, Das Türkenvolk 541, 550., 3. j.

¹²⁴ Pawlowsky, Russ.-deutsches Wb.

¹²⁵ Vö. magy. *máza* (*masa*) 'plaustrum; Lastwagen', OklSz Jakubovich Emil; <Juhász: MNy XXXVIII, 1942, 290.>

<¹²⁶ Vö. Aalto: Deny-Armağan 23.>

¹²⁷ Kuun Géza gróf, Relationes I, 19; Nagy Géza: Századok XXX, 1896, 232; Munkácsi: Ethn V, 1894, 172.

<¹²⁸ Ld. Ligeti MTT fordításának indexét (*Madžar*); Poucha: Acta OrientHung IV, 1955, 171.>

Első előfordulása e névnek azon események leírásában volna, melyek a merkitek, egy régi mongol¹²⁹ nép pusztulásával vannak összefüggésben.

E tudósítás szerint a merkitek királya, Tokta-bigi, 1208-ban (?), az Irtis környékén elesik, s testvére és fiai csak levágott fejét tudják megmenteni. Fiai között szerepel némely forrásokban egy *Madžar* nevű herceg is. Úgy látom azonban, nem bizonyos, hogy Tokta-biginak valóban volt ilyen nevű fia.¹³⁰ A közelkorú Rašideddin felsorolja Tokta-bigi fiait, s felsorolásában *Madžar* nem szerepel.

HMKial 328

A XIII. század közepe táján, illetőleg e század második felében, Dzsingisz legidősebb fiának Dzsocsinak († 1227) egy unokája (a XIII. század elején született Sejbán tizenegyedik fia) és két dédunokája viseli a *Madžar* nevet.¹³¹

<...>

Előfordul a mongol korban s a mongol kor után a *magyar* név mint törzsnév.

Šeibāni özbec kán seregében, ki 1500 körül Transoxániát meghódította, volt egy *Madžar* nevű nemzetség.¹³²

Bohara és Szamarkand, pontosabban Kermine és Katta-Kurgan között, Tat-kend helység környékén egy néhány faluból álló özbec nép neve *Madžar*.

HMKial 329

Erről a népcsoportról 1930-ban¹³³ Z. V. Togan közlésére hivatkozva adtam számot. A magyar közvéleményt a 60-as években élénken foglalkoztatta a „turkesztáni magyarok” ügye. Ekkor Tóth Tibor antropológus hozott híreket a törökök beszélő s magát „magyar”-nak nevező özbegekről.¹³⁴

Van egy másik *Madžar* nevű török nemzetség is, mégpedig a hívai özbecgek között.¹³⁵

HMKial 329

¹²⁹ Marquart, Komanen 57; Pelliot: JA 1920: I, 146; Grumm-Gržimajlo, Zapadnaja Mongolija 413., 2. j.

¹³⁰ Vö. Klaproth, Mém. rel. à l'Asie II, 331 sk.; Abu-l-gāzi, ed. Desmaisons, II, 92. 2. j.; Wassiljew: Radloff, Kud. Bil. I. rész, LI; Thúry: Századok, 1896, 912–913; Marquart: Komanen 117, 131; Pelliot: JA 1920: I, 162–164; Bretschneider, Mediaeval Researches I, 249., 624. j.; Tokta-bigi o: Tokto'abūki, Pelliot: T'oung Pao XXVII, 1930, 24.

¹³¹ Thúry: Századok, 1896, 913; <vö. Barthold: Enz. d. Isl. s.v. *Šaibaniden*.>

¹³² Thúry: Századok, 1896, 913; Šeibaniada, ed. Berezin, index; <Thúry: Hadt. Közl. I, 1888, 567.>

¹³³ HMKial 329.

¹³⁴ Azóta ismeretes számomra még egy 1924-ből származó tudósítás, mely 1926-ban Taskentben jelent meg: a Materialy po rajonirovaniju Srednej Azii c. munkában, ahol I. Magidovič pontosan leírta az özbegek törzseit, és ezek között vannak a mi „magyarjaink”. Vö. még: Istoriija Uzbeckoj SSR. I. Taškent 1967, 502., ahol az áll, hogy a *madžar* törzs a XV. században van először megemlítve.

<¹³⁵ Z. V. Togan régi közlése.>

Harmadik *Madžar* nevű özbeg törzset találunk Afganisztánban.¹³⁶

Néhány további példát is említettem munkám első kiadásában.¹³⁷

HMKial 330

Milyen viszonyban vannak e nevek a honfoglaló és a honfoglalás előtti magyarsággal?

Egy részüknek egyáltalában semmi köze a magyarsághoz, más részüknek pedig nincs köze a honfoglalás előtti magyarsághoz. Ebben a kérdésben az a döntő kritérium, hogy a magyarság neve 1200–1250-ig nem *magyar*, hanem *mogyeri*, esetleg *mogyori*, *mogyuri*, az első szótagban *o*-val, a másodikban *e*-vel, *o*-val vagy *u*-val.¹³⁸

Az említett nevek közül tehát az egyetlen *možerjan* név az, amelynek a honfoglalás előtti magyarsághoz köze van. Ez — mint láttuk — egy 1539-i oklevélben fordul elő, amely Temnikovban (a Tambovi kormányzóság északi részén) lakó tarhanokról, baskírokról és *možerjan*okról beszél. Valószínű, hogy itt valami baskíriai magyar töredékről van szó.¹³⁹

A HMKial-ban¹⁴⁰ összeállítottam azoknak a „magyargyanú”-ba fogott néprész- és helységelnevezéseknek a jegyzékét, melyek semmiképpen sem köthetők a magyarsághoz. De van e neveknek egy másik csoportja is.

HMKial 332

A honfoglalás utáni magyarsággal vannak esetleg kapcsolatban a többi *magyar*-féle nevek, főleg — amint látom — a tatárjárás után a Mongol Birodalomba költöztetett magyarsággal, esetleg későbbi, Kelet-Európába és Kis-Ázsiába költözött vagy költöztetett magyar települőkkel.

Magyarország, mely Szent Istvánig Kelet-Európával és Közép-Ázsiával élt kulturális közösségben és összeköttetésben, Szent Istvánnal bekapcsolódott a nyugati műveltség körébe, természetesen lassan és átmenetekkel, hiszen a beköltöző besenyők, sőt még a XIII. században bejött kunok is, életmódban, kultúrában, gondolkozásban rokon néphez jöttek Magyarországra. A tatárjárás a magyarságot újra, mégpedig teljesen Ázsiához kapcsolta, a magyarság újra részese lett egy ázsiai nomád törzsszövetségnek, az maradt majdnem egy esztendeig, s ez idő alatt bő lehetőség nyílt arra, hogy

¹³⁶ Ligeti Lajos, Afgán földön 207 skk.

¹³⁷ Ld. ott: 329–330.

¹³⁸ Vö. Németh: MNy XXV, 1929, 8–9.

¹³⁹ Ld. itt: 308.)

¹⁴⁰ Ld. ott 330–332.

mint a honfoglalás előtt, újra tényezője legyen a keleti nomád birodalmak változatos népalakulásainak.¹⁴¹

Tudjuk, hogy Kádán tatár vezér Radna lakosságából hatszáz válogatott németet Ariscald ispánjuk alatt besorozott a seregébe.¹⁴²

HMKIal 333

Kétségtelen, hogy ilyenféle „csatlakoztatások” a tatárdúlás évében több alkalommal történtek, s hogy a tatárok — bár sokat legyilkoltak — rabul tömegesen vittek magukkal magyarokat. A Tatár Birodalomnak előcsapatokra, földet művelő alattvalókra s egyéb munkásokra volt szüksége, ezeket természetesen a meghódított országokból szerezték.

Tudjuk, hogy a mongolok hadseregükhöz kapcsolták a baskíriai magyarokat, azonkívül kunokat, alánokat, szóval más Európában élő népeket is.¹⁴³ Éppen így kapcsoltak magukhoz magyarországi néptörödékeket.

Adataink vannak rá, hogy a tatárjárás után Kelet-Európában számos helyen, sőt Közép-Ázsiában is voltak magyarok.¹⁴⁴

<...>

A mongol fejedelmi család *Madžar* nevei¹⁴⁵ — úgy látom — szintén a tatárjárással függenek össze. Magyarország meghódítása nevezetes esemény volt a Mongol Birodalom életében, s az első Madžar herceg, aki kétségtelenül viseli e nevet, épp akkoriban születhetett, mikor a mongolok Magyarországot meghódították. Sejbán a XIII. század elején született, s Madžar az ő tizenegyedik fia. Fontos az is, hogy Sejbán a magyarországi betörésben részt vett.¹⁴⁶ Sejbán tizenegyedik fia tehát a Madžar nevet Magyarország meghódításának örömére kapta, s őutána neveztek 20-30 esztendő múlva még két mongol herceget *Madžar*-nak.

HMKIal 334

Az a lehetőség sincs kizárva, hogy e hercegek közül valamelyiknek a neve néprésznévvé lett, s ilyen módon is keletkezett *madžar* nevű nép a Mongol Birodalomban.

Az is megtörténhetett, hogy a mongolok tudtak a baskíriai magyaroknak a Duna melletti magyarokkal való összetartozásáról, s a baskíriai magyarokat is *madžar* néven emlegették. Ez annál inkább lehetséges volt, mert — amint láttuk — a baskíriai magyarok **mogyer(i)* alakban szintén megőrizték a magyarság régi nevét. Ilyen módon *mažar* ~ *možar* néven baskíriai eredetű magyar töredékek is szerepelhettek.

HMKIal 335

¹⁴¹ „Pendant près d'un an, la Hongrie ne fut qu'une province mongole.” Grousset, Histoire de l'Asie III, 48.

¹⁴² Pauler, Magy. Nemz. Tört. II, 215.

<¹⁴³ Vö. Ligeti, Minerva XXXIX (kny.) 24.>

¹⁴⁴ Pauler, Magy. Nemz. Tört. II, 239–240, 666.

<¹⁴⁵ Rásonyi Nagy: MNy XXVII, 1931, 314.>

¹⁴⁶ Plano Carpini, cap. 13, ed. Beazley, 86; Syban.

Hogy az orosz *mažar* ~ *možar* népnév valóban a *magyar* népnévből származik, annak a feltevését a történeti körülményeken kívül a hangtani megfelelések is lehetővé teszik.

Bizonyos, hogy a fent említett orosz *možára* ~ *mažára* szekérvén összefügg a krími tatár *madžar* szekérvénvel, ez meg a *magyar* népnévvel. Ezzel a szóval tehát igazolva van az, hogy az orosz *Mažar* ~ *Možar* helynevek — egy tatár *Madžar* alakon keresztül — a *magyar* népnévből származhatnak.

Ami a kérdés magyar hangtani oldalát illeti, a *magyar* név ez időben már — legalább általában — *magyar*-nak hangzott, mert a tatárjárásról szóló kínai források a nevet *Ma-dža-r*-nak írják.¹⁴⁷

Feltűnő, hogy a Kuma mellett csoportosan találjuk a *magyar* helyneveket. Itt van *Kummadžar*, a *Možar*-tó és *Možarsk* helység. A névnek e csoportos jelentkezése nem lehet véletlen.¹⁴⁸

Arra azonban nem jogosítanak fel bennünket az adatok, hogy a jelzett területen a honfoglalás előtti magyarság töredékét keressük. A Kuma melletti *Madžar* stb. nevek csak a mongol hódítás után jelentkeznek, a *Madžar* alak magánhangzói XIII. századiak, *Madžar* városban XIV. századi feliratokat és pénzeket találtak: ezek a nevek a Mongol Birodalomban élő magyarsággal, illetőleg a Mongol Birodalomban elterjedt *Madžar* névvel függenek össze. Hogy *Madžar*ban valaha magyarok éltek volna, erre semmi elfogadható bizonyítékunk nincsen.¹⁴⁹

HMKial 335

Nomád népek költözései, alakulásai nemigen vannak írásban megörökítve. Ezért nincsenek adataink a tatárjáráskor a Mongol Birodalomba hurcolt magyarokról sem, de — amint látszik — ilyenek valóban nagy számmal voltak.

HMKial 336

Lehetnek ezek között az oroszországi „magyar” telepek között későbbi (pl. XVI–XVII. századi) eredetűek is. A malmyzi kerületben levő *Ma'djar* nevű falut pl. állítólag egy *Ma'djar* nevű ember alapította.¹⁵⁰

A további kutatás itt még alighanem több részletkérdésre fog világot vetni.

¹⁴⁷ Bretschneider: Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society. NS X, 1876, 78, 165.

¹⁴⁸ Vö. Togan: KCsA III, 1941–1943, 51–52.)

¹⁴⁹ Vö. Bendefy, Kunmagyaria. Bp. 1941; uő: Kaukázusi őshaza. Bp. 1942.

¹⁵⁰ Munkácsi: Akad. Értes. XXVII, 1916, 76; Nagy Géza: Ethn XXII, 1911, 11.

MELLÉKLETEK

Forrás: Kéziratok és más iratok alapján készült.

A törökből kölcsönzött
írásjegyek

 b
 d
 e
 g
 i
 j
 k
 k
 mb
 n
 p
 r
 s
 sz
 $ö, ü$
 $zs (= ž < š)$

A török írásjegyek

 , , b^2
 d^2
 e
 g^2
 , i
 j
 , k^1
 k^1
 m
 n^1
 p
 r^1
 $š$
 s^2
 , , $ö, ü$
 , , , us

A görögből kölcsönzött
írásjegyek

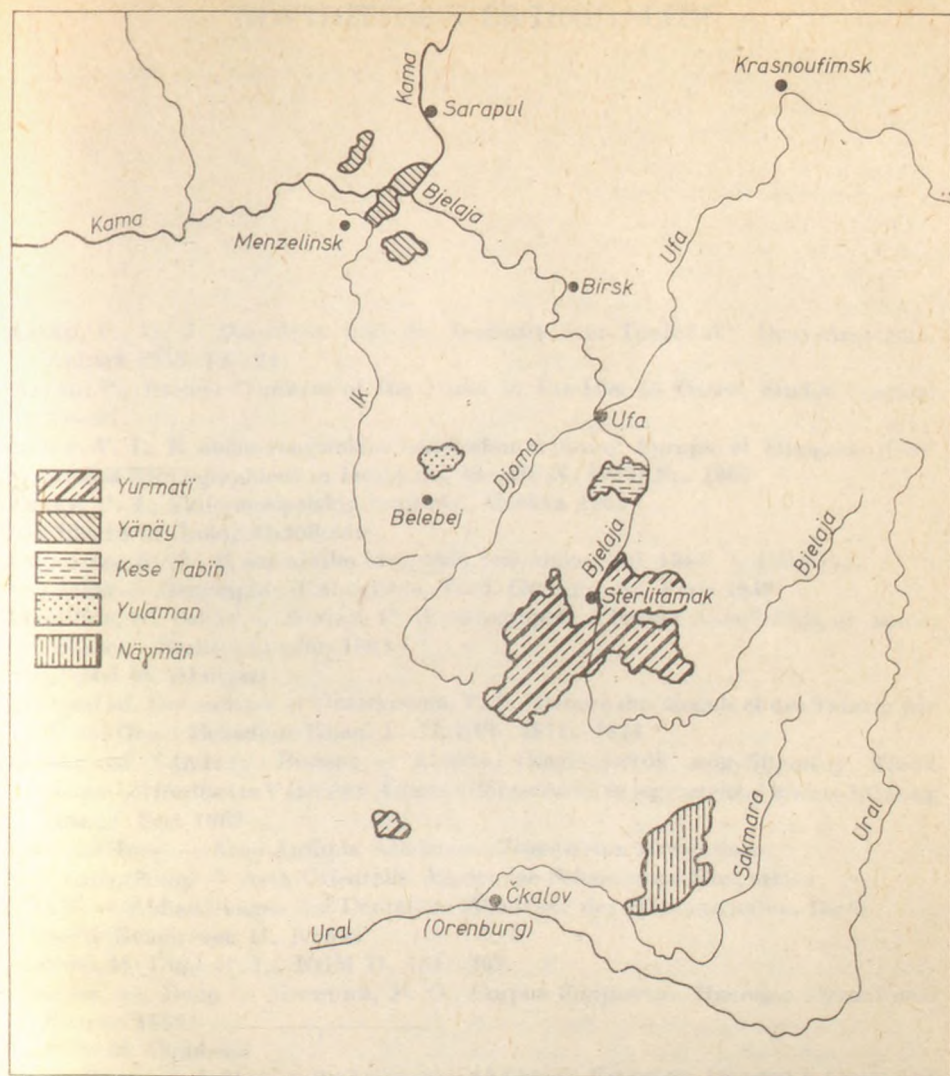
 f
 h

A görög írásjegyek

 f
 h

1. A magyar rovásírás jövevényírásjegyei

Forrás: Németh: ALingu XXI, 1971, 38–39 ábrái alapján

2. Az egykori magyar törzsek nyomai Baskíriában
 Forrás: Németh: NyK LXVIII, 1966, 41 térképe alapján

RÖVIDÍTÉSEK ÉS IRODALOM

- AALTO, P., G. J. Ramstedt und die Inschrift von Tonjukuk: Deny-Armağani. Ankara 1958. 19—24.
- AALTO, P., Iranian Contacts of the Turks in Pre-Islamic Times: *Studia Turcica*. 29—37.
- ABAEV, V. I., K alano-vengerskim leksičeskim svjazam: *Europa et Hungaria* (Congressus Ethnographicus in Hungaria. 16—20. X. 1963) Bp. 1965
- ABAEV, V. I., Skifo-evropejskie izoglossy. Moskva 1965
- Abdülkadir ld. İnan, Abdülkadir
- ABRAMZON, S. M., K semantike kirgizskih étnonimov: *SÉ* 1946: 3, 123—132.
- Abu-l-fidā — Géographie d'Aboulféda. Trad. GUYARD, St. Paris 1848
- Abu-l-fidā, ed. Schier — SCHIER, C. H., Géographie d'Ismael Abou'l-Fédā an arabe. Dresden—Berlin—London 186?
- Abu-l-gāzī ld. Abulgazi
- Abulgazi ed. Desmaisons — DESMAISONS, P. I., Histoire des Mogols et des Tatares par Aboul-Ghazi Behadour Khan. I—II. SPb. 1871—1874
- Abuska, ed. Vámbéry—Budenz — Abuska. Csagatajtörök szógyűjtemény. Török kéziratból fordította VÁMBÉRY ÁRMIN. Előbeszédrel és jegyzetekkel kísérte BUDENZ JÓZSEF. Pest 1862
- Acta AntHung — Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae
- Acta OrientHung — Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae
- ADAW — Abhandlungen der Deutschen Akademie der Wissenschaften, Berlin
- Admonti Évkönyvek ld. Klebel
- Agathias ld. Dindorf, L., HGM II. 132—392.
- Agathias, ed. Bonn — NIEBUHR, B. G., Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Bonnae 1828
- Agathon ld. Combefis
- Akad. Értes. — A Magyar Tudományos Akadémia Értesítője [Később] Akadémiai Értesítő
- ALFÖLDI, A., Die geistigen Grundlagen des hochasiatischen Tierstiles: Forschungen und Fortschritte VII, 1931, 278—280.
- ALingu — Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae
- ALMÁSSY GYÖRGY, Kara-kirgiz nyelvészeti jegyzetek: *KSz* II, 1901, 108—122.
- ALMÁSSY GYÖRGY, Vándor-utam — Vándor-utam Ázsia szívébe. Bp. 1903
- altaji (ojrot) szótár — VERBICKIJ, V. I., Slovar' altajskogo i aladagskogo narečij tjurkskogo jazyka. Kazan' 1884
- ALTHEIM, F., Geschichte der Hunnen. I—V. Berlin 1959—1962
- Anjoukori Okmt. — Anjoukori okmánytár. I—VI. Szerk. NAGY IMRE. Bp. 1878—1891; VII. Szerk. TASNÁDI NAGY GYULA. Bp. 1920

- Annales Fuldenses. Hrsg. KURZE, Fr.—HAEFELE, H., MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum.² 1891
- Annales qui dicuntur Einhardi. Hrsg. KURZE, Fr., MGH Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum. 1895
- Annales Sangallenses maiores. Hrsg. PERTZ, G. H., MGH Scriptores I. 1826
- Anonymus — Béla király névtelen jegyzőjének műve. Közli FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ, jegyzetekkel ellátta PAULER GYULA: MHK 381—463.
- APAW — Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften
- ARAT, R. RAHMETI, Fatih Sultan Mehmed'in yarlığı: Türkiyat Mecmuası VI, 1936—1939, 285—322.
- ArchÉrt — Archaeologiai Értesítő
- Arch. f. slav. Phil. — Archiv für slavische Philologie
- ArchHung — Archaeologia Hungarica
- ArchOr — Archiv Orientální
- Arheologija i etnografija Baškirii. IV. Materialy naučnoj sessii po etnogenezu baškir. Maj 1969 g. Ufa 1971
- ARISTOV, N. A., Opyt vyjasnenija etničeskogo sostava kirgiz-kazakov Bol'soj ordy i karakirgizov, na osnovanii rodoslovnih skazanij i svedenij o suščestvujuščih rodovyh delenijah i o rodovyh tamgah, a takže istoričeskikh dannyh i načinajuščihsa antropologičeskikh issledovanij: Živaja Starina IV, 1894, vyp. 3—4.
- ARISTOV, N. A., Zametki ob etničeskom sostave tjurkskikh plemen i narodnostej i svedenija ob ih čislennosti: Živaja Starina VI, 1896, 277—456.
- ARNIM, B. VON, Bemerkungen zum Hunnischen: ZfSI Phil XIII, 1936, 100—109.
- AŠMARIN, N. I., Bolgary i čuvaši: Izv. Obšč. Arheol. Inst. i Etnogr. pri Imp. Kaz. Univ. XVIII, 1902, 1—132.
- ATALAY, B., Divanü-lûgat-it-Türk Tercümesi. I—III. Ankara 1939—1941
- ATALAY, B., Divanü Lûgat-it-Türk Dizini. „Endeks”. Ankara 1943
- Attila és hunjai. Szerk. NÉMETH GYULA. Bp. 1940
- ÄBDIRAXMANOV, A., Qazaqstannıñ žer-su atları. Almatı 1959
- BAILEY, H. W., A Khotanese Text Concerning the Turks in Kantšou: Asia Major I, 1949, 28—52.
- Balādhūri, ed. M. J. de Goeje — DE GOEJE, M. J., Liber expugnationis regionum. Leiden 1863—1866
- BALANDIN, A. F., O proishozhdenii samonazvanija *mañši*: UčZapLgrGosPedInst 132, 1957, 65—68.
- Balassa-Eml. — Emlékkönyv Balassa Józsefnek, a Magyar Nyelvőr szerkesztőjének, 70. születése napjára. Bp. 1934
- BÁLINT GÁBOR, SZENTKATOLNAI, Kazáni-tatár nyelvtan: Kazáni-tatár nyelvtanu lmányok. III. Bp. 1877
- BÁLINT GÁBOR, SZENTKATOLNAI, A honfoglalás revíziója — A honfoglalás revíziója vagyis a hún, székely, magyar, besenye, kún kérdés tisztázása. Kolozsvárt 1901
- BANG, W., Über die türkischen Namen einiger Grosskatzen: KSz XVII, 1916—1917, 112—146.
- BANG, W., Über den Volksnamen *besenyő*: Túrán I, 1918, 436—437.
- BANG, W., Turkologische Briefe aus dem Berliner Ungarischen Institut. VII.: UJb XIV, 1934, 193—214.
- BANG, W.—GABAIN, A. VON, TT — Türkische Turfan-Texte. I—V. Mit 2 Tafeln. Sonderausgabe aus den SBPAW Phil.-Hist. Klasse. 1929. XV.—1931. XIV. Berlin 1929—1931

- BÁRCZI GÉZA, SzófSz — Magyar szófejtő szótár. Bp. 1941
- BÁRCZI GÉZA, Történeti nyelvjáráskutatás: MNy XLIII, 1943, 81—91.
- BÁRCZI GÉZA, MSzók — A magyar szókinés eredete. Bp. 1951 (Második kiadás: 1958)
- BÁRCZI GÉZA, Tevel: MNy L, 1954, 375—379.
- BÁRCZI GÉZA, Az *o > á* nyíltabbá válás legrégibb példája: MNy LI, 1955, 211—213.
- BÁRCZI GÉZA, MHTört² — Magyar hangtörténet. Bp. 1958
- D. BARTHA KATALIN, A szóképzés története — Magyar történeti szóalaktan. II. A szóképzés története. Bp. 1958
- [Barthold] BARTOLD, V. V., Otčet — Otčet o poezdke v Srednjuju Aziju s naučnoj cel'ju v 1893—1894: Zapiski Akademii Nauk VIII, 1897
- [Barthold] BARTOLD, V. V., Turkestan — Turkestan v épohu mongol'skogo našestvija. Čast' I—II. Spb. 1898—1900
- [Barthold] BARTOLD, V., Aristov, N. A., Zametki ob etničeskom sostave tjurkskih plemen i narodnostej i svedenija ob ih čislennosti. Spb 1897: ZVORAO XI, 1899, 341—356. (ism.)
- BARTHOLD, W., Aimāk: Enz.d.Isl. I, 223.
- BARTHOLD, W., Basdjirt: Enz.d.Isl. I, 697—698.
- BARTHOLD, W., Bulghār: Enz.d.Isl. I, 819—825.
- BARTHOLD, W., Čaghatāi-khān: Enz.d.Isl. I, 846—849.
- BARTHOLD, W., Ghāzi Girāy: Enz.d.Isl. II, 159—160.
- BARTHOLD, W., Kārluḡ: Enz.d.Isl. II, 820—821.
- BARTHOLD, W., Kāyī: Enz.d.Isl. II, 896.
- BARTHOLD, W., Khwārizm: Enz.d.Isl. II, 974—979.
- BARTHOLD, W., Khazar: Enz.d.Isl. II, 1003—1005.
- BARTHOLD, W., Kurama: Enz.d.Isl. II, 1210.
- BARTHOLD, W., Shaibāniden: Enz.d.Isl. IV, 294—295.
- BARTHOLD, W., Sibir wa-Ibir: Enz.d.Isl. IV, 429.
- BARTHOLD, W., Turkestan, Gibb MS — Turkestan down to the Mongol Invasion. 2nd. ed. E. J. W. Gibb Memorial Series, NSV 1928
- BARTHOLD, W., 12 Vorlesungen — 12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens. Deutsche Bearbeitung von Th. Menzel, Berlin 1935
- BASKAKOV, N. A., Nogajskij jazyk — Nogajskij jazyk i ego dialekty. Grammatika, teksty i slovar'. Moskva—Leningrad 1940
- BASKAKOV, N. A., K voprosu o proischoždenii étnonima kyrgyz: SĖ 1964: 2 (kny.)
- BASKAKOV, N. A., Vvedenie² — Vvedenie v izučenie tjurkskih jazykov. Moskva 1969
- bask. Katarinskij — KATARINSKIJ, V., Baškirsko-russkij slovar'. Orenburg 1899
- BaškRusskSlov 1958 — Baškirsko-russkij slovar'. Red. koll.: ABMAROV, K. Z.—BAJŠEV, T. G.—KARIMOVA, G. R.—JULDAŠEV, A. A. Moskva
- BAZIN, L., Les calendriers turcs anciens et médiévaux. Paris 1974
- BELITZKY JÁNOS, A törzsfői hatalom elsorvadása és a fejedelmi hatalom kialakulása: SztIstv-Eml. I, 573—595.
- BENDEFY LÁSZLÓ, Kunmagyaria. Bp. 1941
- BENDEFY LÁSZLÓ, Kaukázusi őshaza — A magyarság kaukázusi ősházája. Bp. 1942
- BENZING, J., Die angeblichen bulgarisch-türkischen Lehnwörter im Ungarischen: ZDMG XCVIII, 1944, 24—27.
- BEREZIN, I., Die innere Einrichtung der Goldenen Orda: Archiv für wissenschaftliche Kunde von Russland. XI, 1852
- BERNŠTAM, A. N., Problema raspada rodovyh otnošenij u kočevnikov Azii: SĖ 1934: 6 (kny.)

- BERNŠTAM, A., Social'no-ekon. stroj — Social'no-ekonomičeskij stroj orhono-enisej-
skih tjurok VI—VIII vekov. Vostočno-tjurkskij kaganat i kyrgyzy. Moskva—
Leningrad 1946
- BEŠEVLEV, V., Gr''ckijazik ezik v prab''lgarskite nadpisi. [Német rezümé: Die grie-
chische Sprache in den protobulgarischen Inschriften]: Godišnik na Narodnija ar-
heologičeski muzej. Sofija. IV, 1926, 381—419.
- BEŠEVLEV, V., Die protobulgarischen Inschriften. Berlin 1963
- BGA — Bibliotheca Geographorum Arabicorum, ed. GOEJE, M. J. DE
- Bibliografija . . . Ufa — GARİPOV, T. M.—RAFIKOV, M. L.—URAKSIN, Z. G., Bibli-
ografija po baškirskomu jazykoznaniju (1917—1967). Ufa 1969
- Bíborbanszületett Konstantin ld. Moravesik Gyula
- [Bičurin] JAKINF, N. N., Sobranie svedenij o narodah obitavših v Srednej Azii v
drevnie vremena. 3 časti. Pbg. 1851
- BOH — Bibliotheca Orientalis Hungarica
- BOODBERG, PETER A., Two Notes on the History of the Chinese Frontier: HJAS I,
1936, 283—307.
- BORGOJAKOV, M. I., Hakasskie étnonimy tjurkskogo i netjurkskogo proischoždenija:
Proischoždenie aborigenov Sibiri. Red.: A. P. Dul'zon. Tomsk 1969, 8—11.
- BOTKA TIVADAR, Millenarium vagyis a magyar államiség ezeréves fordulójára 884-től
1884-ig: Századok 1878, 46—67, 149—168, 245—266, 326—346, 533—551.
- BÖHTLINGK, O., Über die Sprache der Jakuten. Grammatik, Text und Wörterbuch.
I—II. SPb. 1848—1851
- Böles Leó hadi taktikájának XVIII. fejezete: MHK 5—89. (Közli . . . VÁRI R.)
- BRAVIN, N.—BELJAEV, I., Ukazatel' plemennyh imen k stat'e N. I. [!] Aristova: „Za-
metki ob étničeskom . . .”: Zapiski Imperatorskogo Russkogo Archeologičeskogo
Obščestva. XVIII. SPb. 1903. vyp. II.
- BRETSCHNEIDER, E., Notices of the Mediaeval Geography of Central and Western
Asia: Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society NS X,
1876, 75—307.
- BRETSCHNEIDER, E., Mediaeval Researches. I—II. London 1886
- BROCKELMANN, C., Zur Grammatik des Osmanisch-Türkischen: ZDMG LXX, 1916,
185—215.
- BROCKELMANN, C., Maḥmūd al-Kāšgharī Darstellung des türkischen Verbalbaus:
KSz XVIII, 1918—1919, 29—49.
- BROCKELMANN, C., Maḥmūd al-Kāšgharī über die Sprache und Stämme der Türken
im 11. Jahrhundert: KCsA I, 1921, 26—40.
- BROCKELMANN, C., Mitteltürkischer — Mitteltürkischer Wortschatz nach Maḥmūd
al-Kāšgharī Dīvān luḡāt at-Turk. (BOH I.) Bp. 1928
- BROOKS, E. W., Historia Ecclesiastica Zachariae Rhetori vulgo adscripta. I—II.:
Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium. Scriptores Syri. Ser. III. tom.
V—VI. Lovanii 1924
- BSOAS — Bulletin of the School of Oriental and African Studies
- BSOS — Bulletin of the School of Oriental Studies
- BTLw ld. Gombocz, Zoltán, BTLw
- BUDAGOV, LAZAR', Sravn. Slov. — Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskih narečij.
I—II. SPb. 1869—1871
- BUDENZ JÓZSEF, Jelentés Vámbéry Ármin magyar-török szóegyeztéseiről: NyK X,
1871, 67—135.
- BUDENZ JÓZSEF, MUSz — Magyar-ugor összehasonlító szótár. Bp. 1873—1881

- ByzSl — Byzantinoslavica
- CAFEROĞLU, A., Doğu — Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. I. Kars, Erzurum, Çoruh ilbaylıkları ağızları. İstanbul 1942
- CAJ — Central Asiatic Journal. International Periodical for the Languages, Literature, History and Archaeology of Central Asia
- CASSEL, S., Magyarische Alterthümer. Berlin 1848
- CC — Codex Cumanicus, Id. Grönbech
- CHAVANNES, E., Se-ma Ts'ien — Les Mémoires historiques de Se-ma Ts'ien. I—V. Paris 1895—1905
- CHAVANNES, É., Documents — Documents sur les Tou-kiue (Tures) occidentaux. St. Pbg. 1903
- Chrestomathie persane, publiée par Schefer, Ch. — Chrestomathie persane a l'usage des élèves de l'Ecole spéciale des langues orientales vivantes, publiée par SCHEFER, Ch. I—II. Paris 1883—1885
- CLAUSON, G. SIR, EtDiect — An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford 1972
- CLAUSON, G. SIR — TRYJARSKI, E., The Inscription at Ikhe Khushotu: RO XXXIV: 1, 7—33.
- COMBEFIS, F., Historia haeresis Monothelitarum. Paris 1648 (Agathon: 200—208)
- Csánki — CSÁNKI DEZSŐ, Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I—III, V. Bp. 1890—1913
- CSÁNKI DEZSŐ (szerk.), Árpád és az Árpádok. Bp. 1907
- csuv.Paas. — PAASONEN, H., Csuvas szójegyzék. A Nyelvtudományi Közlemények XXXVII. és XXXVIII. kötetének melléklete. Bp. 1908
- CZEBE, Gy., Turko-byzantinische Mischellen. I—II: KCsA II, 1921—1925, 209—219, 306—310.
- CZEBE GYULA, De filio ducis Leonis. Új adat 1023-ból a bizánci *Ὀγγρος* népnévre: Nyr LVI, 1927, 47—52.
- CZEGLÉDY KÁROLY, A magyarság Dél-Oroszországban: MÖst 100—122.
- CZEGLÉDY KÁROLY, Magna Hungaria: Századok LXXVII, 1943, 277—306.
- CZEGLÉDY KÁROLY, A IX. századi magyar történelem főbb kérdései: MNy XLI, 1945, 33—55.
- CZEGLÉDY KÁROLY, A karluk törzsek nevei: MNy XLV, 1949, 164—168.
- CZEGLÉDY KÁROLY, Šarkel: MNy XLVIII, 1952, 79—86.
- CZEGLÉDY KÁROLY, A kazár *kil* ~ *kel* eredete: MNy XLIX, 1953, 174—178.
- CZEGLÉDY KÁROLY, Heftaliták, hunok, avarok, onogurok: IV—IX. századi népmozgalmak a steppén. MNyTK 84. sz. Bp. 1954
- CZEGLÉDY KÁROLY, Heftaliták, hunok, avarok, onogurok: MNy L, 1954, 142—151.
- CZEGLÉDY, K., Monographs on Syriac and Muhammedan Sources in the Literary Remains of M. Kmoskó: Acta OrientHung IV, 1954, 19—91.
- CZEGLÉDY KÁROLY, Kangarok és zavarok: MNy LII, 1956, 120—125.
- CZEGLÉDY KÁROLY, Géza nevünk eredete: MNy LII, 1956, 325—333.
- CZEGLÉDY KÁROLY, A korai kazár történelem forrásainak kritikájához: I. OK XV, 1959, 107—128.
- CZEGLÉDY KÁROLY, A szavárd-kérdés Thúry József előtt és után: MNy LV, 1959, 373—385.
- CZEGLÉDY KÁROLY, Nomád népek — Nomád népek vándorlása Napkelettől Napnyugatig. KCsKk 8. Bp. 1969

- Czinár, Index — Index alphabeticus Codicis diplomatici Hungariae per Georgium Fejér editi. Concinnavit MAURUS CZINÁR. Pesthini 1866
- Čuvašsko-russkij slovar'. Red. SIROTKIN, M. JA. Moskva 1961
- DAN — Doklady Akademii Nauk SSSR
- DANKOVSKY, G., Hungariae gentis avitum cognomen, origo genuina, sedesque priscae ducentibus Graecis scriptoribus coaevis. Posonii 1825
- DARKÓ JENŐ, Népnevek — A magyarokra vonatkozó népnevek a bizánci íróknál: Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből XXI: 6. Bp. 1910
- DARKÓ, E., Zur Frage der ural-magyarischen und uralbulgarischen Beziehungen: KCsA I, 1921—1925, 292—301.
- DÉCSY GYULA, A magyarok nevei a bolgár nyelvben: NyK LVII, 1956, 282—292.
- Dede Korkut ld. Ergin, M.
- DEÉR JÓZSEF, Az Árpádok vérségi joga. Bp. [é. n.]
- DEÉR JÓZSEF, A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. Kaposvár 1928
- DEÉR JÓZSEF, Szkítia leírása a Gesta Ungarorumban: Magyar Könyvszemle 1930, 1—24 (kny.)
- DEÉR, J., Ungarn in der Descriptio Europae Orientalis: Mitteilungen des Österreichischen Instituts für Geschichtsforschung. Bd. 45. Innsbruck 1931 (kny.)
- DEÉR, J., Heidnisches und Christliches in der altungarischen Monarchie. Szeged 1934
- DEÉR JÓZSEF, A IX. századi magyar történet időrendjéhez: Századok 79—80, 1945—1946 (kny.) 1947
- DEÉR, J., Le problème du chapitre 38 du De administrando imperio: Mélanges Henri Grégoire IV. (Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves XII). Bruxelles 1952, 93—121.
- DE GROOT, J. J. M., Die Hunnen der vorchristlichen Zeit. Chinesische Quellen zur Geschichte Asiens I. Berlin—Leipzig 1921
- DE GROOT, J. J. M., Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens. I—II. Berlin—Leipzig 1921—1926
- DEGUIGNES, M., Histoire générale des Huns, des Turcs, des Mogols et des autres Tartares occidentaux. I, 2. Paris 1756
- DENISON ROSS, E., A Polyglott List of Birds in Turki, Manchu and Chinese: Memoires of the Asiatic Society of Bengal. Vol. II. No 9. Calcutta 1909, 253—340.
- DENY, J., Grammaire de la langue turque (dialecte osmanli). Bibliothèque de l'École des Langues Orientales Vivantes. Paris 1921
- DENY, J., Turc *kolay* (cf. grec *eu-cherês*) et la famille des mots en *-ey* (*-ay*): Mélanges Boisacq, Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves. V. Bruxelles 1937, 295—312.
- DENY, J., L'arm-com. — L'Arméno-Coman et les „Ephémérides” de Kamieniec (1604—1613). Wiesbaden 1957
- Deny-Armağan — Jean Deny Armağan. Mélanges Jean Deny. Hazırlayanlar: ECKMANN, J.—LEVEND, A. S.—MANSUROĞLU, M. TDKY 172. Ankara 1958
- Derbend-nâme, ed. Kazem-Beg — KAZEM BEG, M. A., The Derbend-Nâme: Mémoires présentées à l'Académie Impériale de St. Pétersbourg. VI, 1851, 435—711.
- Description topographique et historique de Boukhara par Muhammad Narchakhy. Publ. SCHEFER, CH. Paris 1892
- DETSCHEW, D., Der ostgermanische Ursprung des bulgarischen Volksnamens: Zeitschrift für Ortsnamenforschung II, 1927, 198—216.

- DIETERICH, K., Byz. Quellen — Byzantinische Quellen zur Länder- und Völkerkunde. I—II. Leipzig 1912
- DINDORF, L., HGM II. — Historici Graeci Minores II. Lipsiae 1871
- DŁUGOSZ [LONGINUS], J., Opera — Annales seu cronica incltyti regni Polonie. Joannis Długossi seu Longini senioris canonici Cracoviensis opera. (Ed. Konstantin & Gustav Przewdziecki) Krakau 1873—1878
- DMITRIEV, N. K., Osmanskije glossy XVI. veka: DAN SSSR XIII, 1926, 100—102.
- DMITRIEV, N. K., Quatrains populaires d'Oufa: JA CCXII, 1928, 193—205.
- DOBRODOMOV, I. G., Iz drevnerusskoj étnonimii: SÉ 1966: 3 (kny.)
- DOERFER, G., Zur Bezeichnung der Westtürken: CAJ VII, 1962, 256—263.
- DOERFER, G., TMEN — Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. I—IV. Wiesbaden 1963—1975
- DOERFER, G., Mostaert, Antoine et Francis Woodman Cleaves: Les lettres de 1289 et 1305 des ilkhan Aryun et Öljeitü à Philippe de Bel. Cambridge 1962: OLZ LX, 1965, 195—201 cc. (ism.)
- DOERFER, G., TLWtdsch. — Türkische Lehnwörter im Tadschikischen. Wiesbaden 1967
- DOERFER, G., Zur Sprache der Hunnen: CAJ XVII, 1973, 1—50.
- Dokl. AN Id. DAN
- DONNER, K., Die ältesten Berührungen zwischen Samojeden und Türken: JSFOu XL: 1.
- DONNER, O., Wörterverzeichnis — Wörterverzeichnis zu den Inscriptions de l'Énisei. Helsingfors 1892
- DÖRY FERENC, Szent István családi története: SztIstv-Eml. II, 555—583.
- DRIMBA, V., Syntaxe Comane. București—Leiden 1973
- DTS — Drevnetjurkskij slovar'. Red. NADELAEV, V. M.—NASYLOV, D. M.—TENŠEV, È. R.—ŠČERBAK, A. M. Leningrad 1969
- DUBLICIKIJ, V. N., Rodoslovnaja tablica (kara)-kyrgyz, proživajuščih v Džetisujskoj oblasti i kratkaja ih istorija. Alma-Ata 1923
- DUDA, H. W., Ibn Bibi — Die Selttschukengeschichte des Ibn Bibi. Kopenhagen 1959
- Džuveinî, ed. Mirzâ Muḥammad — MIRZÂ MUḤAMMAD, Ta'rîkh-i-Jahân-gushây of Juwaynî. I—III. GMS XVI. 1913—1937
- EBERHARD, W., Bir kaç eski Türk ünvanı hakkında: Belleten IX, 1945, 319—340.
- Eberts Reallexikon — EBERT, M. (szerk.), Reallexikon der Vorgeschichte. I—XV. Berlin 1924—1932
- ECKHARDT SÁNDOR, A magyarok francia neve: MNy XXV, 1929, 9—11.
- ECSEDY, H., Ugurs and Tibetans in Pei-t'ing (790—791 A. D.): Acta OrientHung XVII, 1964, 83—104.
- EGOROV, V. G., ÈtSIČuvJaz — Ètimologičeskij slovar' čuvaškogo jazyka. Čeboksary 1964
- Enz.d.Isl. — Enzyklopaedie des Islām. Geographisches, ethnographisches und biographisches Wörterbuch der muhammedanischen Völker. I—IV. Hrsg. von HOUTSMA, M. TH. . . . Leiden—Leipzig. I (1913), II (1927), III (1936), IV (1934)
- EPHK — Egyetemes Philologiai Közlöny
- EREN, H., İkiz kelimeler — İkiz kelimelerin tarihi hakkında: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi VII. cilt 2. sayı, 1949, 283—286.
- ERGIN, M., Dede Korkut Kitabı. I—II. Ankara 1958—1964
- Ethn — Ethnographia
- Ètn 1970 — Ètnonimiy. Red.: V. A. NIKONOV. Moskva 1970

- EtSz ld. Gombocz—Melich, EtSz
 Excerpta de insidiis. Ed. BOOR, C. DE, Berolini 1905
 Exc. de leg. — Excerpta de legationibus. Ed. BOOR, C. DE, Berolini 1903
 FEHÉR, G., Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten: KSz XIX, 1921, 25—190.
 FEHÉR GÉZA, A bolgár-török műveltség emlékei és magyar őstörténeti vonatkozásaik: ArchHung VII, 1931
 Fejér — Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera GEORGII FEJÉR. Budae 1829—1844
 FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ, Kálmán kir. okl. — Kálmán király oklevelei. Bp. 1892
 FETTICH NÁNDOR, Az 1935. decemberi oroszországi tanulmányutam: Akad. Értes. XLVI, 1936, 150—154.
 FIÓK KÁROLY, Sabartoisfaloi. A magyarok régi neve Konstantinos Porphyrogenetosnál: Századok XXX, 1896, 607—616.
 FOERSTER-MÜNSCHER, Libanios: Pauly-Wissowa XII. 2485—2551 cc.
 Fragmenta historicorum Arabicorum. I. Continens partem tertiam operis Kitábo 'l-Oyun wa'l-hadák fi akhbári 'l-hakáik, quem ediderunt M. J. DE GOEJE et P. DE JONG; II. Continens partem sextam operis Tadjaribo 'l-Omami, auctore Ibn Maskowaih, cum indicibus et glossario, quem edidit M. J. DE GOEJE. Lugduni Batavorum 1869—1871
 FRÄHN, M., Über die Münzen der Chane von Ulus Dschutschi's oder der Goldenen Horde. SPb. und Leipzig 1832
 FUF — Finnisch-ugrische Forschungen
 FUNAIOLI, Ravennas Geographus, Pauly-Wissowa Zweite Reihe, Erster Halbband. 305—310 cc.
 GAAL, L., Christensen, A., Textes ossètes. Recueilles par ... Avec un vocabulaire. Köbenhavn. Bianco Lunos Bogtrykkeri 1921: KCsA I, 1925, 430—434. (ism.)
 GABAIN, A. VON, Alt türk. Gram. — Alt türkische Grammatik. Porta Linguarum Orientalium XXIII. Leipzig 1941
 GABAIN, A. VON, Steppe und Stadt im Leben der ältesten Türken: Der Islam XXIX, 1949, 30—62.
 GABAIN, A. VON, Kasakentum, eine soziologisch-philologische Studie: Acta OrientHung XI, 1960, 161—167.
 GABAIN, A. VON, Vom Sinn symbolischer Farbenbezeichnung: Acta OrientHung XV, 1962, 111—117.
 [Gabain, A. von,] vG., Uray, G., Notes on a Tibetan Military Document from Tunhuang: UAJb XXXIV, 1962, 172. (ism.)
 GALKIN, M. N., Izvlečenie iz dela Moskovskogo senatskogo arhiva ob otpravlenii lejbgvardii Preobraženskogo polka kapitana knjazja Bekoviča-Čerkasskogo na Kaspijskoe more i v Hivu v 1714—1717 gg.: Zapiski Russkogo Geografičeskogo Obščestva po Otdeleniju Étnografii. SPb. I, 1867, 133—145.
 Gardízi ld. MHK
 GARPOV, T. M. — KUZEEV, P. R. [!], Baškirskie rodo-plemnyye nazvanija i ih altajskie paralleli: Probl. obšč. 214—220.
 GEBHARDI, L. A., Geschichte des Reichs Hungarn. (Allgemeine Weltgeschichte) Halle 1778
 GEORGI, J. G., Beschr. d. Russ. Reichs — Beschreibung aller Nationen des Russischen Reichs ihrer Lebensart, Religion, Gebräuche, Wohnungen, Kleidungen und übrigen Merkwürdigkeiten. SPb. 1799

- GERMANUS GYULA, Evlija Cselebi a XVII. századbeli törökországi czéhekről: KSz VIII, 1907, 306—323; IX, 1908, 95—126.
- GIESE, FR., Tevarih-i al-i Osman. Die altosmanischen anonymen Chroniken. Breslau 1922
- GMS — Gibb Memorial Series
- GOLDEN, PETER B., Hazar dili: TDAYB 1971, 147—157.
- GOLDZIHNER IGNÁC, A nyelv, a sors és a szerencse: MNy II, 1906, 375—377.
- GOMBOCZ ZOLTÁN, Dr. Mészáros Gyula, Magna Hungaria. (A baskír-magyar kérdés.) Bp. 1910: NyK XL, 1910—1911, 347—352. (ism.)
- GOMBOCZ, Z., BTLw — Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. MSFOu XXX. Helsinki 1912
- GOMBOCZ, Z., Zur Lautgeschichte der altaischen Sprachen: KSz XIII, 1912—1913, 1—37.
- GOMBOCZ ZOLTÁN, Ajtony: MNy X, 1914, 31—33.
- GOMBOCZ ZOLTÁN, Árpádkori török személynéveink: MNy X, 1914, 241—249, 293—301, 337—342; XI, 1915, 145—152, 245—252, 341—346, 433—439.
- GOMBOCZ ZOLTÁN, Árpádkori török személynéveink: MNyTK 16. Bp. 1915
- GOMBOCZ ZOLTÁN, A pannóniai avarok nyelvéről: MNy XII, 1916, 97—102.
- GOMBOCZ ZOLTÁN, A *besenyő* népnévről: MNy XII, 1916, 281—285.
- GOMBOCZ ZOLTÁN, Levente: MNy XII, 1916, 305—310.
- GOMBOCZ ZOLTÁN, Nyújtott szóalakok: MNy XII, 1916, 385—387.
- GOMBOCZ ZOLTÁN, Levente: MNy XIII, 1917, 237.
- GOMBOCZ ZOLTÁN, A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány: NyK XLV, 1917—1920, 129—194; XLVI, 1923—1927, 1—33, 168—193.
- GOMBOCZ ZOLTÁN, A *besenyő* népnévről: Túrán I, 1918, 209—215.
- GOMBOCZ ZOLTÁN, A bolgár kérdés és a magyar hunmonda: MNy XVII, 1921, 15—21.
- GOMBOCZ ZOLTÁN, Az Oslu nemzetségnév eredete: MNy XX, 1924, 23—24.
- GOMBOCZ ZOLTÁN, Őrs és Örkény: MNy XXII, 1926, 6—12.
- GOMBOCZ ZOLTÁN, Lefró nyelvtan, történeti nyelvtan: MNy XXIII, 1927, 1—6.
- GOMBOCZ ZOLTÁN, ÖM — Összegyűjtött munkái. I—II. Bp. 1938—1940
- GOMBOCZ ZOLTÁN, Honfoglalás előtti bolgár-török jövevényszavaink. NytudÉrt 24. Közzétette Ligeti Lajos. Bp. 1960
- GOMBOCZ—MELICH, EtSz — GOMBOCZ ZOLTÁN—MELICH JÁNOS, Magyar etymologiai szótár. I—II. Bp. 1914—1944
- GOMBOS F. ALBIN, Szent István a középkori külföldi történetírásban: SztIstv-Eml. III, 281—324.
- GORDEEV, F. I., O proischozhenii étnonima „baskir”: Arheologija i étnografija Baškirii. IV. Ufa 1971, 314—317.
- GORDLEVSKIJ, V. A., Gosudarstvo sel'dž. — Gosudarstvo sel'džukidov Maloj Azii. Moskva—Leningrad 1941
- GOUROFF, DE, De la civilisation des Tatars-Nogais. Harkov 1816
- GÖBEL, Reise in die Steppen des südlichen Russlands. Dorpat 1838
- GÖKALP, Z., Eski Türklerde içtimai teşkilat: Millî tettebbüler mecmuası 1913: 4. (kny.)
- Gramm. alt. jaz. — VERBICKIJ, V. I., Grammatika altajskogo jazyka. Kazan' 1884
- GROUSSET, R., Histoire de l'Extrême-Orient. I—II. Paris 1929
- GROUSSET, R., L'empire des steppes. Attila, Gengis-khan, Tamerlan. Paris 1939
- GROUSSET, R., Histoire de l'Asie. Paris 1950
- GRÖNBECH, K., Sprachbau I. — Der türkische Sprachbau. I. København 1936

- GRÖNBECH, K., CC — Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus. Monumenta Linguarum Asiae Maioris. Subsidia. Vol. I. Kopenhagen 1942
- GRUMM-GRŽIMAJLO, G. E., Zapadnaja Mongolija — Zapadnaja Mongolija i Urjan-hajskij kraj. Leningrad 1927
- GUNDA BÉLA, Pápay József, Északi-osztják medveénekek. Adalékok az obi-ugor népek medvekultuszához. Aus dem linguistischen Nachlass J. Pápay's für den Druck geordnet von Jenő Fazekas: Acta Classis Primaë Societatis Scientiarum Debreceniensis de Stephano Tisza Nominatae. V. Fasc. 9. Bp. 1934: Anthropos XXXII, 1015—1017. (ism.)
- GYÁRFÁS J., A Jász-kunok története. I—IV. Kecskemét—Bp. 1870—1885
- GYOMLAY GYULA, A magyaroknak Constantinus Porphyrogenitus-féle ősi nevérol: EPhK XXII, 1898, 305—324.
- GYÓNI MÁTYÁS, Kalizok, kazárok, kabarok, magyarok: MNy XXXIV, 1938, 86—96, 159—168.
- GYÓNI MÁTYÁS, A magy. nyelv gör. szórv. — A magyar nyelv görög feljegyzéses szórványemlékei. Magyar—görög tanulmányok. XXIV. Bp. 1943
- GYÖRFFY GYÖRGY, Besenyők és magyarok: KCsA I. Kieg. köt., 1939, 397—500.
- GYÖRFFY GYÖRGY, Krónikáink — Krónikáink és a magyar őstörténet. Bp. 1948
- GYÖRFFY GYÖRGY, Jegyzetek Anonymus tulajdonneveihez: MNy XLVII, 1951, 46—50.
- GYÖRFFY GYÖRGY, Tanulmányok (= TanMÁE) — Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig, Kurszán és Kurszán vára. Bp. 1959
- GYÖRFFY GYÖRGY, Árpád vezértársa, Kurszán: Élet és Tudomány XV, 1960, 259—262.
- GYÖRFFY GYÖRGY, Napkelet felfedezése — Napkelet felfedezése. Julianus, Plano Carpini és Rubruk útjelentései. Bp. 1965
- GYÖRFFY GYÖRGY, A honfoglaló magyarok települési rendjéről: Arch. Ért. 97, 1970, 191—242.
- GYÖRFFY, Gy., Der Aufstand von Koppány: Studia Turcica. 175—211.
- GYÖRFFY GYÖRGY, Az Árpád-kori szolgálonépek kérdéséhez: TörtSzemle XV, 1972, 261—319.
- GYÖRFFY GYÖRGY, A honfoglalásról újabb történeti kutatások tükrében: Valóság 1973: 7, 1—16.
- GYÖRFFY ISTVÁN, A „nyék”: Népelet I—II (XXXIV—XXXV), 1923—1924, 100—102.
- GYÖRKE JÓZSEF, A magyar-t kicsinyítő képző uráli megfelelői: MNy XXXIII, 1937, 244—246.
- Hadt. Közl. — Hadtörténelmi Közlemények
- HAENISCH, E., GGM — Die geheime Geschichte der Mongolen aus einer mongolischen Niederschrift des Jahres 1240 von der Insel Kode'e im Keluren-Fluss, erstmalig übersetzt und erläutert. Leipzig 1941
- HAJDÚ, PÉTER, Finnougrische Urheimatforschung: UAJb XLI, 1969, 252—264.
- HALASI KUN TIBOR, A magyarság kaukázusi története: MŐst 71—99.
- HANYKOV, JA. V., Opisanie Buharskogo hanstva. SPbg 1843
- HARDER, E., Arab. Gr.³ — Arabische Grammatik. Einführung von Martin Hartmann. 3., verbesserte Auflage. Heidelberg 1921
- [Harkavy] GARKAVY, A., Skazanija musul'manskij pisatelej o slavjanah i russkij. Pbg. 1870

- HARMATTA, J., Byzantinoturcica: Acta AnthHung X, 1962, 131—150.
- HARMATTA, J., Irano-Turcica: Acta OrientHung XXY, 1972, 263—273.
- HARVA, U., Die religiösen Vorstellungen der altaischen Völker: FFCCommunications. No 125. Helsinki 1938
- HAUSSIG, H. W., Die Quellen über die zentralasiatische Herkunft der europäischen Awaren: CAJ II, 1956, 21—43.
- Hazai Oklt. — Hazai Oklevéltár 1234—1536. Bp. 1879
- Hazai Okmt. — Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius (Hungaricus). I—VIII. Győr, Bp. 1865—1891
- HENNING, W. B., The Date of the Sogdian Ancient Letters: BSOAS XII, 1948, 601—615.
- HENNING, W. B., A Farewell to the Khagan of the Aq-Aqatārān: BSOAS XIV, 1952, 501—522.
- HERMAN OTTÓ, A nyék: MNy I, 1905, 24—28.
- HERMAN OTTÓ, A nyíl: MNy II, 1906, 199—209, 241—251.
- HERMANN, A., Chinesische Namenliste: Sven Hedin, Southern Tibet. Discoveries in Former Times Compared with My Own Researches in 1906—1908. Vol. VIII. Stockholm 1922
- HERRMANN, [A.], Kaspisches Meer: Pauly-Wissowa 2275—2290 cc.
- HERTZBERG, G. F., Geschichte der Byzantiner und des osmanischen Reiches bis gegen Ende des sechzehnten Jahrhunderts. Berlin 1883
- HERZFELD, E., Khorasan. Denkmalsgeographische Studien zur Kulturgeschichte des Islam in Iran: Der Islam XI, 1921, 107—174.
- HGM — Historici Graeci Minores
- P. HIDVÉGI ANDREA, Adalékok Anonymus nyelvjáráshoz: MNy LI, 1955, 17—23, 156—163.
- HIRTH, F., Nachworte — Nachworte zur Inschrift des Tonyuquq. Beiträge zu Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. Jahrhundert, nach chinesischen Quellen: Radloff, W., Alttürk. Inschr. ZF 1—140 (függelék)
- HIRTH, F., Über Wolga-Hunnen und Hiung-nu: SBAW II, 1899, 245—278.
- HIRTH, F., Hunnenforschungen: KSz II, 1901, 81—91.
- HIRTH FRIGYES, Hun-tanulmányok: Ethn XII, 1901, 241—249.
- Historia Salonitana — Thomas Archidiaconus, Historia Salonitana. Ed. RAČKI, Fr. (Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium. Scriptores III.) Zagrabiae 1894
- HJAS — Harvard Journal of Asiatic Studies. Cambridge, Mass.
- HMKial ld. Németh Gyula, HMKial
- HÓMAN BALINT, A magyar nép neve a középkori latinságban: TörtSzemle VI, 1917, 129—158, 240—258; VII, 1918, 1—22.
- HÓMAN BALINT, A magyar nép neve és a magyar király czíme: MNy XIV, 1918, 64—67.
- HÓMAN BALINT, Hun-hagyomány — A magyar hun-hagyomány és a hun-monda. Bp. 1925
- HÓMAN BALINT, A magyarok honfoglalása és elhelyezkedése: MNyK I: 7. Bp. 1925
- HÓMAN, B., Gesch. des ung. Mittelalters — Geschichte des ungarischen Mittelalters. I—II. Berlin 1940—1941
- HORNÝANSZKY GYULA, A nyíl szerepe a görög jóslásban: MNy II, 1906, 459—461.
- HORVÁTH ÁDÁM, A' Magyar Magóg Pátriarkhátul fogva I. István királyig. Pest 1817
- HOUTSMA, TH., Die Ghuzen-Stämme: WZKM II, 1888, 219—233.

- Houtsma — HOUTSMA, TH., Ein türkisch-arabisches Glossar. Nach der Leidener Handschrift. Leiden 1894
- HOVDHAUGEN, E., Turkish Words in Khotanese Texts, a Linguistic Analysis: Nord Tidskrift for Sprogvidenskap XXIV, Oslo 1971, 163–209.
- HUART, CL., Kādjar: Enz.d.Isl. II, 656–658.
- HUNFALVY PÁL, A' vogul föld és nép. Reguly Antal hagyományaiból kidolgozta... Pest 1864
- HVOLSON, D. A., Izvēstija Ibn Dasta — Izvēstija o Hazarah, Burtasah, Bolgarah, Mad'jarah, Slavjanah i Russah Abu-Ali Ahmeda Ben Omar Ibn-Dasta. SPbg 1869
- I — Kül Tegin felirat, ld. Thomsen, V., Turcica
- II — Bilge kagán felirat, ld. Thomsen, V., Turcica
- Ibn Battūta, ed. Defrémery — Voyages d'Ibn Batoutah. Ed. DEFREMERY, C.—SANGUINETTI, B. R. I–IV. Paris 1877–1893
- Ibn Haqal, ed. GOEJE, M. J. DE: BGA II. Leiden 1873
- Ibn Hurradādhbih, ed. GOEJE, M. J. DE — Kitāb al-mamālik wa'l-masālik: BGA VI. Leiden 1889
- Ibn Rusta ld. MHK
- Ibn Rusta, ed. GOEJE, M. J. DE — Ibn Rusta, Kitāb al-a'lāq al-nafisa: BGA VII. Leiden 1892
- ILIMBETOV, F. F., Kul't volka u baškir (k etimologizacii etnonima „bašqort"): Arheologija i etnografija Baškirii. IV. Ufa 1971, 224–228.
- IMIT — Izraelita Magyar Irodalmi Társaság Évkönyve
- [İNAN,] ABDÜLKADIR, Türk kabile isimlerine dair: Türkiyat Mecmuası I, 1925, 258–263.
- [İNAN,] ABDÜLKADIR, Türk Rivayetlerinde Bozkurt: Türkiyat Mecmuası II, 1928, 131–137.
- İNAN, ABDÜLKADIR, Türk etnolojisini ilgilendiren birkaç terim-kelime üzerine: TDAYB 1956, 179–195.
- INOSTRANCEV, K., Hunnu i Gunny.² (Trudy tjurkologičeskogo seminarija) Leningrad 1926
- I. OK — A Magyar Tudományos Akadémia I. osztályának Közleményei
- Ištahri, ed. GOEJE, M. J. DE — Kitāb al-mamālik wa'l-māmlik: BGA I. Leiden 1870
- Istoriya Uzbekskoj SSR. I. Taškent 1967
- ISTVÁNOVITS MÁRTON, Adatok a besenyők történetéhez a grúz krónikák alapján: Ethn LXXIV, 1963, 106–108.
- ItK — Irodalomtörténeti Közlemények
- IVANOV, P. P., Očerok — Očerok po istorii karakalpakov: Materialy po istorii karakalpakov. Trudy Instituta Vostokovedenija AN SSSR. Tom VII. Moskva—Leningrad 1955, 9–89.
- JA — Journal Asiatique
- JACOBSON, H., Arier und Ugrofinnen. Göttingen 1922
- JAHN, K., Geschichte der Oğuzen — Die Geschichte der Oğuzen des Rašid-ad-Din: Österreichische Akademie der Wissenschaften. Denkschriften 100. Bd. Wien 1969
- JAKUBOVICH EMIL, Szemelvények az Oklevélszótár készülöben lévő pótlékából: MNy X, 1914, 38–42, 78–83, 234–236, 276–280, 326–328, 426–429.
- JAKUBOVICH EMIL, Lél és Lebedias: MNy XIV, 1918, 225–230.
- JAKUBOVICH EMIL, Herdechelin, Seyta: MNy XVIII, 1922, 163–165.
- JAKUBOVICH EMIL, A tihanyi alapítólevél olvasásához: MNy XIX, 1923, 78–87; XX, 1924, 9–21.

- JAKUBOVICH EMIL, XII. századi oklevéltöredékek: Levélt. Közl. II, 1924, 155—162.
- JAKUBOVICH EMIL, Viska, Stojzló és Pécel: MNy XXIII, 1927, 228—240.
- JAKUBOVICH E.—PAIS D., Ó-magy. Olv. — Ó-magyar Olvasókönyv. Pécs 1929
- JARRING, G., On the Distribution of Turk Tribes in Afghanistan. An Attempt at a Preliminary Classification. Lund 1939
- JARYLOV, A. A., Kyzyl'ey — Kyzyl'ey i ih hozhajstvo. Jur'ev 1899
- JEAN, N., Les populations finnoises des bassins de la Volga et de la Kama. I. Paris 1898. (Publications de l'Ecole de Langues Orientales Vivantes. IVe série, volume VIII.)
- JERNEY JÁNOS, Kel. ut. — Keleti utazás a' magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845. I—II. Pest 1851
- Joannes Kantakuzenos, ed. Bonn — Ioannis Cantacuzeni imperatoris historiarum libri IV cura J. Schopeni. I—III. Bonnae 1828—1832
- JOKI, AULIS J., LwSs — Die Lehnwörter des Sajansamojedischen: MSFOu 103, 1952, 1—395.
- Jordanes, ed. Mommsen — Iordanes, Romana et Getica. Ed. MOMMSEN, TH. Monumenta Germaniae Historica. Auctores Antiquissimi. V. 1. Berlin 1882
- JSFOu — Journal de la Société Finno-Ougrienne
- JUDAHIN, K. K., Uzbeksko-russkij slovar'. Taškent 1927
- JUHADIN, K. K., KirgRusskSlov — Kirgizsko-russkij slovar'. Moskva 1965
- JUHÁSZ JENŐ, A magyar -t kicsinyítő képzőről: MNy XXXII, 1936, 224—228.
- JUHÁSZ JENŐ, Mázsa: MNy XXXVIII, 1942, 290—291.
- JULIEN, ST., Documents historiques sur les Tou-kioüe (Tures), extrait du Pien-i-tien et traduit du chinois: JA VIe série tome III, 1864, 325—367, 490—549; tome IV, 1864, 200—242, 391—430, 453—477.
- JUSUPOV, G. V., Vvedenie v bulg-tat. épigrafiku — Vvedenie v bulgaro-tatarskuju épigrafiku. Moskva—Leningrad 1960
- KÁLLAY BÉNI, Az Árpádok és a magyar állam: Akad. Értes. VII, 1896, 297—312.
- KANNISTO, A., Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen: FUF XVII, 1925, 1—264.
- KARÁCSONYI JÁNOS, Magy. Nemzetiségek — A magyar nemzetiségek a XIV. század közepéig. I—III. Bp. 1900—1901
- KARÁCSONYI JÁNOS, Árpád birtokai: Csánki Dezső (szerk.), Árpád és az Árpádok. 139—145.
- KARÁCSONYI JÁNOS, Helynév-magyarázatok: MNy IV, 1908, 125—128.
- KARÁCSONYI JÁNOS, A khazar nemzet nevééről: Századok 1908, 97—108.
- KARLGRÉN, B., Analytic Dictionary of Chinese and Sino-Japanese. Paris 1923
- KARMYŠEVA, B. H., Nekotorye dannye k étnogenezu naselenija južnyh i zapadnyh rajonov Uzbekistana: Kratkie soobščeniya Instituta étnografii AN SSSR, t. XXVII. 1957 (kny.)
- KARPOV, G. I., Plemennoj i rodovoj sostav turkmen. Ašhabad 1925
- KARPOV, G. I., Izučenie étnografii Turkmenii: Izvestija Turkmenskogo Filiala AN SSSR. No 2—3, 1944
- Kāšg. ld. Kāšg. (Brock.)
- Kāšg. (Atalay) ld. Atalay
- Kāšg. (Brock.) ld. Brockelmann, C., Mitteltürkischer
- Kāšgari, ed. Sambul — Kitāb dīwān luyāt at Turk. I—III. Sambul 1915—1917
- KATANOV, N. F., Alfav. ukaz. — Alfavitnyj ukazatel' sobstvennyh imen, vstrečajušehsja v I—II. t. Obrazcov narodnoj literatury tjurkskih plemen, sobr. V. V. Radlovym. Pbg. 1888

- KATANOV, N. F., Otčet o poezdke — Otčet o poezdke soveršennoj s 15 maja po 1 sentjabrja 1896 g. v Minusinskij okrug Enisejskoj gub.: Učenyje Zapiski Kazanskogo Universiteta 1897
- KATARINSKIJ, V., Kirgizsko-russkij slovar'. Orenburg 1897
- KCsA — Kőrösi Csoma Archívum
- KCsA ... Kieg. köt. — Kőrösi Csoma Archívum. Kiegészítő kötet
- KCsKk — Kőrösi Csoma Kiskönyvtár. Bp.
- Kedrenos, ed. Bonn — Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope ab I. Bekkero supplementus et emendatus II. Bonnae 1839, 43—638.
- KÉLÉKIAN, D., Dictionnaire turc-français. Constantinople 1911
- Képes Krónika ed. Toldy ld. Marci Chronica
- KERÉNYI KÁROLY, Árpád és a növényi termést jelentő magyar személynevek: MNY XXVII, 1931, 94—106.
- Kézai magyar fordítása — SZABÓ KÁROLY, Kézai Simon mester magyar krónikája. Magyarország történetének forrásai I, 3. Pest 1862
- KIČIKOV, A. Š., O proishozdenii imeni Mongol: KalmNIJJaLI. vyp. V. Serija filologičeskaja. Ėlista 1967, 135—138.
- KIESSLING, M., Hunni: Pauly-Wissowa VII, 2603—2608.
- KIRÁLY GYÖRGY, A magyar ősköltészet. Bp. 1921
- KISS LAJOS, Melich János emlékezete. MNYTK 134. Bp. 1973
- KLAPROTH, J., Reise in den Kaukasus — Reise in den Kaukasus und nach Georgien in den Jahren 1807 und 1808. I—II. Halle—Berlin 1812—1814
- KLAPROTH, G.-J., Mém. rel. à l'Asie — Mémoires relatifs à l'Asie. Paris 1824
- KLAPROTH, J., Asia Polyglotta.² Paris 1831
- KLEBEL, E., [Admonti Évkönyvek]: Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 1921
- Klebsberg-Emlékkönyv — Emlékkönyv dr. gróf Klebsberg Kuno negyedszázados kultúrpolitikai működésének emlékére születésének ötvenedik évfordulóján. Bp. 1925
- KLJAŠTORNYJ, S. G.—LIVŠIC, V. A., The Sogdian Inscription of Bugut Revised: Acta OrientHung XXVI, 1972, 69—102.
- KMOSKÓ MIHÁLY, Góg és Mágog — Szír források Góg és Mágog népeiről. Kézirat. Jelenleg: MTA Könyvtára Kézirattára, Ms. 10. 197. jelzet alatt
- KMOSKÓ, M., Die Quellen Ištachri's in seinem Berichte über die Chasaren: KCsA I, 1921—1925, 141—148.
- KMOSKÓ, M., Araber und Chasaren: KCsA I, 1921—1925, 280—292, 356—368.
- Knauz, Mon. Strig. — Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Ordine chron. disposit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz. Strigonii. I. 1874, II. 1882, III. Collegit et edidit Ludovicus Crescens Dedek. 1924
- KNEZSA ISTVÁN, Magyarország népei a XI-ik században: SztIstv-Eml. II, 367—472.
- KNEZSA István, Egy új magyar történeti nyelvtan felé (Észrevételek az Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetekről): NyK LX, 1958, 475—488.
- KOMÁROMY ANDRÁS, A nemzetségekről: Turul V, 1887, 97—105.
- KONONOV, A. N., Rodoslovnaja turkmen — Rodoslovnaja turkmen. Sočinenie Abu-l-Gazi hana hivinskogo. Moskva—Leningrad 1958
- Konstantinos ld. Konstantinos Porphyrogenetos, DAI
- Konstantinos Porphyrogenetos, De adm. imp. (= DAI) — De administrando imperio: MHK 110—136 (közli ... Marczali H.)

- Konstantinos Porphyrogenetos, De Cerimoniis ed. Reiske — Constantini Porphyrogeniti imperatoris de cerimoniis aulae Byzantinae libri duo, rec. Reiske, I. I. I—II. Bonnae 1829—1830
- KOPPERS, W. (hrsg.), Die Indogermanen- und Germanenfrage. Neue Wege zu ihrer Lösung. (Wiener Beiträge zur Kulturgeschichte und Linguistik. 4. Jg.) Salzburg—Leipzig 1936
- KOŞAY, HÂMIT ZÜBEYR, Dil mukayeselerine göre Basklarla Türklerin temasları göç yolları ve zemani hakkında: TTK Belleten XXI, 1957, 521—560.
- Kovács, Index — Index alphabeticus Codicis diplomatici Arpadiani continuati per Gustavum Wenzel editi. Concinnavit Ferdinandus Kovács. Budapestini 1889
- KOWALSKI, T., Ali Rıza: Cenupta Türkmen oymakları. I. kısım. İstanbul 1931—1932: ArchOr. VI, 1934, 296—304. (ism.)
- KOWALSKI, T., Les Turcs dans le Şâh-nâme: RO VI, 1949, 84—99.
- U. KÓHALMI, KÁTHE, Die Farbenbezeichnungen der Pferde in den mandschu-tungusischen Sprachen: Acta OrientHung XIX, 1966, 45—55.
- KÖPRÜLÜ, FUAD M., Zur Kenntnis der alttürkischen Titulatur: KCsA I. Kieg. köt. 1938, 327—344.
- KÖPRÜLÜZADE, M. FUAD, İlk mutasavvıflar — Türk edebiyatında ilk mutasavvıflar. İstanbul 1918
- KÖPRÜLÜZADE, M. FUAD, Türkiye tarihi. İstanbul 1919 (1923²)
- KÖPRÜLÜZADE M. FUAD, Oğuz etnolojisine dair tarihî notlar: Türkiyat Mecmuası I, 1925, 185—212.
- KRAMERS, J. H., Sultân: Enz.d.Isl. IV, 587—590.
- KSz — Keleti Szemle
- KUNIK, A.—ROSEN, V., Izv. al-Bekri — Izvēstija Al-Bekri i drugih avtorov o Rusi i slavianah. Čast' I. Priloženie k XXXII-mu tomu Zap. Imp. Akad. Nauk. Pbg. 1878
- KÚNOS, I., Šejx Sulejman Efendi's Čagataj-osmanisches Wörterbuch. Bp. 1902
- KÚNOS IGNÁCZ, A dunai tatárok nyelvérol: KSz V, 1904, 297—304.
- KÚNOS, I., Türk halq edebiyatı. Stambul 1925
- KUUN, G., Rel. I—II. — Relationum Hungarorum cum Oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima. I—II. Claudipoli 1892—1895
- KUUN GÉZA, Gr., Gurdēzi a törökökröl: KSz II, 1901, 1—5, 168—181, 260—270; III, 1902, 32—44, 81—94, 253—261; IV, 1903, 17—40, 129—141, 257—287; V, 1904, 130—152.
- KUZEEV, R. G., Baškirske šezere o prisoedinenii Baškirii k Russkomu Gosudarstvu: SĖ 1957: 1, 3—12.
- KUZEEV, R., Očerki — Očerki istoričeskoj étnografii baškir. Čast' I. (Rodo-plemennye organizacii baškir v XVII—XVIII vv.) Ufa 1957
- KUZEEV, R. G., Baškirske šezere. Ufa 1960
- KUZEEV, R. G., Proišoždenie — Proišoždenie baškirskogo naroda — étničeskij sostav, istorija rasselenija. Moskva 1974
- KYZLASOV, L. R., Novaja datirovka pamjatnikov enisejskoj pis'mennosti: SA 1960: 3 (kny.)
- KYZLASOV, L. R., Novyj pamjatnik enisejskoj pis'mennosti: SĖ 1965: 2, 104—113.
- LAMMENS, H., Kudā'a: Enz.d.Isl. II, 1172—1173.
- Laonici Chalcocandylae historiarum demonstrationes. Ed. DARKÓ, E. I—II. Budapestini 1922—1927
- LÁSZLÓ FERENC, A kagán és családja: KCsA III, 1941—1943, 1—39.

- LÁSZLÓ GYULA, HMNÉ — A honfoglaló magyar nép élete. Bp. 1944
- LAUFER, B., Sino-Iranica — Sino-Iranica. Chinese Contributions to the History of Civilization in Ancient Iran. Chicago 1919
- LE COQ, A. VON, Man. — Türkische Manichaica aus Chotscho. I—III. Berlin 1911—1922
- LE COQ, A. VON, Ein manichäisches Buchfragment aus Chotscho: Thomsen-Festschrift. 145—154
- LE COQ, A. VON, Buddh. Spätantike — Die buddhistische Spätantike in Mittelasien. I—VII. Berlin 1922—1933
- LE COQ, A. VON, Türkische Namen — Türkische Namen und Titel in Indien: Garbe-Festgabe. Veröffentlichungen des Indogermanischen Seminars. Bd. III, 1927, 1—7. (kny.)
- LEDERER EMMA, MoTört I² — Magyarország története az őskortól 1526-ig. Bp. 1961
- Létop. po Ipat'sk. sp. — Létopis' po Ipat'evskomu spisku. Pbg. 1871
- Létop. po Lavr. sp. — Létopis' po Lavrentievskomu spisku. Izd. Arheologičeskoj Komissii. SPb 1872
- LEVCHINE, Description — Description des hordes et des steppes des Kirghiz-Kazaks. Paris 1840
- Levélt. Közl. — Levéltári Közlemények
- LEVŠIN, Opisanie — Opisanie Kirgiz-Kazač'ih ili Kirgiz-Kajsackih Ord i stepej. Č. I. Izvestija geografičeskie; Č. II. Istoričeskie izvestija; Č. III. Etnografičeskie izvestija. SPb. 1832
- Liber Saecularis. (Litterarum Societas Esthonica 1838—1938. 1—2) Tartu 1938
- LIGETI, L., Die Herkunft des Volksnamens Kirgis: KCsA I, 1925, 369—383.
- LIGETI LAJOS, A Krisztus születése előtti hunok: KCsA II, 1926, 1—20.
- LIGETI, L., Kai Donner, Zu den ältesten Berührungen zwischen Samojeden und Türken. Helsingfors 1924. 42. S. (JSFOu LX, 1): KCsA II, 1926, 187—192. (ism.)
- LIGETI LAJOS, A kazár írás és a magyar rovásírás: MNy XXIII, 1927, 473—476.
- LIGETI LAJOS, Kündü: NyK XLVIII, 1931, 53.
- LIGETI LAJOS, A magyarság keleti kapcsolatai: Minerva XI, 1932, 49—71. (Külön: Minerva Könyvtár XXXIX)
- LIGETI L., Rapport préliminaire — Rapport préliminaire d'un voyage d'exploration fait en Mongolie Chinoise, 1928—1931. Publié par la Société Kőrösi Csoma. Bp. 1933
- LIGETI LAJOS, Mongolos jövevényszavaink kérdése: NyK XLIX, 1935, 190—271.
- LIGETI LAJOS, A kazár Sarkel név jelentéséhez: MNy XXXII, 1936, 45.
- LIGETI LAJOS, Afgán földön. (A Magyar Földrajzi Társaság Könyvtára). Bp. 1938
- LIGETI LAJOS, Ramstedt, G. J., Über den Ursprung der türkischen Sprache. Sitzungsberichte der Finnischen Akademie der Wissenschaften 1935 (Helsinki 1937): MNy XXXV, 1939, 57—61. (ism.)
- LIGETI LAJOS, Az uráli magyar őshaza: MŐst 36—70.
- LIGETI, L., O mongol'skih i tjurkskih jazykah i dialektah Afganistana. Acta Orient-Hung IV, 1955, 93—117.
- LIGETI LAJOS, Dengizikh és Bécs állítólagos kun megfelelői: MNy LVIII, 1962, 146—152.
- LIGETI, L., Sur deux mots comans: Acta Anthung X, 1962, 167—174.
- LIGETI LAJOS, MTT — A mongolok titkos története. Bp. 1962
- LIGETI LAJOS, Gyarmat és Jenő: Tanulmányok a magyar nyelv életrajza köréből (= Bárczi Géza Emlékkönyv). NytudÉrt 40. sz., 1963, 230—239.

- LIGETI LAJOS, A magyar nép mongol kori nevei (Magyar, baskír, király): MNy LX, 1964, 385–404.
- LIGETI, L., Doerfer, G., Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Band II. Wiesbaden 1965. Band III. Wiesbaden 1967: Acta OrientHung XXI, 1968, 119–130. (ism.)
- Lipszky, Rep. — LIPSZKY JOANNES DE SZEDLICSNA, Repertorium locorum objectorum que in XII. tabulis mappae regnorum Hungariae, Slavoniae, Croatiae, et . . . Transylvaniae occurrentium . . . Budae 1808
- Liudprand, Antapodosis — Die Werke Liudprands von Cremona. Ed. BECKER, J. MGH Script. rer. Germ. in usum scholarum. Hannover—Leipzig 1915
- LIU MAU-TSAI, Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost-Türken (T'u-küe). I—II. Göttinger Asiatische Forschungen X. Wiesbaden 1958
- LOMER, H., Der Rauchwaren-Handel. Leipzig 1864
- B. LŐRINCZI ÉVA, Az ómagyar kori személynevek -s ~ -cs képzői és a velük alakult képzőbokrok nyelvjárástörténeti szempontból: MNy. LIII, 1957, 87–97.
- MACARTNEY, C. A., The Magyars — The Magyars in the Ninth Century. Cambridge 1930
- Maçoudi, Le livre de l'avertissement — Le livre de l'avertissement et de la revision. Trad. CARRA DE VAUX. Paris 1897
- Maçoudi — L'abrégé des merveilles. Oeuvre attribué à Maçoudi. Trad. par CARRA DE VAUX. Paris 1898
- MAGIDOVICH, I., Naselenie: Materialy po rajonirovaniju Srednej Azii. Kn. 1. Čast' 1. Taškent 1926
- Malalas, ed. Bonn — Ioannis Malalae Chronographia, rec. DINDORF, L. Bonnae 1831
- MALOV, S. E., Enisejskaja pis'mennost' tjurkov. Teksty i perevody. Moskva—Leningrad 1951
- MALOV, S. E., Pamjatniki drevnetjurkskoj pis'mennosti Mongolii i Kirgizii. Moskva—Leningrad 1959
- MÁLYUSZ ELEMÉR, A székelység eredetéről: Melich-Eml. 254–262.
- MÁLYUSZ ELEMÉR, A Thuróczy-krónika — A Thuróczy-krónika és forrásai. Bp. 1967
- MANANDIAN, A., Beitr. zur alban. Gesch. — Beiträge zur albanischen Geschichte. Untersuchungen über Moses den Utier (Kalankatuaci). Leipzig 1897
- MANNERHEIM, C. G. E., A Visit to the Sarö and Shera Yögurs: JSFOu XXVII: 2, 1911, 1–70.
- Maqdisi, ed. Huart — Al-Muṭahhar, Bad' wa-t-tārīḥ (Commencement et histoire) Ed. C. HUART. Publications de l'École des langues orientales vivantes, IVe serie, XVI—XVIII, XXI—XXIII. Paris 1899–1919
- Marci Chronica de gestis Hungarorum ab origine gentis usque ad annum MCCCXXX producta, ed. TOLDY FERENCZ. Pest 1867
- MARKWART, J., Ein arabischer Bericht über die arktischen (uralischen) Länder aus dem 10. Jahrhundert: UJb IV, 1924, 261–334.
- MARKWART, J., Kultur- und sprachgeschichtliche Analekten: UJb IX, 1929, 68–103.
- MARKWART, J., Wehröt und Arang — Wehröt und Arang. Untersuchungen zur mythischen und geschichtlichen Landeskunde von Ostiran. Herausgegeben von SCHAEDEER, H. H. Leiden 1938
- MARQUART, J., Chron. — Die Chronologie der alttürkischen Inschriften. Leipzig 1898
- MARQUART, J., Historische Glossen zu den alttürkischen Inschriften: WZKM XII, 1898, 157–200.
- MARQUART, J., Streifzüge — Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge. Leipzig 1903

- MARQUART, J., *ΚΑΡΜΗΛΛΟΨΚ*, der „skytische“ Name der Maiotis: KSz XI, 1910, 1–26.
- MARQUART, J., Die altbulgarischen Ausdrücke in Inschrift von Catalar und der altbulgarischen Fürstenliste: *Izvestija Russkogo Instituta v Konstantinopole*. XV, 1911 (kny.)
- MARQUART, J., Komanen — Über das Volkstum der Komanen: Abhandlungen der k. Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Phil.-hist. Klasse NF XIII: 1 Berlin 1914, 25–238.
- MARQUART, J., Skizzen zur geschichtlichen Völkerkunde von Mittelasien und Sibirien: *Ostas. Ztschr.* VIII, 1919–1920 (Festschrift für Friedrich Hirth), 289–299.
- MASŪDĪ, Murūdž, ed. Paris — Macoudi, *Le prairies d'or*. I–IX. Ed., trad. BARBIER DE MEYNARD, C. — PAVET DE COURTEILLE. Paris 1861–1877
- MASŪDĪ, Kitāb at tanbih, ed. GOEJE, M. J. DE: BGA VIII. Leiden 1894
- MEH — A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai. Szerk. GYÖRFFY GYÖRGY (Nemzeti Könyvtár) Bp. 1958
- MEILLET, A., *Linguistique historique et linguistique générale*. I–II. Paris 1948
- Melich-Eml. — Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Írták tisztelői, barátai, tanítványai. Bp. 1942
- MELICH JÁNOS, Adatok a magyar nyelv és helyesírás történetéhez. (A *ch* ~ *h* jegy s a mai *ó*, *ö* -végű szavak írása): NyK XXXIV, 1904, 132–147.
- MELICH JÁNOS, Adatok hazánk honfoglaláskori s X–XII. századi helyneveinek értelmezéséhez: MNy II, 1906, 49–58, 97–106.
- [Melich János] KEMENES PÁL, Ismeretlen?: MNy IV, 1908, 96.
- MELICH JÁNOS, A tövégi magánhangzókról: MNy VI, 1910, 14–20, 58–68, 111–120, 150–158.
- MELICH JÁNOS, A magyar nemzet nevééről: MNy VII, 1911, 240.
- MELICH JÁNOS, Bulcsú: MNy IX, 1913, 326–327.
- MELICH JÁNOS, Ajton, Ajtony: MNy IX, 1913, 352–356.
- MELICH JÁNOS, Keresztneveinkről: MNy X, 1914, 97–107, 149–156, 193–199, 249–255.
- MELICH JÁNOS, Egy fejezet a történeti magyar hangtanból: NyK XLIV, 1915–1917, 333–372.
- MELICH JÁNOS, Adalék a kicsinyítő képzés történetéhez: MNy XIII, 1917, 18.
- MELICH JÁNOS, Nemvalód: MNy XIII, 1917, 52–53.
- MELICH JÁNOS, A Madách családnév: MNy XV, 1919, 1–5.
- MELICH, J., Über den Ursprung des Namens Ungar: *Arch. f. Slav. Phil* XXXVIII, 1923, 244–250.
- [Melich János], Levélszekrényünk: 4. Gy. L.: MNy XX, 1924, 43–44.
- MELICH JÁNOS, Sarolt: MNy XX, 1924, 110–115.
- MELICH JÁNOS, Adalékok a kicsinyítő -n > -m képző történetéhez: MNy XXI, 1925, 126–127.
- MELICH JÁNOS, HonfMo — A honfoglaláskori Magyarország: MNyK I: 6. Bp. 1925–1929
- M[elich] J., Mohamedán-török személynevek Turóc megye XIII. századi nemességénél: MNy XXII, 1926, 196–203.
- MELICH JÁNOS, Etél: MNy XXII, 1926, 346–348.
- MELICH, J., Etél: KCsA II, 1926–1932, 237–238.
- MELICH JÁNOS, Ó-magyar szóvégi -γ tót helynevekben: MNy XXIV, 1928, 239–246.
- MELICH JÁNOS, Régi helyesírásunk *iu* jegyről: MNy XXVII, 1931, 89–93.

- MELICH JÁNOS, Két állítólagos honfoglalás előtti német helynévről: MNy XXVII, 1931, 217—226.
- MELICH JÁNOS, Még egyszer a *γυλάς*: MNy XXXI, 1935, 53.
- MELICH JÁNOS, Szibinyáni Jank: MNy LII, 1956, 129—138.
- Menandros, ed. Bonn — BEKKER, I.—NIEBUHR, B. G.: *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae*. Bonnae 1829, 281—424, 438—444.
- Menandros, ed. de Boor — *Excerpta de legationibus*. Ed. BOOR, C. DE. Berolini 1903. 170—221, 442—477.
- MENGES, K. H., *Titles and Organizational Terms of the Qytañ (Liao) and Qara-Qytañ (Ši-Liao)*: RO XVII, 1951—1952, 68—79.
- MENGES, K. H., *The Turkic Languages and Peoples. An Introduction to Turkic Studies*. (UAB XV.) Wiesbaden 1968
- MESKÓ L., Bendegúz: MNy XXXII, 1936, 328—329.
- MÉSZÁROS GYULA, *Magna Ungaria (A baskír-magyar kérdés)*. Bp. 1910
- MÉSZÁROS GYULA, *Magna Ungaria (Felelet Nagy Géának)*: Ethn XXII, 1911, 277—285.
- MEZGER, F., *Altgermanische Zeugnisse zu ost- und nordeuropäischen Völker- und Ländernamen*: UJb II, 1922, 223—226.
- MGH — *Monumenta Germaniae Historica*
- MHK — PAULER GYULA—SZILÁGYI SÁNDOR, *A magyar honfoglalás kútfői*. Bp. 1900
- Migne, *Patrologia Graeca* CXI, 1863, 9—392 (Nikolaos Mystikos)
- MIJATEV P., *Adalékok a baskír törzsnevek magyarázatához*. Bp. 1931
- MIKKOLA, J. J., *Die Namen der Völker Hermanarichs*: FUF XV, 1915, 56—66.
- MIKKOLA, J. J., *Avarica*: Arch. f. Slav. Phil. XLI, 1927, 158—160.
- MIKOS JÓZSEF, *A fehérvári keresztesek 1193. évi oklevele mint magyar nyelvemlék*: MNy XXXI, 1935, 152—167, 243—258, 288—309.
- MINORSKY, V., *Šāh-sewan*: Enz. d. Isl. IV, 286—288.
- MINORSKY, V., *Ḥudūd — Ḥudūd al ʿĀlam*: GMS, New Series XI. London 1937
- MINORSKY, V., *The Turkish Dialect of the Khalaj*: BSOS X: 2, 1940, 417—437.
- MISKOLCZI GYULA, *A magyarokra vonatkozó népnévek a bizánczi íróknál*. Írta Darkó Jenő. Bp. 1910: *TörtSzemle* III, 1914, 387—396. (ism.)
- MNy — *Magyar Nyelv*
- MNyK — *A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve*. Bp.
- MNyTK — *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai*. Bp.
- Monumenta Germaniae Historica inde ab anno Christi quingentesimo usque ad annum millesimum et quingentesimum*. Ed. PERTZ, S. *Scriptores*. I—XXXII. Hannoverae et Lipsiae 1826—1934
- MOÓR ELEMÉR, *Mosony és Tétény*: Balassa-Eml. 96—101.
- MOÓR ELEMÉR, *A honfoglaló magyarság megtelepülése és a székelyek eredete*. Szeged 1944
- MOÓR ELEMÉR, *Koppány*: MNy XL, 1944, 302—304.
- MOÓR ELEMÉR, *A magyar népnév eredetének kérdéséhez*: NyK LIV, 1952, 75—95.
- MORAVCSIK GYULA, *Nikolaos Mystikos a „nyugati turkok”-ról*: KCsA I, 1921—1925, 156—157.
- MORAVCSIK GYULA, *Levente és Álmos*: MNy XXII, 1926, 82—84.
- MORAVCSIK GYULA, *Muagerisz király*: MNy XXIII (Színnyei-Emlékkönyv), 1927, 258—271.
- MORAVCSIK GYULA, *Az onogurok történetéhez*: MNy XXVI, 1930, 4—18, 89—109.
- MORAVCSIK, GY., *Zur Geschichte der Onoguren*: UJb X, 1930, 53—90.

- MORAVCSIK, Gy., Proishozhdenie slova $\tau\epsilon\iota\tau\acute{\epsilon}\delta\alpha\iota\upsilon\omicron\nu$: Seminarium Kondakovianum IV, 1931, 69—76.
- MORAVCSIK Gy., Biz. forr. — A magyar történet bizánci forrásai. A Magyar Történettudomány Kézikönyve. I: 6. b. Bp. 1934
- MORAVCSIK GYULA, Szövegkritikai megjegyzések Konstantinos Porphyrogennetos magyar fejezeteihez: NyK L, 1936, 285—293.
- MORAVCSIK, Gy., Abaris — Abaris, Priester von Apollon: KCsA I. Kieg. köt. 1936 (kny.)
- MORAVCSIK GYULA, A magyar *Álmos* név legrégibb feljegyzéséhez: MNy XXXIV, 1938, 286—288.
- MORAVCSIK GYULA, A honfoglalás előtti magyarság és a kereszténység: SztIstv-Eml. I, 171—212.
- MORAVCSIK GYULA, Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Bp. 1950
- MORAVCSIK, Gy., Die byzantinische Kultur und das mittelalterliche Ungarn: Sitzungsberichte der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Klasse für Philosophie, Geschichte, Staats-, Rechts- und Wirtschaftswissenschaften, Jahrgang 1955. Nr. 4, Berlin 1956
- MORAVCSIK GYULA, Byz-turc. — Byzantinoturcica. I. Die byzantinischen Quellen der Geschichte der Türkvölker. II. Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen. Zweite durchgearbeitete Auflage. Berlin 1958. [Első kiadás: Bp. 1942 (I), 1943 (II)]
- MORDTMANN, J. H., Isfendiyār-oghlu: Enz. d. Isl. II, 567—568.
- MOSES K'alankatvac'i — Patmutiwn Alwanic arareal Movsisi Kalankatuacwoj. I—II. Ed. ŠAHNAZAREAN, K., Paris 1860
- MOSTAERT, A., Ordosica: Bulletin of the Catholic University of Peking IX, 1934, 1—96.
- MŐst — A magyarság őstörténete. Szerk. LIGETI LAJOS. Bp. 1943
- MSFOu — Mémoires de la Société Finno-Ougrienne
- MSzFE — A magyar szókészlet finnugor elemei. I—II. Főszerk. LAKÓ GYÖRGY. Bp. 1967—1971
- Mubārak šāh — Tarīx-i Faxrud-Dīn Mubārak šāh Marvar-rūdī completed in A. D. 1206. Ed. ROSS DENISON, London 1927
- Munkácsi, Votják Szótár — MUNKÁCSI BERNÁT, Votják nyelvmutatványok magyar fordítással és szójegyzékkel. Votják nyelvtanulmányok. I. rész. Idegen elemek a votják nyelvben. Bp. 1884
- MUNKÁCSI BERNÁT, A magyar fémnevek őstörténeti vallomásai: Ethn V, 1894, 1—25.
- MUNKÁCSI BERNÁT, Az ugorok legrégibb történeti emlékezete: Ethn V, 1894, 160—180.
- MUNKÁCSI BERNÁT, A török műveltségátadás kora: Ethn VI, 1895, 135—139.
- MUNKÁCSI BERNÁT, Ad 'Magnam Hungariam': Ethn VI, 1895, 140.
- MUNKÁCSI BERNÁT, Az „ugor” népnevezet eredete: Ethn VI, 1895, 349—387.
- MUNKÁCSI BERNÁT, A régi magyar *Jenő* személynév: Ethn VII, 1896, 504.
- MUNKÁCSI BERNÁT, Újabb adalék ad 'Magnam Hungariam': Ethn IX, 1898, 169.
- MUNKÁCSI BERNÁT, Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben. I. kötet. Magyar szójegyzék. Bp. 1901
- MUNKÁCSI BERNÁT, Baskír helynevek: Ethn XIII, 1902, 156—170.
- MUNKÁCSI BERNÁT, A volgai bolgárokról: Ethn XIV, 1903, 66—76, 147—152, 261—265.

- MUNKÁCSI, B., Alanische Sprachdenkmäler im ungarischen Wortschatze: KSz V, 1904, 304—329.
- MUNKÁCSI BERNÁT, A magyar őshaza kérdése: Ethn XVI, 1905, 65—87.
- MUNKÁCSI BERNÁT, A keleti törökök ősi rovásiírásáról: Ethn XVI, 1905, 119—120.
- MUNKÁCSI, B., Čuwaš. *kil' „Haus“*: KSz VI, 1905, 184.
- MUNKÁCSI, B., Die Urheimat der Ungarn: KSz VI, 1905, 185—222.
- M[unkácsi] B[ernát], Kiváló esemény a magyar néptudomány terén: Ethn XX, 1909, 127—128.
- MUNKÁCSI, B., Zum chasarischen Würdentitel *Išad*: FUF XII, 1912 (kny.)
- MUNKÁCSI BERNÁT, Jelentés az esztergomi fogolytáborban végzett votják nyelvi és néprajzi tanulmányaimról: Akad. Értes. XXVII, 1916, 61—77.
- MUNKÁCSI, B., Die heidnischen Namen der Wochentage bei den alten Völkern des Wolga-Uralgebietes: KCsA II, 1926, 42—64.
- MUNKÁCSI BERNÁT, A magyar lovasélet ősisége: Ethn 1931, 1—9. (kny.)
- MUNKÁCSI BERNÁT, Vog. Nép. Gyűjt. — Vogul népköltési gyűjtemény. I—IV. Bp. 1892—1963. A III/2. és IV/2. kötetet Kálmán Béla rendezte sajtó alá.
- Muqaddasi ed. GOEJE, M. J. DE: BGA III. Leiden 1877
- MÜLLER, A., Der Islam im Morgen- und Abendlande. I—II. (Oncken's Weltgeschichte II, 4) Berlin 1885—1887
- MÜLLER, F. H., Der ugrische Volksstamm I. 2. Berlin 1839
- MÜLLER, F. W. K., Uig. — Uigurica I—IV. (IV. kötet A. von Gabain kiadása) Berlin 1908—1931
- MÜLLER, F. W. K., Der Hofstaat eines Uiguren-Königs: Festschrift Vilhelm Thomsen. Leipzig 1912, 207—213.
- MÜLLER, F. W. K., Ein Doppelblatt — Ein Doppelblatt aus einem manichäischen Hymnenbuch (Mahṇānag): APAW 1912. Berlin 1913
- MÜLLER, F. W. K., Zwei Pfahlschriften — Zwei Pfahlschriften aus den Turfan-funden. Berlin 1915
- MÜLLER, F. W. K., Uigurische Glossen: Ostas. Ztschr. VIII (= Festschrift für Friedrich Giese), 1919—1920 (kny.)
- NAGY GÉZA, A magyar név: Ethn I, 1890, 150—156.
- NAGY GÉZA, Kuun Géza, Relationum Hungarorum cum oriente gentibusque orientalis originis historia antiquissima. I—II. Claudipoli 1892—1895: Századok XXX, 1896, 228—249. (ism.)
- NAGY GÉZA, Magyar ethnologiai kérdések: KSz I, 1900, 49—60.
- NAGY GÉZA, A honfoglalók: Ethn XVIII, 1907, 257—268, 321—339.
- NAGY GÉZA, Magyar nemzetségek: Turul XXVIII, 1910, 18—32, 52—65.
- NAGY GÉZA, Nagy Magyarország: Ethn XXII, 1911, 10—23, 80—88, 148—157.
- NAGY GYULA, A magyar nemzetségekről: Századok IV, 1870, 534—551, 688—706.
- NÉMETH GYULA, Kumük és balkár szójegyzék: KSz XII, 1911—1912, 91—153.
- NÉMETH GYULA, Az ősjakut hangtan alapjai: NyK XLIII, 1914, 276—326, 448—476.
- NÉMETH GYULA, Török jövevényszavaink középső rétege: MNy XVII, 1921, 22—26.
- NÉMETH, J., On ogur, hét magyar, Dentümgöyer: KCsA I, 1921, 148—155.
- NÉMETH GYULA, A besenyők ismeretéhez: MNy XVIII, 1922, 2—7.
- NÉMETH, J., Zur Kenntnis der Petschenegen: KCsA I, 1922, 219—225.
- NÉMETH GYULA, Debrecen nevének eredete: Klebelsberg-Emlékkönyv. 139—141.
- NÉMETH, J., Die köktürkischen Grabinschriften aus dem Tale des Talas in Turkestan: KCsA II, 1926, 134—143.
- NÉMETH, J., Der Volksname *türk*: KCsA II, 1927, 275—281.

- NÉMETH GYULA, A *türk* népnév: MNy XXIII (Szinnyei-Emlékkönyv), 1927, 271—274.
- NÉMETH, J., La provenance du nom *bulgar*: Symbola grammatica in honorem Ioannis Rozwadowski. II. Cracoviae 1927, 217—222.
- NÉMETH GYULA, Géza: MNy XXIV, 1928, 147—150.
- NÉMETH GYULA, A magyar népnév legrégibb alakjai: MNy XXV, 1929, 8—9.
- NÉMETH, J., Magna Hungaria: Beiträge zur historischen Geographie, Kulturgeographie, Ethnographie und Kartographie, vornehmlich des Orients. Hrsg. von Hans Mžik. Leipzig—Wien 1929, 92—98.
- NÉMETH GYULA, HMKial — A honfoglaló magyarság kialakulása. Bp. 1930
- NÉMETH, J., Die petschenegischen Stammesnamen: UJb X, 1930, 27—34.
- NÉMETH GYULA, Maklár: MNy XXVII, 1931, 145—147.
- NÉMETH GYULA, Nyelvtudományunk és a történetírás: A magyar történetírás új útjai. Bp. 1931, 365—396.
- NÉMETH GYULA, Török nyelvészeti irodalom. I—II.: NyK XLVIII, 1931—1934, 136—147, 471—478.
- NÉMETH, J., Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós. Mit zwei Anhängen: I. Die Sprache der Petschenegen und Komanen, II. Die ungarische Kerbschrift. (BOH II.) Bp.—Leipzig 1932
- NÉMETH GYULA, Mundzsuk-Bendegúz: MNy XXXIII, 1937, 216—221.
- NÉMETH, J., Zur Kenntnis des geschlossenen *e* im Türkischen: KCsA I. Kieg. köt., 1939, 515—531.
- NÉMETH GYULA, A hunok nyelve: Attila és hunjai. 217—226. (Jegyzetek: 315—316.)
- NÉMETH GYULA, A magyar kereszténység kezdete: BSz CCLVI, 1940. jan., 14—30.
- NÉMETH, J., Die Volksnamen *quman* und *qun*: KCsA III. Kieg. köt., 1941, 95—109.
- NÉMETH, J., Kereit, Kérey, Giray: UAJb XXXVI, 1965, 360—365.
- NÉMETH, J., Ein ungarisches Lehnwort in Byzanz im 10. Jahrhundert: Beiträge zur Sprachwissenschaft, Volkskunde und Literaturforschung. Wolfgang Steinitz zum 60. Geburtstag am 28. Februar 1965 dargebracht. (Veröffentlichungen der sprachwissenschaftlichen Kommission der Deutschen Akademie der Wissenschaften Nr. 5) Berlin 1965, 291—294.
- NÉMETH GYULA, Egy magyar jövevényszó Bizáncban a X. században: Nyr. LXXXIX, 1965, 231—234.
- NÉMETH, J., Die Türken von Vidin. Sprache, Folklore, Religion. (BOH X.) Bp. 1965
- NÉMETH, J., Ungarische Stammesnamen bei den Baschkiren: ALingu XVI, 1966, 361.
- NÉMETH GYULA, Magyar törzsnévek a baskíroknál: NyK LXVIII, 1966, 35—50.
- NÉMETH GYULA, A Baskír földi magyar őshazáról: Élet és Tudomány XXI, 1966, 596—599.
- NÉMETH, J., Der Volksname Karluk und seine semantische Gruppe: ALingu XIX, 1969, 13—18.
- NÉMETH GYULA, A török-magyar törzsnévadás korszakai: Névtudományi előadások. II. Névtudományi konferencia. Budapest 1969. Szerk. Kázmér Miklós és Végh József. NytudÉrt 70. sz. Bp. 1970, 229—235.
- NÉMETH, J., Die türkische Sprache in Ungarn im siebzehnten Jahrhundert. (BOH XIII.) Bp. 1970
- NÉMETH, J., The Runiform Inscriptions from Nagy-Szent-Miklós and the Runiform Scripts of Eastern Europe: ALingu XXI, 1971, 1—52.
- NÉMETH, J., Noms ethniques turcs d'origine totémistique: Studia Turcica. 349—359.
- NEMET, Ju. F., Vengerskie plemennye nazvanija u baskir: Arheologija i Etnografija Baškirii. IV. Ufa 1971, 249—262.

- NÉMETH GYULA, Gombocz Zoltán. (A múlt magyar tudósai) Bp. 1972
- NÉMETH, J., Magyar und Mišer: Acta OrientHung XXV, 1972, 293—299.
- NÉMETH, J., Türkische und ungarische Ethnonyme: UAJb XLVII, 1975, 154—160.
- NEMET, Ju., K voprosu ob avarah: Turcologica. Leningrad 1976. 298—304.
- NÉMETH, J., Die Bedeutung des bulgarischen Volksnamens: Studia in honorem Veselini Beševliev. Sofia 1978, 68—71.
- NF — Neu Folge
- NIHAL, H.—NACI, A., Anadolu'da Türklere ait yer isimleri: Türkiyat Mecmuası II, 1928, 243—259.
- Nikolaos Mystikos ld. Migne
- NIKONOV, V. A., Ètnonimija: Ètn 1970, 5—33.
- NÖLDEKE, TH., Gesch. d. Perser und Araber — Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden. Aus der arabischen Chronik des Tabari übersetzt und mit ausführlichen Erläuterungen und Ergänzungen versehen. Leiden 1879
- NÖLDEKE, TH., Beitr. zur Gesch. des Alexanderromans — Beiträge zur Geschichte des Alexanderromans: Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften zu Wien. XXXVIII:5, 1890
- NyK — Nyelvtudományi Közlemények
- Nyr — Magyar Nyelvőr
- NytudÉrt — Nyelvtudományi Értekezések
- OBERHUMMER, E., Die Türken und das osmanische Reich. Leipzig—Berlin 1917
- OBERMÜLLER, W., Die Abstammung der Magyaren. Wien 1872
- D'OHSSON, M. C., Des peuples du Caucase — Des peuples du Caucase et des pays au nord de la Mer Noire et de la Mer Caspienne dans le dixième siècle. Paris 1828
- D'OHSSON, C., Histoire des mongols depuis Tchinguiz-Khan jusqu'à Timour Bey ou Tamerlan. I—IV. La Haye & Amsterdam 1834—1835
- OjRusskSlov 1947 — Ojrotsko-russkij slovar'. Red. BASKAKOV, N. A.—TOŠČAKOVA, T. M. Moskva
- OKISZ — SZAMOTA ISTVÁN—ZOLNAI GYULA, Magyar oklevélszótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz. Bp. 1902—1906
- OLZ — Orientalistische Literaturzeitung. Monatsschrift für die Wissenschaft vom ganzen Orient und seinen Beziehungen zu den angrenzenden Kulturkreisen. Berlin
- ORKUN, H. N., ETY — Eski Türk Yazıtları. I—IV. Istanbul 1939—1941
- Ostas. Ztschr. — Ostasiatische Zeitschrift
- PAASONEN, H., Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen: JSFOu XV: 2, 1897, 1—64.
- PAASONEN, H., Über die türkischen Lehnwörter im Ostjakischen: FUF II, 1902, 81—137.
- PAASONEN, H., Die sogenannten Karatajmordwinen oder Karatajen: JSFOu XXI: 1, 1903
- PAASONEN HENRIK, A magyar nyelv régi török jövevényszavai: NyK XLII, 1913, 36—68.
- PAIS DEZSŐ, Régi személyneveink jelentéstana: MNy XVII, 1921, 158—163; XVIII, 1922, 26—34, 93—100.
- PAIS DEZSŐ, Kék-kend: KCsA I, 1924, 270—276.
- PAIS DEZSŐ, Magyar Anonymus — Magyar Anonymus. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Fordította, bevezetéssel, jegyzetekkel és térképpel ellátta Pais Dezső Bp. 1926
- PAIS DEZSŐ, A karcha bíró: KCsA II, 1926—1932, 357—365.

- PAIS DEZSŐ, Ősbő. Az anonymusi honfoglaláshagyomány hiteléhez: MNy XXIV, 1928, 92—95, 169—175.
- PAIS DEZSŐ, Konstantinos *zaoj* törzsneve: MNy XXVI, 1930, 298—299.
- PAIS DEZSŐ, A *gyula* és *kündüh*: MNy XXVII, 1931, 170—176.
- PAIS DEZSŐ, Fal: MNy XXVII, 1931, 242—246.
- P[ais] D[ezső], Névmagyarosítási kérdések: MNy XXIX, 1933, 56—57.
- PAIS DEZSŐ, Szerencs: Szerencse: MNy XXX, 1934, 108—110.
- PAIS DEZSŐ, Az uráli és altaji *tap* 'fogni' szócsalád: NyK XLIX, 1935, 295—313.
- PAIS DEZSŐ, Gyula, Julus: MNy XXXI, 1935, 53—54.
- PAIS DEZSŐ, Jegyzetek Anonymushoz: MNy XXXI, 1935, 265—271; XXXII, 1936, 124—126.
- PAIS DEZSŐ, Moros Ella és Bors vezér: MNy XXXIII, 1937, 275—279.
- PAIS DEZSŐ, A veszprémvölgyi apácák görög oklevele mint nyelvi emlék: SztIstv-Eml. II, 607—642.
- PAIS DEZSŐ, *Turul*. Az Árpád-nemzetség totem-madara: MNy XLV, 1949, 37—43.
- PAIS DEZSŐ, Bulesú: MNy LI, 1955, 433—446; LII, 1956, 139—144.
- PAIS DEZSŐ, A *szabad* helynévi alkalmazásaihoz: MNy LIII, 1957, 52—66.
- PAIS DEZSŐ, Űr volt-e valóban Vrsuuru? MNy LVIII, 1962, 133—146.
- PAIS DEZSŐ, Ola: MNy LX, 1964, 282—290.
- PAIS DEZSŐ, Felelet: MNy LXIX, 1973, 127—128.
- PALLÓ, M., Simchowitsch, J. N., Studien zu den Berichten arabischer Historiker über die Chazaren. Diss. Berlin 1920: UJb II 1922, 157—160. (ism.)
- PALLÓ MARGIT, Kökörcsin: NyK XLVI, 1923, 154—158.
- Pannonh. Rendtört. — A pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ, később SÖRÖS PONGRÁC. I—XII. Bp. 1902—1916
- PAPP LÁSZLÓ, A sumér—magyar kérdés: Nyr XCIV, 1970, 280—291.
- PATKANOV, S., A szabírok nemzetisége: Ethn XI, 1900, 337—344, 385—389.
- PATKANOV, S., Über das Volk der Sabiren: KSz I, 1900, 258—277.
- PATKANOW, S., Geographie und Statistik der Tungusenstämme Sibiriens, nach den Angaben der Volkszählung 1897. V—VI: KSz VI, 1905, 130—174, 222—283.
- PATRUBÁNY LUKÁCS, A „magyar” név eredete: EPhK VII, 1883, 953—969.
- PAULER GYULA, Magy. Nemz. Tört. — A magyar nemzet története. I—II. Bp. 1899
- PAULER GYULA, MNTörtSztIstv — A magyar nemzet története Szent Istvánig. Bp. 1900
- Pauly-Wissowa — Pauly-Wissowa-Kroll-Mittelhaus-Ziegler, Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart—München 1893 —
- PAYET de COURTEILLE, Dictionnaire turk-oriental. Paris 1870
- PAWLOWSKY, I., Russ.-deutsches Wb. — Russisch-deutsches Wörterbuch. Dritte, vollständig neu bearbeitete, berichtigte und vermehrte Auflage. Riga—Leipzig 1900
- PECZ VILMOS, A magyarok ősi neve Konstantinos Porphyrogennetosnál: EPhK XX, 1896, 385—389.
- PECZ VILMOS, Még egyszer a magyarok ősi nevééről Konstantinos Porphyrogennetosnál: EPhK XX, 1896, 800—806.
- PECZ VILMOS, A magyarok ősi nevééről Konstantinos Porphyrogennetosnál. III. közlemény: EPhK XXII, 1898, 209—221.
- PEKARSKIJ, É. K., Slovar' jakutskogo jazyka. I—III. SPbg., Leningrad 1907—1930
- PELLIOT, P., La version ouigoure de l'histoire des princes Kalyāṇamkara et Pāpamkara: T'oung Pao XV, 1914, 263.

- PELLIOT, P., Le nom ture du vin dans Odoric de Pordenone: T'oung Pao XV, 1914, 448—453.
- PELLIOT, P., L'origine des T'ou-kiue, nom chinois des Tures: T'oung Pao XVI, 1915, 687—689.
- PELLIOT, P., Comans — A propos des Comans: JA XI. ser. 15, 1920, I, 125—185. (kny.)
- PELLIOT, P., Neuf notes sur des questions d'Asie Centrale: T'oung Pao XXVI, 1928—1929, 201—266.
- PELLIOT, P., Notes sur le „Turkestan” de M. W. Barthold: T'oung Pao XXVII, 1930, 12—56.
- PELLIOT, P., Qubčiri ~ qubčir et qubčir ~ qubčur: T'oung Pao XXXVII, 1944, 153—164.
- PELLIOT, P., Tängrim > tärim: T'oung Pao XXXVII, 1944, 165—185.
- PELLIOT, P., Oeuvres VI — Notes critiques d'histoire kalmouke. Texte; Tableaux généalogiques. (Oeuvres posthumes de Paul Pelliot, VI) Paris 1960
- Pertz, MonGerm Id. Monumenta Germaniae
- PETROVICI EMIL, Egy magyar hangtani sajtóság tükröződése a román nyelv magyar kölcsönzavaiban: MNy LII, 1956, 6—11.
- PhTF — Philologiae Turcicae Fundamenta. I—II. Red. Jean Deny-Kaare Grönbech-Helmuth Scheel-Zeki Velidi Togan. Wiesbaden 1959
- Plano Carpini, ed. Beazley — BEAZLEY, C. RAYMOND, The Texts and the Versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis as Printed for the First Time by Hakluyt in 1598, together with Some Shorter Pieces. London 1903
- Plano Carpini, ed. Wyngaert — WYNGAERT A. VON DEN, Sinica Franciscana. I. Quarachi—Firenze 1929, 27—130.
- Polnoe Sobranie Russkikh Letopisej — I: Lavrent'evskaja letopis' i Suzdal'skaja letopis' po Akademičeskomu spisku. Leningrad 1926—1928
- POPPE, N., Die tschuwassische Sprache in ihrem Verhältnis zu den Türkischen Sprachen: KČsA II, 1926—1932, 65—82.
- POPPE, N., Čuvaši i ih sosedi. Čeboksary 1927
- POPPE, N., Introduction — Introduction to Mongolian Comparative Studies: MSFOu 110, 1955
- POTANIN, G. N., Očerki — Očerki Severo-zapadnoj Mongolii. I—IV. SPbg. 1881
- POUCHA, P., Maĵar(at), Mad(a)sari, MATZAPOL. (Ein Beitrag zur Erklärung der Geheimen Geschichte der Mongolen): Acta OrientHung IV, 1955, 171—175.
- Priskos, ed. Bonn — BEKKER, I.—NIEBUHR, B. G.: Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Bonnae 1829, 139—228.
- Priskos, ed. de Boor — Excerpta de legationibus. Ed. BOOR, C. DE. Berolini 1903, 121—155, 575—591.
- PRITSÄK, O., Von den Karluk zu den Karachaniden: ZDMG CI, 1951, 270—300.
- PRITSÄK, O., Bulgarische Fürstenliste — Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. (UAB I.) Wiesbaden 1955
- Probl. obšč. — Problema obščnosti altajskich jazykov. Red. SUNIK, O. P. Leningrad 1971
- Prokopios, BG — Bellum Gothicum Id. Prokopios, ed. Bonn
- Prokopios, BP — Bellum Persicum Id. Prokopios, ed. Bonn
- Prokopios, ed. Bonn — DINDORF, G., Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Bonnae 1833—1838
- Prokopios, ed. Haury — Procopii Caesariensis opera omnia. Ed. HAURY, J. I—III. Lipsiae 1905—1913

- PRÖHLE VILMOS, Baskír nyelvtanulmányok. I.: KSz IV, 1903, 194—214.
 PRÖHLE VILMOS, Baskír nyelvtanulmányok. II.: KSz V, 1904, 228—271.
 PRÖHLE, W., Karatschaisches Wörterverzeichnis: KSz X, 1909, 83—150.
 PRÖHLE VILMOS [adatai]: Társulati ügyek: KSz XIII, 1912—1913, 213—215.
 PRÖHLE, W., Balkarische Studien: KSz XV, 1914—1915, 165—276; KSz XVI, 1915—1916, 104—243.
 PUTNOKY IMRE, Nyék: MNy XII, 1916, 336—337.
 PÜSPÖKI NAGY PÉTER, A felsőszemerédi rovásemlék: MNy LXVII, 1971, 1—17.
 Qāmūs-i türki ld. Sāmi, Š.
 QB — Qutadgu Bilig, Radloff, Wb alapján
 Radloff ld. Radloff, W., Wb
 RADLOFF, W., Proben — Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme Süd-Sibiriens. I—X. SPb 1866—1904
 RADLOFF, W., Phonetik — Vergleichende Grammatik der nördlichen Türksprachen. Erster Theil. Phonetik der nördlichen Türksprachen. Leipzig 1882
 RADLOFF, W., Aus Sibirien. Lose Blätter aus dem Tagebuche eines reisenden Linguisten. I—II. Leipzig 1884 [Második kiadása: Aus Sibirien. Lose Blätter aus meinem Tagebuche. I—II. Leipzig 1893. Török kiadása: Sibírya'dan. I—II. Rus Bilim Eserleri Serisi. Ankara 1954—1957. Fordította Ahmet Temir.]
 RADLOFF, W., Kud. Bil. — Das Kudatku Bilik. I. Der Text in Transcription hrsg. von Radloff, W. St.-Pbg. 1891
 RADLOFF, W., Wb — Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte. I—IV. SPbg 1893—1911
 RADLOFF, W., Alttürk. Inschr. — Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. SPbg 1894—1895
 RADLOFF, W., Alttürk. Inschr. NF — Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Neue Folge. SPbg 1897
 RADLOFF, W., Alttürk. Inschr. ZF — Die alttürkischen Inschriften der Mongolei. Zweite Folge. SPbg 1899
 RADLOFF, W., Uig. Sprachdenkm. — Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov hrsg. Leningrad 1928
 RAMSTEDT, G. J., Das Schriftmongolische und die Urga Mundart phonetisch verglichen: JSFOu XXI: 2, 1903
 RAMSTEDT, G. J., Über die Zahlwörter der altaischen Sprachen: JSFOu XXIV: 1, 1907
 RAMSTEDT, G. J., Zwei uigurische Runeninschriften in der Nord-Mongolei. Aufgefunden und mit Transkription, Übersetzung und Bemerkungen versehen: JSFOu XXX: 3, 1913, 1—63.
 RAMSTEDT, G. J., Zur mongolisch-türkischen Lautgeschichte: KSz XV, 1914—1915, 134—150; XVI, 1915—1916, 66—84.
 RAMSTEDT, G. J., Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen: JSFOu XXXVIII: 1, 1922—1923
 RAMSTEDT, G. J., KWb — Kalmückisches Wörterbuch. (Lexica Societatis Fennougricae) Helsinki 1935
 RAMSTEDT, G. J., Koreanisch *kēs* 'Ding, Stück': JSFOu XLVIII: 4, 1936—1937
 RAMSTEDT, G. J., The Relation of the Altaic Languages to Other Language Groups: JSFOu III: 1, 1946
 RAMSTEDT, G. J., KorEt — Studies in Korean Etymology: MSFOu XCV, 1949; XCV: 2, 1953

- RAMSTEDT, G. J., Das verbale Nomen auf *-m* in den altaischen Sprachen: MSFOu XCVIII, 1950
- RAMSTEDT, G. J., Einführung — Einführung in die altaische Sprachwissenschaft. I. Lautlehre; II. Formenlehre; III. Register: MSFOu 104: 1—3. Helsinki 1952—1966
- RAQUETTE, G., Täji bilä Zohra. Eine osttürkische Variante der Sage von Tahir und Zohra. Lund—Leipzig 1930
- R[ásonyi] NAGY LÁSZLÓ, Adalékok török tulajdonneveinkhez: NyK XLVI, 1923—1927, 124—137.
- RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ, Borsol és Csértán: MNy XXII, 1926, 132—133.
- RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ, Kulan és Szoltán: MNy XXII, 1926, 348.
- RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ, Török eredetű helynevek: NyK XLVI, 1927, 464—469.
- RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ, „A honfoglaló magyarság kialakulása”-hoz: MNy XXVII, 1931, 314—316.
- RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ, A Brassó név eredete: MNy XXIV, 1928, 311—318; XXV, 1929, 17—27.
- RÁSONYI NAGY LÁSZLÓ, A honfoglaló magyarsággal kapcsolatos török tulajdonnevekhez: MNy XXVIII, 1932, 100—105.
- RÁSONYI LÁSZLÓ, A *Βουκολαβγάς* névhez: MNy XXXVI, 1940, 291—294.
- RÁSONYI LÁSZLÓ, Makut-Maklár: MNy XXXVII, 1941, 116—118.
- RÁSONYI LÁSZLÓ, Török adatok a Magyar Etymologiai Szótárhoz: NyK LI, 1941—1943, 98—115, 280—306.
- RÁSONYI L., Der Frauenname bei den Türkvölkern: UAJb XXXIV, 1962, 223—239.
- RÁSONYI, L., Türk özel adlarının kaynakları: Türkoloji Dergisi I, 1964, 71—101.
- RASOVSKIJ, D. A., Les Comans et Byzance: Actes du IVe Congrès International des Études Byzantines. Sofia 1935, 346—354.
- Ravennai Geográfus, ed. Pinder-Parthey — PINDER, M.—PARTHEY, G., Ravennatis Anonymi cosmographia et Guidonis geographica. Berlin 1860
- RÄSÄNEN, M., Tschuw. Lw. Tschér. — Die tschuwassischen Lehnwörter im Tschere-missischen: MSFOu XLVIII, Helsinki 1920
- RÄSÄNEN, M., Der wolga-bolgarische Einfluss im Westen im Lichte der Wortgeschichte: FUF XXIX, 1946, 190—201.
- RÄSÄNEN, M., Gibt es im Baschkirischen etwas Ugrisches?: Acta OrientHung XII, 1961, 73—78.
- RÄSÄNEN, M., EtWb — Versuch eines etymologischen Wörterbuches der Türk-sprachen. (Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVII: 1—2.) Helsinki 1969—1971
- RÉDEI KÁROLY—RÓNA-TAS ANDRÁS, A permi nyelvek ősermi kori bolgár-török jövevényszavai: NyK LXXIV, 1972, 281—298.
- REDHOUSE, J. W., A Turkish and English Lexicon. A New Impression. Printed for the American Board Mission. Constantinople 1921
- Redhouse 1968 — Redhouse Yeni Türkçe-İngilizce Sözlük. Istanbul 1968
- REISZIG EDE, A Kováriak: Turul XXVII, 1909, 160—172.
- Révai, Gram — Laborator Grammatica Hungarica ... Stvdio, et opera RÉVAI, JOANNIS NICOLAI. I—II. Pestini 1806. III. ... edidit Simonyi, Sigismvndvs. Budapestini 1908
- RO — Rocznik Orientalistyczny
- [Róna-Tas] RONA-TAŠ, A., Po sledam kočevnikov. Mongolija glazami étnografa. Moskva 1964
- RÓNA-TAS ANDRÁS—FODOR SÁNDOR, Epigraphica Bulgarica: Studia Uralo-Altaica I. Szeged 1973

- Rubruquis, ed. Wyngaert — WYNGAERT, A. VON DEN, Sinica Franciscana. I. Quarachi—Firenze 1929
- Russko-karačaevo-balkarskij slovar'. Red. SUJUNČEVA, H. I.—URUSBIEVA, I. H., Moskva 1965
- RYČKOV, P. I., Topografija Orenburgskaja, to est' obstojatel'noe opisanie Orenburgskoj gubernii. SPb 1762
- RYTSCHKOV, P., Orenburgische Topographie — Orenburgische Topographie oder innstandliche Beschreibung des Orenburgischen Gouvernements. I—II. Riga 1772
- SA — Sovetskaja Arheologija
- SALAMON FERENC, A magyar haditörténethez a vezérek korában: Századok X, 1876, 1—17, 686—733, 765—851; XI, 1877, 124—137.
- SĀMĪ, Š., Qāmūs-i türki. [Konstantinápoly] 1901
- SAMOJLOVIČ, A. N., Turun-tudun. (Ešče primer turko-bulgarskogo rotacizma): Sbornik Muzeja antropologii i étnografii pri Rossijskoj Akademii Nauk. t. V. vyp. I, 1918, 398—400.
- SAMOJLOVIČ, A., O slove „gil' " — 'dom, sem'ja' v narečijah peredneaziatskih turkov: Jafetičeskij sbornik III, 1924, 99—102.
- SAMOJLOVIČ, A. N., Materialy po sredneaziatsko-tureckoj literature IV. Čagatajskij poet XV veka Atai: Zapiski Kollegii Vostokovedov II: Z, 1927, 257—274.
- SAMOJLOVIČ, A. N., Mir Ali Šir — K istorii literaturnogo sredneaziatskogo tureckogo jazyka: Sbornik „Mir Ali Šir". Leningrad 1928, 1—23.
- SATHAS, K. N., Bibliotheca Graeca Medii Aevi I. Venetia 1872, 243—268.
- SBAW — Sitzungsberichte der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. Wien
- SBPAW — Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin
- SCHAEDEER, H. H., Iranica: Abhandlungen der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-historische Klasse. III. Folge. 1934: 10.
- SCHAEDEER, H. H., Zwei altiranische Ortsnamen: Qay und Gava: ZDMG XCVI, 1942, 131—138.
- SCHAFARIK, P. J., Slav. Alt. — Slavische Althertümer. I—II. Leipzig 1843—1844
- Schiltberger, ed. Langmantel — Hans Schildbergers Reisebuch. Ed. LANGMANTEL, V. Tübingen 1885
- SCHLEGEL, G., La stèle funéraire du Teghin Giogh et ses copistes et traducteurs chinois, russes et allemands: MSFOu III, 1892, 1—57.
- SCHLEGEL, G., Die chinesische Inschrift auf dem uigurischen Denkmal in Kara Balgassun: MSFOu IX, 1896
- SCHNETZ, J., Onogoria: Arch. f. Slav. Phil. XL, 1926, 157—160.
- SCHOTT, W., Versuch — Versuch über die tatarischen Sprachen. Berlin 1836
- SCHÖNFELD, L., Wörterbuch der altgermanischen Personen- und Völkernamen. Heidelberg 1911
- SCHRÖPFER, J., Finnougrisch-indogermanische Wurzelvergleichen: UAJb XLI, 1969, 372—374.
- SCHUYLER, E., Turkistan — Turkistan. Notes of a Journey in Russian Turkistan, Khokand, Bukhara, and Kuldja. I—II. London 1876
- SCHÜNEMANN, K., Neue Nachrichten über die Ungarn der Landnahmezeit: UJb II, 1922, 221—222.
- Scriptores ld. SRH
- SĖ — Sovetskaja Étnografija
- SEBESTYÉN GYULÁ, MRHE — A magyar rovásírás hiteles emlékei. Bp. 1915
- SemKond — Seminarium Kondakovianum

- SETÄLÄ, E. N., Zur Frage nach der Verwandtschaft der finnisch-ugrischen und samojedischen Sprachen: JSFOu XXX: 5. (kny.)
- SETÄLÄ, É., L'humanité et la nationalité dans les termes désignant „l'homme": JSFOu XLIII. (kny.)
- SEYBOLD, C. F., Nochmals Sultān: ZDMG LXIII, 1909, 329—333.
- SIMONYI DEZSŐ, Tárkány helységek és az avarság: MNy LXIV, 1968, 438—445.
- SIMONYI ZSIGMOND, Elvonás. Képzők és látszólagos képzők elhagyása: Nyr XXXII, 1903, 467—482, 529—551.
- SIMONYI ZSIGMOND, Nyék: Nyr XXXVI, 1907, 478—479.
- SINOR, D., Introduction — Introduction à l'étude de l'Eurasie Centrale. Wiesbaden 1963
- Skylitzes Id. Kedrenos
- SMIRNOV, A. P., Drevn. ist. čuv. — Drevnjaja istorija čuvaškogo naroda. Čeboksary 1948
- SMIRNOV, I. N., Mordva — Mordva. Istoriko-ětnografičeskij očerk. Kazan' 1895
- SOBOLEVSKIJ, A., Zapiska Ibn-Fadlana: DAN. B No 12. Leningrad 1929
- SOMOGYI Cs[zimazia] SÁNDOR, Dentu mogerek, vagy a' Magyaroknak Ős-elei. Buda 1826
- Söz Derleme Dergisi Id. Türkiyede Halk
- SPIEGEL, Fr., Eränische Alterthumskunde. I—II. Leipzig 1871—1873
- SPULER, B., Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland. 1223—1502. Leipzig 1943
- SRH — Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum. Edendo operi praefuit Emericus Szentpétery. I—II. Bp. 1937—1938
- STEINITZ, W., Totemismus bei den Ostjaken in Sibirien: Ethnos III, 1938, 125—140.
- Studia Turcica. Ed. LIGETI, L. (BOH XVII.) Bp. 1971
- SÜMER, F. Oğuzlar. (Türkmenler) Ankara 1967
- SZABÓ DÉNES, Nyelvtörténeti adatok. A dömösi prépostság adománylevele: MNy XXXII, 1936, 54—57, 130—135, 203—206.
- SZABÓ DÉNES, Koppány: Személy- és vízneveink viszonya: MNy XL, 1944, 186—193.
- SZABÓ KÁROLY, A hét magyar nemzetségről: Új Magyar Múzeum 1851—1852: I, 827—852 (= Kisebb történeti munkái I. Bp. 1873, 141—181.)
- SZABÓ KÁROLY, Kis. tört. munk.² I. — Kisebb történeti munkái.² I. Bp. 1878
- SZILY KÁLMÁN, A magyar nyelvújítás szótára a kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével. I—II. Bp. 1902—1908
- SZINNYEI JÓZSEF, A Halotti Beszéd hang- és alaktana: MNy XXII, 1926, 157—170, 229—260.
- SZINNYEI JÓZSEF, NyH⁷ — Magyar nyelvhasználtás.⁷ Bp. 1927
- SztIstv-Eml. — Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. Szerk. SERÉDI JUSZTIÁN. I—III. Bp. 1938
- ŠAHMATOV, A. A., Zametki o jazyke volžskih bulgar: Sbornik Muzeja antropologii i ětnografii pri Rossijskoj Akademii Nauk. t. V. vyp. I, 1918, 395—397.
- ŠČERBAK, A. M., Nazvanija — Nazvanija domašnih i dikih životnyh v tjurkskih jazykah: Istoričeskoe razvitie leksiki tjurkskih jazykov. Moskva 1961, 82—172.
- Šejbaniada, ed. Berezin — BEREZIN, I. N., Šejbaniada. Istorija Mongolo-Tjurkov na džagatajskom dialekte. S perevodom, primečanijami i prilozhenijami. (Biblioteka vostočnyh istorikov, izdavaemaja I. Bereziny. Tom. I.)
- Sejx Sulejman Id. Kúnos
- Tabari — DE GOEJE, M. J. ET AL., Annales quot scripsit Abu Djafar Mohammed ibn Djarir at-Tabari. I—III. Leiden 1879—1901

- TAGÁNYI KÁROLY, Gyepű és gyepűelve: MNy IX, 1913, 97—104, 145—152, 201—206, 254—266.
- TAGÁNYI KÁROLY, A honfoglaló magyar nemzetségek 108 számáról: Népélet [Ethnographia] I—II, 1923—1924, 129—133.
- Tarama Sözlüğü. I—IV. Istanbul, Ankara 1943—1957
- Tarama Sözlüğü. [Új kiadás] XIII Yüzyıldan beri Türkiye Türkçesiyle yazılmış kitaplardan toplanan tanıklarıyle. I—VI. Ankara 1963—1972
- TatRusskSlov — Tatarsko-russkij slovar'. Zav. red. GOLOVKINA, O. V. Moskva 1966
- TDAYB — Türk Dili Araştırmaları Yıllığı — Belleten.
- TDKY — Türk Dil Kurumu Yayınları
- TELEGDI ZSIGMOND, A kazárok és a zsidóság: IMIT 1940, 247—287.
- TENİŞEV, Ė. R., Runičeskaja nadpis' na utese r. Čaryša: Ėpigrafika Vostoka XII, 1958, 62—66.
- TESz — A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. I—III. Főszerk. BENKŐ LORÁND, szerk. Kiss Lajos—Papp László; a III. köt. Kubinyi László—Papp László. Bp. 1967—1976
- Theophanes, ed. Bonn — CLASSEN, I.—BEKKER, I., Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. I—II. Bonnae 1839—1841
- Theophanes, ed. de Boor — Theophanis Chronographia. Ed. BOOR, C. DE. I. Lipsiae 1883
- Theophylaktos Simokattes, ed. Bonn — BEKKER, I., Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Bonnae 1834
- Theophylaktos Simokattes, ed. de Boor — Theophylacti Simocattae historiae. Ed. BOOR, C. DE, Lipsiae 1887
- Thomsen-Festschrift — Festschrift Vilhelm Thomsen zur Vollendung des siebzigsten Lebensjahres am 25. Januar 1912 dargebracht von Freunden und Schülern. Leipzig 1912
- THOMSEN, V., Inscriptions de l'Orkhon déchiffrées: MSFOu V. Helsingfors 1896
- THOMSEN, V., Ein Blatt in türkischer „Runen“-Schrift aus Turfan: SBPAW 1910, 296—306.
- THOMSEN, V., Turcica — Turcica. Études concernant l'interprétation des inscriptions turques de la Mongolie et de la Sibérie: MSFOu XXXVII. Helsinki 1916
- THOMSEN, V., SA — Samlede Afhandlinger III. København 1922
- THOMSEN, V., Alttürkische Inschriften der Mongolei: ZDMG LXXVIII, NF III, 1924, 121—175.
- THUNMANN, J., Untersuchungen über die Geschichte der östlichen europäischen Völker. Leipzig 1774
- THURNWALD, [R], Familienformen: Eberts Reallexikon III. 181—186.
- THURNWALD, [R.], Klan: Eberts Reallexikon VI. 369—380.
- Thuróczy krónikája — KASZÁK J., Thuróczy János élete és krónikája. Bp. 1906
- THÚRY JÓZSEF, A régi magyar és török hadviselésről: Hadt. Közl. I, 1888, 562—600.
- THÚRY JÓZSEF, A magyarok eredete, őshazája és vándorlásai: Századok 1896, 677—692, 778—803, 880—917.
- THÚRY JÓZSEF, A magyarok szavarti-aszfaloi neve: Századok 1897, 317—327, 391—403.
- THÚRY JÓZSEF, Krónikák és a nemzeti hagyomány: ItK 1897, 275—296, 389—423.
- THÚRY JÓZSEF, Behdzset ül lugat — A „Behdzset-ül-lugat” című csagatáj szótár: Értkezések a nyelv- és széptudományok köréből XVIII: 4. Bp. 1903
- THÚRY JÓZSEF, A khazar isa méltóságnévről: KSz IV, 1903, 1—4.
- THÚRY JÓZSEF, Az „Abuška lugati” című csagatáj szótár: KSz V, 1904, 1—21.

- TIETZE, ANDREAS, *Koman Riddles — The Koman Riddles and Turkic Folklore.* Berkeley — Los Angeles 1966
- TMEN ld. Doerfer, G., TMEN
- TOGAN, Z. V. A., IF — Ibn Faḍlān's Reisebericht. (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XXIV: 3) Leipzig 1939
- TOGAN, Z. V. A., Völkerschaften des Chazarenreiches im neunten Jahrhundert: KCsA III, 1941—1943, 40—76.
- TOLNAI VILMOS, Nyék: MNy IV, 1908, 82—84.
- TOLNAI VILMOS, Nyék: MNy VIII, 1912, 266—267.
- TOLNAI VILMOS, Nyék, és Buda díjlőnevei: MNy IX, 1913, 455—457.
- TOMASCHEK, W., Kritik d. ält. Nachr. — Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden. I—II. SBAW Phil.-hist. Classe. 116, 1888, 715—780; 117, 1888, 1—70.
- TOMASCHEK, W., Avars: Pauly-Wissowa II, 2264—2266 cc.
- TOMASCHEK, W., Bulgari: Pauly-Wissowa III, 1040 skk.
- TOMKA, P., Les groupes intérieurs du cimetière avar de Győr-Téglavetődűlő: Acta OrientHung XXV, 1972, 313—334.
- TRYJARSKI, E., Dict. arm.-kiptch. — Dictionnaire arméno-kiptchak d'après trois manuscrits des collections Viennoises: Tome I, fasc. 1—4. Warszawa 1968—1972
- TT — Türkische Turfantexte. I—X. Berlin 1929—1959
- TTK — Türk Tarih Kurumu
- TURAN, O., Oniki hayvanlı — Oniki hayvanlı Türk takvimi: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yayımlarından tarih serisi No. 3. İstanbul 1941
- TURAN, O., İlig unvanı hakkında: Türkiyat Mecmuası VII—VIII, 1942, 192—199.
- TurkmRusskSlov — Turkmensko-russkij slovar'. Red. BASKAKOV, N. A.—KARRYEV, B. A.—HAMZAEV, M. Ja. Moskva 1968
- Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi. I—VI. İstanbul, [később] Ankara 1939—1952
- TYNYŠPAEV, M., Mat. — Materialy k istorii kirgizsko-kazahskogo naroda. Taškent 1925
- UAB — Ural-Altäische Bibliothek
- UAJb — Ural-Altäische Jahrbücher
- UčZapLgrGosPedInst — Učenyje Zapiski Leningradskogo Gosudarstvennogo Pedagogičeskogo Instituta
- UJb — Ungarische Jahrbücher
- URAY, G., Notes on a Tibetan Military Document from Tun-huang: Acta OrientHung XII, 1961, 223—230.
- VÁCZY PÉTER, Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában: SztIstv-Eml. I, 213—265.
- Válaszok a szerkesztőség kérdéseire. 8. Erdő-elnevezések: Nyr XXX, 1901, 386—387.
- VÁMBÉRY ÁRMİN, Bokhara története — Bokhara története a legrégibb időktől a jelenkorig. Ismert és ismeretlen keleti kézirati kútfők után írta . . . I—II. Bp. [é. n.]
- VÁMBÉRY, A., Čag. Sprachst. — Čagataische Sprachstudien. Enthaltend grammatikalischen Umriss, Chrestomathie und Wörterbuch der čagataischen Sprache. Leipzig 1867
- VÁMBÉRY ÁRMİN, A magyarok eredete. Bp. 1882
- VÁMBÉRY, H., Das Türkenvolk — Das Türkenvolk in seinen ethnologischen und ethnographischen Beziehungen. Geschildert von . . . Leipzig 1885
- VÁMBÉRY ÁRMİN, Közép-ázsiai utazás³ — Közép-ázsiai utazás, melyet a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából 1863-ban Teheránból a Turkoman sivatagon

- át, a Kaspi tenger keleti partján Khívába, Bokharába és Szamarkandba tett és leírt ... Bp. 1892
- VárReg — Ritvs explorandae veritatis ... Colosuarij 1550. Az időrendbe szedett váradi tüzesvaspróba-lajstrom az 1550-iki kiadás hű másával együtt. KARÁCSONYI JÁNOS és BOROVSZKY SAMU közreműködésével kiadja a váradi káptalan. Bp. 1903
- VÁSÁRY, I., Runiform Signs on Objects of the Avar Period, 6th—8th CC A. D.: Acta OrientHung XXV, 1972, 335—347.
- [Vasilev] WASSILJEV, W. P., Aus den Annalen der Mongolen-Dynastie: Radloff, W., Kud. Bil. L—LI.
- VEFIK AHMED PAŞA, Lehçe-i Osmānî. [Konstantinápoly] 1876
- Vita Karoli — Einhardus, Vita Karoli Magni.⁴ MGH Script. rer. Germ. in usum scholarum. Hannoverae 1880
- VLADIMIROV, B. JA., Sravn. gram. — Sravnitel'naja grammatika mongol'skogo pis'mennogo jazyka i halhaskogo narečija. Vvedenie i fonetika. Leningrad 1929
- VLADIMIROV, B. JA., Geografičeskie imena orhonskih nadpisej, sohranivšiesja v mongol'skom: DAN 1929 (kny.)
- VLADIMIROV, B. JA., Obšč. stroj. mong. — Obščestvennyj stroj mongolov. Leningrad 1934
- VOSTROV, V. V. — MUKANOV, M. S., Rodoplemennyj sostav i rasselenie kazahov (konec XIX—načalo XX v.). Alma-Ata 1968
- VÖNÖCZKY SCHENK JAKAB, Magyar solymászmadárnevek: Aquila. A Magyar Királyi Madártani Intézet Folyóirata. XLII—XLV, 1935—1938, 267—348; XLVI—IL, 1939—1942, 5—71.
- Walde, LatEtWb⁴ — WALDE, A. — HOFMANN, J. B., Lateinisches etymologisches Wörterbuch. I—II. Heidelberg 1965
- WEHR, H., Arabisches Wörterbuch für die Schriftsprache der Gegenwart. Leipzig 1952
- Wenzel, Árpádkori új Okmt. — Árpádkori új okmánytár. Közzé teszi WENZEL GUSZTÁV. I—XII. Pest, Bp. 1860—1874
- WERTNER MÓR, Név-magyarázatok: MNy I, 1905, 232—234.
- WICHMANN, Y., Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen: MSFOu XXI. Helsinki 1903
- WIKLUND, K. B., Finno-Ugrier: Eberts Reallexikon III, 376.
- WITTEK, P., Das Fürstentum Mentesehe. (Istanbuiler Mitteilungen. Heft 2.) Istanbul 1934
- WOLFF, C., Histor. Atlas — Historischer Atlas. Neunzehn Karten zur mittleren und neueren Geschichte. Berlin 1877
- WZKM — Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes
- YALĞIN, A. R., Cenupta Türkmen oymakları. I—V. Istanbul—Adana 1931—1937
- Yāqūt, ed. Wüstenfeld — WÜSTENFELD, F., Jacut's geographisches Wörterbuch. I—IV. Leipzig 1866—1873
- Yule—Cordier, Cathay—YULE, H. SIR, Cathay and the Way Thither Being a Collection of Medieval Notices of China. New Edition Revised by CORDIER, H. I—IV. Hakluyt Society. 2nd Series Vols. 38, 33, 37, 41. 1913—1916
- Yule—Cordier, Marco Polo — The Book of Sir Marco Polo the Venetian Concerning the Kingdoms and Marvels of the East. Translated and Edited with Notes by YULE, H. 3d Ed. Rev. by CORDIER, H. I—II. London 1926
- ZAMBAUR, E. DE, Manuel — Manuel de Généalogie et de Chronologie pour l'Histoire de l'Islam. Hanovre 1927
- ZDMG — Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

- ZENKER, J. TH., Dictionnaire turc-arabe-persan. I—II. Leipzig 1866—1876
- ZEUSS, K., Die Deutschen und die Nachbarstämme. München 1837
- ZF — Zweite Folge
- ZfSlPhil — Zeitschrift für slavische Philologie
- ZICHY, É., comte, Le voyage de Sallâm, l'interprète, à la muraille de Gog et de Magog: KCSA I, 1921—1925, 190—204.
- ZICHY ISTVÁN, A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig: MNyK I: 5. Bp. 1923
- ZICHY ISTVÁN, Magyar őstörténet. (Kincsesár 5.) Bp. 1939
- ZIEME, P., Aidarov, G., Jazyk orxonskogo pamjatnika Bil'ge-Kagana. Alma-Ata 1966: OLZ LXIII, 1968, 381—383 cc. (ism.)
- [Zlatarski] SLATARSKI, V. N., Gesch. d. Bulg. — Geschichte der Bulgaren. I. Von der Gründung des bulgarischen Reiches bis zu Türkenzeit (679—1396). Leipzig 1918
- ZOLOTNICKIJ, N. I., Korn. čuv-russk. slov. — Kornevoj čuvaško-russkij slovar'. Kazan' 1875
- ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor szófejtések: MNy XXVI, 1928, 297—301.
- ZSIRAI MIKLÓS, Finnugor népmévek. (Adalékok nyelvrokonaink történetéhez): NyK XLVII, 1928—1930, 252—295, 399—452; XLVIII, 1931—1934, 31—53.
- ZSIRAI MIKLÓS, Fgr. rok. — Finnugor rokonságunk. Bp. 1937
- ZSIRAI MIKLÓS, A magyarság eredete: MÖst 9—35.
- Ztschr. f. Ortsnamenforsch. — Zeitschrift für Ortsnamenforschung
- ZVORAO — Zapiski Vostočnogo otdelenija Russkogo arheologičeskogo obščestva
- ŽDANKO, T. A., Očerki istoričeskoj étnografii karakalpakov. Rodoplemennaja struktura i rasselenie v XIX-načale XX veka. Moskva—Leningrad 1950

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ

A mutató csak a latin betűs szövegre terjed ki, a görög, illetve arab betűs adatokat nem tartalmazza. Rövidítések: ethn. — ethnonymus, földr. név — földrajzi név, hnév — helynév, nnév — nemzetségnév, sznév — személynév, tnév — törzsnév

- a* írásjel (magyar) (231)
-a kicsinyítő képző (magyar) 278, 290;
 (török) 255; végződés (népnevekben) 142
a ~ i megfelelés (magyar ~ török) 156;
 (köztörök ~ csuvas) 127; váltakozás
 (török) 309
a > i hangváltozás (török) 150
 Aalto, P. 122, 125, 308, 317
aba- > **ava-* 125
 Abaev, V. I. 203—204, 317
 Abakán 72, 308
 abakáni (nyelvjárás) 210; (tatár) 45 ld.
 még hakasz
*abar*népnév 125, 148, 265 ld. még *apar*, *avar*
Abaš sznév (csuvas) 96
 Abauj megye 209
 abbászida 59, 163
 Abdülkadir 51, 67, 83, 99, 299, 317 ld.
 még İnan, A.
 abház 81
Ábrahám sznév 281
 Abrahamov, A. 307
 Abramzon, S. M. 50, 54, 317
Ábránk sznév 281
 Abu-l-fidā 296, 298—299, 306, 317
 Abulgazi 27, 33, 88, 180, 317 ld. még
 Abu-l-gāzī
 Abu-l-gāzī 204, 309, 317
Abulhasanlu tnév (iráni török) 60
achsīn 229
ács (álcs) 257
ač tnév (török) 37
Ač-bodun-Tarqan név és cím (türk) 203
Ač-Kāštim tnév (altaji) 37, 103
 adminisztrációs beosztás 26
 Admónti Évkönyvek 262—263, 265, 304,
 317
Adó sznév 278
 Adria 44
Ađnay nnév (baskír) 63
 Afganisztán 310
Afšar hnév 74
 tnév (oguz) 86
 ág 26—27, 46, 80; (baskír) 62; (kazak) 30;
 (magyar) 28, 184, 187; (török) 26
 ágnév 46; (baskír) 98; (kazak) 37, 46, 80;
 (kirgiz) 96, 99; (magyar) 271; (nogaj)
 46; (székely) 46; (török) 33; (türkmen)
 62, 80—81, 95, 102—103; (< sznév) 62
ajač 119, 208; (~ *ajaš*) 119; (~ *yığač*)
 208
ajačeri (*ajačeri*, *ajačiri*) népnév 58, 71—
 72, 93, 103, 119, 197
 Agathias 105, 147, 155, 317
 Agathon diakónus 132, 148, 317
Agır-baš nnév (türkmen) 52, 103
Agış-qalqan-am néprész (kazak) 96
agyar 196
 Almarov, K. Z. 319
Ahmed sznév 59
Ahmedī hnév (perzsa) 59
Ahmedli hnév (oszmán) 59
aimāḱ beosztási kategória 27 ld. még
aymaq
Ajle tnév (baskír) 180 ld. még *Äyle*
Ajtony hnév 255
 sznév 240; (eredete) 255—256
akatzir nép 105, 139
Akdžan tnév (mandzsu) 89; 'mennydörgés'
 (mandzsu) 89
Akkaga országnév 63 ld. még *Aqqajan*
 alán 35—36, 165, 214, 229, 287, 311; (jö-
 vevényszavak magyarban) 229; („ki-
 rály”) 214
Alap (*Alup*) sznév 156, 279 ld. még *Olup*
 (*Olib*, *Olop*)

- ala-yontlı* (*ala-yontlu*) népnév (török) 57
tnév (oguz) 100, 103
albán (kaukázusi) 302
Alčín hnév 74
Al-Duna 128, 219, 225, 240, 283
Aleppó 296
Alföldi A. 67, 317
Ali, a próféta veje 52
Ali-Širim ágnév, ill. nnév (türkmen) 52, 103
Alī [*Ālī?*] *Džemālī* nnév (perzsa) 60
Alip sznév (török) 279
Alip-Tulma vezérnév (kovár) 270 ld. még *Oluptulma*
Allaš sznév (csuvas) 96
állattartás 109, 145; (> népnév) 101
alma 134
Almássy (Almágy) Gy. 27, 67, 93, 98, 155, 317
Almat nnév (öjrot) 46
Almāš (*Almuš*) fejedelem (volgai bolgár) 29, 276
Ālmos (*Ālmos*, *Almučs*, *Almučsi*) fejedelem 185, 227, 232, 274–276, 279; ttörzse) 232
almu 276
alpağut méltóságnév és szócsaládja (török) 205
Alpár (*Olpar*) hnév 219, 235
Alpaut hnév (azeri) 205 vö. *alpağut*
Alp-Bars sznév (török) 235
Alp Tegin sznév (török) 246
Alsó-Don 157, 225
Alsó-Káma 180
Alsó-Terény hnév 202 vö. *Tarján*
Alsó-Volga 224
Altabarsz sznév 156
Altaj hegység 37, 72, 88, 103, 141, 216
altaji (alt.) 46, 73, 89, 95–97, 144, 153, 207, 210, 248; (nép) 46, 85, 226; (népnevek) 58; (tatár) 81, 86, 95, 114; (török) 111, 119; (tnév) 45, 92, 97, 103; ld. még öjrot, ojrot
(nyelvcsalád) 55, 126, 133; (többes szám) 246
Altaj-vidék 91
Altay-kiži népnév (altaji tatár) 58
Altheim, F. 113, 317
Altī-kesek tnév (abház) 81, 103
Altī-oguz népnév (török) 79, 103
altörzs (karakalpak) 33; (özbeg) 37; (török) 26–27; (> 'nyíl') 77
Altun sznév (török) 255–256; 'arany' (török) 255–256 vö. még *Ajtony*
-an képző (népnévben) 99
Andalus 161
Andics (*Andich*, *Andych*, *Andus*, *Andush*) sznév 276
András sznév 276 vö. *Andics*
Anğ nnév (teleut) 45
Anonymus 67, 185–186, 195, 218–219, 232, 234–235, 241–242, 244, 247, 250–252, 256–257, 262, 264–270, 273–274, 279, 282–283, 303–304, 318
Anōšarvān perzsa király 162, 306
an-ts'ai 144 ld. *ārši*
aňšar (vogul) 196 vö. *agyar*
apar 125, 126 ld. *abar*, *avar*
Apar ašxart (örmény) 125
Apáti hnév 211
apród 155
aq 'fehér' (török) 52, 251
aq 'folyik' (kazáni) 208
aga (*aga*) 'bátya' (török) 79
Aq-börü nnév (kazak) 71, 103
Aq Büläk ethn. (baskír) 70, 103
Aq-Daš-Ayaq nnév (türkmen) 52
aqış 'fehéres' (török) 99
Aqqağan fejedelemnő (szabír) 154 ld. még *Akkaga*
Aq Qipsaq ethn. (baskír) 70, 103
Aq qodžalī ašireti 'A. q. törzse' ethn. (oszmán) 60
Aq-Qonğur (*Aq-qonur*) nnév (türkmen) 52, 104
Aq-qoylı népnév (török) 100–101, 103
Aq Tamat nnév (teleut) 45
Aq Toyaq ethn. (baskír) 70
Aq Törökmän ethn. (baskír) 70, 103
ar 'elfárad' (török) 95
-ar (-ir) képző (népnevekben) 102
ara beosztási kategória (baskír) 28
Ara nnév (öjrot) 46
arab 27, 72, 78, 97, 136, 157, 161, 165, 167, 177, 279–280, 296, 298, 303; (forrás) 131, 159–160, 168, 302; (hatás) 59, 61; (hnév) 60; (írás) 136, 164, 179; (népnév) 196; (sznév) 279; (tnév) 59–60

- Arad megye 192, 195, 201, 206, 209, 211–212
 Aral (Aral-tó) 109, 182, 194, 221, 267
 arameus 279
 Arany Horda 36, 129
 Arany J. 193, 194
 Arat, R. 270, 318
arban 'tíz' (mongol) 208
Argün nnév (kizil) 95
 tnév (kazak) 95
Argu tnév (török) 95
 földr. név (török) 95
Argun tnév (török) 95
 **Arikan* sznév (germán) 113
 arin 57
 Ariscald ispán 311
 Aristov, N. A. 45, 50, 81, 96, 318
Arig női név (török) 154; 'tisztá' (török) 113, 154
Arig-Qan Attila felesége 113, 118
Arig tängrim női név (ujgur) 154
 Arnim, B. von 115, 318
arpa 276
Árpád 29, 116, 159, 183–187, 227, 232, 234–242, 244–245, 247, 250, 256, 261, 273–277, 279–281, 283–285, 291, 303–304; (birodalma) 282 skk.; (családja) 237–238, 272, 281; (dinasztiája) 215, 272–273; (fejedelemsége) 227, 232, 236; (nemzetsége) 67, 238, 273; (népe) 233, 270–271; (neve) 155, 276–277
Árpád-ház 237, 244
Árpád-kor (Árpád-kori) 16–17, 81, 202, 207, 217, 222, 241, 256, 263, 278
Árpádok 239, 242, 247, 277; (szállása) 239–240, 244
Arpa-xan perzsiai il-kán 276
Arrān kaukázusi tartomány 74
 Árva megye 44
 Askadar folyó 180–181
 Assakürt hnév 263
asszony 229 vö. *achsin*
 Asztracháni kormányzóság 307
 Ašmarin, N. I. 145, 208, 318
at 'név' (kazáni) 208
ata 'atya' (török) 113
Atabay nnév (türkmen) 62, 81
Ata-Beg cím (török) 114
Atakam 113 ld. *Ata-Qam*
 Atalay, B. 76, 284, 318, 329
Ata-Qam sznév (hun) 113–114, 118
 Atatürk 172
 Atil 219 ld. még Etil
atta 'atya' (gót) 118
 Attila 17, 25, 31, 35, 67, 72, 77, 109, 112–116, 118–119, 128–129, 131, 137–138, 142, 182, 209, 214–217, 223, 229, 250, 303; (címere) 273; (nemzetsége) 119, 126, 214; (neve) 118; (törzse) 171, 213, 215, 217, 244
au- (*auš-*) 'engedelmeskedik' (török) 86, 131
Auči-Bet-Etmä nnév (türkmen) 52, 104
 aul 39–41
Aušar tnév (oguz) 86, 131 ld. még *Ajšar*, *Avšar*, *Awšar*
 avar 32, 111, 114, 119–120, 123, 129, 138–139, 141–142, 147, 151, 158, 191; (fejedelem) 38; (méltóságnév) 121 skk. 203, 206; (sznév) 121 skk.; (nyelv) 121 skk.
 népnév 87, 124–126, 131, 265 ld. még *abar*, *apar*
 Avitochol 215
Avšar tnév (oguz) 45, 86; (türkmen) 45 ld. még *Ajšar*, *Aušar*, *Awšar*
Awšar (*Awšār*) tnév (oguz) 17, 86 ld. még *Ajšar*, *Aušar*, *Avšar*
Ay sznév (török) 115; 'hold' (török) 114–115, 153
Ay-Bars (*Aybarsios*) Attila nagybátyja 114
Ay-Beg sznév (török) 115
Ay-Demür sznév (török) 115
Ay-Dud sznév (török) 115
Ayju ethn. (baskír) 69
aymaq beosztási kategória 27–28
Ay-Sabar (*Ay-Sabir*) sznév (török) 153
Ay-Taš sznév (török) 115
Ay-Tegin sznév (török) 115
Aython 255 ld. *Ajtony*
 azeri 205, 252
 Azovi-tenger 165, 224
 Ázsia (ázsiai) 53, 107, 126, 131, 160, 172, 292, 305, 308, 310; (avar) 120, 157; (hun) 109; (türk írás) 230; (vallás) 224
ārsi nép 144 ld. *an-ts'ai*

- ā* > *ø* (csuvas) 170
 -*ā* deverbális képző (török) 102
 Ābdiraxmanov, A. 75, 318
ād 'dolog' (török) 268
 -*āx* ~ -*ō* megfelelés (bolgár-török ~ magyar) 209
Āptelmān ethn. (baskír) 214
 -*ārāk* képző (baskír ethn.) 103
āš (*eš*, *iš*) 'társ' (török) 114
Āyle tnév (baskír) 177 ld. *Ajle*
ārlā- (*ārtā-*) 'nyergel' (török) 89
b > *m* hangváltozás (török) 281
b- > *v*- hangváltozás (régí magyar) 282; (oguz) 282
 -*b*- > -*v*- hangváltozás (török) 125, 153, 265, 303
Baba-Axond sznév (török) 114
 Bács megye 190, 192, 195, 199, 201–202, 206, 209, 212
bača (*beče*) 'sógor' (török) 85
 **bačīmaq* 'sógor(ka)' (ótörök) 85, 172
badžgard 'magyar' 196
badžgird 'magyar' 295, 297–298
badžqir (csagatáj) 299 ld. *baskír*
 bagdadi kalifa 129
Bahťyārī nnév (perzsa) 60
Baiḍa' (*Al-Baiḍa'*) a kazár főváros (arab) 165, 168
 Bailey, H. W. 130, 318
Baj sznév 281
Baja sznév 281
Bajād sznév 281
Baján fejedelem (avar) 38 sznév 281
Bajánka sznév 281
Bajcs sznév 281
Bajcsa sznév 281
 **Bajk* sznév 281–282
Bajka sznév 281
 Bajkál-tó 31, 156, 230
Bajon sznév 281
 bajor 107
 Bajšev, T. G. 319
 Bakonybél hnév 304
 Bakrī (al-Bakrī) 160–161, 294
 Baksay S. 194
bala 'gyermek' (török) 154–155
balaban 'nagy' (török) 114
Balaban-Qam sznév (török) 118
Bala-xan sznév (török) 155
 Balandin, A. F. 197, 318
Balandžar kazár város 74, 165
 Balassa J. 318
Balassa-Gyarmat hnév 263
 Balaton 247
Balāḡūrī (al-Balāḡūrī) 16, 302–303, 318
Balḥī (al-Balḥī) 160, 165–166, 294, 297–298
 Bálint G. 99, 106, 213, 318
Balixsī nnév (baskír) 93, 103
 Balkán 304
 balkáni (bolgár 'török') 216, 238, 287; (bolgár-szláv) 135; (bolgár-török) 129, 135, 171
 balkár 129, 280
 Balkas-tó 156, 224
Balmaz sznév 36, 223
 Balszárnny (kazár városnév) 29; (12 oguz törzs) 76
 bálványimádó 164
 Bang, W. 27, 85, 111, 113, 154, 168, 172, 200–201
Bánkeszi hnév 263
Banū Hamdān dinasztianév (arab) 59
bar > *var* 'van' (oszmánli) 282
bar > *var*- 'megy' (oszmánli) 282
 baraba (bar.) 71, 93
 Baranya megye 194–195, 202, 206, 212, 234, 264
 Barbier de Meynard, C. 334
 Bárczi G. 133–134, 197, 202, 229, 263, 280, 304, 319
 Barga'a hnév 302
Barğasīn 165 ld. *Sarīğšīn*
Barğūdaq ethn. (baskír) 69
 Bars megye 201, 211–212, 263
Bars sznév 115
bars (*bārs*) 'párduc' (török) 114
Barsil (*Bars-il*) tnév (bolgár–török) 17
Ba(r)silk' 17 ld. *Barsil*
Bars-Toğan sznév (török) 115
Barsul tnév (hun-bolgár) 128 vö. *Barsil*
 barszil 147 ld. *Barsil*
 D. Bartha K. 255, 269, 319
 Barthold, W. 27, 50, 61, 74, 82–83, 88–89, 94, 98, 105, 128–129, 150, 163–166, 169, 204, 207, 296, 309, 319

- Bartol'd, V. 155, 295, 319 ld. még Barthold, W.
- Barulasz nemzetség (mongol) 278
- Barulataj névadó nemzetségös (mongol) 278
- basc* 300 ld. *baş*
- Bascardia* (*Bascart*, *Barsatia*) 'baskíriai magyar' (nyugati források) 298–299
- basdzsirt 'magyar' 294
- basdzirt* 'magyar' 160, 296, 298; (belső) 297
- Baskakov, N. A. 46, 75, 94, 173, 319, 339, 347
- baskír 28, 43, 45, 52–53, 62, 67, 80, 115, 136, 173, 178, 182, 201, 214, 218, 221–222, 253, 293, 295, 298, 308, 310; (belső) 'magyar' 296; (külső) 'baskír' 296; (ág) 62; (ágnév) 98; (családfa) 52, 174, 176 skk.; (ethn.) 54–55, 68–69, 101–103, 214; (folklor) 174; (forrás) 18; (földr. név) 176, 280; (had) 28; (jövevényszavak a magyarban) 15; (magyar rokonság) 191, 293; (migráció) 307; (nemzetség) 26, 28, 52, 62–63, 174, 213; (nemzetségszű) 63; (nnév) 63, 93, 103, 191; (népnév) 173, 298–301; (törzs) 26, 62–63, 175, 179–180, 213; (tnév) 45–46, 52, 93, 102, 183, 191; (törzrendszer) 26, 52, 55
- Baskíria (baskíriai) 15, 26, 28, 63, 173–174, 177, 181–183, 194, 201, 217–218, 220, 223, 225, 272, 292–293, 297, 299, 301; (magyarok) 156, 160, 173, 180–182, 222, 292–294, 297–298, 310–311; (magyar tnevek) 174–176, 194–195; (őshaza) 218, 301
- Basmil* tnév (török) 32, 37, 88
- baş* 'fej; fő-' (török) 299–300
- baş-boğ* (*başbuğ*) cím (török) 154
- başdzird* (*başdzirt*) népnév 294–299 vö. *baskír*
- başğır* népnév 173, 300 vö. *baskír*
- baskır* (*başğirt*, *başğirt*, *başğird*, *başğird*) népnév 296–300
- başkırt* (*başkırt*) 299 ld. *baskır*
- Başk'rt'* fejedelem (kun) 300
- Başmaq* ethn. (baskír) 69
- başqird* (*başqurd*) 296, 298 ld. *baskır*
- Baş-Qırqız* hnév 74
- baş-qurd* (*başqurt*) népnév 80, 173, 301; 'főfarkas' (török) 299 vö. *baskır*
- başq.rd* 299 ld. *baskır*
- Batacsikan Dzsingisz őse 65
- Bay* (*bay*) méltóságnév (török) 82, 93, 281; 'gazdag' (török) 82, 93, 269, 281 tnév (besenyő) 76, 81–82, 93, 204
- bayağut* méltóságnév (török) 83
- Bayan* (*byan*) sznév (avar) 122 tnév (altaji) 92 'gazdag' (mongol) 76, 92, 122 vö. *bay*, *pujan*
- Bayandur* 92 ld. *Bayundur*
- Bayat* hnév 74 tnév (oguz) 45, 74, 76, 92, 102; (őzbeg) 65; (türkmen) 45
- Bayat-kızı* ethn. (ojrot) 92
- Bayat Qara* törzsfő (őzbeg) 65
- Bayavut* ágnév (yimek) 83 tnév (mongol) 83
- Bay-geldi* nnév (kazak) 62, 104
- Bayındır* tnév (oguz) 45; (türkmen) 45 vö. *Bayundur*
- Bayındır* tnév (oguz) 92 vö. *Bayundur* fővezér (oguz) 92
- Bayı(a)ndır* tnév (oguz) 76, 102 vö. *Bayundur*
- Baylar* tnév (baskír) 93, 102
- bayq* 'gazdag' (kalmük) 122 vö. *byan*
- Bay-Türkmän* hnév 74
- Bayundur* tnév (oguz) 92
- baz* 'sógor' (kalmük) 172 vö. *bača* (*beče*)
- Bazin, L. 215, 319
- Bäbur-näme 94–95
- Bāqī* sznév (arab) 279
- Bādžänäk* tnév (oguz) 45
- Bägdili* tnév (oguz) 45; (türkmen) 45
- Bärän* ethn. (baskír) 69
- **bäs(o)ğur* 173 ld. *baskır*
- Bdin* hnév 282
- Beazley, C. R. 311, 341
- becézőképző ld. kicsinyítő képző
- Becker, J. 333 ld. még Bekker, I.
- Bécs 49, 159, 239, 244, 263, 291
- beče* 90 ld. még *bača* (*beče*)
- bečene* 90, 254 ld. még *beče*
- bečenek* (*bečeneğ*) tnév, népnév 85, 90, 117, 172
- beduin 30

- beg* méltóságnév (török) 82, 284
Beg Ćur sznév (török) 260
Begdili hnév 74
 név (göklek türkmén) 89 vö. *Bägdili*
Beg-tuzun (?) méltóságnév 169
 Behäeddin Sultān Veled sejk 280
 bej 40 ld. bi (bij)
 Békás-Megyer 195
 Békés megye 195, 201, 212
 Békés-Gyula hnév 211
Bekir sznév (oszmán) 59
Bekirli hnév (oszmán) 59
 Bekker, I. 335, 341, 346
bek méltóságnév (kazár) 169 vö. *beg*
 IV. Béla 296, 298
Belár fejedelem 230
 Belebej (belebeji) földr. név 180, 280
Beleknegini, Sarolt neve 251, 291
 Belgrád 240
 Belitzky J. 187, 319
Beliüd 234
 Beljaev, I. 50, 320
 Belső-Ázsia (belső-ázsiai) 18, 119, 129,
 142, 158, 171, 224, 267
 Belső Horda 29, 33, 41, 45
beltir népnév 72; (nnév) 72; (tnév) 73, 102
 Bendefy L. 166, 297, 306–307, 312, 319
Bendegúz Attila apja 118
 Benkő L. 346
 Benzing, J. 127, 319
 beosztási kategória 25, 27, 36–37, 44,
 82; (hadi) 28; (magyar) 28; (nomád)
 28; (törzsi) 28
ber- > *ver-* 'ad' (oszmánli) 282
Bercel hnév 17
 Bereg megye 260
 Berezin, I. N. 168, 309, 319, 345
 berjezovi terület 150
 Berneker, E. 253
 Bernštam, A. N. 26, 50, 319–320
Bersália 17 vö. *Barsil*
Besäy ethn. (baskír) 69
besenyü (ómagyar) 172 ld. *besenyő*
besenyő népnév 85, 226
besenyő 34, 45, 64, 75, 81–82, 109, 133,
 145, 149, 160, 171–172, 181, 185, 194,
 206, 214, 218, 221, 227, 232, 238–241,
 245, 255, 261, 280, 287, 293–296, 301,
 310; (eredetű sznevek a magyarban)
 241, 256; (harcok a magyarokkal) 35,
 227, 232, 235–236, 239, 263, 301;
 (nemzettség) 29, 188; (törzs) 27, 29, 32,
 76, 92, 191, 214; (tnév) 13, 32, 65,
 81–82, 84, 93, 100, 103, 204, 259, 281,
 305; (törzsrendszer) 25, 51, 76, 183,
 259–260
 **bešeneĭ* 85 ld. *besenyő*
 Beševliev, V. 87, 135, 204, 320
beš(o)ġur 'öt ogur' 300 ld. **bäš(o)ġur*
betü 145
bey méltóságnév (török) 284 ld. *beg*, *bej*,
 *bek*²
Bezprim hnév 282 vö. *Veszprém*
bëk 246 ld. *beg*
 Biborbanszületett Konstantin 240 ld.
 Konstantinos Porphyrogennetos
Bičänä 45 ld. *Bädžänäk*
 [Bičurin] Jakinf, N. N. 157, 320
bigär 'tatár' (votják) 108
 Bihar megye 192, 195, 202, 204, 206, 209,
 212
bika 253
 Bilge kagán 79, 89, 105, 157
Birtäm Edgü İnal sznév (ótörök) 267
Biš(i)nek tnév (baskír) 45
 Bizánc (bizánci) 36, 113, 141, 146, 152,
 157–158, 160–161, 164, 185, 203, 209,
 221, 225, 231, 237–238, 240, 244,
 248–250, 259, 263, 283, 288, 294, 295,
 302; (Birodalom) 147, 151, 157, 220,
 233, 295; (forrás) 19, 61, 161–163, 196,
 220, 260; (kereskedelem) 221, 224; (ud-
 var) 112, 226, 236
Bizatlan sznév 278
Bizmān ethn. (baskír) 69, 101
Bizó sznév 278
bi (bij) méltóságnév (török) 34–35, 40
 Bīrūnī 167
Biḍau ethn. (baskír) 69
 Bjelaja 77, 173, 180–181, 183, 220
Bleda, Attila testvére 118
 Boa királynő (szabír) 151
Bo-Arīq (*Boarīq*) 154 ld. *Boa*
bocsát 145, 249
 Bodrogköz 190
 boér méltóságnév 190
bog 'isten' (szláv) 154
boĭ 'parancsnok' (oszmánli) 154

- Boğa* (*Boğ-a*) sznév (török) 252, 255
Bohara 35, 53, 207, 299, 309
Boinca sznév 281
Bojád (*Buád*) hnév 252
Bojta 282 ld. *Boyta*
bojtorján 256
Bokhara 58, 60, 65 ld. még *Bohara*
bol- 'lesz' (török) 223
bolgár népnév 87, 137–138 ld. még *bulgar*
bolgár 77, 104, 108, 125, 127–128, 132, 137, 140, 146–147, 151, 163, 167, 180, 182, 190, 192, 206, 217, 219, 234–235, 240, 245, 287, 297; (al-dunai–marosi) 283; (Birodalom) 137, 233, 235; (-csuvas) 137; (fejedelmi lista) 81, 135, 213, 215; (hangtani bélyeg) 133–134, 251; (moesia) 99; (nyelv) 129 skk.; (szláv) 135, 240, 282
bolgár-török 13, 15, 85, 110, 127, 131, 133, 145–146, 155, 168, 171–172, 184, 209, 212, 220, 229, 233, 236, 241, 249–250, 256, 259, 283, 285, 287, 289–291; (Birodalom) 183; (dinasztia) 242, 244, 247, 255; (eredetű név) 198, 234–235, 241–242, 245, 249–251, 256–257, 274, 286; (–magyar érintkezés) 145, 180–182, 198, 228–229, 241; (méltóságnév) 206; (nyelv Kazáriában) 168–170; (régii haza) 142; (sírfeliratok) 136; (tiszta–maros–al-dunai) 233, 241; (törzsek) 17, 128
Bolgárom hnév 156
Bolmaz sznév 279
Bolya sznév 244
Bolyongó 17, 93, 153
Bonyha hnév 252
 sznév 244
Bonyhád (*Bohnyád*) hnév 255
Boodberg, P. 56, 320
Boor, C. de 29, 31–32, 126, 128, 138, 140, 147, 149, 154, 169, 302, 324, 335, 341, 346
bor 228
bor (*bur*) 'vihar' (török) 89
bora 'viharzik' (török) 89
Bora sznév (török) 89
Boran ágnév (türkmen) 87, 89
boran (*boragan*) 'vihar' (oszmánli) 89
Borç-oğlu tnév (kipesak) 59
Borgojakov, M. I. 72, 320
Borovszky S. 348
bors 270
borsó 127
Borsod megye 192, 199, 204, 212
Borsu, Bünge fia 267, 270
Bosporos hnév (krími) 165
Bosznia 134
boş 'üres' (török) 249
boşuğ 'elengedés' (török) 249
Botka T. 190, 320
boy beosztási kategória 'altörzs' (török) 27
Boyābād hnév 74
Boyla-Bağa-Tarğan sznév és cím (türk) 203
Boyta vezérnév (kovár) 267, 269 ld. még
Bojta
 hnév 282
belgar 'volgai tatár' 106
Bó, *Bód* 284
Böhmen 107
Böhtlingk, O. 144, 168, 320
[Bökädür] 92
bölcs 257
Bölcs Leó császár 161, 184–185, 188
Böri-Bars sznév (török) 115
Börköt ethn. (baskír) 69
brak- 'hagy' (oszmánli) 153
Bramburgi Joachim 296
Bravin, N. 50, 320
Bretschneider, E. 307, 309, 312, 320
Brockelmann, C. (Brock.) 77, 82–83, 87–88, 90–91, 95–96, 131, 207, 257, 284, 320, 329
Brooks, E. W. 147, 320
bú 269
Bua (*Buha*) sznév 251–252
Bua (*Buwa*, *Buja*) hnév 252
Buádi sznév 252
Bucna 253 ld. *Buhna*
Budagov, L. 207, 299, 320
Budai Bek női név (kirgiz) 276
Budaqlı ethn. 81
Budenz J. 15, 48, 88, 127, 133, 136, 191, 317, 320
Budu (*Buda*) sznév 278
budzsaki nogaj 81
Buğa (*Boğa*) sznév (török) 252, 254; 'bika' 252

- Buĝa el-keĝir* sznév 254
Buĝa el-ŝaĝir sznév 254
Buĝa Qan sznév (ujgur) 252
Buĝa-siĝir tnév (ujgur) 71, 104
Buĝer 268 ld. *Bünger*
Buĝna sznév (török) 254
buĝra 'tevecsikó' (török) 253
buĝu 'szarvas' (török) 253
 bugulmai fennsík 182
 buguti felirat 158
Buha (*Buja*) sznév 253, 255, 268
Buhna sznév 251–255, 268 ld. még
Bucna
Buja hnév 252
Bujvola folyó 306
Bulchu (*Bulsu*, *Bulsuu*) 249 ld. *Bulcsú*
bulcsú 249
Bulcsú sznév 186, 221, 237–238, 247–
 249, 259, 261, 283
buldžar 299 ld. *bulĝar*
bulĝa- 'lázadást kelt' (ige és származékai)
 130
Bulgan 'coboly' (burját) 131
Bulgar 230 ld. *Belár*; (törzs) 128
Bulgar (*bulĝar*) népnév 106, 119, 129–
 131, 265, 299 ld. még *bolĝár*
 tnév (baskír) 46
 főváros (volgai bolĝár) 74, 129, 131, 167
 bulgari feliratok 168
Bulĝark' 128 ld. *Bulgar*
Bulĝār 296 ld. *Bulgar*
 Bulgária 98
Bulĝiu 249 ld. *Bulcsú*
bulĝar tnév (baskír) vö. *Bulgar*
Bumger 268 ld. *Bünger*
Bunger 267–268 ld. *Bünger*
buŋ 'bú' (török) 269
buĝa (*buĝa*, *boĝa*) 'bika' (török) 252
buran (*buragan*) 89 ld. *boran* (*boragan*)
burçak 'borsó' (oszmánli) 127
burdžan 'dunai bolĝár' 160, 299
Burĝar 295 ld. *Bulĝar*
 burját monda 68
 Burkan-kaldun hegy 65
Burlaq tnév (özbeg) 87, 89, 102
Burnaš sznév (csuvas) 96
 burtász 166, 294
 Bury, J. B. 306
Buržjan tnév (baskír) 179
- Buslaq* tnév (özbeg) 87, 89, 102
buz 'jég' (török) 89
Buza sznév 276
Buzád sznév 276
Buzaĝu sznév (török) 155
Bu(o)zuq néprész (oguz) 76
Bükdüz (*Bügdüz*) tnév (oguz) 92
bülkä beosztási kategória (baskír) 28
bün (*mün*) 'leves' (török) 268
bün 145
Bünger vezérnév (kovár) 268 vö. *Buĝer*,
Bumger, *Bunger*
Büre ethn. (baskír) 69
B. rsülä (*B. rsüla*, *B. rs. l*) 17 ld. *Barsil*
B'grsyq' 17 ld. *Barsil*
- cacanus* 121 ld. *Qagan*
 Caferoğlu, A. 83, 321
cagamus (*kaganus*) 121 ld. *Qaĝan*
cagan (*chagan*) 121 ld. *Qaĝan*
Canizauci (*Camzauci*, *Cani*, *zuci*) 124 ld.
Qamsauči
Carcutan törzsfő (besenyő) 191
Caricyn hnév 168
 Caroldu 251 ld. Karoldu
 Carra de Vaux, B. 160, 162, 333
 Cassel, S. 300, 321
 Catalaunum 217
 CC (Codex Cumanicus) 173, 252, 321, 326
 Cêcêrlêg 158
 Chavannes, É. 37, 46, 62–64, 67, 76–77,
 81–82, 84, 104, 109, 122, 143, 145, 147,
 157, 159, 204, 231
Chazarân városnév 74
 a kazár főváros egyik negyede 74
 Chazaria 63 ld. Kazária
 Christensen, A. 214, 324
 Chur 260 ld. *Csür* hnév
Chussal 237 ld. Kurszán
 civilszki kerület 307
 Classen, I. 346
 Clauson, G. Sir 113–116, 122–124, 156,
 260, 321
 Combefis, F. 132, 317, 321
 Continuato Georgii 161, 220
 Cordier, H. 36, 78, 296–297, 306, 348
Cowaris 262, 304 ld. *kovár*
Cozar 264 ld. *kazár*
cs (*ics*) (török jövevényszavakban) 257

- cs- ~ s- ingadozás (magyar) 260
 -cs kicsinyítő képző (magyar) 277, 281
 -csa kicsinyítő képző (magyar) 258
 Csaba-magyarja 304
 csagatáj (csagatai, csag.) 60–61, 73, 78, 83, 86, 88–90, 92–95, 125, 153, 203, 205, 207–208, 258–259, 265, 270, 299; (népnév) 61; (nyelv) 60, 106; (tnév) 204
 család beosztási kategória 26–27, 30, 34, 39–43, 46, 62, 85
 családfa (baskír) 52, 174, 176 skk.
 családnév (< nnév) 64; (< tnév) 64
csalán 234
 Csallóköz 187
Csama- (Csuna-keszi) hnév (és nyelv-történeti adatai) 211
 Csanád megye 206, 209
 Csanád vezér 243–244, 255
 Csánki D. 67, 82, 211, 269, 279, 304, 321, 329
 'csapat' < 'nyíl' 77
 csatlakozás (auloké) 40; (néprészeké) 30, 32–33, 36; (törzseké) 37, 106, 262, 264
 csatlakoztatás (néprészeké) 106, 311
 csebokszári kerület 307
 Csehország (cseh) 44, 107, 205
 Csepel 244
 cseremisiz 96, 128, 145–146, 308
 Csesma folyó 183 ld. még *Šišmā*
csiger 228
csigla 271, 291
 Csik megye 206
Csodáló sznév 278
 csodaszarvas 142
 csomul nép 88
 Csongrád megye 202, 235
csorgó fürdő 288
 -cs(u) kicsinyítő képző (magyar) 281
 csúfnév 95, 101; (> népnév) 95
Csúr (~ *Súr*) hnév 260
csuvas népnév 96–97
csuvas (csuv.) 53, 85, 92, 116, 122, 127, 129, 136, 167, 181, 200, 209, 253, 259, 299, 308; (hnév) 123, 203–204
Cuach (ómagyar) 304
Cummageria városnév 306
Curtu(ger)mat 190 ld. *Kürtgyarmat*
Cusa (Cussal) 237 ld. *Kurszán*
 Czeglédy K. 15, 18, 57, 79, 83, 104–105, 119–120, 131, 149, 157, 161–162, 165, 170, 219–220, 224, 257–259, 284, 293–294, 297, 302, 321
 Czinár M. 202, 206, 322
 č ~ š megfelelés (őstörök ~ csuvas)
Čabaga sznév (török) 155
Čabaš nnév (kumandi) 97; 'békés' (török) 96
čabul 'lengés; vágta' (kirgiz) 97
čagatay nép, nyelv 60–62 ld. még *csagatáj*
čal- 'leüt' (török) 234
Čalan (Čalgan) sznév (török) 234
Čalman nnév, tnév (teleut) 45, 91
čap 'hírnév' (török) 97
 *Čapış (*čabiš, čavuš, čauš*) méltóságnév (török) 153
Čapti tnév (altaji) 46, 97; 'híres' (közszó és származékai) 97
čapul 'zsákmány' (oszmánli) 97
Čaruqluğ tnév (oguz) 101–102
Čaudur hnév 74
 tnév (türkmen) 97
Čav nnév (türkmen) 97; 'hírnév' (ujgur) 97; 'zaj' (oszmánli) 97
Čavuldur (Čavldr, Čavlıdur) tnév (oguz) 45, 97; (türkmen) 45, 97
Čäpni tnév (oguz) 45 ld. még *Čebni* (*Čepni*) (türkmen) 45
Čebni (Čepni) tnév (oguz) 74, 90, 103, 254
čep 'mellvéd' (kirgiz) 90
čeper 'kerítés' (oszmánli) 90
Čepni hnév 74
Čeremisa 142
 Černecov, V. N. 197
 -či képző 277
Čigil népnév (török) 64
Čigil Arslan Il-türgü sznév (török) 64
Čikil hnév 74
 tnév (oguz) 74
Čirkelle Tärän hnév (csuvas) 123
 -či foglalkozásnév képző (török) 103
 -čin kicsinyítő képző (török) 168
Čistar tnév (beltír) 73, 102
čit- 'fekszik' (urjanhaj) 150
Čoban tnév (besenyő) 76
Čodžuq-böri sznév (török) 155
Čor méltóságnév (török) 259 ld. még *Čur*
Čoros nnév (teleut) 45

Čur méltóságnév (török) 76, 81–82, 249, 259–260
 tnév (besenyő) 76, 81, 204, 259–260
Čur Tegin cím (ótörök) 260
Čuvaš sznév (csuvas) 96
Čüngis nnév (teleut) 45
Čürčüt (*Šüršüt*) 'mongol' (kazak) 85; (kurdak) 85

d- szókezdő (hun) 115
-d- sorsa (török) 87, 267
-dg- > *-d-* hangváltozás (török) 268
-d (*-t*) kicsinyítő képző (magyar) 155–156, 255, 260, 269, 276, 300
 Dagesztán 165
 Dalmácia 38
 Dankovszky G. 189, 322
 Danubius (Duna) 219
 'Darab' 212
Darány hnév 202
dar-chan (tibeti) 203 ld. *tarzan*
darzan (mongol) 203 ld. *tarzan*
Darzat tnév (mongol) 83
 Darkó J. 61, 128, 139–141, 149, 151, 161, 306, 322, 331, 335
davar 'jóság' (oszmánli) 150
Dayi-Mollah tiszteleti cím (hívai) 114
 Décsy Gy. 146, 148–149, 322
 Dede Qorqud (Dede Korkut) 92, 114, 322–323
 Deér J. 15–16, 322
 Defrémery, C. 155, 328
 De Goeje, M. J. ld. Goeje, M. J. de
 Deguignes, M. 104, 279, 322
 Dél-Baskíria 181
 délorosz síkság 172
 Den 219 ld. Don
Dengiz sznév (török) 115
Dengizik, Attila fia 115
 Denison Ross, E. 83, 99, 164, 166, 322
 denominális képző *-sa* (magyar) 269
Den-tü 219
Dentü-mogyer (*Dentumoger*) 218–219
 Deny, J. 79, 94, 99, 153, 252, 322, 341
Deŋ (*Denka*) népnév 144
 Derbend-nāme 306–307, 322
 Desmaisons, P. I. 88, 204, 309, 317
 Detschew, D. 128, 322
dey 'elér' (oszmánli) 153

-di 196, 303 ld. *-d* (*-t*)
 Dieterich, K. 140, 151, 323
 Dimašqi 164, 303
 diminutív képző ld. kicsinyítő képző
 dinasztia 34, 59, 67, 94, 239, 244–245, 247, 273, 280, 284; (Árpádé) 215–216, 242, 272–273; (erdélyi) 241–242, 255, 291; (főfejedelmé) 282–283; (Gyuláé) 215, 242, 254–255, 281
 dinasztianév 59, 81, 214, 216, 250
 Dindorf, L. 105, 323, 333
Dingiz 115 ld. *Dengiz*
-dir végződés (török) 83 ld. még *-dur*
diŋkez 'tenger' (baskír) 115
 Długosz, J. 219, 323
 Dmitriev, N. K. 170, 214, 323
 Dnyeper 45, 128, 166, 220, 227–228, 232
 Dnyesztter 228
 Doboka hnév 244
 Dobrodromov, I. G. 75, 111, 323
 Doerfer, G. 18, 26–27, 48, 60, 66, 72, 76–77, 79, 82, 84, 86, 90, 93, 110–117, 121–122, 124, 126, 156, 202, 207, 214, 216, 225, 237, 246, 252, 259, 270, 275, 279, 323
Dolöt tnév (mongol) 175
 Don 45, 128, 147, 165, 170, 218–220, 225, 228–229
 Donner, K. 81, 109–110, 143, 323
 Doulo dinasztianév (balkáni) 216
Doulo [*Džula*] nemzetség 215 törzs 215
 Döry F. 281, 323
 Drimba, V. 173, 323
Dscholaman sznév (kazak) 215
 Dsengiz 60 ld. Dzsingisz
 Duba 219 ld. Duna
 Dublickij, V. N. 53, 323
 Duda, H. W. 90, 323
Dudurğa hnév 74
 Dula, alán király 214, 230
dulo dinasztianév 81 ld. még Doulo, Doulo [*Džula*]
 Dul'zon, A. P. 72, 320
 Duna 45, 119, 128, 195, 218–219, 232, 236, 240, 295–296, 311; (–Tisza) 183, 233
 dunai (bolgár) 106, 132, 160, 204, 214–215, 286; (tatár) 208

-dur képző 97, 99, 103 ld. még -dir
düli 'dél' (mongol + ócsuvas) 127
 Dvorzsák J. 259
 Dzsajhání 219–220
 Dzsingisz kán 43, 60, 65, 176, 276, 309
 Dzsingiz kán 43 ld. Dzsingisz kán
 Dzsocsi, Dzsingisz fia 309
 dzungár 35
 dž- szókezdő (bolgár-török) 111; (baskír nyelv jövevényszavaiban) 214
 dž- < *y- hangváltozás (török) 216
 < y- protézis (dunai tatár) 208
 dž- ~ y- ingadozás (tatár) 213
 dž- ~ ž- ~ y- ingadozás (török) 213
 Džabīn tnév (karakalpak) 32
 Džafer sznév 59
 népréznév (türkmen) 62
 Džaferli hnév (oszmánli) 59
 Džaferbay népréznév (türkmen) 62
 Džagalbay (*Džagalbayli*) nnév (kazak) 59, 62
 Džagatay földr. név 61
 tnév (özbeg) 61
 Džanbegli tnév (török) 60
 Džanibeg népréznév (türkmen) 62
 Džanŕikey nnév (kazak) 68
 Džalair hnév 74
 džebu (örmény) 259 ld. *yabgu*
 *d'žeg (bolgár-török) 259 ld. *yeg* (*yig*)
 Dželāl-eddīn Rūmī 280
 džer 'dal' (tatár) 213
 *D'žü-csa 258–259 ld. *Géza*
 džibgo (grúz) 259 ld. *yabgu*
 džil 'szél' (tatár) 213
 džirāq 'messzi' (dunai tatár) 208
 d'živaš 'nyugodt' (volgai tatár) 96
 Džolaman (*Džolaman*) sznév (kazak) 215
 ld. még *Dscholaman*
 *D'žormati (~ *Yormati*) 201 ld. *Gyarmat*
 džort 'lakás' (tatár) 213
 Džuanguŕ altörzs (karakalpak) 33
 džula 'fáklya' (török közszo és családja) 81–82
 Džula (*Džula*) sznév (török) 214–215
 Džulaman sznév (kazak) 215 ld. még
Džolaman, *Dscholaman*
 džuvaldar tnév (oguz) 97
 Džuvaš ágnév (kirgiz) 96
 Džuveini 296, 323

džüz beosztási kategória (kazak) 27
 -š- < -d- hangváltozás (török) 267
 > -y- hangváltozás (török) 88
 e, é (nyílt és zárt) hangjelölés 32, 58, 191, 209, 231
 e ~ i ingadozás (török) 58
 e- ~ ye- ingadozás (karacsáj) 208
 ě ~ o ingadozás (magyar) 280
 Eberhard, W. 203, 323
 Ebert, M. 54, 128, 146, 151, 323
 Eckhardt S. 149, 323
 Eckmann, J. 322
 Ecsedy, H. 79, 86, 323
 ed 'birtok' (ótörök közszo és családja) 268
 Edgü 267 ld. *Edü* (*Ed*)
 Edgümen 267 ld. *Edümen*
 Edgü Toğrıl sznév (ótörök) 267
 Edil 219 ld. *Etil*
 Edü (*Ed*) vezérnév (kovár) 251, 254, 267–268
 Edümen vezérnév (kovár) 251, 254, 267–268
 egész 229
 egiz (~ *yegiz*) 'iker' (karacsáj) 208
 Egorov, V. G. 79, 85, 122–123, 172, 200, 253, 259, 323
 egy ~ üg 275
 egyesülés (népréseké) 37, 41, 43, 104
 egy-ház (*egyház*) 145, 268, 275 vö. *egy* ~ *ügy*
 Egyiptom 173
 egyszerű népnév 102
 -ey > -š kicsinyítő képző (magyar) 212
 ek'i (~ *yek'i*) 'kettő' (karacsáj) 208
 el (*él*) beosztási kategória 34, 116
 el (~ *yel*) 'falú' (karacsáj) 208
 (*Elči* ?) Čur cím (ótörök) 260
 elegésti felirat 199
 élek cím (török) 116
 *Élek (*Elek*), Attila fia 116
 elek (~ *yelek*) 'szita' (karacsáj) 208
 'életmód' (> népnév) 93, 100
 'Elgyengült' 95
 el kün 'nép; emberek' (ótörök) 57
 Ellac 116 ld. Ellák
 Ellák 209 ld. *Élek* (*Elek*)
 Előd 185, 222
 elöljárás (háborúban) 37, 262

Elteriš kagán 157 ld. még *Qutluğ*
 Elton-tó 169
 elválás (néprészeké) 30, 32, 36, 107, 238
 Emba 35, 293
 'Ember' 57–58, 91, 198
 Emesü 67
endi (~ *yendi*) 'most' (karacsáj) 208
 II. Endre 195
 enej 182 ld. *Yänüy*
 'Engedelmes' ('Engedelmeskedő') 17, 86, 131, 265
Entäi Arıg női név (török) 154
 -ény < -üm kicsinyítő képző (magyar) 245
er (*ér, ír*) 'ember, férfi' (török) 58, 117, 155, 270, 299; (~ *yer*) (karacsáj) 208
 'Erdei ember' ('Erdei nép') 58, 72, 119
 erdei tatár 95
 Erdély (erdélyi) 66, 187, 216, 230, 233–236, 239–242, 245, 250, 252, 255–256, 282, 285, 290–291; (fejedelmi ház, Gyula-dinasztia) 181, 214, 233, 241–243, 245, 248–249, 255, 283–284; (vajda) 184, 217, 244, 250–251
 Erdélyi L. 340
Erdem (*Erdim*) tnév (besenyő) 76, 84–85, 91, 260; 'érdem' (török közszó és szócsaládja) 84
erdem 145
 'Erdők' tnév (beltír) 73
 Eren, H. 154, 323
eri (*iri*) 'embere' (török) 197–198 vö. *er* (*ér, ír*)
Erka sznév (germán) 113
erlä- (*ertä*) 'nyergel' (kazak) 89 vö. *ärlä-* (*ärtä-*)
 Ernák 209 ld. *Ernek*
Ernek 116–117 ld. *Irnek*
Ernye sznév (rég Magyar) 117
 'erő' beosztási kategória (baskír) 28 ld. *irñu*
 'Erő' ('Erős') 84, 91–92, 94, 97, 104, 156
esk'i (~ *yesk'i*) 'rég' (karacsáj) 208
Eskil városnév 170
 eszkil-bolgár 293–294 vö. '.s.g.l' (.s.k.l)
 Esztergom megye 201, 212
Eš (*Iš*) sznév (volgai török) 114
Eškam 113 ld. *Eš-Qam*
ešmek (*išmek*) (~ *yešmek*) 'fon' (csagatáj) 208
Eš-Qam sznév (hun) 113–114, 118

Eš Qara sznév (török) 114
eš-tuš 'barátok' (ótörök) 114
Et 268 ld. *Etü*
 Ete, Ond fia 185
 Etelköz (etelközi) 221, 227, 232, 236, 239–241, 262, 273, 283; (haza, Levé-dié) 227
 Etelközű 301 ld. Etelköz
 ethnonymus 51, 62, 71, 86, 98, 215; (baskír) 54, 68–69, 103, 214; (finnugor) 48; (nomádoké) 56; (totemisztikus) 66; (török) 48, 54; (uráli) 47
 (> földr. név) 75; (< földr. név) 71, 73; (> hnév) 264; (< méltóságnév) 81; (< színnév) 103
Etül (*Etül, Etül*) 'Don' 219
eträk (arab) 161 ld. *türk*
Etü (*Etü*) vezérnév (kovár) 268
 Euphrates 306
 Eurázsia 72
 Európa (európai) 31, 43, 45, 109–110, 297, 311; (avar) 126; (hun) 109
 -eğ > -ő végű sznév (magyar) 278
 exogámia 104, 197, 230
 Ezékiel 78
Ézelö (< *Ézeley*) sznév 36, 277–278, 290
ēlig cím (ótörök) 116
 f hang és jel (magyar) 230; (hiánya a törökben) 230
Fa(e)lics (*Fa(e)lis*) sznév 276
Fajsz sznév 250
far-k 281
 farkas (szerepe) 173, 299
 **Farsi-il(i)* 17 ld. *Barsil*
 Fatima, a próféta leánya 52
 Fehér G. 13, 63, 128, 139, 145–146, 151–152, 219, 248, 302, 324
 fehér hun 104
 fehér magyar 104
 Fehér megye 282
Fehersa 269
 fejedelem 29, 42, 63, 215–218, 222, 227, 231, 248, 257, 260, 262, 273, 282, 285; (avar) 38; (baskír) 63; (besenyő) 64; (bolgár) 234; (kazak) 34; (magyar) 35, 218, 222, 239; (ujgur) 256; (volgai bolgár) 276

- fejedelmi ház 230, 235, 241–243, 245,
248–250, 279
- Fejér Gy. 324
- Fejér megye 192, 206, 209, 212, 264, 277
- Fejérpatak L. 192, 318, 324
- fekete magyar 104
- Fekete-tenger 31, 109, 119, 127–128, 141,
147, 157, 218, 220–225, 272, 287, 289,
293
- fekete türgi* 104
- 'Felkelő' 130
- Felső-Terény* hnév 202
- Felső-Tisza 283
- Felvidék 232
- 'Férfi' 57 ld. még 'Ember'
- Fertő 244
- fész-ek* 281
- Feszty Á. 236
- Fettich N. 292, 324
- finn 21, 197–198
- finnugor 19, 22, 48, 77, 119, 128–129,
152, 182, 196, 210, 269, 285, 287; (ere-
detű név) 194, 228, 275, 277, 286;
(ethnonymus) 47–48; (kor) 20 skk.,
48; (nyelvek) 22, 36, 137, 171
- fiodum* 155
- Fiók K. 305, 324
- Fodor S. 136, 343
- Foerster 148, 324
- foglalkozásnév (> népnév) 93
- folyónév (< népnév) 75
- 'Fő-Farkas' 301
- főfejedelelem 25, 232, 237, 239, 273, 282–284
- földművelés 72, 145, 180, 183
- földrajzi név (< ethn.) 75, 150, 176;
(> ethn.) 55, 73; (> népnév) 71–73;
(< sznév) 280; (< színnév) 75
- francia 149, 282
- frank* 91, 240; (évkönyvek) 120, 123
- Franke, O. 82
- Frähn, M. 306, 324
- Freiung* hnév (német) 205
- fríg 21
- Funaioli 148, 324
- Füred* hnév 199
- fűz* 199
- g* jelölés [dž] értéke 307
- g- > -θ- hangváltozás (török) 267
- ğ ~ -w megfelelés (török ~ magyar) 133
- ğ > -θ hangváltozás (török) 154
- Gaál L. 214, 324
- Gabain, A. von 75, 79, 99, 113–114, 117,
123, 154–156, 168, 200, 203, 207, 223,
318, 324, 337
- gajna-tarhan törzs (baskír) 182
- Galkin, M. N. 80, 83, 324
- Gálos* sznév 276
- gar (-ger) névszóképző (török) 268
- Gara* hnév 190
- Garamkeszi* hnév 211
- Gardízi 82–83, 144, 160, 163, 168, 219,
293–295, 324
- Garipov, T. M. 28, 54–56, 63, 68–70,
98, 101, 104, 174–175, 320, 324
- gazdag* 229
- 'Gazdag' 92
- Gaznevi, M. 279
- güz-* 94 vö. *güzäk*
- güzäk* 'vándorló' (türkmen) 94
- Gebhardi, L. A. 188, 324
- Genach* 188 ld. *Jenő*
- Georgi, J. G. 169, 324
- germán 35, 113, 118, 245, 249
- Germanus Gy. 163, 325
- Germath* 201 ld. *Gyarmat*
- Gerrh(os)* 220
- Geula 251 ld. I. Gyula
- Geula minor 250 ld. II. Gyula
- Géza* név 29, 234, 257, 259, 272
- Géza* fejedelem 187, 205, 242–243, 256,
271
- II. Ghāzī Girāy 89
- Giese, Fr. 61, 325, 337
- Gila* 216 ld. *Gyula*
- Gmelin, J. G. 306
- Gnec* 192 ld. *Nyék*
- Goat-si nép 105
- Goeje, M. J. de 152, 162, 168, 204, 254,
302, 318, 320, 324, 328, 334, 337, 345
- Golden, P. B. 264, 325
- Goldziher I. 78, 325
- Golovkina, O. V. 346
- Gombocz Z. 13, 15, 49, 66, 85, 90, 93–94,
111, 115–118, 120–124, 133–136,
155–156, 162, 167–169, 178, 182, 195,
203–205, 207–208, 219, 222, 228–
229, 241, 252–254, 256, 259–260, 263,

268, 270, 273–274, 276–278, 280–
281, 288, 293, 297–298, 324–325
Gombos F. A. 257, 325
Gordeev, F. I. 174, 325
Gordlevskij, V. A. 29, 75–76, 92, 94
Gormot 201 ld. *Gyarmat*
gót 21; (eredeti név) 118
Gouroff, de 81, 325
Göbel 169, 325
göc- 'vándorol' (oszmánli) 94
göc^ébe népnév (török) 94
göc^{emen} népnév (török) 94
Gök sznév (türkmen) 124 vö. *Kök*
Gökalp, Z. 50, 325
Gökcse-tó 302
Gök^{ce} beg néprézsznév (türkmen) 62
göklén tnév (türkmen) 45, 80, 89, 124
Gömör megye 209, 212
Gömü^š-tepe földr. név 73
görög 21, 112–113, 116, 141, 148, 184,
303; (esetrag) 277; (írás) 164, 185,
230–231
Görögország 304
görögösítés 248
grammatikai csoport (ethnonymusoké)
102 skk.
Groot, J. J. M. de 75, 82, 105, 143,
322
Grousset, R. 120, 126, 311, 325
Grönbech (Grönbech), K. 115, 325–326,
341
Grumm-Gržimajlo, G. E. 83, 144, 309,
326
grúz 259
Guljamo Vrano hnév (Bulgária) 98
Gunda B. 15, 149, 326
-gur képző 87, 91, 102
Gurmot 201 ld. *Gyarmat*
Guyard, St. 317
gúz 79 ld. *oğuz*
gúz 294 ld. *oğuz*
gün 'nap' (oszmánli) 99
güneš 99 ld. *gün*
Gyalán sznév (rég magyar) 156
gyalázó név 96
gyalom 156
Gyalu vezér 244
Gyárfás J. 166, 326
gyarló 145

gyarmat 'colonia' 191, 202
Gyarmat hnév 189, 198, 201–202, 243
törzs 199, 202; (baskíriai: *Yurmatī*)
179–181, 195, 201; tnév 15, 176, 184,
189–191, 201–202, 210, 241
gyáva 96
Gyácsa sznév (rég magyar) 250–251,
290–291 ld. még *Géza*
gyepű 91, 94
Gyepű hnév 73
Gyērmat(u) 201 ld. *Gyarmat* tnév
**Gyēü-* (*Gyēücsa*) 258 ld. *Gyácsa*, *Géza*
Gyomlay Gy. 305, 326
Gyóni M. 5, 148, 192, 195, 202, 206,
209–210, 247, 249, 263, 278, 236
Gyormat 201 ld. *Gyarmat* tnév
**Gyormot* (rég magyar) 176 ld. *Gyarmat*
Győr megye 195, 201–202
Györffy Gy. 16–18, 67, 76, 81, 93, 106,
114, 218, 235–239, 242, 244, 246–247,
252, 255–257, 260, 263, 266–267,
270–271, 275, 326, 334
Györffy I. 193, 326
György sznév 281
Györke J. 303, 326
gyula méltóság-, személy-, törzsnév 81,
185–186, 210, 214, 216–217, 226, 232,
237–238, 242, 244, 249–250, 282, 284
cím (magyar) 216–217, 237, 247, 250,
284
hnév 243–244
sznév 81, 185–186
tnév 81, 184, 195, 210, 215, 242–243
(-dinasztia) 215–216, 239, 241, 244–
245, 250–251, 254–256, 281–283;
(népe) 174, 215, 233, 243, 264
I. Gyula 241, 244–245, 249–250
II. Gyula 241–242, 250, 255, 291
Gyulafalva hnév 243
Gyulaj sznév 213
gyulák 236, 239–240, 242–243, 249,
261, 283–284; (törzse) 213 skk.
Gyulamonoſtora hnév 243
Gyulatelke hnév 243
gyúr 127
Gyyla sznév (Anonymus) 244, 247
Gyürkü sznév 281
gyűrű 127
-γ sorsa (magyar) 234

- h hang és jel (magyar) 230; (hiánya a törökben) 230
- had beosztási kategória (magyar) 28
- 'hadi beosztás' (> népnév) 90
- 'hadi kapcsolat' (> népnév) 98
- Ĥadżi* sznév, cím (arab) 59
- Ĥadżili* hnév (oszmánli) 59
- Haefele, H. 318
- Haenisch, E. 28, 89, 151, 326
- Hajdú P. 21, 326
- hakasz 210
- Halasi Kun T. 15, 147, 159, 162, 164, 166, 168, 326
- Halics 44
- Halotti Beszéd 281
- Hamard* sznév 278
- Ĥamdānī* dinasztianév (perzsa) 59
- Ĥamdānlu* dinasztianév (török) 59
- Ĥamdān oğlu* dinasztianév (török) 59
- Hamzaev, M. Ja. 347
- Hanbalij* 165 ld. *İtil*
- Hanykov, Ja. V. 89, 326
- Ha(o)rka* 247 ld. *Horka*
- Harder, E. 299, 326
- Hargay* ethn. (baskír) 70, 103
- harī* 'sárga' (baskír) 70
- Harili* ethn. (baskír) 70
- Harī Qipsaq* ethn. (baskír) 70, 103
- Harīsta* ethn. (baskír) 70
- harkály* 248
- [Harkavy] Garkavy, A. 164
- Harmatta J. 120–121, 327
- 'Három-karluk' 79
- 'Három-oguz' 79
- 'Három-törzs' 79
- Haruzin 45
- Harva, U. 67, 327
- 'Hatalom' ('Hatalmas') 84, 94
- határvédelem 37, 90, 181, 245, 291
- Hat főtörzs 78
- 'Hat-oguz' 79
- 'Hat-rész' 81
- 'Hat-törzs' 33, 79
- 'Hattyú-ember' 58
- Haury, J. 29, 142, 151–152, 341
- Haussig, H. W. 119, 126, 327
- Ĥayīdqa* ethn. (baskír) 69
- Hazar(ān)* Sariğšīn keleti része 165 vö. *Chazar(ān)*
- Házas-Terény* hnév
- héber 157, 296; (írás) 164; (zsidó kultúra) 231
- heftalita 62, 105, 157
- Hegy-Súr* hnév 259
- Helche* 113 ld. *Erka*
- helynév (< ethn.) 264; (< méltóságnév) 123, 205; (< nnév) 73–74, 188; (< népnév) 44, 73–74, 106, 156, 264, 307; (< sznév) 257, 279, 304; (< tnév) 73–75, 183, 192, 195, 243, 264, 271–272, 304
- Henning, W. B. 57, 139, 327
- Herakleios bizánci császár 163, 165
- Herberstein, S. von 219
- Herkja* (*Herche*) 113 ld. *Erka*
- Herman O. 78, 193, 327
- Hermanarik gót király 128
- Hernac* [*Ėrne*k] Attila fia 117 ld. még *Ėrnák*, *Ėrne*k, *Irnek*
- Herodotos 142, 220
- Herrmann, A. 141, 144, 327
- Hertzberg, G. F. 36, 327
- Herzfeld, E. 151, 327
- hét (fejedelem) 185, 262; („kun” vezér) 186, 266; (nemzetség, kovároké) 266; (törzs) 185–186, 242, 262, 266; (vezér) 186, 244, 247, 266, 272
- Hét Magyar 80, 174, 181–184, 195, 202, 209–210, 216–217, 232, 242–244, 261–262, 264, 271–273, 282–283, 287, 291, 298; (kialakulása) 181 skk.
- Heves megye 199, 202, 204, 209
- híd* 229
- P. Hidvégi A. 269–270, 282, 327
- hím* 22, 57
- 'Híres' 97
- Hirth, F. 105, 109, 143–144, 203, 327
- hiung-nu 76, 109
- Híva (hívai) 33, 35, 114, 207, 309
- Hīdgī* ethn. (baskír) 70
- Hodszend hnév 98
- Hofmann, J. B. 348
- 'Hólavina' 59
- Hóman B. 14, 19, 28, 58, 149, 188, 214–215, 222, 235, 248, 327
- homo* 57
- Honagur* sznév (hun) 146

- honfoglalás 16, 29, 106, 120, 159, 184,
 215–216, 233–236, 238–239, 241,
 244–245, 250, 256, 263, 265, 282–283,
 291, 310–311; (előtti magyarság)
 305–306, 310, 312; (utáni magyarság)
 310; (útvonala) 236
 honfoglaló (magyarság) 66, 242, 272, 278,
 287, 310
hongrois 149, 229
 Hont megye 191–192, 201–202, 209,
 212, 263
 horda beosztási kategória 27, 29, 41, 59,
 218
 Horezm 53
Horka (*Horca*) hely-, méltóság-, személy-
 név 185, 244, 247–249, 251, 282,
 284–285
 Hornyánszky Gy. 78, 327
 horvát 44, 124, 240
 tnév 44
 Horváth Á. 189, 327
 'Hótorlasz' 87, 200
 Houtsma, M. Th. 45, 50–51, 58, 66, 72,
 83, 86, 90–92, 94, 97, 100, 106,
 114–115, 119, 155, 198, 252, 323, 327
 Hovdhaugen, E. 130, 328
 'Hóvihar' 87, 104, 200
Hoyin irgän ethn. (mongol) 72
Hő-k'ut 105 ld. *Ő-k'ut*
 Huart, Cl. 94, 161, 328, 333
 Huba fejedelem 185
húg 229
 hun 31, 35, 57, 75, 77, 104–105, 109,
 118, 120, 124, 128, 137–139, 142,
 145–146, 151–152, 156, 158, 214,
 217; (Birodalom) 27, 35, 43, 75, 105,
 109, 112; (elemek a szamojédban) 110;
 (nevek) 113, 118; (nyelv) 110–113,
 119, 129, 175; (szervezet) 76; (törzs-
 rendszer) 75
 (népnév) 105, 119, 129
 hun-bolgár 77, 119, 128, 145, 152, 194,
 217–218, 223–225, 272, 286; (kaukázusi)
 214; (népek) 129, 131–132, 182;
 (nyelv) 129, 136–137, 183; (volga-
 kámai) 289
 Hunfalvy P. 48, 196, 328
 Hungari 298
 Hungaria Magna 297–298
Hungaria Maior 297
hungarus 149, 225, 229, 286
 Huni 298
hunkar 'magyar' 296
 Hunor 214, 230
 hunugur nép 147
Huseynali népréznév (türkmen) 62
 huszonkettő (oguz törzs) 76
 huszonnégy (nemzettség) 74; (oguz törzs)
 75–76, 94; (székely ág) 75; (vezér)
 75–76
 Hvolson, D. A. 160, 163, 165–166, 196,
 276, 293–296, 328
Hamliḥ [?] 165 vö. *Hanbalig*
Hazar (*al-Hazar*) 167 ld. Kazária
Hāqān-bh méltóságnév (kazár) 169
Hārūn ar Rašid 164
x hang és jel (magyar) 230; (török) 230
xazar 162–163, 168 ld. *qazar*
Xoḏḏali népréznév (türkmen) 62
xum 'ember; férfi' (vogul) 57
xun (*hun*) népnév 57

i ~ yē- ingadozás (csuvas) 208
-i > -Ø hangváltozás (ómagyar) 175
Ibir-Sibir földr. név 150–151
Ibiššibur földr. név 151
 Ibn al-Faḡīh 131, 164
 Ibn Baṭṭūṭa 155, 306, 328
 Ibn Faḡlallāh al-Umarī 299
 Ibn Faḡlān 29, 128, 146, 160, 163,
 165–169, 246, 293, 295–296, 298
 Ibn Haukāl 294 ld. még Ibn Ḥauqal
 Ibn Ḥauqal 160, 164–169, 294–295,
 297–298, 328
 Ibn Hurradāḡbih 131, 165, 204, 328
 Ibn Rusta 17, 128, 144–146, 160, 163,
 165, 168, 216, 220, 293–295, 328
 Ibrāhim ben Yaḡūb 161
ič 'belső' (török) 226
ičik- 'aláveti magát' (török) 225–226
ičirgü boyla méltóságnév (protobolgár) 135
 Idrisi 296
ig (*ig*) 'nemes' (csagatáj, türkmen) 83,
 258–259
Igdir tnév (türkmen) 45
Igdir (*Iğdir*, *Yigdir*) tnév (oguz) 45, 83
il beosztási kategória 26–28, vö. *el* (*el*)
-ila kicsinyítő képző (gót) 118

- Ilak* 116 ld. *Ilek*
ilāt beosztási kategória 27
Ilek 209 ld. **Élek*
 sznév (kazak, kirgiz) 116, 209
Ilekäy ethn. (baskír) 69
Ilekäy Menle nnév (baskír) 63
Ilek-Bay törzsfő (kirgiz) 116
Ilek-Er sznév (kazak) 116
Ilekey (Il'čikey Biy) nemzetségfő (baskír) 63
Ilek-Murza sznév (tatár) 116
Ilëü sznév (régi magyar) 116
ilig 'fejedelem' (török) 155, 169
Iliger sznév (szabír) 155
Ilimbetov, F. F. 174, 328
ilk 'első' (török) 169
il-kán (perzsiai) 276
Illésházy N. 279
Ilsektimer nnév (baskír) 63
imes törzs (baskír) 182
Imir tnév (türkmen) 45
Imir (Imür) tnév (oguz) 45, 74
Imür hnév 74
inaj (*inax, inaq*) közszó és méltóságnév (török, mongol) 207
inal (*inalčik, inäl qagan*) méltóságnév (csagatáj) 207
İnan, A. 26, 328 ld. még Abdülkadir
Ináncs hnév 207; (puszta) 263
 sznév 207
**inäk (*ināx, *yānāx)* méltóságnév (bolgár-török) 209
 IV. Ince pápa 166
 indoeurópai (indogermán) 21, 44, 48, 113, 253
**Inek (Inej)* méltóságnév (török) 206
Inostrancev, K. 35, 104, 109, 328
-ios végződés (görög) 114
Ipoly 232, 240
Ipoly-Keszi hnév 263
ır 145
Irak (iraki) 74; (török) 51
Irán (iráni) 36, 60, 158, 229; (forrás) 246; (hatás törökségre) 146, 157; (jövevényszavak magyarban) 229; (—kipcsak kapcsolatok) 172; (török) 60; (törzsek) 77
irgān beosztási kategória (mongol jövevény a perzsában) 26—27
Irnek Attila fia 138, 209
Irnek Bay sznév (kazak) 117
Irvik 215 ld. *Irnek*
Irtis 15, 88, 141—143, 150—151, 162, 172, 295, 309
Isfendiyār-oghlu dinasztianév (türkmen) 59
 isimi kerület 150
Isker városnév 151
Ištahri 131, 160, 163—167, 169, 294—298, 302—303, 328
 I. István 241, 249—250 ld. még István király, Szent István
 II. István 64
István király 234, 236, 239, 245, 251, 255 ld. még I. István, Szent István
Istvánd sznév (régi magyar) 155
Istvánovits M. 168, 328
iszlám 25, 36, 59, 101, 164, 172
Isztrosz folyó 240 ld. még Duna
Istemi kagán (nyugati türk) 157
it 'kutya' (oszmánli) 208
Itália 236, 241
It-balla sznév (török) 155
It-küčüdžük sznév (török) 155
İtil Sarıgışın nyugati része 165, 227, 230
Ivanov, P. P. 28, 32—35, 101, 328
iy 'orsó' (oszmánli) 209
İydir 83 ld. *Igdir (İğdir, Yigdir)*
iyi 'jó' (oszmánli) 267
iz 'nyom' (oszmánli) 208
**iör-* 176
**iorm. t.* 176 ld. *Gyarmat*
-i képző (iráni) 60
ik 'orsó' (török) 209 vö. *iy*
ilāt 'lakosság' (türkmen) 27 vö. *ilāt*
inan 'hit' (oszmánli) 207
ırak 'messzi' (oszmánli) 208
i < *a* hangváltozás (török) 150
i ~ *a* megfelelés (csuvas ~ köztörök) 127; (török ~ magyar) 156
İlasın ethn. (baskír) 69
ina- 'kíván' (török közszó és szócsaládja) 206
inal (*yinal*) méltóságnév (török) 207—208
inané 'hit' (ujgur) 207
 méltóságnév (ujgur) 207
İnanču sznév (türk) 207
 méltóságnév (türk) 207

İnanču Čur sznév (török) 260
irü beosztási kategória (baskír) 26, 28
İsağası nnév (kazak) 68
İşbara Bülge Küli Čur sznév (ótörök) 260
İtmar Tärän hnév (csuvas) 123
izan 'határbarázda' (kazáni) 208

 -j képző (magyar) 213
jabaku nép 88
jabgu 157
Jacobsohn, H. 197, 328
jah 'nép' (osztják) 192
Jahn, K. 76, 78, 86, 92, 94, 328
Jajik 181 ld. *Yayıq*
Jakinf 157 ld. Bičurin
Jakubovich E. 185, 187, 192, 209, 211—212, 222, 252, 275, 296, 304, 308, 328—329
jakut 85, 134, 144, 168
 -jan képző (orosz) 298
Jánosi G. 193
Japán-tenger 109
Jarring, G. 50, 61, 329
Jarylov, A. A. 99, 204, 329
jász 36, 229
Jász-Nagy-Kun-Szolnok megye 199
Jaxartes 158
Jänax családnév (vogul) 190
Jean, N. 307, 329
Jekaterinoszláv 228
jellemnév 278
jemek nép 88
Jenach (*Jenax*) 185, 190, 192 ld. *Jenő*
Jeney 206 ld. *Jenő*
Jenev (*Jenew*, *Jenw*) 206 ld. *Jenő*
jengi 'új' (csagatáj) 191
Jennő (*Jenye*, *Jene*) 206 ld. *Jenő*
Jenő hnév 189, 206
 tnév 15, 174, 189—191, 206 skk., 209—210, 241
 (baskíriai: *Yänay*) 180
Jenyiszej (jenyiszeji) 171; (felirat) 73, 79, 171; (kormányzóság) 308; (osztják) 57
Jerney J. 189, 329
jila 238 ld. *gyula*
Joannes Kantakuzenos 36, 329
Jobbzárnny (kazár városnév) 29; (12 oguz törzs) 76

Joki, A. J. 27, 75, 79, 82, 97, 110, 126, 168, 200, 212, 252—253, 270, 329
jomut 83, 106 ld. *yomut*
Jong, P. de 324
Jordanes 72, 116—117, 128, 144, 147, 152, 329
József kazár kagán 170
jögra (*jogra*) 142 ld. *Jugra*
Judahin, K. K. 89—90, 329
Jugra (*Jugria*) földr. név 142—143
Juhász J. 303, 308, 329
Jula 81, 216—217 ld. *Gyula*
 tnév (besenyő) 191 ld. *Yula*
julaman törzs (baskír) 182 ld. még *Yulaman*
Juldašev, A. A. 319
Julián (Julianus, Julián barát) 15—16, 38, 106, 180—182, 222, 297, 301
Julien, St. 67, 329
junta 'ló' (szamojéd) 110
jur 'száz' (szamojéd) 110
jurák-szamojéd 110
jurmaty törzs (baskír) 182 ld. *Yurmatı*
jurmi törzs (baskír) 182
Justinianos császár 153
Justinus császár 29
Jusupov, G. V. 136, 231, 329
Jutas hnév 279—280
Jutocsa (**Jutocs*, **Jutacs*, **Jutocsi*) sznév 36, 276—280, 290

 -k kicsinyítő képző (magyar) 281
 -k ~ -g ingadozás (török) 116
 -k/-γ ~ -Ø megfelelés (köztörök ~ csuvas) 127
kaan 234 ld. *Keán*
kabar 185, 261, 263 ld. *kovár*
 tnév 32, 190 ld. *kovár*
kacsa (kacsinc) 95, 155, 248
Kacsiu sznév (mongol) 278
kača nép-, folyónév 75
Kádán vezér („tatár” = mongol) 311
kagán 31, 34, 77, 122 ld. még *qagan*;
 (kazár) 16, 165, 203, 223, 225—227, 232, 236; (keleti türk) 157; (nyugati türk) 76; (törzse) 105; (ujgur) 64
kahan 234 ld. *Keán*
kaj 88 ld. *Qay*
Kakuk Zs. 31

Kál horka (Kalé karkhász) 247—248
 kalacs törzs (török) 76
Kalán (Chalan) nemzetségtő 235
Kalar tnév (sor) 102
 Kállay B. 187, 329
 Kálmán B. 337
 kalmük (kalm.) 35, 85, 122, 207; (törzs) 91
 Káloz hnév 192
 Káma (kámái) 3, 22, 57, 77, 128, 160, 180, 182—183, 194, 217, 223, 229; (őshaza) 180; (—Volga, —volgai) 15, 209, 229
 kán méltóság 34, 35, 42, 89, 246
Kán hnév 234
 nnév 234
Kangar tnév (besenyő) 76, 92
 Kannisto, A. 143, 151, 196, 329
kanyaró 156
kap- (*kavra-*) 'megragad' (oszmánli) 153
 Káposztás-Megyer hnév 195
Kara puszta 190
 Karácsonyi J. 202, 264, 279—280, 290, 303, 329, 348
Karád hnév 190
 karakalpak 32, 34—35; (altörzs) 33; (kán) 34; (néprész) 79; (törzscsoport) 33; (tnév) 32, 73
Kara Kazar 191
 kara-kirgiz 29, 108 ld. kirgiz
 karcha (karkhász) méltóság 238, 247—248
 ld. még *Horka*
Karsa hnév 190
 karga nép 72
 Kari 185, 188, 190 ld. *Kér*
 Karimova, G. R. 319
 Karlgren, B. 144, 329
karluk 'jégverem' (oszmánli) 88
 karluk nép 82—83 ld. még *Qarluq*
 Karmyševa, B. H. 53, 329
 Karoldu sznév 241—242, 244, 251, 254, 268 ld. még *Caroldu*
 káromkodás-nevek 96
Karos hnév 190
 Kárpátok 236
 Karpov, G. I. 51—53, 329
 Karyev, B. A. 347
Kary 192 ld. *Kér*
Kasi 188 ld. *Keszi*

Káspi (Káspi-tenger, Káspi-tó) 35, 73, 139, 141, 165, 221, 267
Kasza családnév 190
Kaszaháza hnév 190
 Kaszák J. 346
 Kaszi 185 ld. *Keszi*
Kaszon hnév 190
Kasy 192 ld. *Keszi*
 Katanov, N. F. 73, 150, 153—155, 280, 329—330
 Katarinskij, V. 28, 253, 319, 330
 Katta-Kurgan hnév 309
 Kaukázus (kaukázusi) 29, 77, 81, 131, 139—141, 147, 151, 154, 157, 160, 162—165, 220—221, 224—225, 228, 232, 241, 292, 301, 308; (bolgár) 137, 171; (bolgár—török—magyar érintkezés) 228—229; (őshaza, magyaroké) 301
kavar (*kavár*) 32 ld. *kovár*
kavărăš 'kőrís' (csuvas) 127
Kaza hnév 190
 Kazahsztán 307
 kazak 29, 33—38, 40—41, 43, 45—46, 50, 53, 61, 81, 85, 89, 98, 108, 153, 188, 215, 223, 248, 253; (ág) 30; (ágnév) 37, 46, 80; (horda) 27, 29, 41; (nemzettség) 29, 45, 62, 68, 71, 90, 100, 102—104; (néprész) 96; (származási monda) 68; (sznév) 115, 215; (šežere) 215; (törzs) 33, 41, 62
 kazak-kirgiz 29, 108 ld. kazak
 Kazán (Kazáni) 61, 127, 308; (kormányzó-ság) 203, 307
 kazáni (kaz.) tatár 61, 86, 95, 129, 153, 205—206, 212; („török” = tatár) 108
 Kazar fejedelem (besenyő) 64
 kazár 29, 32, 35, 74, 122—123, 133, 137, 146, 155, 157—158, 160, 164, 166, 168, 172, 185—186, 218, 221, 224—225, 229, 231, 234, 239, 261, 265, 280, 287—288, 291, 293, 295—296, 301; (Birodalom) 159—160, 162—167, 169, 171, 220, 224—226, 228, 267, 272, 289; (főváros) 74, 230; (függés, magyaroké) 223, 226, 238; (kagán) 16, 163, 203, 223, 225—227, 229, 232, 236; (—magyar kapcsolat) 203, 226—227; (méltóságnév) 169, 203; (műveltség) 231; (nyelv) 166 skk.,

- 261, 267, 270, 275, 291; (rovásírás) 159, 165, 230; (—szabír azonosítás) 166
- Kazár* hnév 264
- kazár* (kozár) népnév 64, 106, 157 264—265
- Kazaria* 'Krim' 166
- Kazária* (kazáriai) 85, 218, 221—222, 227; (területe) 165; (városai) 165
- Kazbek* nnév (kazak) 68
- Kazem-Beg*, M. A. 307, 322
- Kazi* 'lósír' (török közsó) 190
- Kazinc* hnév 190
- Kázmér* M. 338
- Kaşğari* (Kāşğ.) 28, 45, 76—77, 82—83, 86—88, 90—92, 95—96, 100—101, 123—124, 131, 135, 166, 196, 248, 257, 284, 298, 329
- Kaşğ.* (Brock.) 123, 131 ld. még *Kaşğari* (Kāşğ.)
- Käräit* hnév (krími) 74
- Kärgit* nnév (öjrot) 46
- Käsä* ágnév (türkmen) 102
- Käšen* ethn. (baskír) 69
- Kästim* törzs (török) 37
- Keán* fejedelem 233—234, 235, 241, 281
- Kedrenos* 32, 330
- Kék-kend* nép 83, 271
- Kélékian*, D. 89, 330
- Kelet-Ázsia* (kelet-ázsiai) 36, 118, 123, 141
- Kelet-Baskíria* 180
- Kelet-Európa* (kelet-európai) 45, 107, 119, 126, 142, 147, 171, 186, 280, 292, 305, 310—311
- keleti gót 128
- keleti török 43, 61
- keleti türk 75, 157; 'kazár' 160; (Birodalom) 32, 157—158, 164
- Kelet-Kisázsia* 306
- Kelet-Oroszország* 61, 307
- keletrómai 138
- keletturkesztáni 89
- kemcsik-kajabas-i felirat 73
- Kemjigüid* népnév (mongol) 73
- Kend* méltóságnév 83
sznév 185—186
- kende méltóság 226, 247
- Keneges* tnév (karakalpak) 32—33
- Kenger* (*Kengerlü*) tnév (iráni török) 60
- Kenü-Tarban* (*Kenü-Tarman*) földr. név 281
- Képes Krónika* 186, 234, 252, 274, 279, 303
- ker* 'óriás' (altaji, hakas) 210
- Ker* ágnév (türkmen) 95
- Kér* hnév régi alakja 209
- Kér* hnév 191, 209
tnév 174, 209 skk.
várjobbágy-nemzettség 188
- Kercs* földr. név 98
- Kerényi* K. 276—277, 330
- keresztény 25, 163—164, 224, 250, 296, 302
- Kereš* nnév (sor) 210
- Kerey* ethn. 209
- Kéri* (*Keri*) 191, 209 ld. *Kér*
- Kermine* hnév 309
- Kérő* sznév 278
- Kerpe* ethn. (baskír) 69
- kes* 'vág' (török) 81, 212—213
- Kesäk* nnév (kazak) 81
- Kese* ágnév (türkmen) 81
ethn. (török) 212
tnév (baskír) 174
- kesek* 'darab' (karaim) 212; 'rész' (ujgur) 212
- Kesek* (*Kesék*) ethn. (kirgiz) 212—213; (nogaj) 212—213
- Kesertkän* ethn. (baskír) 69
- keserü* 197
- Keseudi* sznév 187
- kesei* 'darabka' (kun) 212
- kesik* 'elvágot' (oszmánli) 212
- Kesir* ágnév (gökleen türkmen) 81, 102, 212
- Késő* sznév 278
- Kestrič* hnév 170
- Kesz* hnév 210—212
- Kesze* 211—212 ld. *Keszi*
- Keszi* hnév (nyelvtörténeti adataival) 191, 210—212
tnév 174, 210—212
(baskíriai: *Kese*) 180
- Kesző* hnév 210—212
sznév 187
tnév 184, 241
- Keszü* hnév 210—211
- Ketel* (*Ketil*) hnév 269

- Ketel* (*Kētel*, *Ketël*) vezér (kovár) 267, 269
- Ketelpotoca* földr. név 270
- Kethellaka* hnév (nyelvtörténeti adataival) 269
- kétnyelvűség 36, 262, 288, 290
- kettős (fejedelemség) 237; (hatalom) 242, 283; (törzs) 242; (tnév) 37, 103–104
- Keve* sznév 279, 290
- 'Keverék' 87, 98
- keveréktörzs 98, 102, 184
- Kézai S. 67, 185–186, 214, 219, 230, 234, 273–274, 303, 330
- kezik* 'rész' (teleut) 212
- Keze* ethn. (baskír) 69
- kért* 'hótorlasz' (csuvas) és török szócsaládja 200
- kicsinyítő képző (magyar) 155–156, 212, 245, 255, 258, 260, 269–270, 275–278, 281, 289–290, 300, 303; (török) 253, 255
- Kičkov, A. Š. 85, 330
- Kiči-Madžar* városrész 307
- Kiessling, M. 140, 142, 330
- Kijev 166, 186, 227, 232
- kül* 'ház' (csuvas) 170
- 'Kilenc-nyfl' 79
- 'Kilenc-oguz' 79
- 'Kilenc-törzs' 79; kilenc törzs (magyar) 79
- kili* 'gyengéd' (mongol) 58
- kimek 295
- Kína (kínai) 28, 32, 43, 62, 79, 109–110, 120, 134, 157–158, 226; (Birodalom) 226; (császár) 105, 109; (források) 62–64, 77, 82–84, 87, 109–110, 120, 143–144, 157, 159, 260, 312
- kipcsak 88, 125, 133–134, 136, 159, 234, 252–253; (elemek a magyarban) 256; (népek) 172–173; (nyelvjárás) 287; (sajátság) 253; (történelem) 171 skk.
- kipčaki horda 59
- Király Gy. 67, 330
- Kiräy* ágnév (kazak) 37
- kirgiz 29, 53, 67, 75, 90, 96–97, 108, 115–116, 144, 155, 248, 295, 307; (ágnév) 96, 99; (néprész) 101, 103; (női név) 276
- 'kazak' 40–41 ld. kazak
- Kirth* 199 ld. *Kürt*
- Kis-Ázsia (kis-ázsiai) 51, 59, 74, 90, 92, 94, 310
- kisük* 'darab' (kazáni) 212 ld. *kesek*, *kesik*
- Kis Horda 29, 33, 35–36, 41, 45, 59, 82
- Kis-Kér* (*Kiskér*) hnév 263
- Kis-Keszi* hnév 263
- Kis Küküllő folyó 252
- Kis-Terény* hnév 202
- kiš* 'coboly' (török) 110
- kiši* 'ember' (török) 58
- Kiss L. 49, 300, 346
- Kiu T'ang-szu 64, 77
- kizil nép 95, 99, 204, 308
- kül* csinál' (oszmánli) 153
- kurlanç* 'fecske' (oszmánli) 150
- Klaproth, G. J. 46, 57, 81, 93, 106, 108, 141, 144, 207, 299, 306–307, 309, 330
- Klebel, E. 262, 304, 330
- Kljaštornyj, S. G. 158, 330
- Kmoskó M. 131, 159, 161, 166–167, 204, 296, 330
- Knauz F. 187, 192, 199, 201, 209, 211, 330
- Kndr-hāqān* méltóságnév (kazár) 169
- Knieszsa I. 15, 120, 188, 219, 231, 233, 235, 257, 261, 263–264, 271, 289–291, 330
- Kobdo 143
- 'Kóbor' 265
- kojbál (kojb.) 95, 248; (nnév) 73, 102
- Kolchis földr. név 147
- Kom* 'Káma' 57
- Komárom megye 192, 195, 199, 202, 204, 206, 212, 260
- Komáromy A. 190, 330
- komi* 'zürrjén' (zürrjén) 57
- Kononov, A. N. 27, 86, 97, 111, 119, 180, 330
- Konstantin szláv apostol 164
- Konstantinápoly (konstantinápolyi) 132, 160, 296
- Konstantinos Porphyrogenetos (Konstantin, Konstantinos császár) 13, 16, 29, 32, 35–38, 45, 63, 65, 81, 92, 99, 116, 124, 149, 161, 169–170, 183, 185–186, 188, 191–192, 195, 201, 206, 210, 216, 222, 226–227, 236–240, 243, 247–248, 261–262, 265, 275–280, 283, 288, 290, 293, 302–305, 330–331
- Koppány 82, 239

- Koppers, W. 111, 331
 Korcán 236 ld. *Kurszán*
 Koreai-öböl 31
 Korszán 185 ld. *Kurszán*
 Kosihy (< **Kosigy*) hnév (szlovák) 211
 vö. *Keszey*
 Kossányi B. 15
 Koşay, H. Z. 58, 331
 Ko-şu törzs (türgeş) 64
 Ko-şu Han vezér 64
 Kotzager nép 32
 Kovács F. 202, 206, 331
 kovár 36–37, 125, 232, 261–262, 264–
 265, 270–271, 283; (csatlakozás ma-
 gyarokhoz) 38, 186, 261 skk.; (vezér-
 névsor) 261, 266–270
 nép, ill. törzs 32, 38, 87, 106, 131, 184,
 186, 189, 210, 261–265, 285–286, 304
 tnév 265
 Kovár (*Kuar*) hnév 263–264, 304
 Kovárc (*Koarch*) hnév 263
 Kovarce hnév 263
 *Kovarci hnév 263
 Kowalski, T. 27, 97, 331
 kozár 190, 194 ld. *kazár*
 kozar 'kecskepásztor' (szláv) 264
 Kozár hnév 264–265
 Kozárd hnév 156, 264
 Kozárom hnév 156, 264–265
 kozmodemjanszki kerület 307
 Kő, *Këv(e)* sznév 280
 Kőbök nnév (nogaj) 46; (öjrot) 46, 86
 Kőöän ethn. (baskír) 69
 U. Kőhalmi K. 58, 331
 Kők sznév (avar), (Oguz kán fia) 124 vö.
 Gök
 Kők-Böri sznév (török) 124
 Kők-börü nnév (kazak) 71, 103
 Kőke sznév (mongol) 124
 kőke-mongol ethn. (mongol) 124
 Kőkeszi hnév 263
 kőkis 'kékes' (török) 99
 Kők-Jalut népnév 124
 Kők Tarba sznév (török) 281
 Kők-Taş sznév (török) 124
 kők-türk ethn. (török) 124, 126
 Köllär (*Köller*) nnév (kojbál) 73, 102
 Köl-sumin ethn. (tatár) 72
 kömek 'segítség' (oszmánli) 86
 kömekçi 'segítő' (oszmánli) 86
 Köprülüzade, M. F. (Köprülü) 34–35,
 37, 51, 58, 67, 74, 82, 88, 90–91,
 94–95, 99, 106, 123, 145, 299, 331
 kőris 127
 kőrisfa 228
 Kőrös 195, 240
 Kőşöl ethn. (baskír) 69
 kötäl 'vezeték' (csagatáj) 270
 Kötél (*Ketel*) 270 ld. *Kütel*
 'Követő' 86
 Kőyö nnév (öjrot) 46
 Közép-Ázsia (közép-ázsiai) 27–29, 43,
 60–61, 82, 142, 149, 157, 204, 249, 295,
 310–311; (török) 28, 36, 50, 53, 83,
 95, 106, 159
 Középső Horda 29, 33, 36–37, 41, 80, 95
 központi hatalom 30, 34, 43, 88, 106
 Krakko 161
 Kramers, J. H. 279, 331
 Krassó megye 192, 206
 k. r. h [*Kerč*] 220–221
 Krím (krími) 74, 98, 148, 157, 166, 228;
 (gót) 166; (kán) 89; (tatár) 61, 86, 98,
 312
 Kuar 304 ld. *Ková* hnév
 Kubán (kubáni) 22, 147, 151, 165, 170,
 221, 224, 228–229, 232, 256, 286
 Kubaş sznév (csuvas) 96
 Kubinyi L. 346
 Kudaş sznév (csuvas) 96
 Kuguşev fejedelem 298, 308
 Kulán fejedelem 234
 kum 'török' (arin) 57
 :para kum 'zürjén' (votják) 57
 'ember' (szamojéd) 57
 Kuma folyó 170, 306–307, 312
 kumandi 97 ld. *Qumandi*
 Kummadžar (*Kummadž.r*) városnév 306,
 312
 kumük 94, 253
 kun 36, 38, 75, 95, 109, 115, 133, 153,
 172–173, 184, 205–207, 212, 287,
 310–311; ('kovár') 186, 262, 265–266,
 282; (eredetű sznév) 241, 256; (vezér) 64
 Kunik, A. 128, 160–161, 331
 Kúnos I. 94, 208, 331
 Kunrak törzs (baskír) 179
 Kur folyó 302

- kurd (törzsek) 60
 kurdak 85
 kurmyši kerület 307
Kurszan (*Kuszan*, *Kusal*) vezér 236–238
 ld. még *Cusa*, *Cussal*, *Korcán*, *Kor-szán*
kurt (*kurd*) 'farkas', 'féreg' (török) 192, 299–300
Kurt 199 ld. *Kürt*
Kurtbeglü tnév (török) 60
Kurtigermatu 190 ld. *Kürtgyarmat*
Kurtu 192, 199 ld. *Kürt* tnév
 Kurze, Fr. 318
kút 268
Kutadgu Bilig 83 ld. még *Qutadgu Bilig* (QB)
Kutel patak 270
Kuturgur névadó ős 142; (-*germat*) 191 ld. *Kürtgyarmat*
kuturgur (kutrigur) nép, törzs 38, 105, 128, 142, 188; (-bolgár) 191 ld. még *quturgur*, *Toqurgur*
Kuun G., Gr. 141, 152, 162, 165, 190–191, 276, 308, 331, 337
Kuvrat (*Kurt*) fejedelem (bolgár) 192
Kuzeev, R. G. 18, 26–27, 39, 43, 52–56, 63, 68–70, 93, 98, 101, 104, 174–180, 182–183, 195, 199, 201, 207, 213, 218, 221–222, 324, 331
Küarik tnév 71 ld. *küerik*
Kübaläk ethn. (baskír) 69
Küč-Bars sznév (török) 115
Küč-kül-tutuq sznév és méltóságnév (török) 82
küerik (*küer.*) 71, 95, 97, 248
Kügäräk ethn. (baskír) 70, 103
kük 'kék' (baskír) 70
Kükbaš ethn. (baskír) 69
Kükse ethn. (baskír) 70, 103
Kül-bäy (*Kül-bey*) tnév (besenyő) 76, 81, 204
kül-bey méltóságnév (török) 82
Kül-bilge-qagan sznév és méltóságnév (török) 82
Kül-čur sznév és méltóságnév (török) 82
Kül-ırkın méltóságnév (karluk) 83
 tnév (karluk) 83
Kül-sanğun sznév és méltóságnév (török) 82
Kül-targan sznév és méltóságnév (török) 82
Kül Tegin (*Kül-tëgin*) sznév és méltóságnév (török) 82, 125, 171, 246 (felirat) 89, 175
Kül-tudun sznév és méltóságnév (török) 82, 122–123
Küli Čur sznév (ótörök) 260
Külüğ Čur sznév (ótörök) 260
kümün 'személy' (mongol) 57
kün népnév 57 ld. még *Kum*, *qun*
 'nép; ember' (török) 22, 57; 'nap' (török) 153 vö. *gün*
kündü (*kündi*) méltóságnév 83, 236–237, 271, 282, 284
Kün-Sabar (*Kün-Sabır*) sznév (török) 153
Kürpäs ethn. (baskír) 69
kürt 'hótorlasz' (török) és szócsaládja 87, 199–200 ld. még *kért*; (magyar közszó) 201
Kürt hnév 189, 198–199, 243
 nnév (székely) 199; (várjobbágy) 188
 tnév 184, 189, 192, 198–199 skk., 210, 243
Kürtgyarmat törzs 198, 209
 tnév (ld. *Kürt-Gyarmat* is) 37, 103, 174, 191, 198 skk. 242
Kürtü 199 ld. *Kürt*
küt 'öriz' (török) 270
kütöl 'örző' (csagatáj) 90
Kutel mnév 270
küteül tnév (özbeg) 90
kütöl 270 ld. *kötöl*
Küzän tnév (szibériai tatár) 71
Kypčak tnév (baskír) 179 ld. *Qıpčaq*
Kyurth 199 ld. *Kürt* hnév
Kyzlasov, L. R. 199, 331
 kzk. 73 ld. kazak
Ķabala hnév 74
Ķarluḡ 82 ld. *Qarluḡ*
Ķäyī 88 ld. *Qay*
 -*k*' többesjel (örmény) 303
K'ałankatvac'i, M. 146, 168, 336
k'azar 157 ld. *kazár*, *Qazar*
k'un-tsu prém 143–144
k'ürüč 'kőris' (karacsáj) 127
K'apan tnév (besenyő) 76, 81–82
k'i-kin méltóságnév (nyugati türk) 76, 82
K'i-pi tnév (tölös) 64
K'i-pi Ho-li törzsfő 64

- l- > -θ- hangváltozás (török) 97
Labore 235, 241, 283
Lack sznév 281
Lád hnév és tnév 271
Ladány hnév és tnév 271
Lakhnauti városnév 130
Lakó Gy. 336
Lammens, H. 30, 331
Langmantel, V. 151, 344
Laonikos Chalkokondilas 61, 331
lapor 197
-laq denominális képző (török) 89, 102
-lar/-ler többesjel (török) 102
László sznév 281
László F. 34, 85, 246, 331
László Gy. 15, 30, 75, 332
latin 22, 57, 148, 249, 258–259, 307
Látó sznév 278
Laudaricus (**Laudareiks*) Attila rokona 118
Laufer, B. 204, 332
'Lázadó' 87, 130
'Lázító' 130
les (*cs*) (török jövevényszavakban) 257
lě-: lěsz 222
lebed (leb.) 89, 95, 97, 144, 248
Le Coq, A. von 64, 82–83, 90, 94–95, 130, 246, 267, 332
Lederer E. 231, 332
Lehel 281, ld. még *Lél*
Lehota hnév (szlovák) 205
Lehr A. 193–194
Lél vezér 185–186, 249, 259, 281
lél-ek 281
'lelki tulajdonság' (> népnév) 96
Lende sznév (régi magyar) 222
lengyel 149, 205
lenni ige 222, 277
Levchine, A. 33, 332 ld. még *Levšin*, A. I.
Levédi 218 ld. *Levédia* (*Levedia*);
(fejedelem) 16, 35, 159, 217–219, 221–229, 231–232, 236, 238–239, 272–273, 275, 282, 301; (neve) 222
Levédia (*Levedia*) 45, 63, 135, 149, 218, 220, 222–223, 225, 230, 232, 293, 301
Levedi(as) vajda 63 ld. *Levédi* fejedelem
Levend, A. S. 322
Leventa (*Leventi*) sznév 278
Levente sznév 222; (közszó) 222
Levšin, A. I. 46, 59
Lewedi sznév 222
Lhota hnév (szlovák) 205 ld. még *Lehota*
Libanios 147–148
Ligeti L. 15, 28, 39, 46, 65, 72, 75, 77, 79–80, 93, 109–110, 115–116, 125, 133, 135, 143, 164, 168, 170, 176, 197, 203, 225, 228–229, 239, 246, 278, 284, 308, 310–311, 332–333, 336, 345
Lipszky J. 202, 260, 333
Liudprand 161
Liu Mau-tsai 75, 333
Liündik sznév 277, 281
Livšic, V. A. 158, 330
-li (*-lu/-lü*) képző (török) 59–60, 103
-liq képző (török) 88, 102
'Lojális' 131
Lomer, H. 144, 333
'lószerszám' (> népnév) 101
lőszinnév 52, 84, 100, 103
'lótartás' (> népnév) 100–101
Lő-lan birodalom 105
B. Lőrinczi É. 276, 333
-lt- > -jt- hangváltozás (magyar) 256
-luğ (*-li*) képző (török) 102
Lur-törzsek (iráni) 77
m- (hiánya a törökben) 97, 196
-m kicsinyítő képző (magyar) 156, 255
-ma deverbális képző (török) 102
Macartney, C. A. 161, 222, 294–297, 302–303, 333
Mačarakajor (*Mérkajor*) földr. név 308
mačarok vára 306
Mačjarin név 308
Madách I. 194
'madárnév' (> nnév) 274
Madjar hnév 308
Madjarovo hnév 308
Madsar hnév 306
m^{adž}: *al-m^{adž}* népnév 196
Madžar földr. név 306–308, 312
nnév 309
sznév 308–309, 311–312
tnév (özbeg) 310
'szekér' (krími tatár) 308, 312
Madžara folyó 308
Madžariszkhal folyó 308
m^{dž.r} (*el-m^{dž.r}*) városnév 306

- madžariyyah* 'baskír' 296
Mad'yar hnév (kazak) 307
 nnév (kazak) 307
Maetis 128, 139, 142, 147, 165, 170, 239
mağ 'dicsőség' (ótörök) 97
Magidovič, I. 53, 309, 333
Maglóca hnév 244
Maglód nem 244
Magna Bulgaria 297
Magna Hungaria 292 ld. *Magna Ungaria*
Magna Ungaria 178, 181, 194, 220, 223–224, 292, 296–297, 301
Magnus 258–259
magy- 196–197 ld. *magyar*
Magyar népnév 47, 58, 106, 183, 195, 214, 228, 286, 298, 305, 307–308, 310, 312; (eredete) 196–198 (~ *Megyer*) tnév 47, 192, 195 várjobbágy-nemzettség 188
magyar (krónikák) 17, 68, 118, 177, 179, 185–186, 237, 290, 298; (nyelv török jövevényszavai) 13, 15, 127, 132 skk., 137, 145, 167, 183, 241, 256, 289
Magyari hnév 196
magyer 196 ld. *magyar*
magyeri 196, 198 ld. *magyar*
Majeria (*Mager*) városnév 307
Majestät méltóságnév (német) 279
Major Bulgaria 298
Major Ungaria 298
Maklár hnév 97
malak 'bivalyborjú' (oszmánli) 154
Malalas, I. 151, 333
Malé-Terany hnév (szlovák) 202
malmyži kerület 308, 312
Malov, S. E. 155, 199, 258, 333
Mályusz E. 34, 37, 272, 333
-man (*-men*) képző (népnévben) 99, 102, 214, 267–268
Manandian, A. 146, 168, 333
Mándoky I. 98
mandzsu 77; (törzs) 89
Mandzsúria 157
Manğışlaq félsziget 115
Manğüt tnév (karakalpak) 32–33; (öz-beg) 33
manicheus 64
Mannerheim, C. G. E. 46, 64, 333
mansin 'fajdkakas' (vogul) 198
Mansuroğlu, M. 322
manuša 'ember' (szanszkrit) 197
manysi népnév 197
Mao-tun király (hun) 109
Mağ nnév (szojon) 97
Mağdiş 161, 333
'Maradék' ('Maradvány') 80, 212
Marczali H. 330
Markwart, J. 82, 131, 150, 160, 333
Maros folyó 235, 240, 244, 255, 264
marosi (bolgár-török) 241, 283; (*Magyar-ország*) 236, 239, 245
Marquart, J. 47, 49, 51, 58–59, 67, 77–78, 82–83, 88, 91–92, 97, 105, 123, 128, 132, 140–141, 143, 146–147, 150–152, 159–166, 168–169, 192, 203–204, 280, 292–295, 297, 299, 302–303, 306, 309, 333 ld. még *Markwart*, J.
Masūdi 152, 160–166, 295, 298, 302–303, 334
Matjár sznév 308
Maurikios császár 31, 184
Mazara hnév 306
mázsa 308
Mažar (*Možar*) 'baskíriai magyar' 311–312 hnév 312
Mažarka folyó 307
Mažar-Kasy hnév 307
Mažarovskij Majdan hnév 307
Mažary hnév 307
-mān 175 ld. még *-man* (*-men*)
māñši (*mañši*) népnév (vogul) 196
Mäskäy ethn. (baskír) 70
Megeri 188 ld. *Megyer* tnév
megy- 197 ld. *magy-*
**megy-* (~ **mogý-*) 198 ld. *magy-*
Megyer hnév 189, 195, 243 tnév 174, 184, 189, 198, 210, 243, 286; (eredete) 195 sk. törzs (baskíriai *Mižār*) 180
Megyerics hnév 195
Megyered hnév 195
Megyeri 195, 198 ld. *Megyer*
Megyerke hnév 195
Megyerő hnév 195
Meillet, A. 290, 334
Mejeri 185 ld. *Megyer*

- Melich J. 13, 15, 44, 49, 63, 71, 107, 117–118, 120, 149, 155–156, 170, 196, 199, 205, 206, 210–212, 216, 218–219, 222, 233–235, 238, 240–241, 245–246, 249–253, 255–256, 263–264, 268, 276, 278–282, 284, 291, 324–325, 334–335
- [Melich] Kemenes J. 193, 334 ld. Melich J.
- Melitene hnév 306
- méltóságnév 81, 84, 93, 103, 122–123, 129, 186, 203, 206–207, 216, 245, 247, 249, 250, 257–260, 271, 277, 279, 281, 284; (> ethn.) 81, 216; (> hnév) 123, 205; (> népnév) 82–83; (> sznév) 81, 277; (> tnév) 76, 81–84, 202, 204, 281
- Menandros 29, 31, 38, 63, 111, 126, 140, 147, 151, 154, 203, 302, 335
- Menges, K. H. 18, 77, 171, 335
- Mén-Marót 264
- Meñ hađaqlı Urdas bi* törzsfő (baskír) 63
- méreg 229
- merens 128 ld. *merja*
- Mergen* sznév (avar) 126
- merja* nép (finnugor) 128, 142
- merkit nép (mongol) 309
- Meskó L. 118, 335
- Mészáros Gy. 28, 114, 178–179, 299, 308, 335
- mettoi* 'fajdkakas' (finn) 198
- mevlevi-dervis 280
- Mezger, F. 149, 335
- mies* 'ember' (finn) 197
- Migne, J.-P. 161, 335
- Mihajlov, S. M. 96
- Mijatev, P. 52, 335
- Mikes K. 154
- Mikkola, J. J. 123, 128, 335
- Mikos J. 192, 276–277, 281–282, 304, 335
- Min* tnév (baskír) 63, 179
- Mingür-oglu* tnév (kipcsak) 59
- Minorsky, V. 17, 86, 88, 131, 142, 157, 162, 165, 168–170, 214, 225, 297, 299, 335
- minuszinszki (kerület) 73, 308; (tatár) 154
- Min* törzsrésznév (őzbek) 46
- Mirzá Muhammađ 296, 323
- miser-tatár 299
- Miskolczy Gy. 141, 335
- Mišar* tnév (baskír) 174, 182
- Mišer* hnév 307
- Mižar* hnév 307
- Mižary* hnév 307
- Mižer-šjirma* folyónév 307
- mižgar(t)* néprésznév (miser) 300
- Miši* ethn. (baskír) 69
- Mitan* tnév (karakalpak) 32
- Mo-č'o 32, 157 ld. Qapğan kagán
- Modzsár* sznév 308
- modžeri* 298 ld. *mogyeri*, *možeri*
- modžer* 'magyar' 295–297
- moesia bolgár 99, 148
- moger* 195–196 ld. *magyar*
- mogeri* 196 ld. *magyar*
- Mogioroy* hnév 196
- Moglout 244, 247 vö. Maglód-nem
- mojól* népnév (és változatai) 85
- Mogor* (*Mogyor*) névadó ős 230
- Mogory* hnév 196
- Mogurdi* sznév 196
- Mogyer(i)* 195–198, 298, 310–311 ld. *magyar* népnév
- király 195
- **mogyori* (**mogyuri*) 197, 310 ld. *magyar* népnév
- Mohamed próféta 176
- mohamedán 19, 50–51, 61–62, 136, 145, 150, 160, 163, 176, 216, 218, 224, 238, 246, 280, 296, 306
- Mohammed-i Aufi 83
- Moħammed Džafari* nnév (perzsa) 60
- Mohilev földr. név 228
- molla 177, 178
- Mommsen, Th. 117, 147, 329
- mončug* 'gyöngy' (ótörök) 117
- mongol 28, 36, 48, 53, 62, 104, 123, 167, 226, 278, 311; (Birodalom) 43, 310–312; (hódítás) 61, 75, 106, 296, 312; (kor) 25, 36, 66–67, 150, 173, 203, 204, 309; (sznév) 124, 311–312; (töb-
besjel) 83, 92, 120, 175, 246, 277, 278; népnév 46, 85, 91, 99
- Mongólia 67, 158
- Mongolok Titkos Története 39, 65, 151
- Monğol* nnév (teleut) 46
- Monğol* (*Monğul*) nnév (öjrot) 46
- Monguldar* 99 ld. *Monğuldar*

- Monġuldur* ágnév (kirgiz) 99, 102
 ethn. (kizil) 99
moŋħāl 'hatalmas' (kalmük) 85
 **moñd'žeri* 198 ld. *magyar*
Moór E. 82, 197, 246, 269, 335
Moravesik Gy. 16—17, 28, 32, 57, 61, 63,
 99, 106, 110—119, 121—122, 124—125,
 128—130, 132, 138, 140—142, 146, 148,
 151, 154, 161—164, 166, 169, 185, 192,
 195—196, 202, 206, 209—210, 214—215,
 220, 222, 224, 227, 229, 231, 239, 247,
 250, 260—263, 265, 275, 277—279, 286,
 288, 320, 335—336
Mordtmann, J. H. 59, 336
mordva 308 ld. még *mordvin* (mordens)
mordvin (mordens) 128, 145, 165
Morgaš sznév (csuvas) 96
Mostaert, A. 82, 86, 97, 175, 336
moš frátrianév (obi-ugor) 197
možar népnév 308
Možar-tó 307, 312
možara (*mažara*, *maža*) szekérnév (orosz)
 308, 312
možeri 298 ld. *magyar*
možerjan népnév 196, 298, 308, 310
Možarka folyó- és hnév 307
Možarki hnév 307
Možarovka folyó- és hnév 307
Možarovo hnév 307
Možarovskaja hnév 307
Možarsk hnév 307, 312
Možarskoe ozero földr. név 307
Möyät ethn. (baskír) 69, 101—102
Mubārak šāh 83, 164, 166, 336
Mu-han, T'u-men fia 157
Mukanov, M. S. 53, 348
Mundo sznév 117
Mundumas folyó 80
Mundus nnév (öjrot) 46; (teleut) 45
Mundzucó 117 ld. *Mundžug*
Mundžug, Attila apja 117
Munkács hnév 276
Munkási B. 31, 78, 97, 106, 108, 123,
 132—133, 136, 141, 149—152, 168,
 169—170, 190, 196—197, 208, 280,
 293—294, 298, 307, 312, 336—337
Munkás 276 ld. *Munkács*
Muqaddasi 131, 167, 203, 337
Murad sznév (arab) 59
Muradlı hnév (oszmán) 59
Muroma 142
murza 181
muslim 97
Mūnis 33
Müller, A. 279, 337
Müller, F. H. 299, 337
Müller, F. W. K. 46, 51, 64, 71, 81, 89,
 130, 154, 156, 203, 205, 207—208,
 258, 337
Mürkit nnév (teleut) 45
Mürkit nnév (öjrot) 46
Mžik, H. 337

-n kicsinyítő képző (magyar) 255, 290
-n/-ŋ ~ -m megfelelés (köztörök ~ csu-
 vas) 127
-n ~ -ŋ ~ -m ingadozás (török) 57
-na kicsinyítő képző 254
Nacı, A. 74, 339
Nadelaev, V. M. 323
Nadim 164
nagman törzs (baskír) 182 ld. *Nägmän*
Nagy Bolgária 297
Nagy G. 81, 132, 187—188, 191—192,
 195, 197, 199, 201—202, 206, 209,
 211—212, 264, 297, 308, 312, 337
Nagy Gy. 28, 190, 262, 337
Nagy Horda 29, 33, 36, 41, 297
Nagy I. 317
Nagy-Kér (Nagykér) hnév 263
Nagy Konstantin császár 240
Nagykunság 65
Nagy-Kunság 'Régi-Kunság' 297
Nagy-Küküllő folyó 252
Nagy (Régi)-Magyarország 297
Nagy-Súr hnév 259
nagyszentmiklósi kincs 116, 159, 172, 230
Nagy Törökország 297
Nan-šan 64
Nasylov, D. M. 323
Nayman hnév 74
 ethn. (mongol) 176
 nnév (öjrot) 46; (teleut) 45—46
 tnév (özbeg) 33
Nägmän (*Näg-män*) tnév (baskír)
 174—176, 181, 194, 214 vö. *nagman*
-ne kicsinyítő képző (és variánsai) 90, 254
Nec (*Necg*) 192 ld. *Nyék*

Necku (*Nyék*) sznév 187 vö. *Nyék*
 négyes beosztás 76
Nek 192 ld. *Nyék*
-nek kicsinyítő képző (török) 117
Neki 185, 188, 192 ld. *Nyék*
nem beosztási kategória (magyar) 28, 187
 'Nem-Engedelmeskedő' 125
Nemeskéri J. 15
Nemeskeszi hnév 211
Nemes-Súr hnév 259
 német 21, 149, 205, 237–238, 266, 279, 311
Németh Gy. (N. Gy., Németh, J., Nemet, Ju. F.) 31–32, 36, 38–39, 47, 58, 65, 67, 69, 71, 77, 79, 81, 83, 87, 93–94, 96–97, 99–100, 101–102, 105, 108, 110–111, 113–115, 119, 122, 124, 130–132, 134, 149, 150, 156, 159, 169–170, 173–174, 176, 178–179, 182, 196, 198, 201, 210, 213, 220, 251, 268, 279, 300–301, 305, 310, 318, 337–339
Nem-hisz sznév 278
Nem-hű sznév 278
Nemvaló sznév 279
nem-zet 28 ld. *nem*
nemzettség 25, 27–28, 30, 34, 39–42, 44, 62, 80, 184–185, 188; (Árpádé) 67, 238, 273; (Attiláé) 119, 126, 214; (baskír) 26, 28, 52, 62, 63, 174, 213; (besenyő) 29, 188; (kazak) 29; (kazár) 261; (székely) 46; (török) 26–27
nemzetiségnév 46, 50, 60, 69, 81–82, 90; (altaji tatár) 95; (baskír) 63, 93, 103, 213; (beltir) 72; (kazak) 37, 45, 62, 68, 71, 100, 102–104, 307; (kojbál) 73, 102; (kumandi) 97; (magyar) 48; (nogaj) 46, 94; (öjröt) 46; (özbeg) 71, 87; (sor) 86, 92, 210; (székely) 199; (szonjon) 97; (teleut) 45; (török) 45, 93, 102; (türkmen) 51–52, 62, 71, 97, 103–104 (> családnév) 64; (> hnév) 73–74, 188; (< madárnév) 274; (< sznév) 62–63; (< tnév) 64
nép beosztási kategória 28
 'Nép' 57
 népetimológia 52, 86, 299
 népnév (< állattartás) 101; (< csúfnév) 95; (< életmód) 93, 100; (< foglalko-

zásnév) 93; (> folyónév) 75; (< földr. név) 71, 72–73; (> földr. név) 150; (< hadi beosztás) 90; (< hadi kapcsolat) 98; (> hnév) 73–74, 106, 156, 307; (< iszlám név) 101; (< lelki tulajdonság) 96; (< lószerszám) 101; (< lótartás) 100–101; (megöröklése) 108; (< méltóságnév) 82–83; (< politikai kapcsolat) 98; (< politikai szervezet) 75, 98; (< számnév) 80, 104; (< sznév) 56, 58–59, 61, 62, 63; (> sznév) 63, 187, 304; (< tárgyi néprajz) 100; (< természeti jelenség) 87; (< testi tulajdonság) 94; (< vadállatok neve) 101; (> városnév) 305
néprész 43, 74, 80, 82, 106, 262; (csatlakozása) 30, 32–33, 36; (elszakadása) 196, 238, 304–305
néprészsnév 46, 60, 93; (kirgiz) 103; (mongol) 36; (török) 52, 59; (< sznév) 62, 311
Nestor-krónika 128
 névadás 15, 47, 48, 52, 62, 66, 70, 85, 96, 106, 254
 névfordítás 36, 278–280
névpár 114, 154, 251, 254, 268, 290
-ni kicsinyítő képző 90, 103, 254
Nichw (*Nicw*) 187, 192 ld. *Nyék*
Niebuhr, B. G. 317, 335, 341
nigri Ungri 303
Nihal, H. 74, 339
Nikephoros patriarcha 99
Nikolaos Mystikos 161, 335, 339
Nikolsburg 230
Nikonov, V. A. 57, 58, 71, 75, 99, 323, 339
niru 'nyíl' beosztási kategória (mandzsui) 77
nndr 219
nogaj 81, 106, 181, 218, 221–222, 253, 299; (ágnév) 46; (Horda) 218; (nnév) 46, 94; (tatár) 61
Nogaj kán 61
nogaj népnév 61–62
Nógrád megye 195, 199, 201–202, 206, 209, 260, 264
nomád 28–30, 34–35, 40–43, 56, 107, 184, 220–221, 224, 226, 228, 230–232, 237, 242, 310; (állam, birodalom) 26,

- 30, 34–35, 38, 42–44, 104, 107, 223–224, 272–273, 292, 295, 311
- nomen verbale 84, 86–87, 94, 125, 131, 153, 157, 246, 278
- Novoe Jakuszkino 170
- Nöldeke, Th. 162, 339
- nőrablás 214, 230
- Numulohod* (*Nemvalód*) sznév 155
- Nugus-Manjūt* tnév (özbeg) 37
- Nuguz* tnév (özbeg) 33
- Nu-ši-pi* néprész (nyugati türk) 76
- ny-* (hiánya a törökben) 194
- ny* kicsinyítő képző (magyar) 255
- nyék* (rég Magyar közszó) 192–194
- Nyék* hnév 189, 192–193, 243, 263
- sznév 187
- tnév 174–176, 181, 183–184, 189, 191–192 skk., 210, 286
- nyelvesere 21; (magyarságé) 286–288
- 'nyil' beosztási kategória 77
- Nyitra folyó 263
- Nyitra megye 195, 199, 201, 209, 212, 260, 263
- 'Nyole-oguz' 79
- 'Nyole-törzs' 79; nyole törzs 242
- Nyugat-Ázsia (nyugat-ázsiai) 73, 143
- nyugati (források) 121, 236, 237, 249; (Türкия 'Magyarország') 162; (türk) 29, 31, 63–64, 75–77, 82, 84, 126, 157, 159, 203–204; (türk 'magyar') 160, 161; (Türk Birodalom) 76–77, 79, 82, 88, 164
- nyugat-római 112
- Nyugat-Szibéria (nyugat-szibériai) 111, 140–141, 144, 149, 151, 182, 295; (lakóhely, bolgároké) 149; (szabíroké) 152; (őshaza, bolgároké) 110, 147; (magyaroké) 225; (törökség) 136
- neki* (őmagyar) 175 ld. *Nyék*
- o írásjel (magyar) 231
- Ob 142, 150
- oba* 'család' beosztási kategória (türkmen) 27
- Oberhummer, E. 109, 339
- Obermüller, W. 190, 339
- obi-ugor 48, 197
- obr-* (szláv) 148 ld. *abar*
- obrin'*, *obre* (szláv) 125 ld. *abar*
- ócsuvas 127, 133, 209
- Oču* nnév (teleut) 45
- odor* 197
- ogur 128, 138, 140, 142, 147, 149; (~ *oguz*) 79
- oguz* 45, 65, 74, 75, 76, 88, 118, 122, 125, 133, 136, 145, 181, 194, 206, 208, 221, 232, 282, 285, 287, 291, 293–295; (elemek a magyarban) 256; (~ *ogur*) 79; (totemikus rendszer) 71; (törzs) 59, 76; (tnév) 45, 51, 59, 74, 76, 83, 86, 88, 90–92, 94, 97, 100–103, 210; (törzscsoport) 66, 76; (törzsnévrendszer) 45; (törzsrendszer) 51, 65, 76; (törzsrészek) 45
- Oguz* kán 78, 124, 299
- népnév 102
- ogır* (összláv) 148
- oğlu* végű dinasztianév 59
- Oğul-Bars* sznév 115
- oğur* 137, 140, 143, 170; (törzsek) 132
- oğuş* 'törzs' 79
- oğuz* 'törzs' 79, 132; (népnév) 106, 140
- Oğuzān* hnév 74
- Ohāba* hnév 205
- Ohabica* hnév 205
- d'Ohsson, C. 151, 159–160, 279, 295–296, 339
- Ohsun* 229 ld. *achsin*, *asszony*
- Ohtun(m)* (*Ohthunh*) 255 ld. *Ajtony*
- Oi-Arat* ethn. (mongol) 72
- ojrat* (*ojrat-kalmük*) 85
- ojrot* 210 ld. *öjrot*
- Oka* 166
- Oláhkeszi hnév 211
- Oláh M. 192, 193–194
- Olaszország (olasz, olaszországi) 280, 299, 303, 306–307
- Olpar (Alpár) hnév 219 ld. még *Alpár*
- oltur-* 'ül' (török) 97
- Olop* (*Olib*, *Olop*) sznév 279 ld. még *Alap* (*Alup*)
- Oluptulma* Kétel fia 267, 270 ld. még *Alıp-Tulma*
- Ómagyar Mária-síralom 155
- Ond Ete apja 185
- Onegavon vezér (bolgár) 240
- Oniki bavlī başqurt* törzsszövetség (baskír)

- onogundur* népnév 106, 148; (-bolgár) 99
onogur népnév 128, 138–140, 142, 146–149, 220, 225, 228, 286; (-bolgár) 99, 144, 146, 228, 287; (-magyar őshaza) 225 ld. még *onogur*, *Onogur*
onogur (*on-ogur*, *on(u)gur*, *on(o)gur*, *ongur*) 106, 132, 140, 147–148, 155, 170 ld. *onogur*
Onogur (*Onoguria*, *Onogur-föld*) 181, 218–219, 225, 227–229, 231–232, 287
Onon folyó 65
On-oq népnév 77, 79, 103
Ontört-uru(q) törzscsoport (karakalpak) 33, 79, 103
on (*uŋ*) 'jobb; jó' (török közszó és változatai) 269
onğun 'totem állat' (török) 66
ó-guz 259
oq 'nyíl' > 'törzs' 77, 79
Orenburg 296
Orenburgi kormányzóság 178, 293
orhoni (adat) 258; (felirat) 31, 46, 79, 81, 83, 89, 126, 132, 134, 171, 221, 281; (rovásírás) 230–231
Orkun, H. N. 14, 199, 339
Orloq ethn. (baskír) 69
orlovi kerület 308
Orosius, P. 297
Oroszország (orosz) 35, 41, 50, 52, 55, 62–63, 108, 136, 143, 145, 149, 157, 164, 168, 177, 178, 204, 219, 228, 300, 307, 312; (Birodalom) 26, 173; (források) 17, 123, 300; (-Turkesztán) 31
országnév (< sznév) 63
osmanlı népnév 57, 59, 61, 103, 106 ld. még *oszmánli*, *oszmán*–török
osztét 229
oszmánli (oszm.) 59, 78, 86, 88–91, 94, 96–97, 99, 106, 125, 153, 198, 206, 207–209, 212, 252, 267, 279, 282; (helynév) 59
oszmán-török 17, 75, 94, 178, 200, 222
osztják 22, 110, 150–152, 196, 285–286
ótörök (ótör.) 55, 85, 98, 118, 125, 130, 133, 135, 156, 171–172, 182, 199, 225, 252–253, 257, 260, 268, 275; (nevek) 112, 115, 267
Ottó, dominikánus barát 297
otur- 97 ld. *oltur*
- otur* 'harminc' (bolgár–török) 132
otur-ogur (*oturuğur*, *oturğur*) népnév 132
otuz 'harminc' (köztörök) 132
Otuz-tatar népnév 132
Osad vezérnév (kovár) 267–269
Outchkécek 81 ld. *Űč-kesek*
-oy > -ó végű nomen verbale (magyar) 278
Oxus folyó 60, 157–158
Oxuson túli (török) 51
oymaq beosztási kategória 27
oyrat népnév 79 ld. még *ojrat*-(kalmük)
Ö-k'ut (*Hö-k'ut*) népnév 143 ld. még *Hö-k'ut*
Ö-sun birodalom 105
oqr 148 ld. *oqr*
- ö* írásjel (magyar) 231
-ö ~ -äx megfelelés (magyar ~ bolgár-török) 209
-ö < -ey kicsinyítő képző (magyar) 212
öge méltóságnév (ujgur) 275
ögel méltóságnév (ujgur) 275
öjrot 46 ld. még *altaji*, *ojrot*; (nnév) 46
ökör 133
Öküz tnév (türkmen) 71, 102; 'ökör' (török) 134, 253
ölkän iriü beosztási kategória (baskír) 26
Öregir hnév 74
 tnév (*oguz*) 74
Örményország (örmény) 136, 160, 259, 302–303, 308; (forrás) 146, 152, 168, 302; (-kipcsak) 252; (többszjel) 303
Örök ethn. (baskír) 69
Örs sznév 186, 281
'Örség' 90
Örs-Űr 268
örümdžek 'pók' (csagatáj) 208
őshaza (baskíriai) 218–219, 225; (Irtis-vidéki) 15; (nyugat-szibériai) 225; (*onogur*–magyar) 225; (ugor) 22; (uráli) 21
összetett (képző) 269; (méltóságnév) 258; (népnév) 57–58, 102–104, 132; (törzs) 209; (tnév) 37 ld. még *kettős*
'Öt-čur' 82
Ötemiš néprész név (türkmen) 62
'Öt-k'i-kin' 82
'Öt törzs' 70, 173, 175

- őzbeg (őzbég) 27, 33, 45–46, 53, 89, 98, 188, 309; (altörzs) 37; (-kazak keverék-törzs) 102; (nnév) 71, 87; (tnév) 61, 89–90, 102–104; (törzs) 33, 37, 46, 65, 207, 310; (törzsfő) 207; (törzsrend-szer) 89
népnév 61–62
sznév 61, 155
- őzbeg il* 27 ld. *il*
- Özbekistân földr. név 61
- „őzbegisztáni magyarok” 53
- p- > -b- > -v- hangváltozás (török) 125, 153, 265
- Paasonen, H. 117, 128, 133, 137, 170, 208, 259, 298–299, 321, 339
- Pačanà* ’besenyő’ 295
- Pačanāk* ’besenyő’ 295
- Pais D. 28, 67–68, 82–83, 132, 149, 154, 169, 185, 186–187, 192, 194, 204, 209, 211–212, 216, 222, 246, 248, 251–252, 257, 263, 268, 270, 274–277, 280, 282, 284, 288, 296, 303–305, 339–340
- palamōn* 114 ld. *balaban*
- Palamōn Qam* sznév (altaji tatár) 114
- Páld* sznév (rég Magyar) 155
- Palló M. 90, 166, 340
- Pannónia (pannóniai) 182, 232, 236, 238, 240, 245, 250, 282
- Pápa hnév 304
- Papp L. 18, 340, 346
- Parat* nnév (teleut) 45
- Parthey, G. 147, 343
- Pascatir* (*Pascatur*) 298–299
- Patkanov, S. 30, 149–150, 152, 340
- patria Onogoria 147–148
- „patronimikus” népnév 58
- Patrubány L. 197, 340
- Pauler Gy. 15, 139, 166, 186–187, 191, 222, 225, 228, 234–235, 239, 241, 250, 256, 277, 281–282, 293, 295, 311, 318, 335, 340
- Pauly-Wissowa 140–142, 148, 162, 324, 327
- Pavet de Courteille 94, 203, 334, 340
- Pawlowsky, I. 308, 340
- Paylağas* nnév (öjrot) 46
- Pärša* ’borsó’ (csuvas) 127
- Pāpā Džaferī* nnév (perzsa) 60
- Pecz V. 305, 340
- Pekarskij, E. K. 85, 340
- Pelliot, P. 64, 72, 79, 80–83, 88, 97, 120, 143, 153, 157, 168, 203–204, 207, 265, 309, 340–341
- Péntek-Súr* hnév 260
- Penzai kormányzóság 307
- permi 137, 145
- Pertz, G. H. 249, 281, 318, 335
- perugiai püspök 38
- perzsa 59–60, 74, 151, 154, 157, 162, 166–167, 302–303, 305–306; (hnév) 59–60; (tnév) 60 vö. még iráni, perzsiai
- Perzsia (perzsiai) 43, 61–62, 86, 94, 149, 165, 301; (il-kán) 276; (török) 51 vö. még Irán (iráni), perzsa
- Pest megye 192, 195, 201, 206, 209, 212
- Péterd* sznév (rég Magyar) 155
- Petrovici E. 304, 341
- Phanagoria 165–166
- Pinder, M. 147, 343
- Plano Carpinini 16, 298, 311, 341
- politikai (beosztás) 76, 81, 85, 88; (kapcsolat > népnév) 98; (név) 84, 107, 130–131, 156, 160; (szervezet > népnév) 75, 98
- poljan tnév (szláv) 166
- Pontus 128–129, 132, 137–138, 146–147, 160, 293–297
- Poppe, N. 57, 146, 170, 341
- por* fráterianév (obi-ugor) 197
- Potanin, G. N. 67–68, 83, 341
- Potapov, L. P. 39, 53
- Poucha, P. 308, 341
- Pozsony megye 190, 192, 199, 206, 259–260
- Prága 160–161
- Pray Gy. 14
- prémkereskedelem 143–144, 147, 219
- Priskos (Priskos Rhetor) 76, 105, 112–113, 117, 119–120, 138–142, 147, 149, 171, 215, 341
- Pritsak, O. 87, 117, 135, 215, 341
- Procuī* 291
- Prokopios 29, 128, 142, 151–152, 341

protobolgár 135, 137
 Pröhle V. 28, 170, 208, 213, 280, 342
 Ps. Chorenei Mózes 128
 Pseudo-Kallisthenes 148
 pszeudo-avar 126
 Ptolemaios 110, 154
Pulszi 249 ld. *Bulcsú*
puškärt 'baskír' (csuvas) 299
pušana 'sógor' (csuvas) 85, 172
 Putnoky I. 194, 342
puyan 'gazdag' (csuvas) 76, 92, 122
 Püspöki Nagy P. 18, 342

q > ğ hangváltozás (török) 79, 97
-q- ~ -ğ- váltakozás (ótörök) 253
Qabırğa ethn. (baskír) 69
qač- 'menekül' (török) 94
Qačar tnév (török) 94
qađ 'hóvihar' (ótörök) 88
Qađan ethn. (baskír) 69
qađıñ 'nyírfa' (ótörök) 88
qağan méltóságnév (török) 121, 234
qayan (bolgár—török) 234 ld. *qağan*
qal- 'marad' (török) 80
Qalač népnév (török) 80
Qalar népnév (sor) 80
Qam sznév (altaji tatár) 114; 'sámán' (török) 118, 124
Qamsauči (*Qam-Sauči*) sznév (avar) 114, 118, 124, 257
Qan nnév (öjrot) 46
 méltóságnév (török) 113, 154
Qan ariğ sznév (tatár) 154
Qandzıǵalı tnév (özbeg) 89
Qanğlı tnév (oguz, özbeg) 33, 101—102
Qanğlı-Qıpčaq tnév (özbeg) 37
qan tegre 'égbolt' (sor) 168
qapan (< *qapğan*) méltóságnév (török) 82
Qapğan kagán, nyugati-türk uralkodó 157 ld. még *Mo-č'o*
qaq 'száraz' (csagatáj) 150
qar- 'kever' (török) 248
qar 'hó' (török) 88—89
qara 'fekete' (török) 73, 251
Qara Ahmed néprépsz név (türkmen) 62
Qara-Bars sznév (török) 115
Qara borklı (*Qara-börklü*) ethn. (török) 101
qaračay népnév (török) 73

Qara-evli hnév 74
Qarağay ethn. (baskír) 69
Qarağoš ethn. (baskír) 69—70, 103
qara xazar népnév 303
Qara-İtil 'Volga' 140
Qara-kesek hnév (nogaj) 81
Qara-Märkit hnév 74
Qaran nnév (sor) 92; 'fösvény' (sor) 92
Qara-Nayman hnév 74
Qara-papaq népnév (török) 101, 103
Qara-qalpaq népnév (török) 101, 103 ld. még *karakalpak*
Qara-Qıpčaq hnév 74
Qara-qoylı népnév (török) 100—101, 103
qara q'azar 168 ld. még *qara xazar*, *Kara Kazar*
Qara-Sāñır földr. név 73
Qara Tabın ethn. (baskír) 70
Qara Tanıp ethn. (baskír) 70
 víznév 70
Qaratay tnév (kazak) 62
Qara Teyäk ethn. (baskír) 70
qaraul nnév (kazak) 90
Qara-yağma népnév (török) 79
qarāčū terminus 27
Qarā Tegın sznév 246
qarba 'halenyv' (kojbal) 150
qarğā 'átkoz' (török) 248
Qarğa ethn. (baskír) 69
qarlagas 'fecske' (szagáj) 150
qarlı (*qarlıq*) 'havas' (özbeg) 89
Qarluq nép-, ill. tnév (török) 32, 37, 79, 87, 88, 102
Qarmaq ethn. (baskír) 69
Qarmış nnév (baskír) 63
qarsaq 'pusztai róka' (török) 144
Qartal tnév (kirgiz) 96
Qartu nnév ill. tnév (özbeg) 87, 89
Qatağan tnév (özbeg) 89
Qatır ethn. (tatár, Bulgária) 98
Qatır (*Qatırlar*) tnév (krimi tatár) 98
Qatun cím (török) 122
qavar 264 ld. *qovar*
Qay (< *Qad*) népnév (török) 87—88
qaya 'szikla' (altaji) 150
Qayı hnév 74
 tnév (oguz) 45, 76, 88, 92; (türkmen) 45
Qayğ 88 ld. *Qayı* tnév (oguz)
Qayı-xanlı tnév (oguz) 59

- qayın* 'nyírfa' (török) 88
qaz- 'kóborol' (török) 94
Qazan 61 ld. Kazán
Qazaq nép-, nemzetség- és tnév 94
qazar népnév 94, 106, 159, 162, 265
Qazvín 296
qām közszó 113 ld. *Qam*
Qiat-qon(q)rat tnév (özbeg) 207
qın 'tok' (török) 110
Qıl qara ethn. (baskír) 70
Qıltay ethn. (baskír) 69, 103
Qıl tonlu tnév (türkmen) 101
Qımırđqa ethn. (baskír) 69
Qınıq hnév 74
qıngır 'makacs, vitéz' (csagatáj) 92
Qıpčaq (Qıfcaq) altörzsnév (özbeg) 33, 37
 hnév 74
 népnév 97, 172
 nnév (öjröt) 46; (teleut) 45, 46
 tnév (karakalpak) 32–33; (özbeg) 33, 37
qırba 'enyv' (szagáj) 150
Qırğıs nnév (öjröt) 46
Qırğız hnév 74
 nnév (öjröt) 46; (teleut) 46
Qırıq nnév (türkmen) 80
qırnaq 'rabnó' (ótörök) 88
Qırq törzsrésznév (özbeg) 46
[Qırq-yağma] 79 ld. *Qara-yağma*
qırsa 'sarki róka' (török, mongol) 144 vö.
 qarsaq
Qıtay altörzsnév (özbeg) 37
 hnév 74
 tnév (karakalpak) 32–33
Qıtay-Qıpčaq tnév (özbeg) 37, 103
Qıtaq(an) ethn. (baskír) 69
qıv(w)čaq 'szerencsétlen' (ótörök) 172
qıy- 'vág' (ujgur) 87
Qıq tnév (szibériai török) 91
qıya 'szikla' (kazak) vö. *qaya*
Qıyat tnév (karakalpak) 32; (özbeg) 33
Qızıl-Ahmedli dinasztianév (türkmen) 59
Qızıl bürk ethn. (kirgiz) 101
Qızıl-qurt nnév (kazak) 71, 103
Qoçqor Mundus nnév (teleut) 45
Qodjon ethn. (baskír) 69
qongır, goŋur 'sötétbarna' (török) 52
Qonğrat tnév (kazak) 33
Qonur-bürk néprésznév (kirgiz) 101, 103
qop- 'felkel, fellázad' (csagatáj) 265
Qortlo tay ethn. (baskír) 69
qoş- 'egyesít' (ótörök) 98
qoşıǵun beosztási kategória (mongol) 28
Qoşqara ethn. (baskír) 70
Qoşsi nnév (baskír) 93, 103
Qotı nnév (öjröt) 46
Qoturğur 51 ld. *Quturğur*
qovar népnév 264–265
Qoymaq ethn. (baskír) 69
qud-uq 'kút' (török) 268
Qulan nnév (özbeg) 71
Qulun sznév (török) 155
qum népnév 57, 99 ld. még *qun*
Quman (< *Qun-man*) népnév 58, 99, 102
Qumandı-kızı népnév (altaji) 58
qum eri népnév (török) 198
qun (*xun*) népnév 57–58, 99, 155, 156
Qundur ethn. (török) 99
Qunğrad tnév (karakalpak) 32, 33; (özbeg) 33
qura- 'összevart' (kazak) 98
Qurama ethn. (török) 98; (türkmen) 98;
 'rongytakaró' (kazak) 98
 tnév (özbeg-kazak) 102; (török) 98
Quroma 98 vö. *Qurama*
quş-begi katonai rang (török) 207
Quşçı 93 (a baskír *Qoşsi* nnév régi alakja)
quşılma (*quşım*) 'egyesülés, keverék'
 (baskír) 98
Quşım ágnév (baskír) 69, 98
Qutadğu Bilig 216
Qutlı Murad Inaq törzsfő (özbeg) 207
Qutlu-Buğa sznév 254
Qutluğ 32, 157 ld. Elteriş kagán
Quturğur tnév 133
Quyan ethn. (baskír) 69
Quyan qulaqlı ethn. (baskír) 95, 101, 103
Quyurgazi kerület 177
Qū-kızı népnév (altaji) 58
q'agan méltóságnév (kazár) 169
Q'apan tnév (besenyő) 204
q'azar népnév 168 ld. még *qazar*, *xazar*,
 kazár (*kozár*)
-r képző (magyar) 197; (török) 94, 130,
 153, 157
Rački, Fr. 327

- Radloff, W. 26–28, 34, 37–39, 43, 45–46, 51, 59, 61–62, 71–73, 78–80, 82–83, 86–87, 89–93, 95–98, 100, 106, 113–114, 119, 125, 130–132, 154–155, 199, 205, 207, 215, 234, 246, 248, 258, 265, 269–270, 276, 279–280, 308–309, 342
- Radna hnév 311
- Radosna folyó 263
- Rafikov, M. L. 320
- ragadványnév 52–53
- Ramstedt, G. J. 27, 57–58, 64, 79, 82, 86, 91, 93, 95, 97, 124, 126–128, 170, 172, 199, 207–208, 246, 268, 270, 284, 342–343
- Raquette, G. 61, 343
- Rásonyi Nagy L. (R. Nagy L.) 48–49, 59, 71, 82, 97, 113, 115–117, 126, 154–155, 215, 247, 254, 280–281, 311, 343
- Rasovskij, D. A. 58, 343
- Rašideddin 66, 72, 86, 119, 150, 309
- 'Ráütő' 234
- Ravazd (*Ruosti*) sznév (rég magyar) 304
- Ravennai Geográfus 147–148, 343
- Räsänen, M. 58, 72, 82, 96, 110, 116, 122, 137, 143–144, 172, 196, 199–200, 208, 216, 252–253, 256–257, 265, 267–269, 343
- Rédei K. 137, 343
- Redhouse, J. W. 88–89, 92, 101, 125, 252, 343
- rég 229
- Regensburg 259
- „régiség-bélyeg” 133
- régi török (népnév) 56, 87, 104, 122, 132, 197
- Reguly A. 48, 196, 308
- Reiske, I. I. 288, 331
- Reiszig E. 263, 343
- Révai J. 193, 343
- rêu beosztási kategória (baskír, tatár) 28
vö. *ürü*
- Richardus barát 297
- rl > rt hangváltozás (török) 89
- Róma (római) 162, 217, 219–220
- román 205, 211
- Róna-Tas A. (Rona-Taš, A.) 136–137, 175, 343
- Rosen, V. 128, 160–161, 331
- rovásírás 18, 120, 230–231
- Rös népnév 295
- r-török 137–138
- Rubruk (Rubruquis) 16, 114, 298, 344
- Ruga, Attila nagybátyja 118
- Rugila sznév 118 ld. *Ruga*
- Rugo sznév (ófelnémet) 118
- ruy beosztási kategória (baskír) 28 ld.
râu, ürü
- rum (*urum*) 'görög' (oszmánli) 198
- rum'eri (*rum eri*) népnév 58, 198
- Rum-ili 'római nép' 17
- rüm-rüs népnév 164
- Rytschkov, P. (Ryčkov, P. I.) 52, 299, 344
- s- ~ č- hangmegfelelés (magyar ~ török) 234, 261
- s- ~ š- hangmegfelelés (őstörök ~ csu-vas) 127, 251
- s kicsinyítő képző (magyar) 270, 276, 281
nominatívusi végződés (görög) 154
- sa denominális képző (magyar) 269
- sab 'szó' (ótörök) 257
- Sabar (*S'abar, Sapar, Savar*) 150, 152–153, 156, 303 ld. *Sabir*
- sab'ci (*sabidži*) (bolgár–török) 257 vö. *Szabolcs*
- Saber 150, 152 ld. *Sabar, Sabir*
- Sabir (*Sabir, Savir*) népnév 17, 94, 131, 141, 149–150, 152–153, 156, 162, 265, 303 vö. *szabir*
- Sabowch 257 ld. *Szabolcs*
- Sabra-Tarqan sznév és cím (ótörök) 203
- sad kicsinyítő képző (magyar) 269
- ság/-ség képző (magyar) 88
- saj- 'fej' (török) 150
- sahm (*sehm*) 'nyíl' (arab) 78
- Sajó S. 191
- sajt 156
- sal- 'helyez' (oszmánli) 91
- Salamon F. 190, 203, 344
- Salán (Salanus) fejedelem (bolgár) 233–236, 240–241, 283
- Salgür hnév 74
- Salgur (*Salur*) tnév (oguz) 45, 74, 87, 91, 102; (türkmen) 45
- Sallām tolmács 204, 296

- Samambet* nemzetségös (kazak) 68
sámán 68, 114
Samarčin tnév (özbeg) 89
Samojlovič, A. N. 60, 123, 170, 344
san 'szám' (türk) 127
Sanguinetti, B. R. 328
sap- 'eltéved' (török) 153
**sapık* (> *sabık*) 'eltévedt' (oszmánli) 153
Sapır 153 ld. *Sabir*
Saqal nnév (öjrot) 46
**sar* 'fehér' (bolgár-török) 251
Sár földr. név 282
saragur (*šaragur*) nép-, tnév 138–140, 142, 147, 149
sárga türgiś népnév 104
sárga uigur népnév 103–104
sariğš 168 ld. *Sariğšin*
sar-xurt (*sarā-xurt*) 'hereméh' (csuvas) 170
sari 'sárga' (oszmánli) 168
Sari-Buğa sznév (török) 254
sarica 'poszméh' (oszmánli) 170
Saričin 168 ld. *Caricyn*
sariğ 'sárga' (ujgur) 168
sariğš 'sárgás' (török) 99
Sariğ-šar 168 ld. *Sariğšin*
Sariğšin a kazár főváros 165, 168
sarišin 'szőke' (oszmánli) 168
Sárköz 193
Sarolt hnév 252
Sárolt (*Sároltu*, *Sarolt*, *Saroltu*) sznév 234, 241–244, 250–252, 254, 268
Sáros megye 212
Sárospatak 270
sarö-jöğur népnév 64
sar'sn 168 ld. *Sariğšin*
Sarurgūr népnév 140
Sart nnév (öjrot) 45–46; (teleut) 45–46
Sathas, K. N. 61, 344
sauči (*sawči*) 'követ' (török) 124 vö. *sabči*
sav 'szó' (ótörök) 257 vö. *sab*
**Savar* 131, 265 ld. *Sabar*
Savaria 247
savardi (asfali) 301 ld. *szavárdi*
savir 152, 155 ld. *Sabir*
saviri 152 ld. *Sabir*
savir 131, 153, 303 ld. *Sabir*
**sā-*, **sāy-* 'beszél, számol' (török) 257
sāgiš 'gondolat' (török) 79
Sāmi, Š. 88–89, 91, 344
sāvrđi (*sāv.rđi*) 302–303 ld. *szavárdi*
sāpēr 'orosz' (vogul) 150
sām beosztási kategória (baskír) 28
Schaefer, H. H. 14, 88, 125, 344
Schafarik, P. J. 152, 344
Schedius 202
Scheel, H. 341
Schefer, Ch. 83, 321–322
Schier, C. H. 296, 317
Schiltberger, H. 151, 344
Schlegel, G. 78, 143, 344
Schnetz, J. 147, 344
Schott, W. 208, 344
Schönfeld, L. 91, 344
Schröpfung, J. 344
Schuyler, E. 46, 60–61, 108, 344
Schünemann, K. 262, 344
Scythia (Szcítia) 218
Seythia 219
-se (< -še) képző (baskír) 103
Sebestyén Gy. 78, 164, 344
'Segítő' 86
Sejbán, Dzsocsi fia 309, 311
Sekiz-oğuz népnév 79, 103
Seldžük népnév 59 ld. *Szeldzsuk*
Semender kazár város 74, 165, 169
Semipalatinsk hnév 143
seper 127
seprő 228
Serédi J. 345
Setälä, E. 57, 196–198, 345
Sevar fejedelem 17
Sevinč-Buğa sznév (török) 254
sevardi 303 ld. *sevardik*
sevardik, *savordik*, *seavordik* 'fekete fiúk' (örmény) 303
Sevortik kerület 302
Seybold, C. F. 279, 345
šever tnév (szláv) 166
Sibir földr. név 150–151
siita (*ši'a*) 52
Sik-Am népréznév (kazak) 96
Sikül nagytörzs (székely) 46
Sildžibu „kagán” (nyugati-türk) 203
Simchowitsch, J. N. 340
Simonyi D. 121–122, 203–204, 271, 345

- Simonyi Zs. 193, 343, 345
 Sinor D. 17, 126, 171, 345
siṅār (sāṅār) 'hegyfok, vár' (török) 73
 Sirotkin, M. Ja. 259, 321
Sizabul fejedelem (nyugati-türk) 29 vö.
 Sildžibu
siyah 'fekete' (perzsa) 303
-sī (< -či) foglalkozásnév képző (baskír)
 103
sībīr (sivīr) népnév (toboli) 150
sīgīr 'tehen' (török) 150
Sīgīr-siki néprész név (türkmen) 96
Silbīr ethn. (baskír) 70
 Skylitzes 32, 345 ld. Kedrenos
 Skythia 63
 Slivopol hnév 98
 Smirnov, A. P. 165, 298, 307, 345
 Sobolevskij, A. 129, 298, 345
 Sogdiana 64
 'Sógor törzse/népe' 85, 172, 226
Solaq sznév (avar) 124
Soltan sznév 280
som 228
Sombor sznév 234
 Somogyi Cs[izmazia] S. 189, 345
 Somogy megye 195, 201, 209, 212, 260
Somoskesz hnév (és nyelvtörténeti ada-
 tai) 211
Soper 152 ld. *Sabar, Sabir*
 Sopron megye 192, 195, 209, 212
Soqsur női név (kazak) 68
 sor 80, 92, 96, 234, 248; (nnév) 86, 92,
 210; (tnév) 102
Soqonǵ nnév (öjrot) 46
söñäk beosztási kategória 'csont' (Közép-
 Ázsia) 28
 Sörös P. 340
 Spanyolország 160
 Spiegel, Fr. 60, 345
 Spuler, B. 36, 345
 Stein A. 123
 Steinitz, W. 197, 345
 Stephanos Byzantios 220
 Suidas 142
 Sujunčeva, H. I. 344
Sulak folyó 165
Sulpī ethn. (baskír) 70, 101–102
Sultan (sulṭān) méltóságnév 279–280,
 290
Sultan-baj földr. név (baskír) 280
Sultan-bajeva földr. név (baskír) 280
sum 'szám' (csuvas) 127
sumag, sur 'engedelmeskedik' (ótörök)
 131
 sumir 18
sumun beosztási kategória 'nyíl' > 'csa-
 pat' (mongol) 77
**Sumundur* 165 ld. *Semender*
 Sunik, O. P. 341
Sunnarsī nnév (baskír) 93, 103
Su-qaqmīna nnév (beltír) 72
Su-qarǵa ethn. (abakáni tatár) 72
Suqmar ethn. (baskír) 70
Súr sznév 234, 249, 256, 259–261
Súr (Suur) hnév 259–260
Suránka hnév 260
Surány hnév 260
Suraš nnév (baskír) 63
Súrd hnév 260
Suvar (Suvār, Suvārīn) tnév (bolgár–
 török) 17, 128, 131
 városnév (kaukázusi) 131; (volgai bol-
 gár) 131, 305
süllő 127
 Sümer, F. 54, 101, 345
Süp(ä)rä(y) ethn. (baskír) 70
süpür- 'seper' (oszmánli) 127
szabír (szavir) 27, 29, 116, 138–142, 147,
 149–152, 155, 162–163, 224, 229, 302;
 (etnikum) 152; (-kazár viszony) 155,
 162; (lakhely) 149 skk., 152; (nyelv)
 152 skk.; (nyelv a Kazár Birodalom-
 ban) 168; (őshaza) 162; (sznevek)
 153 skk.
 Szabó D. 82, 222, 276–277, 345
 Szabó K. 185, 189, 192, 195, 199, 222,
 260, 330, 345
Szaboles sznév 185, 186, 256, 257
 Szaboles megye 195, 242, 260
szád 155
szagáj (szag.) 46, 206, 234, 248, 268;
 (sznév) 280
 Szakmara 181
 szakrális fejedelem 237–238
Szalmucsi 275 ld. *Álmos*
szám 127, 145
 Samarai kormányzóság 203
 Szamarkand 73, 158, 204, 309

- számnév (< népnév) 55, 80, 104
számnévi jelző (népnevekben) 79–80, 103
szamojéd 21–22, 48, 57, 110, 145, 182;
(török elemei) 110–111
Szamos 264
Szamota I. 339
Szanda-vár 202
szanszkrit 197
szaragur 139 ld. *saragur*
Szarapul 180
Szaratovi kormányzóság 307
Szarepta városnév 228
szárnyék 193
szászánida (szaszanida) 163, 172, 221
Szatmár megye 201, 209, 264
szatócs 257
Száva 38
Szavárd (*Szovárd*) 131, 300, 302–304
ld. *szavárdi*
vezérnév 305 ld. még *Zuward*
szavárdi (*szavardi*) népnév 149, 155, 292,
302–303, 305
szavír (szavír) ld. szabír
Százhalom 71
Szeged 193
Székács hnév 276
Székás 276 ld. *Székács*
székely 66, 186, 271, 291; (ágnév) 46;
(írás) 230, 271; (nnév) 46, 199; (törzs-
rendszer) 46, 271
nép-, ill. tnév 17, 184
'kovár' 262
szél 'Wind' 127
Szeldzsuk (*szeldzsük*) sznév 59
népnév 59, 61
személynév (sznév) 48–50, 66, 96, 116,
178, 215, 233, 245–247, 271, 280;
(-adás) 66, 254, 268, 274; (-képző) 245
(> ágnév) 62; (< cím) 280; (> földr.
név) 280; (> hnév) 257, 279, 304;
(< madárnév) 274; (< méltóságnév)
81, 277; (> népnév) 56, 58–59, 61–63;
(< népnév) 59, 63, 187, 304; (> nép-
résznév) 62, 311; (> nnév) 62–63;
(> országnév) 63; (< színnév) 124;
(> tnév) 50, 55, 60; (< tnév) 63–64, 187,
195
Szemender 164 ld. *Semender*
Szent István 187, 205, 244, 250, 281,
290, 310 ld. még I. István, István
király
Szent László 287, 290, 304
Szentpétery I. 246, 345
szerb 282
Szerém megye 192, 233
Szeret folyó 227, 232
Szerető sznév 278
szervezeti kategória 25–26
Szibéria (szibériai) 38, 53, 144, 150,
153, 215; (tnév) 91, 102; (török) 108,
168
szidónév 96
Szilágyi S. 335
Szilágy megye 192, 211–212
Szily K. 202, 345
Szimbirszi kormányzóság 203, 307
színnév 52, 70, 99, 104; (> ethn.) 103;
(> földr. név) 75; (> sznév) 124
Szinnyei J. 13, 197, 281, 345
Szír Anonymus 125, 140, 152
Szir-Darja 35
Szirmium 240
szláv 44, 125, 152, 157, 160–161, 166,
168, 196, 219–220, 224–225, 227, 231,
235–236, 245, 251, 255, 258–259,
264–266, 281, 287, 291, 295
szlovák 202, 205, 211, 263; (hnév) 202, 263
szogd 121, 158 ld. még Sogdiana
szóhasadás 253
szojon 277; (nnév) 97
„szolgáló nép” 93
Szolnok-Doboka megye 206, 264
Szo(u)(v)a(o)rd 304 ld. *Szavárd*
*szovárdi (*szēvárdi) 303 ld. *szavárdi*
Szovjetunió (szovjet) 49, 52–54, 68, 70,
85, 135–137, 158–159, 170, 175, 205,
258, 307
szőlő 228
Szterlitamak 180
Szult (*Szulta*) sznév 290
szuvar 167 ld. *Suvar*
szűrni 228
š ~ l hangmegfelelés (köztörök ~ csu-
vas) 127
-š képző (török) 79, 99
Šabar (*Šaber, Šoper*) 149–150, 152 ld.
Sabar
Šack városnév 298, 308

šad méltóságnév 126, 169; (-*Tutuğ*) cím 83
šağara (*šağara an-nasab*) 'családfa' (arab) 177
 Šahmatov, A. A. 123, 345
 Šahnazarean, K. 336
 Šah-Seven (*Šahiseven*) tnév 17, 86, 131
 Šambī ethn. (baskír) 69
 šap šar 'egészen fehér' (csuvas) 170
 šar-a(o)ğur 132 ld. *šar-oğur*
 Šarkel erőd (kazár) 170, 218, 220, 225, 231
 šar-oğur tnév 104
 š(a)rq(e)ri ethn. 58
 Šau höyäk ethn. (baskír) 70
 Šaytan ethn. (baskír) 70
 šāla 'fogas(hal)' (csuvas) 127
 šāpār 'seprő' (csuvas) 127
 Ščerbak, A. M. 252, 323, 345
 Šeibānī kán (özbeg) 309
 Šeih Suleimān 61, 86, 90 ld. még Šejx Sulejman
 Šejx Sulejman 299, 345
 šerā yögur (jögur) népnév 46, 64, 104
 Šerbaš sznév (csuvas) 96
 šezere (šāžārā) 27, 176–179, 215, 218
 šg > šk hangváltozás (orosz) 300
 Ši-ki 105
 Šiēmā folyó 180; 'forrás' (baskír) 180
 -šin képző (török) 168
 Šr-kül (?) 170 ld. *Šarkel*
 Štanaš sznév (csuvas) 96
 šurā 'fehér' (csuvas) 168, 171, 251
 *Šūr 259 ld. *Súr* hnév
 Šüllük altörzsnév (karakalpak) 33
 š- < *y- hangváltozás (csuvas) 216; (y-protézis helyén) 208
 šūr- 'gyúr' (csuvas) 127
 šāvar 'száj' (csuvas) 208
 šēlēk 'sapka' (csuvas) 259
 šērē 'gyűrű' (csuvas) 127
 ši 'főle valaminek' (csuvas) 259
 šil 'szél' (csuvas) 127
 -t többesjel (mongolos) 102
 -t (-d) kicsinyítő képző (magyar) 300–301
 t- ~ š-, s- hangmegfelelés (őstörök ~ csuvas) 127
 -ta (-te) kicsinyítő képző (magyar) 269
 Taban ethn. (baskír) 70; 'öt' (mongol) 70

tabar 'áru, tulajdon' (török) 153
 tabğaç népnév 153
 Tabīn (Tabyn) tnév (baskír) 70, 175, 180
 tabīn- (tapīn-) 'szolgál, tisztel' (őtörök, baskír) 175
 tabun (mongol) 175 ld. *Taban*
 Tagadó sznév 278
 Tagányi K. 37, 90, 188, 264, 346
 Tağ-qaqmīna nnév (beltír) 72
 Tağ-qarğa ethn. (abakáni tatár) 72
 taije beosztási kategória 27
 Taksony sznév 250
 talaszi felirat 224, 230
 Tallgren, A. M. 128, 146
 'Tamadó' 87, 90–91
 Taman-Tarqan sznév és cím (türk) 203
 Tamás, spalatói érsek 38
 'Tamasz' 86
 Tambovi kormányzóság 298, 307, 310
 Tamyān (*Tam'jan*) nnév (baskír) 180, 191
 Tana nnév (kazak) 71, 102; 'fiatal tehén' (kazáni) 127
 Tana-buğa nnév (kazak) 71, 104
 Tangdū nnév (öjrot) 46
 tap- 'talál' (török) 150, 153; 'tisztel' (török) 153
 tapa (*tpa*) (?) 'dugó' (oszmánli) 150
 tara- 'fésül, boronál' (csagatáj) 93, 150
 taraidži 'földművelő' (csagatáj) 93
 taran (*tarān*) 'köles' (baraba, teleut) 93
 tarancsi 61, 80, 95–96 ld. taranči
 taranči népnév 93
 Tarány hnév 202, 263
 Tarba (*Tarma*) sznév (török) 280
 Tarbagatai földr. név 143
 Tarba Kindži sznév (török) 280
 tarchan 203 ld. Tarján
 népnév 298, 308
 méltóságnév (kazár) 190
 Tardu, Ištemi fia 157
 tarğa méltóságnév (szojon) 277
 tárgyi néprajz (> népnév) 100
 tarhan népnév (oroszországi) 308, 310 vö.
 tarchan
 tarhan (tarqan) méltóságnév (avar) 122
 Tarhus 277 ld. *Tarkacsu*
 tarhān kazár király 204 vö. tarchan
 tarxan (*darxan*) méltóságnév (mongol) 83

- Tarzan* hnév (csuvas, tatár) 203–204
 méltóságnév (csagatáj) 203; (kazár) 169, 203, 296 vö. *tarchan*, *tarhān*; (török) 83, 202–204, 277; (ujgur) 203; tnév (csagatáj) 204; (kizil) 204; (közép-ázsiai török) 83; (türkmen) 83, 204
- Tarian* 202 ld. *Tarján*
- Tarján* (*Tarjan*, *Tarjanu*) hnév 189, 202, 206
 sznév 187
 tnév 122, 174, 185, 188–192, 202–204, 209–210
- tarka*- 'szétszóródik' (török) 277
- Tarkaacs(u)* sznév 277, 304
- Tárkány* hnév 184, 204–206, 271
 név 202
 sznév 206
 tnév 184, 271
- tárkányság 205
- Tarku földr. név 169
- tarmaq* beosztási kategória (baskír) 28
- tarmaš*- 'felkúszik' (csagatáj) 150
- tarmūt* beosztási kategória (baskír) 28
- Tarniax* nép 32
- Tarqan* hnév (azeri) 205
- tarqan* (*tarxan*) méltóságnév (avar) 122, 203, 206; (dunai bolgár) 204; (török) 83, 204–205, 271, 277
- tarqat*, a *tarqan* méltóságnév mongolos többese 277
- Tarras* 277 ld. *Tarhus*
- tart*- 'húz' (csagatáj) 150
- Tartay* ethn. (baskír) 69
- tartıl*- (*tırtıl*-) 'összehúzódik' (kazak) 150
- tarya* 'gabona' (mongol) 93
- taryači* 'földművelő' (mongol) 93
- Tas* sznév 36, 185, 279–280, 290
- Taskent (Taskend) 53, 98, 156, 159, 224, 230, 309
- Tasnád hnév 211
- Tasnádi Nagy Gy. 317
- taš* 'külső' (ujgur) 150
- taš* 'kő' (török) 280
- Tašbaš* ethn. (baskír) 69, 103
- Taštar* ethn. (baskír) 70
- Tatabı* népnév 175
- tatár (tat.) 45, 61, 71–72, 81, 96, 98, 106, 116, 136, 150, 178, 213, 219, 253
- ld. még kazáni; ('mongol') 129, 311; (Birodalom, nyugat-szibériai) 151; (Birodalom, mongol) 311; (hnév) 204
- Tatar nép 88
- Tatár* vezérnév (kun) 64
- tatárjárás 310–312
- Tatarlı* hnév (oszmánli) 60
- Tat-kend hnév 309
- Tattendorf* hnév 246
- Taujač* 153 ld. *tabjač*
- Tauıq* ethn. (baskír) 69
- 'Tavak' 73
- tavar* 'árú, tulajdon' (török) 153
- tawgy-szamojéd 110
- Tay* sznév (török) 155
- taya*- (*daya*-) 'megtámaszt' (török) 86
- tayanı* cím (török) 216
- Tayaš* nnév (sor) 86
- Tay-Bars* sznév (török) 115
- Tay-bağ* sznév (török) 155
- Tay-Buğa* sznév (török) 254
- tävarlä* 'sós' (csuvas) 169
- **täbä* 'teve' (török) 153
- Täkü* nnév (türkmen) 71 ld. még teke (tekke)
- Tämägäs* nnév (baskír) 63
- **tävä* 'teve' (bolgár–török) 153 vö. **täbä*
- Tch'ouo* 81 ld. *Čur*
- Tëgin* (*tëgin*) méltóság- és sznév (ótörök) 246
- tëgüt* (*tigüt*), a *tëgin* alak többese 246
- teke (tekke) nemzetség (türkmen) 80, 106
- Tele-Buğa* sznév (török) 254
- Telegdi Zs. 163–164, 166, 346
- telengut 144
- teleut (tel.) 89, 93, 95–97, 144, 208, 212, 248; (nnév) 45; (tnév) 91
- Temes folyó 240
- Temes megye 195, 199, 201, 206, 209, 212
- Temir, A. 51, 342
- Temnikov hnév 298, 308, 310
- Tengezek* hnév 115
- Tenggisz tó 65
- Tengiz* sznév (régi török) 115
- Tengiz-Buğa* sznév (török) 254
- [*tengizix*] *tengiz yeli* 'tenger felől fúvó szél' (kun) 115
- Tenišev, É. R. 54, 125, 323, 346
- Tenizek* sznév (kazak) 115

- tengere xan* (szibériai török) 168
teniz (*deniz*) 'tenger' (török) 115
terpi qan (ujgur) 168
Terény hnév 202 vö. *Tarján*
Terenye hnév 202 vö. *Tarján*
Terenany hnév (szlovák) vö. *Tarján*
Terian 202 hnév ld. *Tarján*
Terján 202 hnév ld. *Tarján*
Tërjan 202 ld. *Tarján*
Termacs(u) sznév 237, 240, 247, 276, 280—281
 természeti jelenség (> népnév) 87; (> tnév) 89
 térszíni forma 71—72
 testi tulajdonság (> népnév) 94
Tét hnév 245
Tetendorf hnév 244, 246
Teten (*Téteny*) 246 ld. *Tétény*
Tétény hnév 244—246
 sznév 239, 242, 244—250, 291
Tetjuši kerület 307
teve 153
Tevel (*Teveli*) hnév 304
 sznév 280, 304
teyiq 'mókus' (török) 144
Tërma (*Torma*) sznév 280
Thanais (Don) 218—219
Theophanes Byzantios 62
Theophanes, Hitvalló 99, 161, 169, 346
Theophylaktos Simokattes 31—32, 126, 140, 147, 157, 191, 306, 346
Thewel 304 ld. *Tevel*
Thietmar 216, 251, 281—282
Thomsen, V. 34, 77, 79, 81—82, 86, 88—89, 105, 117, 123, 130, 132, 153, 157, 207, 225, 256—258, 328, 337
 thrákiai 132
Thunmann, J. 188, 346
Thurnwald, R. 26, 346
Thuróczy J. 64, 346
Thúry J. 58, 61, 83, 139, 141, 165—166, 169, 207—208, 258, 284, 297, 302—303, 308—309, 346
Tiberius császár (bizánci) 31
 tibeti 203
Tietze, A. 97, 252, 347
Tiflisz 292, 302
Tigít méltóság- és sznév 245 vö. *tégít* (*tigít*)
Tigris folyó 306
**Tihütim(n)* sznév 246
Timur 307
 ting-ling népnév 143—145
tinó 127
tiñliq 'prémes' (közszó és szócsaládja) 144
tire beosztási kategória 'ág' (Közép-Ázsia) 27
Tireboli hnév 74
tirek méltóságnév (ujgur) 207; 'támasz' (török) 216
Tisza 195, 232—233, 240, 242, 264
tiš 'külső' (csagatáj) 150
tišliq 'fogas' (ótörök) 127
Tivánd sznév (régi magyar) 155
 tizenkét (baskír törzs) 75; (törzs) 80
 'Tizennégy-nemzettség' néprépsznév (karakalpak) 33, 79
 tnév (özbeg) 33
 'Tiz-nyıl' 78—79
 'Tiz-törzs' 33, 77—79, 286
tīñ 144 ld. *teyiq*
tīra beosztási kategória ('nyıl' > 'al-törzs') (iráni) 77
tīna 'fiatal tehén' (csuvas) 127
tīp- 'talál' (urjanhaj) 150
tīra- 'fésül' (urjanhaj) 150
tīrmaš- 'felkúszik' (oszmánli) 150
tīrt- 'húz' (urjanhaj) 150
tīvar 'jószág' (kazáni) 150
 toboli 78, 205
 Tobolszk 150, 151
 Togan, Z. V. 29, 34, 45, 63, 67, 80, 82, 94, 96, 101, 111, 122—123, 129, 131, 142, 146, 154, 159, 163—170, 204, 207—209, 246, 276, 293, 298—300, 306, 309, 312, 341
toğrul 'egyfajta sólyom' (török) 274
Toxta sznév (török) 279
 Toivonen, Y. H. 197
 Tokarev, S. A. 39, 53
 Tokta-bigi merkit király 309
 Toldy F. 274, 298, 333
 tolmács 231
Tolmač méltóságnév (török) 82
 tnév (besenyő) 76, 81, 204
 Tolnai V. 192—194, 347
 Tolna megye 192, 204, 209, 212, 277, 304
 Tolstov, S. P. 68

Tom folyó 73

Tomascchek, W. 87, 121–122, 154, 162, 347

Tomka P. 120, 347

Tomnar tnév (szibériai török) 73, 102

Tonğşon nnév (öjrot) 46

Tonjukuk 130

Toq-Buğa sznév (török) 254

toqom beosztási kategória (baskír) 28

Toqtamış ágnév (türkmen) 62, 80

kán 307

toqur 'kilene' (bolgár-török) 132

Toqurğur 51, 132, ld. quturğur

toqz 'kilene' (török) 132

Toquz-oguz népnév 79, 103

Toquz-tatar népnév 80, 103

Tor-ayğır nnév (kazak) 100, 104

Torğul nnév (teleut) 45

Torján 202 ld. Tarján

Torjana hnév 202

Torkan hnév (csuvas, tatár) 203–204
vö. Tarzan

Torlo-qum mocsár 169

Tormás hnév és sznév 276, 280–281

Tornalı ethn. (baskír) 69

Toro nnév (teleut) 45

Torontál megye 199, 202

Toščakova, T. M. 339

totemizmus 51, 65–70, 131, 273–274

totemnév (totemikus név) 53, 55, 65–70,
76, 173–174, 198, 222, 232, 274, 300

Tóth T. 309

Tót-Megyer hnév 263

Totoş nnév (öjrot) 46; (teleut) 45–46

továbbélő népnév 99

Toyjon ethn. (baskír) 69

toyin 'buddhista pap' 123

többsnyelvűség (Bolgár Birodalom) 168;
(Kazár Birodalomban) 167–168

Töhötöm sznév 185, 246

Tölkö ethn. (baskír) 69

Tölös (Tölös) népnév 45, 64

Tölös nnév (öjrot) 46; (teleut) 45–46

Töñ Azin Arıñ női név (török) 154

'Töredék' 80, 212

török 14–15, 19, 22–23, 26–27, 32, 36,
43, 46–48, 51–52, 54, 55, 59–61,
66–67, 69, 72, 81–82, 84, 86, 106,
152, 159, 170–171, 196, 204–205, 226,

229–230, 234, 248, 254, 262–263, 265,
268–270, 272, 280, 289–290; (ág) 26,
33, 102; (altörzs) 26–27; (eredetű név)
82, 241, 255, 259, 280; (ethn.) 48, 54,
274; (hatás) 66, 68, 135, 223, 228, 289;
(méltóságnév) 202, 206–207, 259, 260,
271, 279, 281; (nemzetség) 26, 27, 45,
102; (népalakulat) 25, 30, 98, 188;
(népnév) 23, 45, 47, 50, 51, 53–54,
56–59, 63, 65, 79, 94, 97, 102, 106–107,
153; (nomádállam) 26, 30, 35, 38, 44,
125; (sznév) 13, 62, 153–155, 223,
266–267, 279–280, 289–290; (törzs)
25–27, 182; (tnév) 17, 33, 45, 50, 54,
94, 102; (törzrendszer) 25–27, 52, 75,
286

Törökmän ethn. (baskír) 214

Tört-aul néprézsnev (török) 80

Tört Ās nnév (teleut) 45

törü- 'származik' (török) 84

törzs beosztási kategória 27, 28, 30, 34,
41–43, 72, 79, 85, 99, 188, 242, 272;
(Árpádé) 67; (Attilaé) 215, 217; (egyese-
sülése) 37, 199

törzsnév (tnév) 43, 44, 46–47, 50, 60,
69; (altaji) 45, 86, 92, 97, 103; (baskír)
45–46, 52, 62–63, 93, 102, 213; (bel-
tír) 73, 102; (besenyő) 13, 32, 65, 76,
81, 93, 100, 103, 204, 259, 305; (bol-
gár-török) 17; (csagatáj) 204; (Gyula)
216, 250; (kalmük) 91; (karakalpak)
32, 73; (karluk) 83; (kazak) 62; (kirgiz)
96; (kizil) 204; (közép-ázsiai török) 95;
(krími tatár) 98; (kurd) 60; (magyar)
13, 15, 54, 56, 74, 103, 187, 188, 218,
243, 271, 286; (mandzsu) 89; (nyugati
türk) 63, 204; (oguz) 45, 51, 59, 74, 86,
90–92, 94, 97, 100, 101, 102, 103, 210;
(özbeg) 33, 37, 46, 61, 89, 90, 102–104,
207, 310; (serajögur) 46; (sor) 102;
(szibériai) 91, 102; (teleut) 91; (török)
17, 33, 45, 50, 54, 60, 92, 94, 102;
(türkmen) 71, 97, 101–102, 124, 204;
(ujgur) 46, 51, 71, 104; (> családnév)
64; (< dinasztianév) 59; (> földr. név)
176; (> hnév) 73–74, 183, 192, 195,
243, 264, 271–272, 304; (< hnév) 75;
(< méltóságnév) 81–84, 202, 204, 281;
(< nnév) 64; (> sznév) 63–64, 187,

- 195; (< szénv) 60, 64; (> városnév) 74, 165, 170
- törzsrendszer 43, 270; (baskír) 26, 52, 55; (besenyő) 25, 51, 76, 260; (hun) 75; (magyar) 37, 73, 187, 271, 286; (nyugati türk) 76; (oguz) 65; (özbeg) 89; (székely) 46; (török) 25–26, 51–52, 75; (törökös) 186, 271, 286; (türkmen) 53, 98; (ujgur) 76; (uráli) 286
- törzsszövetség 28, 33, 44, 188; (bolgár-török) 198; (magyar) 80, 262, 271; (mongol) 28; (török) 26–27, 292; (ujgur) 105
- törzstörödek 45–46, 74, 89
- tővegi magánhangzó (magyar) 278
- tövis-k 281
- Traján (Trajanusz császár) 240
- Transoxánia 309
- Trunove 123
- Tryjarski, E. 252, 260, 321, 347
- Tschagatai 61
- Tuba folyó- és népnév 75
- Tubal ethn. (baskír) 70
- tudun méltóságnév (török) 122–123, 169
- Tudun Yamtar szénv (ótörök) 122
- tođun 123 ld. tudun
- Tuel 304 ld. Tevel
- Tuhutum 244, 247, 250 ld. Töhtöm
- Tu-k'i-ši (Türgiś) 64
- Tulaq ethn. (baskír) 70
- Tu-lu népréznév (nyugati türk) 76
- Tumaś szénv (csuvas) 96
- Tumirtqa ethn. (baskír) 69
- tunguz 22; (törzs) 30
- tur 'kis kecske, borjú' (csagatáj) 90
- Tura folyó 150
- Turan, O. 27, 155, 347
- türk 'magyar' 63, 149, 185, 301
- „turkesztáni magyar” 309
- turki 60
- Turkia 'Magyarország' 240, 247
- Turkisztan 60
- turki 177
- turkomán 27, 45 ld. még türkmen; (ág-név) 62; (nnév) 62
- Turul dinasztia-, ill. nemzetségnév 67, 232, 239–240, 244–245, 250, 272–274
- Turuly tó 169
- turun (volgai bolgár) 123, 169 ld. tudun
- tut- 'tart' (török) 123
- Tutisz (?) folyó 240
- tuvai felirat 252
- tuzlu 'sós' (köztörök) 169
- tuzni 'borjú' (csagatáj) 90
- tüb 'eredet' (ótörök) 28
- tübä beosztási kategória (baskír) 28
- Tüge női név (avar) 124
- tügüt (~ tigüt) 245 ld. tēgit, Tühüt
- Tühüt szénv 245
- Tühütüm(n) szénv 238, 245–246, 290
- tülök 201
- tümän (tümen) beosztási kategória 28–29
- Tümürte szénv 269
- tüpä beosztási kategória (özbeg) 33
- Türgeś (Türgiś) népnév 99, 210
- türk 31, 34, 62–63, 67, 82, 84, 93, 105, 109, 120, 122, 145, 156–159, 161, 163, 166–167, 205, 207, 224, 230–231, 241, 260; (Birodalom) 27, 31, 34, 84, 156–159, 163, 171, 224; (feliratok) 31, 34, 37, 73, 77, 87, 105, 157, 203, 207, 278; (írás) 164, 230; (nyelv) 88, 168–169, 224, 267; (történelem) 156 skk. népnév 57, 84–85, 91, 99, 102, 106, 155–156, 175, 210
- 'kazár' 159–161, 163
- 'magyar' 160–161, 222, 227, 240, 261
- türk eri (türkeri) népnév 198
- türkmen (tkm.) 27, 51–53, 71, 80, 88, 94, 96, 106, 252, 258–259; (ágnev); 81, 83, 95, 102–103; (család) 180) (dinasztia) 59; (nnév) 51–52, 71, 97, 103–104; (tnév) 97, 101–102, 124, 204; (törzsrendszer) 53, 98
- népnév 99, 102, 106, 175
- türkmen ili 27
- Türkmenisztán 51–52
- Türk'ân hnév 74
- türk-qazar 'kazár' 159 ld. még T'u-kiüe ho-sa (k'o-sa)
- Türk-šad fejedelem 63
- Türküt 'türk' (kinai) 120–121
- türk(e)ri népnév 58
- tüs 'dél' (csagatáj) 127
- Tüzämür Ariğ női név (török) 154
- Tynyšpaev, M. 51, 215, 347
- č'engri-xan kazár főisten 168
- T'ang-šu 62–64, 159

- T'ie-lö (Tölös) népnév 64
 T'o-po, T'u-men fia 157
 T'ou-kiue (T'u-kiüe) 120
 T'u-kiüe ho-sa (k'o-sa) 159 ld. türk-qazar
 T'u-men kagán (türk) 157
 t'sávaš 96 ld. csuvas
 Tabari 203, 299, 345
 Tāhiri hnév (perzsa) 59
 tarhān Szamarkand királya 204
 tarxān kazár király 203 vö. tarhān

 -u tövégi magánhangzó (magyar) 277
 uč 'vég' (török) 91 ld. még udž
 uč il (uč el) 'határvidék' (török) 91
 Učug népréznév (oguz) 76
 ud- 'követ' (ujgur) 86
 *udgur népnév 86, 131
 Udora 142
 udž 'határ' (oszmánli) 37 ld. még uč
 udžeri 'határvidéki ember' (török) 58, 91
 uđu 'után' (török) 87
 uđuła- 'követ' (török) 87
 Ufa 174, 180, 218
 Ufai kormányzóság 293
 Ufaq nnév (türkmen) 80
 Ugeg 274 ld. Űgyek
 Ugek 274 ld. Űgyek
 Uger 274 ld. Űgyek
 ugir 143 vö. Ő-k'ut (Hő-k'ut) népnév
 ugor 140 ld. ogur
 ugor (kor) 198, 228; (népek) 22; (nyelv-
 ág) 22; (őshaza) 22; (törzsek) 182
 ugr- 'magyar' (orosz) 149 vö. qgr-, oğar
 Ugra 142
 ugri 'magyarok' 142 vö. ugr-
 ugri černii népnév 303
 uğuš beosztási kategória (török) 79
 uigur (ujg.) 32, 37–38, 64, 73, 79, 83,
 86–87, 95–97, 105, 122, 143, 145,
 153, 155, 157, 171, 203, 205–206,
 212, 252, 258; (Birodalom) 34; (emlé-
 kek) 275; (fejedelmek) 256; (felirat)
 64; (kagán) 64; (méltóságnév) 203, 207,
 216; (női név) 154; (nyelv) 171; (törzs)
 32, 71; (tnév) 46, 51, 104; (törzssrend-
 szer) 76; (törzsszövetség) 105
 ukrán 205
 u-k'ut 143 ld. Ho-k'ut, ugir
 Ulu-Madžar városrész 307

 ulus (ulusz) beosztási kategória 'törzs-
 szövetség' (Közép-Ázsia) 27
 un (~ yun) 'liszt' (csagatáj) 208
 Unagan Čur sznév (ótörök) 260
 Ungar (ungar-) 107, 146, 149, 222, 286
 vö. még ugri, ungri, ugr-
 Ungri 148
 Uotila, T. E. 57
 Uraksin, Z. G. 320
 Urál folyó, hegység (uráli) 21–22, 33,
 35, 45, 48, 110–111, 142–143, 147,
 150, 183, 195, 218, 285, 293, 296;
 (folyó török neve) 110–111, 154
 urál-altaji 66–67
 uráli (ethn.) 47; (–indogermán) 21;
 (kor) 22, 47; (nyelvcsalád) 22; (ős-
 haza) 21, 285; (ősnép) 21–22; (ős-
 nyelv) 22; (–török) 22; (törzssrendszer)
 286
 uraság 279
 Uray G. 203, 347
 Ūrman ethn. (baskír) 69
 urodum 155
 urog (urug) 138–140, 142 ld. ogur
 Urqūt nnév (öjrot) 46
 Ursuuru 267–268, 270 ld. Őrs-Ūr
 urugund népnév 140
 uruğ (uruk) beosztási kategória (Közép-
 Ázsia) 27
 Uruŋğud Tudun Čigši sznév (ótörök) 123
 Urusbieva, I. H. 344
 Usergan [Ūž-Ergän] tnév (baskír) 179
 Uturgur névadó ős 142
 uturgur (uturgur) nép-, ill. tnév 105,
 128, 132, 142 ld. otur-oğur
 Utyāñ Arığ női név (török) 154
 Uvağ ágnév (kazak) 37, 80; 'szétdarabolt'
 (török) 80 ld. még Ufaq
 Uvağ-Kiräy nnév (kazak) 37, 103
 uy- 'követ' (török) 86
 Uyğır ágnév (nogaj) 46
 uyğun 66
 Uyğur népnév 46, 86–87, 102, 131
 tnév (özbeg) 33
 Uyğur-Nayman tnév (özbeg) 37, 103
 Uysun tnév (karakalpak) 32
 üz 79 ld. oğuz
 uzat- (~ yuzat-) 'nyújt' (csagatáj) 208
 Ūn(u)ğır népnév 140

Üg(u)r népnév 140
üqū (*sarī üqū*) 'uhu' (kazak) 68
ü írásjel (magyar) 231
Üč-il népréznév (török) 80
Üč-kese hnév (nogaj) 81 ld. még *Outch-kécek*
Üč-oguz népnév (török) 79, 103
Üč-qarluq népnév (török) 79, 103
Üč-qurıqan népnév (török) 80
ügy (~ *egy*) 275
Ügyek sznév 274–275, 281 ld. még *Ugeg*, *Ugek*, *Uger*
üksäk (~ *yüksäk*) 'magas' (török) 208
Ülän ethn. (baskir) 69
Ülgen isten 111
Üllö sznév 116, 277
-üm > *-ény* kicsinyítő képző (magyar) 245
Ürk sznév 281
Ürsü (*Ürsa*) sznév 278
Ürsü ur 270 ld. *Örs-Ür*
üveg 229
Üyän Arıg női név (török) 154 ld. még *Uyän Arıg*
üye (~ *yüye*) 'nap' (török) 208
üzängi, *üzängä* 'kengyel' (török) 208
üzük (~ *yüzük*) 'gyűrű' (török) 208
üzüm (~ *yüzüm*) 'szőlő' (török) 208
v- < *b-* hangváltozás (rég Magyar) 282;
 (oguz) 282
-v- < *-b-* < *-p-* hangváltozás (török) 125,
 153, 265
Váczy P. 250, 347
vadállatok neve (> népnév) 101
Vadaskert-Nyék dülönév 193
Vadász hnév 211
vadászat 22, 52, 72
Vágtó földr. név 219
**Vaj* 281 ld. *Vajk*
vajda 63, 217, 222, 227, 238, 250, 282,
 291, 301
Vajk sznév 281–282, 290
Vajta hnév 282 vö. *Bojta*, *Boyta*
Valentinos követ 31, 63
Valkó megye 264
Valta-Súr hnév 260
vám 229

Vámbéry Á. (*Vámbéry*, H., *Vámb.*) 13,
 15, 26–27, 37, 45, 47, 49, 51, 54, 58,
 60–62, 65, 71, 73, 81, 86, 88, 90, 92,
 94, 96–99, 101, 106, 111–112, 114,
 121, 130, 168, 190, 196, 207, 264, 277,
 281, 292, 299–300, 307–308, 317, 347
'Vándor' (*'Vándorló'*) 93, 153
Várad Regestrom 303, 348
Váraskeszi hnév (és nyelvtörténeti ada-
 tai) 211
Vári R. 320
varıl 'hordó' (oszmánli) 282
Várna 170
városnév (< népnév) 305; (< tnév) 74,
 165, 170
Varsány hnév 184, 271
 nnév 192
 tnév 184, 271
Varza-Súr hnév 260
vásár 229
Vásáry I. 120, 348
Vaskapu 240
Vas megye 201, 212, 260, 264
Vaszánd 271 ld. *Varsány*
Värmankas Tärän hnév (csuvas) 123
večem (protobolgár) 135
'Védelem' (*'Védő'*) 73, 90
Védőtörzs 183–184
Vefik, A. 89, 348
Végh J. 338
Velek sznév 116
venger (*vengr*) 149, 229, 286
Verbickij, V. I. 317, 325
Vérbulcsú (*Vér-Bulcsú*, *Verbulsu*) 240,
 248–249 ld. még *Bulcsú*
Vereckei-hágó 236
verem 229
verkhnyeauralszki kerület 178
vért 229
Veszprém hnév 212, 282 ld. még *Bezprim*
Veszprém megye 192, 206, 209, 212,
 259–260, 304
Vetovo hnév (Bulgária) 98
Vetus Hungaria 297
vezér 25, 30, 32, 40, 42, 75, 85, 218, 222,
 232, 236, 238, 240, 246–247, 256, 280;
 (vezérnév) 185, 187, 270; (vezérnév-
 sor) 242, 261, 266, 291
Vezértörzs 85, 184; (> népnév) 76

- Vgech* (*Vgek*) 274, 275 ld. *Ügyek*
Vidin hnév 282
'Vihar' 89
Vincentius Bellovacensis 297
Vistrica földr. név 282
Visztula 44
Viterbói Gottfried 297
'Vitez' 69, 85, 87, 90–92
vjatiči tnév (szláv) 166
Vjatkai kormányzóság 308
Vladimircov, B. Ja. 73, 88, 104, 203, 209
 348
Vngaris 262
vogul 22, 57, 110, 150, 152, 190, 196, 198,
 285–286
Vojta sznév 282
Volga (volgai, Volga-vidéki) 15, 22, 33, 45,
 77, 127–129, 137, 139–140, 146, 151,
 156–158, 160, 165, 170, 172, 178, 182,
 194, 216–217, 223, 229, 241, 256, 294,
 307; (bolgár) 29, 74, 123, 127, 129, 131,
 136, 144, 146, 166, 181, 224, 226, 276,
 280, 293–295, 297, 300–301, 305;
 (Bolgár Birodalom) 272; (népek) 53;
 (tatár) 96, 106, 307; (török) 114
Volga–Káma (volga–kámái) 128, 183,
 221, 225, 286, 289
volost' beosztási kategória (baskír) 26
vol'a (ukrán) 205
Volya (*Voja*) hnév 205
Vostrov, V. V. 53, 348
votják 57, 108, 146
Voyta 269 ld. *Boyta*
Vönöczky Schenk J. 67, 348
Vulfila sznév (gót) 118

Walde, A. 57, 348
Waic 281, 282 ld. *Vajk*
Wassan 271 ld. *Varsány*
Wassiljew, V. P. 309, 348
Wehr, H. 177, 348
Welké-Terany hnév (szlovák) 202
Wenzel G. 38, 187, 348
Wertner M. 276, 348
Wichmann, Y. 137, 348
Wiklund, K. B. 15, 348
Wittek, P. 37, 348
wola (lengyel) 205
Wolff, C. 151, 348

Wosyan 271 ld. *Varsány*
wou-kie (*hou-kie*) 143 ld. *Hö-k'ut*
Wüstenfeld, F. 298, 348
Wyngaert, A. von den 341, 344

**y-* (östörök) 216
y- (köztörök) 208–209
 protézis (csuvas) 208; (dunai tatár) 208
 török nyelv 123, 129, 132, 168, 208,
 209, 212
y- ~ Ø- ingadozás (csagatáj) 208; (török)
 169
 ~ *dž-* ingadozás (tatár) 213
 ~ *dž- ~ ž-* ingadozás (török) 213
-y- (mongol) 176
-y- < -d- hangváltkozás (török) 267
-y képző (baskír) 213
Yabaġu méltóságnév (török) 83
 nép-, ill. tnév 82–83 ld. *Yabġu*
Yabaġu-qarluq népnév 82
Yabalaq ethn. (baskír) 69
Yabaqu népnév 82, 88 ld. még *Yabġu*
yabaš 'békés' (ujgur) 96
Yabġu méltóságnév (török) 82, 84, 162, 259
 nép-, ill. tnév (nyugati türk) 82, 84, 204
yad- 'kiönt' (ujgur) 86
Yadıġ Ülgen isten fia 111
yaġadži* (yaqadži*) 'határlakó' 91
Yaġlaxar sznév (ótörök) 64
Yaġlaqar tnév (ujgur) 46, 64; (šera-jö-
 gur) 46
Yaġlaqar-qan-ata sznév (ujgur) 64
Yaġlaqi ágnév (sarö-jögur) 64
Yaġlaqır nnév (šera-jögur) 64
Yaġma méltóságnév (török) 83
 népnév (közép-ázsiai török) 83
yaġma begi méltóságnév (török) 83
Yaġmā-Tutuġ cím 83
Yaġmurlu tnév (oguz) 101
yaġut- 'közel hoz' (török) 79
yaici (*yaiči*) 'varázsló' 78
yal 'falu' (csuvas) 209
yalanāš 'meztelen' (altaji) 150
Yalġın, A. R. 60, 81, 94, 348
Yamar folyó 82
Yamaš nnév (baskír) 63
Yam Čur.Tu sznév (ótörök) 260
yanāq (*inaġ*) 'barát' (mongol) 206, 209
Yang-mo 83 ld. *Yaġma* népnév

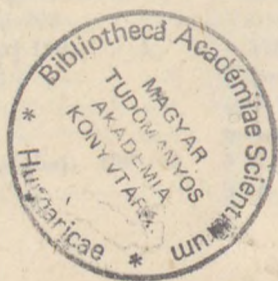
yañ- 'kiterjed' (ótörök) 111
yaq- 'közlekedik' (török) 79
Yaqšimbetovo falu (Baskíria) 177
Yāqūt 296, 298–299, 348
yarıl- (*yırıl-*) 'széthasad' (oszmánli) 150
[Yarım] ethn. (türkmen) 80
yat 'név' (csuvas) 208
yat- 'fekszik' (oszmánli) 150, 153
Yataq törzs-csoport neve (oguz) 95
yav- 'fon' (csuvas) 209
yavaš 'lassan' (oszmánli) 96
Yavdı Erdim tnév (besenyő) 84
yay 'ij' (török) 78
yay- 'kiterjed' (ótörök) 111
Yayıq (*D'zayıq*) 'Urál folyó' 154
yaz- 'eltéved' (török) 94
Yazar tnév (oguz) 94, 102
Yazır 94 ld. *Yazar*
Yazı-gaban tnév (besenyő) 65
Yazı törzsfő (besenyő) 65
yāDā 'kutya' (csuvas) 208
yāran 'határbarázda' (csuvas) 208
yārana 'kengyel' (csuvas) 208
yāg [*yēg*] 'jó' (ótörök) 258
**yāg-* 'fon' (ócsuvas) 209 vö. *yav-*
Yālāk 169 ld. *yilik*
**Yānāx* méltóságnév (bolgár–török) 206
Yānāy tnév (baskír) 174, 191
yēg (*yeg*) 'jobb, felső' (ótörök) 258–259
yeg idi 'főuralkodó' (orhoni török) 83, 258
yēg qunčuy 258 ld. *yig qunčuy*
yeic 'i' 'vorax' (Illésházy) 279
yeki < **eki* 'kettő' (dunai tatár) 208
yel 'szél' (oszmánli) 127
Yel-Buğa sznév (török) 254
yer 'dal' (tatár) 213
yešit < **ešit-* 'hall' (dunai tatár) 208
Yēgen Čur sznév (ótörök) 260
yě- ~ *i-* váltakozás (csuvas) 208
yēr 'nyom' (csuvas) 208
yig méltóságnév (török) 83
yig qunčuy 'főfeleség' (ujgur) 83, 258
yigirmi 'hús' (oszmánli) 208
yilik méltóságnév (kazár) 169
yimek tnév (kipcsak) 83
yığač 'fa' 96 vö. *agač*
Yılan ethn. (baskír) 69
yılaŋaš 'meztelen' (urjanhaj) 150 vö.
yalaŋaš

Yıltaş nnév (öjrot) 46
yınaldır- 'beesap, megcsal' (krimi tatár) 208
Yış-kışı (*D'ış-kızı*) népnév (altaji török) 58, 72
yoba 'szenvedés' (kojbál, kacsinc) 95
yoba- 'fáradtnak lenni' (török) 95–96
yobiğ 'kínzott' (kizil) 95
Yobır nnév (erdei tatár) 95
yobo- 'kimerültnek lenni' (altaji stb.) 95
yoboš 'békés' (altaji, teleut) 96
yoğur- 'gyúr' (oszmánli) 127
Yolaman sznév (kazak) 215 vö. *Dscholaman*, *Džolaman*, *Džulaman*
Yomran ethn. (baskír) 69
yomut néprész név (türkmen) 80, 106 ld. még jomut
yont 'ló' (török) 110
**Yormatı* 202 ld. *Gyarmat* tnév
yort 'lakás' (tatár) 213
Youferow 300
yörgömös 'pók' (teleut) 208
yuaš 'békés' (küerik) 97
yuda- 'nyomorultnak lenni' (török) 95
yudaŋ 'nyomorult' (kojbál) 95
Yudaq nnév (öjrot) 46, 95
yugruš méltóságnév (ujgur) 123
Yug(u)ruš cím (avar) 123
yur- 'folyik' (csuvas) 208
Yula tnév (besenyő) 76, 81, 204, 214; 'fáklya' (török) 82, 201
Yula (*D'žula*, *Džula*) cím, méltóságnév (török) 81, 214–216
törzs (Attilaé) 213; (baskír) 214
Yulaman tnév (baskír) 174, 213–214
Yulan nnév (baskír) 213–214
Yulay tnév (baskír) 213–214
Yulay-Tarzan nnév (baskír) 213
Yule, H. Sir 36, 78, 296–297, 306, 348
Yultuz Bay Tegin sznév (török) 246
Yurma (*Yurmı*) 176 ld. *Yurmatı* (*Yurmat*)
Yurmatı (*Yurmat*) tnév (baskír) 63, 174, 176–177, 179, 191
Yusuf néprész név (türkmen) 62
yut- 'nyel' (oszmánli) 279
yutudžu 'inyenc' (oszmánli) 279
Yuwaš ágnév (kirgiz) 96
Yütı nnév (teleut) 45

- yüdək* 'nyomorult' (lebed, küerik) 95
yüdə- (*yüdə-*) 'nyomorultnak lenni' (lebed, küerik) 95
yürü- 'megy' (török) 94
yürük népnév (török) 74, 94
Yüz törzsrésznév (özbeg) 46; 'száz' (török) 110
Yüz-Miṇ-Qırq tnév (özbeg) 46, 104
yüzük 'gyűrű' (oszmánli) 127

 -z képző (török) 79, 102
 -z- < -d- hangváltozás (török) 267
 z ~ r hangmegfelelés (köztörök ~ csuvas) 127, 132, 134
Zabender népnév 32
Zabolch (*Zabouch*) 257 ld. *Szabolcs*
Zacharias Rhetor 147
Zax^utşu tnév (kalmük) 91
Zaj folyó 180, 183 ld. még *Zäy*
Zala megye 195, 201, 206, 212, 264
Zalta 279 ld. *Zoltán*
Zambaur, E. de 60, 115, 276, 280, 306, 348
Zaránd hnév 211
Zäy folyó 180 ld. még *Zaj*
Zeki Validi 61 ld. *Togan*, Z. V.
Zemarchos követ 126
Zemplén megye 195, 204
Zenker, J. Th. 88, 90, 349
Zenon császár 128

Zeuss, K. 128, 139—141, 152, 166, 169, 349
Zichy I. 139, 228, 257, 296, 349
Zieme, P. 77, 79, 349
Zlatarski, V. N. 297, 349
Zolnai Gy. 339
Zolotnickij, N. I. 96, 203, 304, 349
Zoltán sznév 279, 290
Zombor sznév 185, 244, 247
Zobolch (*Zoboleh*, *Zobolsu*) 257 ld. *Szabolcs* zöld 229
 zsidó vallás 163—164, 224
Zsirai M. 15, 21, 141—143, 149, 151, 197, 219, 349
Zsitva-Gyarmat hnév 263
Zsitvató 219
Zsolt 279 ld. még *Zoltán*
Zsombor sznév 253—255
 z- török 138
Zuard (*Zuardu*) vezérnév 17, 303—304
Zuard (*Zoward*, *Zovard*) nemzetség (magyar) 303
Zubor (*Zumbor*) 251—252 ld. *Zombor*
Zulta (*Zultu*) 279 ld. *Zoltán*
 zürjén 57, 143, 146
 ž- ~ dž- ~ y- váltakozás (török) 213
Ždanko, T. A. 53, 349
žuan-žuan 141
Žulaman sznév (kazak) 215
 's.g.l ('s.k.l) tnév (bolgár-török) 17

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat igazgatója
A nyomdai munkálatokat az Akadémiai Kiadó és Nyomda Vállalat végezte

Felelős vezető: Zöld Ferenc

Budapest, 1991

Nyomdai táskaszám: 91.19272

Felelős szerkesztő: Stark Mariann

Műszaki szerkesztő: Nyárádi Tamásné

A fedélterv Kiss Mihály munkája

Kiadványszám: 2835

Megjelent 35,75 (A/5) ív terjedelemben

4760

A nemzetközi hírű magyar turkológus és őstörténész, Németh Gyula hatvan évvel ezelőtt jelentette meg immár klasszikussá vált alapvető művét, *A honfoglaló magyarság kialakulását*. Könyvén tudósgenerációk nőttek fel, nézetei máig ható módon alakították és alakítják a magyar őstörténeti irodalmat.

Németh professzor — a munka 1930-as megjelenését követően — évtizedekig dolgozott műve második, jelentősen bővített kiadásán, melyben új kutatási eredményeit, korábbi nézeteinek számos ponton módosított, új szintézisét kívánta közreadni. Hosszan dédelgetett terve megvalósulását, a második kiadás megjelentetését már nem érhetette meg. Az utókorra hárult a feladat, hogy eleget tegyen Németh Gyula szellemi végakarátának, és sajtó alá rendezze az 1976-ban elhunyt szerző őstörténeti alapvetését.

Németh Gyula munkáját nemcsak a szakember, hanem a magyarság kialakulásának izgalmas kérdései iránt érdeklődő széles olvasóközönség is haszonnal forgathatja. Olyan kézikönyv ez, amely — hasonlóan a mű első kiadásához — hosszú ideig éreztetheti majd jótékony hatását, és ösztönzést nyújthat a magyar őstörténeti kutatásokhoz is. A magyar tudományosság e kötet megjelenésével tiszteleg Németh Gyula emlékének a nagy tudós születésének századik évfordulóján.

Ára: 247,- Ft

